AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №9

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2022

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
fil.ü.f.d.,dosent
ADPU-nun Şəki Filialı
humbetova .55@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Müasir Azərbaycan dilində feil şəkillərinin üslubi imkanları.

Xülasə

Bu məqalə müasir Azərbaycan dilində feil şəkillərinin üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində felin şəkilləri, əsasən, bunlardır: əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli, vacib şəkli, lazım şəkli, şərt şəkli.

Feil şəkillərinin bir çoxunun (əmr, xəbər, arzu və vacib şəkillərinin) əsas mənasından əlavə xüsusi kontekstdə reallaşan üslubla bağlı mənaları da vardır.

*Felin əmr şəkl*i - əmr, buyruq, sərəncam, xahiş, nəsihət, məsləhət, təklif, yalvarış və s. məna çalarlıqlarını bildirir və üslubla bağlı felin şərt, vacib və arzu şəkillərinin sinonimi kimi əlavə mənalarda da işlənir.

Felin xəbər şəkli – işin nə vaxt (keçmiş, indiki və gələcəkdə) hansı şəxs tərəfindən icra olunub- olunmamasını bidirir. Odur ki, xəbər şəkli daxilində felin zamanlarının üslubi imkanlarını nəzərdən keçirək.

Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məsələn: Dilbər *qalxdı*, qapını *açdı*, bayıra *baxdı*.(C.Cabbarlı)

Şühudi keçmiş zamanın üslubla bağlı xüsusiyyətləri:

- Şühudi keçmiş zaman bəzən qəti gələcək zamanı əvəz edir. Məsələn: Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə *qalib gəldi.*(S.Qədirzadə)

- Şühudi keçmiş zaman felin şərt şəklinin məzmununda olur. Məsələn: Balıq sudan *çıxdı* öldü.(Atalar sözü) Yəni: Balıq sudan çıxsa ölər.

Nəqli keçmiş zaman əvvəl icra olunmuş işi, hərəkəti nəql etmə yolu ilə bildirir. *Felin indiki zamanı* işin, hərəkətin icrasının hazırda – söhbət gedən anda davam etdiyini və ya etmədiyini bildirir. İndiki zamanın üslubi cəhətləri onun keçmiş və gələcək zaman yerinə işlənməsi ilə bağlıdır.

Gələcək zaman işin, hərəkətin gələcəkdə, söhbət gedən andan sonra icra ediləcəyini və ya icra edilməyəcəyini bildirir.

*Qəti g*ələcək zaman üslubla bağlı olaraq felin əmr şəklini də əvəz edə bilir. Məsələn: Siz sağalmayana qədər heç yerə *getməyəcəksiniz.*

Qeyri-qəti gələcək zaman üslubla bağlı olaraq keçmiş və indiki zamanın da yerinə işlənə bilmək kimi məna xüsusiyyətlərini daşıyır.

Felin arzu şəkli – hərəkətin icrasının və ya icra edilməməsinin arzu olunduğunu bildirir və üslubi cəhətdən felin əmr, şərt şəkillərinin və indiki zamanın sinonimi kimi də çıxış edir. *Felin vacib şəkli* – hərəkətin icra olunmasının və ya olunmamasının vacib olduğunu bildirir və bəzən üslubi baxımdan felin əmr, şərt şəkillərinin və qəti gələcək zamanın sinonimi kimi də özünü göstərir.

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, felin şəkilləri, üslubi xüsusiyyət, felin əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli, vacib şəkli, sinonim.

Müasir Azərbaycan dilində feilə xas olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri də şəkil kateqoriyasıdır. Felin şəkilləri iş görənin (subyektin) görülən işə münasibətini bildirir. Subyekt ilə iş, hal, hərəkət arasındakı əlaqə və münasibətin qrammatik yolla feillərdə ifadəsi dildə bir sistem təşkil edir və şəkil kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. "Subyektin gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün feillərin düşdüyü şəkillərə felin şəkilləri deyilir."(3,217) Feillərin zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi nəticəsində feil şəkilləri yaranır. Felin şəkilləri, əsasən, bunlardır: əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli, vacib şəkli, lazım şəkli, şərt şəkli. Felin şəkilləri müəyyən qayda ilə düzəlir. Bunu düstur formasında belə ifadə etmək olar: felin şəkilləri=felin kökü və ya başlanğıc forması+şəkillərin əlamətləri (şəkilçisi)+şəxs şəkilçiləri.

Bir çox feil şəkillərinin (əmr, xəbər, arzu və vacib şəkillərinin) xüsusi kontekstdə reallaşan üslubla bağlı xüsusiyyətləri də mövcuddur.Bu xüsusiyyətlərlə tanış olmaq üçün həmin şəkilləri ayrılıqda nəzərdən keçirək.

*Felin əmr şəkl*i - əmr, buyruq, sərəncam, xahiş, nəsihət, məsləhət, təklif, yalvarış və s. məna çalarlıqlarını bildirir. Xüsusi şəkli əlaməti yoxdur, felin kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: *yazım, yaz (-), yazsın, yazaq, yazın, yazsınlar.*

Əmr şəklində II şəxsin cəminin şəxs şəkilçisi vurğu qəbul etmir; *apa`rın, dinlə`yin və s.* Əmr şəklində olan feillərdə iş həmişə müasir səviyyədə özünü göstərir, birbaşa keçmişə aparıla bilmir, odur ki, başqa şəkillərdən fərqlənərək felin bu şəkli idi, imiş zaman ədatları ilə əlaqələnmir. Felin əmr şəkli gələcək zaman məzmunu ilə bağlı olur. Çünki əmr olunan hər hansı bir iş gələcəkdə icra olunur.

Əmr şəklinin inkarı morfoloji yolla *–ma*[2] şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır: *oxuma, oxumasın, deməyin, gəlməsinlər və s.*

Əmr şəkli bir sıra **üslubi xüsusiyyətlər** də daşıyır. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır:

1.Əmr şəkli şərt şəklinin sinonimi kimi işlənir. Məsələn: Musa kişi yavaşca əlini arvadının çiyninə qoydu: -*Can sağlığı olsun,* işlərəm, yığarıq, ondan da qiymətlisini alarsan, -deyib ayağa durdu.(M.İbrahimov) Bu cümlənin məzmunu

belədir: Musa kişi yavaşca əlini arvadının çiyninə qoydu: -*Can sağlığı olsa,* işlərəm, yığarıq, ondan da qiymətlisini alarsan, -deyib ayağa durdu.Bu nümunədə əmr şəkli şərt mənası ifadə etməklə bir arzu, istək çalarına da malikdir.

2.Əmr şəkli felin vacib şəklinin sinonimi olur. Məsələn: Saleh gərək bu cür arvadın *qədrini bilsin* (S.Rəhman).Yəni:Saleh bu cür arvadın *qədrini bilməlidir*. Bu məna əmr şəklinin, əsasən, üçüncü şəxs təkində özünü göstərir.

3.Əmr şəkli felin arzu şəklinin sinonimi olur. Məsələn: Yox, mən istəyirəm qızlar da *eşitsinlər*(V.Babanlı). Yəni: Yox, mən istəyirəm qızlar da *eşidələr.* Onun arzusu budur ki, Bakıda *oxusun.* Yəni: Onun arzusu budur ki, Bakıda *oxuya.*

Bu xüsusuyyət əmr şəklinin birinci və üçüncü şəxslərində özünü göstərir.

Felin xəbər şəkli – işin və ya hərəkətin hansı şəxs tərəfindən və nə vaxt icra olunmasını bildirir. Bu şəklin də xüsusi qrammatik göstəricisi yoxdur və zaman şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəlir. Ümumiyyətlə, obyektiv aləmdə zaman anlayışı şəxs anlayışından qədim olduğundan xəbər şəklində felin kökünə və ya başlanğıc formasına əvvəlcə zaman, sonra şəxs şəkilçiləri artırılır.Zaman şəkilçiləri Azərbaycan dilində bir sistem təşkil edir, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə etməklə feillərin bütün zamanlar və şəxslər üzrə təsriflənməsinə səbəb olur. Məsələn: aldım*,aldın, aldı, aldıq,alıram, alır, alırsınız, alacağam, alarsan və s.* Beləliklə, xəbər şəklinin mahiyyəti feillərin zamanlar və şəxslər üzrə təsriflənməsi ilə müəyyənləşir. Buna görə də xəbər şəkli daxilində əvvəlcə feil zamanlarını nəzərdən keçirək.

Qeyd etmək lazımdır ki,zaman anlayışı obyektiv və qrammatik zaman olmaqla iki yerə ayrılır. Obyektiv zaman fəlsəfə elminin tədqiqat obyektinə daxildir. Qrammatik zaman isə dilçilikdə öyrənilir. Obyektiv zamanla qrammatik zamanın fərqli cəhətlərini prof. B.Xəlilov aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

.Obyektiv zaman hissələrə bölünmür.O, bütöv və tam şəkildədir. Qrammatik zaman isə keçmiş, indiki, gələcək zamanlara bölünür. Onun başlanğıcı və sonu vardır. 2.Obyektiv zaman ümumbəşəridir. Bu zaman bütün xalqlara, millətlərə eyni dərəcədə xidmət edir. Qrammatik zaman isə fərdidir. Belə ki, hər bir xalqın öz dilinə məxsus qrammatik zamanı vardır.

3. Obyektiv zamanın heç bir ifadə vasitəsi yoxdur. Qrammatik zamanın isə qrammatik ifadə formaları vardır. Onu da bilmək lazımdır ki, qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir. (4,219-220)

Feillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də zamana görə dəyişməsidir. Zaman şəkilçilərini felin ancaq xəbər şəkli qəbul edir. Çünki xəbər şəkli real işi bildirir. Başqa sözlə desək, işin keçmiş, indiki və gələcəkdə icra olunub-olunmamasını göstərir.Felin 3 zamanı vardır: 1. Keçmiş zaman; 2. İndiki zaman; 3. Gələcək zaman. Keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə, yəni söhbət gedən ana qədər icra olunub-olunmadığını bildirir. Keçmiş zaman iki cür olur: şühudi keçmiş və nəqli keçmiş. *Şühudi keçmiş* iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məsələn: Qaş qaralan zaman bir dəstə atlı gəlib təpənin yanında

durdu. Dilbər *qalxdı*,qapını *açdı*, bayıra *baxdı*.(C.Cabbarlı) Şühudi keçmiş feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına –dı[4] şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *aldım, aldın, aldı, aldıq, aldınız, aldılar və s*. Qeyd: Şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənə bilmir. Ona görə ki, *idi* köməkçi sözü hekayət, imiş isə rəvayət bildirdiyi halda, şühudi keçmiş zaman şahidlik məzmunundadır. Bu mənada hekayət və rəvayət məzmunu şahidliklə uyğun gələ bilmir.

Şühudi keçmiş zamanın **üslubla bağlı xüsusiyyətləri** də vardır. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Şühudi keçmiş zaman gələcəkdə qəti icra olunacaq işin məzmununu bildirir. Yəni şühudi keçmiş zaman bəzən qəti gələcək zamanı əvəz edir. Məsələn: Kim bilir, bəlkə hələ sabah *gəldi,* ya o biri gün *gəldi.* (C.Cabbarlı) Bu cümlənin məzmunu belədir: Kim bilir, bəlkə hələ sabah *gələcək*, ya o biri gün *gələcək*. Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə *qalib gəldi.*(S.Qədirzadə) Yəni: Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə *qalib gələcək.* 2. Şühudi keçmiş zaman felin şərt şəklinin məzmununda olur. Məsələn: Dil bir dəfə yalan *danışdı,* həmişə danışar. Yəni cümlə belə bir məzmundadır: Dil bir dəfə yalan *danışsa,* həmişə danışar. Balıq sudan *çıxdı* öldü.(Atalar sözü) Yəni: Balıq sudan çıxsa ölər. Bu tipli cümlələrin məzmununda güman, şübhə ola bilir.

Nəqli keçmiş zaman əvvəl icra olunmuş işi, hərəkəti nəql etmə yolu ilə bildirir. Nəqli keçmiş feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına –mış[4] və ya –ıb[4] şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *yazmışam, yazmışsan, yazmışdır, yazmışıq, yazmışsınız, yazmışlar, yazıblar və s.* II şəxsin təkində və cəmində *-mış*[4] şəkilçisinin sonuncu samiti həm tələffüzdə, həm də yazıda düşə bilir: *yazmışsan-yazmısan,* I şəxsin tək və cəmi nəqli keçmiş zamanda *–ıb*[4] şəkilçisi ilə işlənə bilmir. Bəzən –miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın məzmununda şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Məsələn: Tiflisdə *görmüşəm*, yaxın *olmuşam,* tapılmaz elə bir ağıllı adam(Ə.Kərim). Biz dördümüzün də adını bu kağıza yazıb hörgünün bünövrəsinə *qoymuşuq* (İ.Əfəndiyev) Müasir dilimizdə nəqli keçmiş zamanın morfoloji göstəricilərindən biri olan –ıb[4] şəkilçisi –miş[4] şəkilçisinə nisbətən qeyri-məhsuldardır. Lakin –ıb[4] şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizdə işlənir.Məsələn, *alıblar, gəliblər, aparıbsan, veribsən və s.* Mənəmi *veribsən* sənsiz küçəni? Alıb *aparıbsan* sirli gecəmi (N.Kəsəmənli) Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmiş zaman *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənə bilir. Məsələn, *yazmış idi, gəlmiş imiş və s.* Nəqli keçmiş zaman da felin başqa zamanları kimi, cümlədə yürüdülən fikirdən və onun işlənmə məqsədindən asılı olaraq müxtəlif üslubi imkanlara malikdir. Keçmiş zamanın bu növünün şəkilçiləri bəzən başqa zaman və şəkilçilərin mənasını ifadə edə bilir.

Felin indiki zamanı hərəkətin icrasının hazırda – söhbət gedən anda davam etdiyini və ya etmədiyini bildirir. Feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına *–ır*[4] şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *qaçıram, qaçırsan, qaçır və s.*

İndiki zamanda icra olunmuş hər hansı bir işlə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt üst-üstə düşür. Məsələn: *top atılır, saat işləyir* və s.

İndiki zamanın inkarında *–ma*[2] şəkilçisinin saiti düşür: *qaçmıram, qaçmırsan, qaçmırıq, qaçmırsınız, qaçmırlar.*

İndiki zamanın **üslubi cəhətləri** də vardır:

1.Keçmişdə icra olunmuş iş, hal və ya hərəkəti daha canlı şəkildə vermək üçün çox vaxt keçmiş zaman yerinə indiki zaman forması işlədilir.Məsələn: Şehli kəndinin dövlətliləri Şamonun simasında özlərinin ən qorxulu düşmənlərini *görür* və onu məhv etməyə *çalışırlar.* (S.Rəhimov) Mən onu uşaqlıqdan *tanıyıram.*

2.Gələcək labüd və şübhəsiz sayıldıqda onun yerinə indiki zaman forması işlənir.Məsələn: Budur, sabah peçləri yandırırıq.(Mir Cəlal) Bir azdan Neftlitəpəyə çatırıq.(H.Mehdi) Usta bərkdən dedi: -Bu saat gəlirəm.(M. Süleymanov)

Gələcək zaman hərəkətin gələcəkdə, söhbət gedən andan sonra icra ediləcəyini və ya icra edilməyəcəyini bildirir.Gələcək zaman işin icrasının qəti və qeyri-qətiliyinə görə iki yerə ayrılır: qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman. Qəti gələcək zaman hərəkətin gələcəkdə icra ediləcəyini qətiyyətlə, əminliklə bildirir, -acaq[2](-yacaq[2]*)* şəkilçisi ilə düzəlir: *yatacağam, yatacaqsan, yatacaq, yatacağıq, yatacaqsınız, yatacaqlar və s.*

Qeyri-qəti gələcək zaman –ar[2] (-yar[2]) şəkilçisi ilə düzəlir, hərəkətin gələcəkdə icra ediləcəyini qəti şəkildə, əminliklə bildirmir, hərəkət icra oluna da, olunmaya da bilər: *yataram, yatarsan, yatar, yatarıq, yatarsınız, yatarlar və s.* İndiki zamanda olduğu kimi, qeyri-qəti gələcək zamanda da *–ma*[2] inkar şəkilçisinin saiti düşür: *bax-m-aram, bax-m-az və s.* II və III şəxslərin həm təkində, həm də cəmində -ar[2] zaman şəkilçisinin ***r*** hərfi ***z*** ilə əvəz olunur: *bax-ar-am, bax-m-ar-ıq, bax-m-az-san, bax-m-az-sınız, bax-m-az, bax-m-az-lar.* *Qəti g*ələcək zaman **üslubla bağlı olaraq** felin əmr şəklini əvəz edir. Məsələn: Siz sağalmayana qədər heç yerə *getməyəcəksiniz.* Yəni cümlə belə bir məzmundadır: Siz sağalmayana qədər heç yerə getməyin.

Qəti gələcək zamanın inkarında olan feil indiki zamanın inkarını bildirir. Məsələn: Bu saat qayıt get evinə!- Qayıtmayacağam, getməyəcəyəm! (Yəni: qayıtmıram, getmirəm!) Qeyri-qəti gələcək zaman **üslubla bağlı** olaraq aşağıdakı məna xüsusiyyətlərini daşıyır: a) Qeyri-qəti gələcək zaman keçmişdə icra olunmuş işin məzmununa uyğun gəlir və keçmiş zamanı əvəz edir. Məsələn: Hərdən bir *oturaram* və papağımı qabağıma qoyub *fikrləşərəm* və öz-özümə *deyərəm:* -Ay rəhmətliyin öğlu, axı bu müsəlmanlardan nə istəyirsən. Sonra öz-özümə cavab *verərəm* ki, "vallah heç özüm də bilmirəm ki, nə istəyirəm"(C.Məmmədquluzadə).

b) Qeyri-qəti gələcək indiki zamanın yerinə də işlənir.Məsələn: İspaniyanın xəbərləri ürəyimi *dələr*, yenə, Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər *mələr* yenə.(R.Rza) İnsanı qəm *çürüdər*, Dəmiri nəm *çürüdər* (Atalar sözü). Bu məna xüsusiyyəti qeyri-qəti gələcəyin ən geniş yayılmış xüsusiyyətlərindəndir və bu cəhətə daha çox atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə, aforizmlərdə və s. təsadüf edilir.

c) Danışan öz fikrini həmsöhbətinə hökm yolu ilə deyil, məsləhət, arzu

şəklində çatdırmaq istədikdə indiki zaman əvəzinə qeyri-qəti gələcək zaman forması işlədir.Məsələn: Mən *deyərdim* ki, bir vətəndaş kimi, o öz nöqsanlarını bilib istefa versin(C.Cabbarlı); Biz yalnız uşaqların nə oynadığını görmək *istərdik*(C.Cabbarlı)

Felin arzu şəkli – hərəkətin icrasının və ya icra edilməməsinin arzu olunduğunu bildirir. Bu şəkil felin kökünə və ya başlanğıc formasına *–a*^{2} *(-ya*^{2}*)* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Çox vaxt həmin feillər olan cümlədə kaş, təki, barı, gərək ədatları işlənir: *Kaş yaz-a-san, gərək yaz-aq, təki gəl-ə-lər və s.*

Felin arzu şəklinin inkarı –ma^2 şəkilçisi ilə düzəlir: *danışmaya, gəlməyəsiniz, yazmayalar və s.*

Felin bu şəkli idi, imiş zaman ədatları ilə əlaqələnir. *İdi* sözü ilə işlənən arzu şəkli feil formalarının hekayətini, *imiş* sözü ilə işlənən isə rəvayətini yaradır: *oxuya idi, gələ imiş* və s. Felin arzu şəklinin **üslubi imkanları:**

1.Arzu şəkli əmr şəklinin sinonimi olur. Məsələn: Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə *oxuyasınız*.(M.F.Axundov) Yəni: Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə *oxuyun.*

Göstərdiyimiz sinonimlik bir tərəfdən əmr şəkli ilə arzu şəklinin həm genetik, həm də semantik-qrammatik yaxınlığı ilə, digər tərəfdən dilimizin daxili imkanlarının zənginliyi ilə bağlıdır.

Arzu şəklinin əmr şəklinə sinonim olaraq işlənməsi bədii üslubda geniş yayılmışdır. İctimai mənsubluq etibarilə, vəzifəcə aşağı olan surət özündən böyüyə, adətən, əmr şəkli vasitəsilə deyil, arzu şəklinin əlaməti vasitəsilə müraciət edir. Məsələn: Qərənfil bacı eyvanın təkyəsinə yaxınlaşaraq:- Əşi, heç olmasa, bir stəkan çay *içəydin,*- deyə səsləndi(İ.Əfəndiyev).Yəni: Qərənfil bacı eyvanın təkyəsinə yaxınlaşaraq:- Əşi, heç olmasa, bir stəkan çay *iç,*- deyə səsləndi (İ.Əfəndiyev).

Müasir Azərbaycan dilində arzu şəklinin əmr şəklinə sinonim olaraq işlənməsi, adətən, ikinci şəxsdə özünü göstərir.

*2.*Arzu şəkli şərt şəklinin sinonimi olur. Məsələn: O, məclisdə bir lovğalıq *edə,* hamı ona qarşı çıxar. Yəni: O, məclisdə bir lovğalıq *etsə,* hamı ona qarşı çıxar.

3.Arzu şəkli indiki zamanın sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: Əjdaha kimi igidlər mənim qabağımda titrəyirlər. İndi sən mənə belə sözlər *deyəsən.* (C.Cabbarlı) Yəni: : Əjdaha kimi igidlər mənim qabağımda titrəyirlər. İndi sən mənə belə sözlər *deyirsən. Felin vacib şəkli* – hərəkətin icra olunmasının və ya olunmamasının vacib olduğunu bildirir. Felin kökünə və ya başlanğıc formasına *–malı*^{2} şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *qalxmalıyam, qalxmalısan, qalxmalıdır və s.* İnkarı həm *–ma*^{2} inkar şəkilçisi, həm də *deyil* hissəciyi ilə düzələ bilir: *getməliyəm-getməməliyəm-getməli deyiləm və s.*

Vacib şəkli *olmaq* sözü ilə də işlənə bilir. Bu zaman olmaq sözü felin hər üç zamanında özünü göstərir: *yazmalı oldum, yazmalı oluram, yazmalı olacağam, yazmalı olaram və* s. Biz Yevlağa çatandan sonra sən qatarı iki-üç saat *gözləməli olacaqsan(M.İsmayılov).* Vacib şəkli bir sıra maraqlı **üslubi xüsusiyyətlər** də daşıyır: 1.Vacib şəkli felin əmr şəklinin sinonimi olur. Məsələn: Çəkmələrini qapının

dibində soyunub ayaqlarına şap-şup *geymə*lisən(V.Babanlı). Yəni: Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup gey**.** Bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilində istər danışıq, istərsə də bədii üslubda çox işləkdir. Xüsusi şəraitdə, müxtəlif quruluşlu cümlələrdə vacib şəklinin əlaməti bütün şəxslər üzrə əmr mənası ifadə edə bilir. Lakin vacib şəkli əmr şəklinin sinonimi kimi ən çox ikinci şəxsdə işlənir. Birinci və üçüncü şəxsdə həmin məna variantının işlənməsi nisbətən məhduddur. Bəzən isə vacib şəklinin şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənmir. Məsələn: Buna mütəəsir *olmamalı.*Yəni buna *mütəəsir olmayın*. *Nə etməli*.Yəni, *nə edək.*

2.Vacib şəkli felin qəti gələcək zamanının sinonimi kimi özünü göstərir.Çünki işin icrası qəti gələcəkdə vacib hesab olunursa, bu zaman vacib şəkli qəti gələcək zamanı əvəz edə bilir. Məsələn: Onda on iki il Sibirə səyahətə *çıxmalısınız*(C.Cabbarlı). Yəni: Onda on iki il Sibirə səyahətə *çıxacaqsınız.*

3. Vacib şəkli felin şərt şəklinin sinonimi kimi də işlənir. Məsələn: İndi ki, biz burada *qalmalıyıq,* gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğuledici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?(M.S.Ordubadi) Yəni: İndi ki, biz burada *qalırıqsa,* gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğuledici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?

ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. (Morfologiya və sintaksis). Bakı, "Elm və təhsil", 2013
2.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, morfologiya. III hissə, Bakı, "Maarif", 1983
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2014
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə,Bakı, "Nurlan", 2007
5. Müasir Azərbaycan dili, EA nəşri, II hissə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980
6.Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası.(Morfologiya) Bakı, 2000

Shargiyya Humbatova

Stylistic possibilities of verb moods in modern Azerbaijani language

SUMMARY

This article was dedicated to the investigation of stylistic features of verb moods in modern Azerbaijani language. Verb moods in modern Azerbaijani language are mainly as follows: imperative mood, indicative mood, optative mood, potential mood, subjunctive mood, conditional mood.

There are also meanings related to the style realized in a specific context other than main meaning of many verb moods (imperative, indicative, optative and potential moods).

Imperative mood of the verb –expresses order, command, disposal, request, admonition, advice, suggestion, entreaty and other shades of meaning and is also used in additional meanings as a synonym of conditional, important and optative moods of the verb related to style.

Indicative mood of the verb - expresses when (past, present and future) the work will be performed by whom or not. So, let's consider the stylistic possibilities of verb tenses within the indicative mood.

Past indefinite tense expresses that the work, situation and action were definitely performed by witnessing. For example: Dilbar *stood up*, *opened* the door, *looked* outside. (J.Jabbarlı)

Stylistic features of the past indefinite tense:

- The past indefinite tense sometimes replaces the definite future tense. For example: It is still not known who *won* who.(S.Gadirzada)
- The past indefinite tense is in the content of the conditional mood of the verb. For example: The fish *came out* of the water and died. (Proverb) That is: If the fish comes out of the water, it will die.

The past declarative tense expresses the work or action that was performed before by transference.

The present tense of the verb expresses whether the performance of the work or action continued at present – at the moment of speaking. Stylistic features of the present tense are related to its use instead of the past and future tense.

Future tense expresses whether the work or action will be performed in future and after the moment of speaking.

Definite future tense may also replace the imperative mood of the verb in connection with the style. For example: You won't anywhere until you're healed.

Indefinite future tense has the meaning features as able to be used instead of past and present tense in connection with the style.

Optative mood of the verb -expresses that performance or non-performance of the action is desired and acts as a synonym of imperative, conditional moods and present tense of the verb in terms of style.

Potential mood of the verb –expresses that performance or non-performance of the action is important and sometimes shows itself as a synonym of imperative, conditional moods and definite future tense of the verb in terms of style.

Key words: Modern Azerbaijani language, moods of the verb, stylistic feature, imperative mood, indicative mood, optative mood, potential mood of the verb, synonym.

Шаргия Гумбатова

Стилистические возможности глагольных наклонение в современном Азербайджанском языке

Резюме

Данная статья посвящена изучению стилистических особенностей глагольных форм в современном Азербайджанском языке. Формы глагола в современном Азербайджанском языке в основном следующие: повелительное наклонение, изъявительное наклонение, побудительное наклонение, обязывающее наклонение, наклонение необходимости, условное наклонение.

Помимо основного значения многих глагольных форм (приказ, изъявление, побуждение и обязанность) существуют также стилистические значения, которые реализуются в конкретном контексте.

Повелительное наклонение глагола - придает оттенки приказа, команды, распоряжения, просьбы, совета, рекомендации, предложения, мольбы и т.д., а также используется в дополнительных значениях как синоним условной, повелительной и побудительной форм глагола, относящегося к стилю.

Изъявительное наклонение глагола - сообщает о том, когда (в прошлом, настоящем и будущем времени) и кем была выполнена или не выполнена работа. Таким образом, рассмотрим стилистические возможности глагольных времен в изъявительном наклонении.

Прошедшее конкретное время - указывает выполнение работы, обстоятельства и действия четким образом посредством наблюдения. Например, Дильбар *встала*, *открыла* дверь, *вышла* наружу. (Д.Джаббарлы)

Особенности стиля прошедшего конкретного времени:

Прошедшее конкретное время иногда заменяет конкретное будущее время. Например: Пока неизвестно, кто кого *победил*. (С.Гадирзаде)

- Прошедшее конкретное время бывает в содержании условной формы глагола. Например: Рыба *вышла* из воды и умерла.(Пословица) То есть: если рыба выйдет из воды, она умрет.

Прошедшее повествовательное время - сообщает о ранее выполненной работе, движении посредством повествования.

Настоящее время глагола означает, что выполнение работы, действия происходит в настоящее время -то есть действие, которое продолжается или не продолжается в момент речи. Стилистические аспекты настоящего времени связаны с его применением вместо прошедшего и будущего времени.

Будущее время означает, что работа, действие будут или не будут выполнены в будущем, после завершения речи.

Определенное будущее время также может заменить повелительную форму глагола в зависимости от стиля. Например: Вы никуда не денетесь, пока вы не выздоровеете. *Неопределенное будущее время* несет в себе смысловые характеристики, такие как способность функционировать вместо прошлого и

настоящего времени в зависимости от стиля.

Повелительная форма глагола-выражает желание совершить или не совершить действие, а также стилистически выступает синонимом командных, условных образов глагола и настоящего времени.

Обязывающее наклонение глагола-указывает на то, что действие должно быть выполнено или нет, а иногда и стилистически проявляется как синоним командных, условных образов глагола и определенного будущего времени.

Ключевые слова: Современный Азербайджанский язык, наклонения глагола, стилистическая особенность, повелительное наклонение глагола, изъявительное наклонение, побудительное наклонение, обязывающее наклонение, синоним.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.08.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLI QIZI
BDU,
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası
manafli@mail.ru

RƏSMDƏN ƏLİFBAYA QƏDƏR

XÜLASƏ

Bəşəriyyət öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşflər etmişdir. Bu əhəmiyyətli kəşflərdən biri də yazıdır. Yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Deməli, yazı insanların səsli ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı bir şəraitdə tədricən yaranmışdır. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti məna verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəsə almaq üçün qadınların öz kəlağayılarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır. Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bilirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar. Şəkli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şəkli yazı təhvil-təslim məqsədi daşımırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar. Beləliklə, ideoqrafik yazı yaranmışdır. İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki, nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfi yazının əsasını qoymuşdur. Baxmayaraq ki, fikri yazı piktoqrafik yazıdan üstün idi, onun da nöqsanları vardı, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmirdi və təlim üçün də yararlı deyildi.

Şərti işarələrlə bütöv hecaları göstərən yazıya heca, yaxud sillabik yazı deyilir. Belə ki, qədim xalqlar sözləri heca ilə deməyə alışdıqdan sonra yazı ünsürləri hecaları göstərməyə xidmət etmiş və heca yazısı meydana çıxmışdır. Fonoqrafik, yəni səsli yazı isə Finikiylı tacirləri tərəfindən kəşf edilmiş və müasir əlifbaların əsası qoyulmuşdur.

Düzdür, hal-hazırda internetde audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər

yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir "əyləncə"yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətindir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

Açar sözlər: *yazılı ünsiyyət, yazı mədəniyyəti, kommunikasiyanın vasitələri, piktoqrafik yazı, ideoqrafik yazı, sillabik yazı, fonoqrafik yazı, əlifba.*

Yazının yaranması insan şüurunun inkişafının ən bariz nümunələrindən hesab edilir. O, insanlar üçün ən böyük kəşflərdən biridir. Bəşəriyyət yarananda ünsiyyət yalnız şifahi formada mövcud olub. Yazının nə vaxt və necə yaranmasından öncə niyə yaranması üzərində düşünülməlidir. Şifahi şəkildə ünsiyyət hələ ibtidai icma dövründə yalnız səslər vasitəsilə mövcud idi. Yazı insanların şifahi ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitin tələbatından yaranıb. Yazının yaranması ilə ünsiyyət prosesi sanki yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu.

İnsanlar həyatda qala bilmək, var ola bilmək və uyum içində yaşaya bilmək üçün ünsiyyət qurmağa böyük ehtiyac duyurdular. Yazı olmasa, insanlar arasında ünsiyyətin sərhədləri çox məhdud olar. Nəsillər arasındakı əlaqə yazı mədəniyyəti olmadan mümkün deyildir. Hər birimiz bizdən əvvəlki nəsillərin tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənə bildiyimiz üçün yazı mədəniyyətinə borcluyuq. Vaxtilə yazı mədəniyyəti hər bir kəsin, xüsusilə, ziyalıların səviyyəsinin göstəricisi olub.

İnsan tayfaları bir-biri ilə müəyyən məqsədlər üçün müqavilə bağlamalı olmuşlar. Həmçinin duyğu və düşüncələrini, bilik və bacarıqlarını bölüşmək istəmişdilər. Belə bir tələbatı təkcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməzdi. Elə buna görə də ünsiyyət məqsədilə öz dillərini yaratmış olan insanlar bu sahədə də ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyətin ikinci vasitəsi olan – yazını yaratmağa başlamışlar (1, 90)

Yazının əmələ gəlməsində fikrin müxtəlif vasitələrlə əks olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti məna verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəsə almaq üçün qadınların öz kəlağayılarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır (1, 95).

Fikri düyünlər vasitəsilə (Quipi) ifadə etmək farslar, türklər, çinlilər, meksikalılar və başqa xalqlar arasında yayılmışdır. İpi düyünləməklə həm də say anlayışını ifadə edirdilər. Məs: farslar asılmış hər bir ipin vasitəsilə say və yaxud müəyyən əşyanın miqdarını təyin etmişlər. Perulular, meksikalılar isə ipi düyünləməklə daha mürəkkəb anlayışları ifadə edə bilirdi. Meksikada bu vasitə o qədər geniş yayılmışdı ki, onlar müqavilələri, bütöv əhvalatları belə ifadə edə bilirdi.

Bəzi məlumatlara görə, qədim hindlilər Koxau ronqo-ronqo adlanan həmin düyünlü yazı ilə hətta tarixi hadisəni təsvir edir və şeir də yaza bilirmişlər.

Müəyyən fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağı olmuşdur. Şimalı Amerika hindularının bəzi tayfaları bu vasitədən geniş istifadə etmişlər. Alman alimi Johannes Fredrix əşyalarla fikir ifadə etməyi yazının primitiv başlanğıcı hesab edirdi.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan şıfahi xalq ədəbiyyatı qədim tarixə malik olduğu kimi, bu ədəbiyyatın epik növünün janrlarından olan nağıllarımızın da tarixi kökü qədim zamanlara gedib çıxır. Nağıllarımız əsrlərdən-əsrlərə keçməklə, xalqımızın ruhunu, psixologiyasını, ağlını, dünyagörüşünü əks etdirən ən maraqlı folklor nümunələrindəndir. Təsadüfi deyil ki, fikrin izahı, çatdırılması üçün iştifadə olunan əşyalara burada rast gələ bilirik. Şəms-Qəmər» adlı nağıldakı nümunəyə nəzər salaq. Burada göstərilir ki, vəzir ailə qurmaq məqamına çatmış, lakin bu barədə özləri atalarına birbaşa heç nə demək istəməyən padşah qızlarına belə bir tədbir qılır: bazardan biri ötmüş, biri dəymiş, digəri isə yetişmək üzrə olan üç qovun aldırır və bunların hər birinə bıçaq sancıb xonçada padşaha göndərir. Padşah bu işarələr qarşısında aciz qaldıqda, vəzir bunun açıqlamasını verir. Ötmüş qovun böyük qıza, yetişmiş qovun ortancıl qıza, yetişmək üzrə olan qovun isə kiçik qıza işarədir ki, onlar ərə getmək istəyirlər.

Azərbaycan nağılları içərisində öz maraqlı süjet xətti, personajların dərrakəliliyi, ağlı ilə oxucunu düşündürməsi baxımından dəqqətəlayiq bir nağıl var: «Daşdəmirin nağılı». Haqqında danışdığımız əşyəvi yazı nümunələrinə bu nağılda geniş şəkildə rast gələ bilirik: «Qadın çadrasının altından bir boşqab çıxardıb Daşdəmirin qabağına qoydu. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar var, bir top iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız, bir tikə ət, bir də bıçaq var. Daşdəmir heç bir söz demədi. Qayçını götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri bircə-bircə nara sancıb boşqaba qoydu» (3, 316).

Sonradan bunun mənasını belə açıqlayır ki, əgər mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar da bu sirri heç kimə açmaram. Bu andan sonra həmin qadın Daşdəmirə başqa bir sirri açması üçün atasının göndərdiyi armud, gavalı, əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş verir. Daşdəmir bu əşyaların da izahını belə verir: «Bu armudun adı Abbasbəyi armududur, bu gavalıya da bağbanlar vəzir Alı deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirmanda başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abbas bəylə, bir də vəzirlə əlaqədardır» (3, 324).

Bir sözlə, bu nağılda biz Daşdəmirin simasında xalq müdrikliyinə, uzaqgörənliyinə bələd oluruq. Heç nə danışmayan əşyalar qəhrəmanımıza çox şeylər deyir, o, əşyalar vasitəsilə çox sirlərin üstünü açır, çox bəlaların qarşısını alır.

Ümumiyyətlə, əşyəvi yazının üstünlüklərindən biri odur ki, əşyalar vasitəsilə bir məlumatı müxtəlif xalqların nümayəndələrinə eyni məzmunda çatdırmaq mümkündür. Belə ki, hər bir millət üçün əşyalar, məfhumlar ümumbəşəri, sözlər isə

milli səciyyəlidir. Yalnız mücərrəd anlayışları əşyalar vasitəsilə çatdırmaq olmur. Fikrin çatdırılması üçün sonradan cizgilər, şərti işarələrdən istifadə olunsa da, qeyd etmək lazımdır ki, əşyəvi yazı hələ də bir sıra məqamlarda insanların köməyinə çatır.

Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bilirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar.

Yazının əmələ gəlməsində insanların öz bədənlərini yazmalarının da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İnsanlar öz bədənlərini iki məqsədlə: 1.bədəni bəzəmək 2.müəyyən anlayışı bildirmək üçün istifadə ediblər. Alimlərin fikrinə görə, ilk dəfə tatuirovkadan ancaq bədəni bəzəmək üçün istifadə olunub. Bədəni yazmaq Polinezi adasında daha çox yayılmışdı. Yazı tarixçiləri bu məsələylə xüsusi məşğul olmuş və yazının inkişafında tatuirovkanın böyük rolunu qeyd etmişlər. Bunlar yazının ilk növü olan şəkli yazı üçün təməl oldu. Yazının bu ilk tipi çox qədim tarixə malikdir. Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı yüzlərlə şəkillər çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin heç də hamısını yazı hesab etmək olmaz. Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa başlayıb. Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s.

İnsanların dünyagörüşləriylə əlaqədar olaraq ilk dövrdə əşya və yaxud hərəkət göstərilirdisə də get-gedə mücərrəd anlayışları ifadə etmək tələbi yaranmışdır. Mücərrəd anlayışlar üçün bir neçə formadan istifadə olunurdu. Məs: "cəldlik" sözü üçün qol əvəzinə qanad çəkilmiş, "müharibə" anlayışı üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Bu yazıdan daha çox Şimali Amerika hindliləri istifadə etmişlər. Eyni zamanda qədim şumer və misirlilərdə də təsadüf olunmuşdur.

Şəkli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şəkli yazı təhvil-təslim məqsədi daşımırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar.

İdeoqrafik yazıda fikir müxtəlif ideoqramlar və simvollardan istifadə edilərək ifadə olunurdu. Əgər hər hansı bir işarə müəyyən bir fikir ifadə edirsə, deməli bu, ideoqrafik yazıdır. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarini tənzimləyən işarələr, riyaziyyat, dil dərslərində istifadə olunan işarələr, bayrağımızdakı rənglər, gerbdəki rəmzlər ideoqrafik yazıya aiddir. İdeoqrafik yazı sistemində hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Bu yazının yaranmasının, əsasən iki səbəbi olmuşdur: Birincisi, şəkli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, günəş anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şəkli

çəkirdilərsə, sonrakı yazılarında bunun əvəzinə günəşə oxşayan heroqlif işlətmişlər. Deməli, əşya ilə şəkil arasındakı oxşarlıq kəsilmişdir.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu və ya başqa mücərrəd anlayışı piktoqramlarla vermək mümkün olmadığı üçün yazıya işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə öz növbəsində fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki, nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfi yazının əsasını qoymuşdur. Baxmayaraq ki, fikri yazı piktoqrafik yazıdan üstün idi, onun da nöqsanları vardı, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmirdi və təlim üçün də yararlı deyildi. (2, 92).

Dünya Misirdən çox şey öyrənib. Lakin misirlilərin bəşəriyyətə bəxş etdikləri ən mühüm şey yazı olub. Misirlilər yazını kəşf etməklə bərabər onu uzun əsrlər boyu təkmilləşdirə biliblər. Misirlilər adi əşyaları necə təsvir edirdilər? Bəzi əşyaları təsvir etmək çətin deyildi. Məsələn, onlar suyu əyri xətlərlə təsvir edirdilər, ulduzları indi necə varsa, onda da elə təsvir edirdilər. Onlar qeyri-əşyaları, məsələn hərəkəti də təsvir etməyin yolunu tapmışdılar. Əşyalar arasında insan təsvir olunurdu. Onu qaçan, oturan, hərəkət edən vəziyyətlərdə təsvir etməklə misirlilər nə demək istədiklərini anlada bilirdilər. Lakin elə şeylər vardı ki, onları bu yolla təsvir etmək qeyri-mümkün idi. Tutaq ki, firon insandır, onun şəklini çəkmək olar, bəs onun adını necə yazsınlar? Onları tərifləmək, xalqa onların "yenilməz qüdrət sahibi" olduqlarını çatdırmaq lazım gəlirdi. Bu məsələ ətrafında Misir alimləri çox baş sındırdıqdan sonra problemi həll edə biliblər. Onlar mürəkkəb sözləri bir neçə hecaya bölərək təsvir etməyə başladılar. Məsələn, fironun adını yazmaq üçün günəş, ilan, su və s. hecalardan istifadə ediblər. Ramzesin adını yazmaq üçün uyğun söz tapmaq lazım idi: Re-günəş, se-ilan demək idi. Onları yan-yana qoyurdular. Beləliklə, silloqrafik, yəni heca yazısı yarandı.

Misir əlifbası xeyli mükəmməlləşib göz oxşayan əlifbaya çevrildi. Şumerlərin mixi yazıları da heca yazısına aid idi. Yazı ümumiyyətlə qədim dövrlərdə baha başa gələn bir proses idi və təbii ki, yazıdan yalnız ən zəruri dövlət və dini əhəmiyyətli işlər üçün istifadə olunurdu. Belə bahalı "əyləncə"nin geniş tətbiq olunması o dönəmlərdə qeyri-mümkün idi.

Səsli, yəni fonoqrafik yazının yaranması isə Finikiya tacirlərinin adı ilə bağlıdır. Finikiyalılar Aralıq dənizi sahillərində Tir və Sidon kimi iki böyük şəhər salmışdılar. Finikiya tacirlərinin gəmiləri Yunanıstan, İtaliya və İspaniya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Onlar tarixin yaddaşında əsasən mənfi çalarlarla qalsalar da, bəşəriyyətə böyük xidmət göstərərək ilk əlifba yaradıblar. Praktik, işgüzar adamlar olan finikiyalı tacirlər şumerlərin "cızma-qarası"na vaxt itkisi kimi baxırdılar. Ona görə də yazının daha kamil sistemini axtarıb tapdılar. Bəzi təsvirləri misirlilərdən götürərək şumerlərin mixi yazılarını sadələşdirdilər. Əvvəlki minlərlə

təsvir əvəzinə 22 hərfdən ibarət çox rahat bir əlifba tərtib etdilər. Bir müddət sonra bu əlifba Egey dənizi vasitəsilə Yunanıstana gəlib çatdı.Yunanlar əlifbaya bir neçə hərf əlavə etdilər və bu işi mükəmməl şəkildə Roma imperiyasına ötürdülər. Romalılar da öz növbəsində əlifbaya müəyyən dəyişikliklər etdilər. Hazırda Avropada yaşayan xalqların çoxu finikiyalıların yaratdığı hərflərdən istifadə edir.

Düzdür, hal-hazırda internetde audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir "əyləncə"yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətindir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1967, 375 səh
2. Qurbanov A. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967, 202 səh.
3. Azərbaycan nağılları, 5 cilddə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 324 s.
4. Azərbaycan nağılları, 5 cilddə, IV cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
5. Haarmann H. Yazının tarihi. Runik kitap, 2021, 133 səh.
6. Steven Roger Fischer. Yazının tarihi. İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, 368səh.

Манафлы Ханымана Фатали гызы

ОТ РИСУНКА К АЛФАВИТУ

Ключевые слова: *письменное общение, культура письма, коммуникативные средства, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, силлабическое письмо, фонографическое письмо, алфавит.*

За всю историю своего развития человечество сделало сотни открытий. Одним из таких значительных изобретений является письмо. История возникновения письменности уходит корнями вглубь веков. Следовательно, письмо появилось постепенно в условиях невозможности поддерживания людьми голосового общения. Вначале письменная речь выражалась посредством мысли, предмета или линий. В возникновении линейного письма главным фактором являлась передача мысли с помощью предмета. Среди азербайджанцев до сих пор наблюдаются пережитки выражения идей путем придания предмету условного значения. Сюда можно отнести такие способы предметного выражения мысли, как завязывание нитки на палец для ассоциации с определенным понятием или на память, завязывание женщинами узелков на своих кялагаи (платках), чтобы купить что-либо на базаре, и т.д. Со временем люди стали совершенствовать письмо. Они уже могли выражать

свою мысль определенными линиями. Они могли передавать определенную информацию, рисуя различные линии на земле или резьбой по дереву. По сути, пиктографическое письмо в дальнейшем было уже не столь удобным. Потому что такой способ письменности не позволял выразить все тонкости мысли. Кроме того, пиктография не предназначалась для приема-передачи. Поэтому люди, не ограничившись этим видом письменности, искали определенные формы для более точного и широкого выражения своих мыслей. Так спустя тысячелетия появилось идеографическое письмо. Появление этого вида письма стало великим поворотным моментом в истории культуры, и особенно в истории письменности. Потому что разделение речи на слова и отображение каждой ее единицы посредством условных знаков заложило основу для буквенного письма, которое является высшей формой письменности. Несмотря на то, что идеографическое письмо во многом превосходило пиктографическое, все же и у него были недостатки, так как оно не соответствовало структуре многих языков, а также не подходило для обучения.

Письменность, которая условными знаками отображает целые слоги, называется слоговой или силлабической. Такой вид письма появился благодаря тому, что древние народы после привычного разделения слов на слоги стали обозначать их письменными элементами. Фонографическое письмо было изобретено финикийскими купцами и стало прототипом современных алфавитов.

В настоящее время число людей, пишущих письма от руки, значительно уменьшилось из-за стремительного развития аудио-визуальной коммуникации посредством интернета. Некоторые специалисты даже прогнозируют превращение в недалеком будущем искусства письма в некое архаическое «развлечение». Хотя и не хочется верить этому прогнозу, тем не менее, мы наблюдаем каждодневное сужение сферы применения письменности. Сейчас пока еще трудно судить, кто прав. И поэтому кажется абсурдным то, что человечество когда-нибудь откажется от такого неповторимого сокровища, как искусство письма.

Khanymana F. Manafly

FROM DRAWING TO ALPHABET

Keywords: *written communication, writing culture, communication means, pictographic writing, ideographic writing, syllabic writing, phonographic writing, alphabet.*

Throughout the history of its development, humankind has made hundreds of discoveries. One such significant invention from it is writing. The history of the emergence of writing goes back of centuries. Consequently, writing appeared gradually in the conditions of the impossibility of maintaining voice communication

by people. In the beginning, written speech was expressed by means of a thought, an object or lines. In the emergence of linear writing, the main factor was the transmission of thought with the help of an object. Among Azerbaijanis, there are still remnants of expressing ideas by giving the subject a conditional meaning. This includes such ways of objective expression of thought as tying a thread on a finger to associate with a certain concept or as a keepsake, women tying knots on their kelaghayi (headgear) to buy something at the market, etc. Over time, people began to improve the letter. They could already express their thoughts in certain lines. They could convey certain information by drawing various lines on the ground or by carving wood. In fact, pictographic writing was no longer so convenient. Because this way of writing did not allow to express all the subtleties of thought. In addition, the pictography was not intended for transmission and reception. Therefore, people, not limited to this type of writing, were looking for certain forms for a more accurate and broad expression of their thoughts. Therefore, after millennia, ideographic writing appeared. The appearance of this type of writing was a great turning point in the history of culture, and especially in the history of writing. Because the division of speech into words and the display of each of its units through conventional signs laid the foundation for alphabetic writing, which is the highest form of writing. Despite the fact that ideographic writing was in many ways superior to pictographic writing, it still had drawbacks, since it did not correspond to the structure of many languages, and was also not suitable for teaching. Writing that displays whole syllables with conventional signs is called syllabic. This type of writing appeared due to the fact that the ancient peoples, after the usual division of words into syllables, began to designate them with written elements. Phonographic writing was invented by Phoenician merchants and became the prototype of modern alphabets. At present, the number of people writing letters by hand has significantly decreased due to the rapid development of the Internet audio-visual communication. Some experts even predict the transformation of the art of writing into some kind of archaic “entertainment” in the near future. Although we do not want to believe this forecast, nevertheless, we are seeing a daily narrowing of the scope of writing. Now it is still difficult to judge who is right. Therefore, it seems a*bsurdly that humanity will ever give up such a unique treasure as the art of writing.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.07.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2022
Rəyçi: professor Tofiq Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA NƏZRİN SAHİB QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti,
e-mail: nazrin.m.95@mail.ru

TƏRKİBİNDƏ DİNLƏ BAĞLI SÖZLƏR OLAN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

X Ü L A S Ə

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturnun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, onların xüsusilə nağılllarda işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir. Frazeoloji vahidlər milli təfəkkürü qabarıq şəkildə əks etdirən mühüm işarələrdir. Bunlar həm milli psixologiyanı, həm tarixi, həm də mədəniyyəti nümayiş etdirən ən parlaq dil vahidləridir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirir.Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Fransız dilçiliyində frazeologiya vahidlərin inkişafının tədqiqata cəlb edilərək sistemli şəkildə araşdırılması, onun mahiyyətinin açıqlanması ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin işlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualdır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı fransız və Azərbaycan mənbələrinə müraciət etdikdə məlum oldu ki, hər iki dildə dinlə bağlı olan bir sıra özünəməxsus konsepsiyalar yaradılmasına baxmayaraq, hər iki xalqın dilçilik tarixində bu cür frazeoloji vahidlərin bir sistem kimi öyrənilməsinə hələ də ehtiyac duyulur. Odur ki, məqalədə əsas məqsədimiz Fransız və Azərbaycan xalqlarının nağıllarında hər iki dildə tərkibində qeydə alınmış dinlə bağlı sözlər olan frazeoloji vahidlərin mahiyyətini təyin etməkdir. Həmçinin, dinlə bağlı olan frazeoloji vahidlərin müasir sistem-struktur və koqnitiv dilçilik istiqamətində araşdırmaqla aparılan tədqiqatın

nəzəri prinsiplərini müəyyən etmək qarşıya qoyulan əsas məqsədlərimizdən biridir. Eyni zamanda S.Cəfərov, H.Bayramov, M.Breal, Ş.Balli və b. frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafındakı baxışlarına bir daha nəzər salmaq və hər iki xalqın dilində bu sahənin inkişafı prosesində bəzi məqamlara aydınlıq gətirməkdir.

Azərbaycan və Fransız nağıllarında dini etiqadla bağlı olan frazeoloji vahidlərin inkişafının fərqli istiqamətdə tədqiqata cəlb edilməsi, frazeoloji fikrin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onun diaxron və sinxron planda araşdırılıb təhlil edilməsi, nəzəri ümumiləşdirmənin aparılması, frazeoqrafik sistemin bəzi prinsiplərinin, onun hüdudlarının müəyyənləşdirilməsində irəli sürülmüş fikir və mülahizələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması da məqalədə yer alıb.

Açar sözlər: frazeologiya**,** din, fransız, konsepsiya, rəmz, frazeoqrafik sistem.

Fransız və Azərbaycan xalqlarının nağıllarında dini etiqadlar öz əksini tapmışdır. Hər iki dildə tərkibində dinlə bağlı sözlər olan frazeoloji vahidlər qeydə alınmışdır.

İlk növbədə "Dieu"-"Allah" leksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlərə müraciət edək. Fransız dilində bu leksemlə 6 frazeoloji vahid qeydə alınıb:

-Dieu soit loué – "Allaha şükür*": "Dieu soit loué, s'écria-t-elle un moment après, ce sont mes frères"*. ("La Barbe bleue". Ch.Perrault);

-se recommander à Dieu – özünü Allaha tapşırmaq: *"Non, non, dit-il,recommande-toi bien à Dieu".* ("La Barbe bleue". Ch.Perrault);

-Dieu le veuille – Allah qoysa, Allahın izni ilə: *"Dieu le veuille, répondit la Reine…"* ("Riquet à la houppe". Ch.Perrault);

- Mon Dieu – Allahım !: *"Mon Dieu, que vous êtes heureuses, ne pourrais-je point la voir ?"* ("Cendrillon". Ch.Perrault);

- les dieux et les fées étaient invoqués en vain – ilahi quvvələr köməyə gəlmədi, möcüzə baş vermədi: "*...mais les dieux et les fées étaient invoqués en vain".* ("Peau d'âne". Ch.Perrault).

- le dieu d'amour – məhəbbət ilahisi: *"L'on vous aime, Gracieuse, et le dieu d'amour même ne saurait pas aimer au point que l'on vous aime".* ("Gracieuse et Percinet". Mme d'Aulnoy);

Fransız nağıllarında "Dieu" leksemi, bir çox hallarda, "Ciel", "Cieux" – "Göy", "Göylər" leksemləri ilə əvəz olunur: *"Mais quand à son bonheur il paraît plus d'obstacle, Le Ciel lui devait un miracle, Qu'à la vertu jamais le Ciel n'a refusé".* ("La Belle aux cheveux d'or". M-me d'Aulnoy).

Qeyd etmək istərdik ki, müxtəlif troplardan, o cümlədən metonimiya və metaforadan istifadə halları, fransız ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Misallara müraciət edək:

- rendre grâce aux Cieux – göylərə (Allaha) şükür etmək: *"La Terre se voyant parée, en soit de respect pénétrée, et par reconnaissance en rende grâce aux Cieux".* ("La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis". Ch.Perrault);

- que béni soit le Ciel – şükür olsun göylərə (Allaha): *"Que béni soit le Ciel qui veut bien que je te revoie"* ("Peau d'Âne". Ch.Perrault);

- les dons de Ciel – göylərin (Allahın) payı: *"Et que peu d'entre eux sont capables de bien user des dons que le Ciel leur a faits".* ("Les Souhaits ridicules". Ch.Perrault);

- le Ciel se lasse – göylər (Allah) də bezir: *"Or le Ciel qui parfois se lasse de rendre les hommes contents"* ("Peau d'Âne". Ch.Perrault);

Fransız nağıllarında ilahi qüvvələri adlandıran "Dieu", "Dieux", "ciel", "cieux" leksemləri vasitəsi ilə 14 frazeoloji vahid qeydə alınmışdır.

Azərbaycan nağıllarında, tərkibində "Allah" leksemi olan frazeoloji vahidlər daha çoxdur. "Allah" sözü ilə yaranan frazeoloji vahidlər, xalqımızın hər bir vəziyyətində, həm xeyrində, həm də şərində, hətta adi bir halda, Uca Tanrıya üz tutmasından xəbər verir. V.İsgəndərova bu haqda yazır: *"Deyimlərdə, xitablarda, dialoqlarda da yaranışın, hər şeyin Allahdan gəldiyi bir daha vurğulanır, dini sözlər, etiqadlar və müqəddəslərin adları tez-tez xatırlanır".* [1;100]

Azərbaycan xalqının islam dəyərlərinə möhkəm bağlılığı bu ifadələrdə çox gözəl özünü büruzə verir. Üslubi cəhətdən bu cür ifadələr nitqi daha da expressiv edir:

-Allah verəndən – nə olsa: *"Allah verəndən yeyib-içirsiniz".* ("Eloğlu");

-Allahım verib – bəxtim gətirib: *"Aha, Allahım verib, plov yeyəcəyəm".* ("Altı yoldaş");

-Allah yetirib – gözlənilməz əldə etmək: *" İstədiyimi Allah yetirdi".* ("Nardan qızın nağılı");

-Allahın əmri – qismət: *"Bax mən qızımı, Allahın əmri, elin adətilə sənə verirəm".* ("İlyasın nağılı");

-Allah qonağı – yad adam: *" Nənə, Allah qonağı gətirmişəm".* ("Əbilqasım");

-yerin Allahı – rəhbər, başçı: *"Çünki ata-babadan biz eşitmişik ki, padşah olan şəxs yerin Allahıdır".* ("Nardan qızın nağılı");

-bir Allah bilə, bir də mən – gizli bir iş haqqında: *"Bu bir sirrdi ki, bunu gərək bir Allah bilə, bir də mən".* ("Gül Sənavarə neylədi, Sənavər gülə neylədi");

-Allah tək yaradıb – nadir bir kəs: *"Şəmsi xanım yerindən qalxıb gördü nə, yanında elə bir oğlan var ki, belə gözəli Allah tək yaradıbdı".* ("Tapdıq");

"Allah" leksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlərin arasında alqış, xeyir-dua, arzu, niyyət, qarğış və söyüş məzmunlu frazeoloji vahidlər mühüm yer tutur.

Alqış, xeyir-dua, arzu, niyyət ifadə edən frazeoloji vahidlər:

-Allaha (çox) şükür*: "Allaha çox şükür, dövlət, cah-calal səndə".* ("Qəmər");

-Allah amanında!: *"Oğul get, Allah amanında olsun!".* ("Şəms-Qəmər");

-Allah köməyin olsun!: *"Qızım, get darıxma, Allah köməyin olsun!"*. ("Ölü Məhəmməd");

- Allah yar olsun: *"Get Allah sənə yar olsun"*. ("Tapdıq");

-Allah özünə qismət eləsin: *"Allah özünə qismət eləsin"*. ("Şahzadə və Məleykə xatun");

-Allah qüvvət versin!: *"Ay cütçü baba, Allah qüvvət versin!*". ("Tülkü baba və hacıleylək");

-Allah ömür versin: *"Ay Allah sənə ömür versin"*. ("Tumar Pəhləvan");

-Allah kölgəsini üstümüzdən əskik eləməsin: *"Pəri Soltan çox rəhmli xandı, Allah onun kölgəsini bizim üstümüzdən əskik eləməsin"*. ("Dərzi şagirdi Əhməd");

- Allah muradını versin: *"Allah muradını versin, zəhmət çəkmisən"*. ("Dərzi şagirdi Əhməd");

- Allah qoysa: *"Allah qoysa səhər mollaya gedərik, kəbinimizi kəsdirərik"*. ("Əzizin nağılı");

- Allah eləsin: *"Allah eləsin ki, Şah Abbasdan xəbər gətirsin"* ("Baftaçı şah Abbas nağılı");

- Allah hörmətini artıq eləsin: *"Xanım, çox sağ ol, Allah hörmətini artıq eləsin"* ("Dərzi şagirdi Əhməd nağılı");

-Allah nicat versin: *"Oğul, Allah sənə nicat versin, tay mənim əlimdən bir iş gəlməz"*. ("Dərzi şagirdi Əhməd");

-Allah xeyir eləsin: *"Allah xeyir eləsin!"* ("Nəsir və Nəsdərənin nağılı");

-Allah xoşbəxt eləsin: *"Balalarım, Allah sizi xoşbəxt eləsin"*. ("Şahzadə və Məleykə xatun");

-Allaha pənah*: "İndi Allaha pənah görək nə olar"*. ("Quş dili bilən İsgəndər").

Qarğış, söyüş məzmunlu frazeoloji vahidlər:

-Allah evini yıxsın: *"Allah evini yıxsın, sən niyə göndərdin Qəhrəmanı gedər-gəlməzə..."*. ("Qəhrəman"); *"Ocıbınığa xəbər gəldi: evini Allah yıxsın, diş qurdalamağa bir adamın qalmayıb"*. ("Simanın nağılı");

-Allah başını batırsın: *"Allah mənim ərimin başını batırsın, ondan söz qoparmaq mahal işdi"*. ("Gülnar xanım");

-Allah onun çarxını çevirsin: *"Allah onun çarxını çevirsin, zülmü ərşə dayanıb"*. ("Reyhan xanımın nağılı");

-Allah vurmuşdu səni! («Nardan qızın nağılı»);

-Allah üzünü qara eləsin: *"Arvad, Allah sənin üzünü qara eləsin"* ("Dad Xanpərinin əlindən"). G.Sadıxova hesab edir ki, bu frazeoloji vahidin etimologiyası Qurani Kərimlə bağlıdır. [5;230] G.Sadıxova "üzü ağ", "üzü qara" komponentləri ilə düzəlmiş frazeoloji vahidləri Quranın aşağıda göstərilən ayətləri ilə əlaqələndirir: *"Bəzi üzlərin ağ, bəzi üzlərin isə qara olacağı gündə (qiyamət günündə), üzü qara olanlara: İman gətirəndən sonra kafirmi oldunuz?"*. [2;106]

"Qiyamət günü Allaha qarşı yalan uydurub söyləyənlərin üzlərini qapqara görərsən" .[4; 60]

Tərkibində "Allah" sözü olan, yalvarış məzmunlu frazeoloji vahidlər:

- sən Allah : *"Sən Allah mənə dəymə".* ("Şah oğlu Bəhramın nağılı");

-Allah xatirinə: *"Allah xatirinə, məni bu sirdən agah elə!»* ("Gülağanın nağılı");

-Allah eşqinə: *"Allah eşqinə, məni bu gün qonaq elə".* ("Hatəmin nağılı");

-Allah rizasına: *"Allah rizasına bu atını burdan rədd elə".* ("Qəhrəman");

-Allaha bax: *"Əşi, Allaha bax, məndən əl çək".* ("Keçəl Məhəmməd");

-Allaha bax, tanrıya bax: "Ay Əhməd Allaha bax, tanrıya bax, gəl mənim sözümdən çıxma." ("Hambal Əhməd");

-Allah eləməsin: *"Allah eləməsin, başından bir tük əskik olsun"* ("Armudanla tülkü").

Bəzən, Azərbaycan nağıllarının giriş hissəsi Allahın adı ilə başlayır: "*Biri var idi, biri yox idi, Allah var idi, şəriki yox idi, bir şəhərdə Süleyman adlı bir tacir var idi"* ("Tapdıq"); *"Biri var idi, biri yox idi, Allahın bəndələri çoxuymuş. Belə rəvayət edirlər ki, əyyami-qədimdə bir padşah varıymış".* ("Naşükür qız"); *"Bismillahi rəhmanir rəhim"* ("Allah yazanı pozmaq olmaz") və s.

Çəkdiyimiz misallardan göründüyü kimi, nağıl qəhrəmanları tez-tez Allahın adını çəkir, ona müraciət edir, hər bir işdə ondan imdad diləyirlər. Cəmi tərkibində "Allah" komponenti olan 36 frazeoloji vahid qeydə alınmışdır.

Nağılarımızda işlənən frazeoloji vahidlərin tərkibində Qurani-Kərimlə bağlı ifadələr də yer alıb. Məsələn:

-bir quran söz – çox demək: *"Ay kişi ağzımda sənə bir quran söz danışmışam".* ("Qaraqaşın nağılı");

- Qurana and olsun – and: *"Sonra Quranı öpdüm, yerə qoydum ki, and olsun Qurana heç kimə heç nə demərəm".* ("İlyasın nağılı").

Qurani-Kərimin adının çəkilməsi ilə yanaşı, biz Əhdi Ətiqdən olan bir ifadə ilə də rastlaşdıq: səbir kasası dolmaq – hövsələdən çıxmaq: *" Onun səbr kasası doldu, dözə bilməyib quyunun başına gəldi".* ("Həsən Qaranın nağılı"). Bu ifadənin dini mənşəyi haqqında G.Sadıxova yazır: *"Səbir kasası dolub" frazeoloji vahidi «kasam dolub" variantında Əhdi Ətiqdə işlədilib. Lakin, Əhdi Ətiqdə bu ifadə müsbət konnotasiyaya malikdir: "bütün arzularım həyata keçib, arzu edəcəyim heç bir şey qalmadı", fransız, Azərbaycan və rus dillərində "səbir" sözü əlavə olunduqdan sonra mənfi konnotasiyada işlənməkdədir"* .[5;117]

Bir sıra dinlə bağlı frazeoloji vahid islamda qəbul olunmuş anlayışlarla bağlıdır. Məsələn:

-rəhmət oxumaq – ölən insan üçün dua etmək: *"Qardaşlar atalarına rəhmət oxudular".* ("Vəfalı at");

-kəlməyi-şəhadətini demək – ölməyə hazırlaşmaq: *"Arvad, dur kəlməyi-şəhadətini de, səni öldürəcəyəm".* ("Qaraqaşın nağılı");

-imanına qurban olum – xahiş ifadəsi: *"Qarı nənə, imanına qurban olum bizim bu nökəri öldür".* ("Vəfalı at");

-halal-himmət eləmək – halallaşmaq:*"Əlmərdan arvadınnan halal-himmət eləyib, yola düşdü".* ("Zəmanənin hökmü")

- ana sütü kimi halal: *"Get, qızılların hamısı ana sütü kimi halalın olsun".* ("Zəmanənin hökmü")

-haram olsun – xeyir gətirməsin*: "Mənim nemətlərim sizə haram olsun".* ("Səmədin nağılı").

-Əzraillə çiling-ağac oynamaq - ölümlə oynamaq*: "Onu bil ki, Əzrayılla çiling-ağac oynamaq istəyirsən ha"*("İncilər saçır, güllər açır").

Bir çox nağıllarda "cənnət" və "cəhənnəm" leksemləri ilə düzələn frazeoloji vahidlər işlədilir. Cənnət - ən gözəl, ürəkləri sevindirən bir məkanı, cəhənnəm isə ən dəhşətli, dözülməz işgəncə yerini simvolizə edir. Qeyd edək ki, "cəhənnəm" leksemi "cənnət" leksemindən daha produktivdir. Belə ki, tərkibində "cənnət" leksemi olan 2, tərkibində "cəhənnəm" leksemi olan 6 frazeoloji vahid qeydə alınmışdır:

- cənnətə girmək – gözəl bir yerə daxil olmaq: *"İçinə girəndə elə bilirsən, cənnətə girirsən".* ("Vəfalı at");

-cənnətə döndərmək – yır-yığış edib gözəl görkəmə salmaq: *"Evi güllə, inci ilə bəzədilər, cənnətə döndərdilər".* ("İncilər saçır, güllər açır");

-cəhənnəmə göndərmək – öldürmək: *"Sehrkar bacını bir qılıncla cəhənnəmə göndərdi".* ("Məlik Cümşüdün nağılı");

-cəhənnəmə vasil etmək - öldürmək: *"Soltan İbrahimin əlindən alıb, vəziri cəhənnəmə vasil elədi".*("Soltan İbrahim");

-cəhənnəmə get, qara-gora get – söyüş, qarğış*: "Gedirsən, cəhənnəmə get, qara-gora get".* ("Qızıl qoç");

-cəhənnəm ol – rədd ol: *"Əşi, cəhənnəm ol oyana görüm".* ("Əmiraslanın nağılı");

-canı cəhənnəmə - qarğış: *"Canım cəhənnəmə, əzab çəksəm də, dərviş dediyini edəcəyəm".* ("Nəsir və Nəsdərənin nağılı").

Frazeoloji vahidlərin yaranmasında produktiv elementlərdən biri "şeytan" leksemidir. Mənfi konnotasiyaya malik olan bu leksem vasitəsilə, insanın ən pis keyfiyyətləri təsvir olunur. Azərbaycan nağıllarında bu komponentlə 7 frazeoloji vahid qeydə alınmışdır:

-şeytana papaq tikmək – hiyləgər olmaq: *"Tədbir, tədbir axırda günlərin birində böyük bir yaylaq tikdirdi, gözəl, həm də hiyləgərlikdə də şeytana papaq tikən qızını da aparıb qoydu ora".* ("Ağ quş");*"Elə ki, özün də oldun arvad, yəni ki, oldun hiylədə şeytana papaq tikən, vay oldu Şahzadə Mütalib kimilərin halına".* ("Şahzadə Mütalib");

-şeytana namaz qıldırmaq – hiyləgər, bic insan haqqında deyilir: *"Xanım, o pul ki, var, şeytana namaz qıldırır".* ("Dərzi şagirdi Əhməd");

-bu meydan, bu şeytan – məharətini göstər: *"Ey İsgəndər şah, bu meydan, bu şeytan"*. ("İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi");

-lənət şeytana – iş düz gətirməyəndə deyilir*: "Birdən lənət şeytana deyib, qapını döydüm, incavara kişi özü çıxdı"*. ("Qızıl qoç");

-şeytana lənət – işlər alınmayanda deyirlər: *"Ama dərviş hərdən gözünün qabağında duranda kişini od götürdü, yenə şeytana lənət deyib, hirsini alırdı əlinə"*. ("Qaraqaşın nağılı");

- şeytana lənət oxumaq – şeytanı lənətləmək : *"Xalq şeytana lənət oxuyur"*.

-dəli şeytan deyir ki – qərarsız olanda, tərəddüd edəndə deyilir: *"Əhməd yerə oturanda, tacir fikirləşdi ki, dəli şeytan deyir ki, tut bu hambalı apar padşahın yanına"*. ("Hambal Əhməd").

Azərbaycan nağıllarında peyğəmbərlərin adları ilə düzələn frazeoloji vahidlərə rast gəldik. Qeyd edək ki, nağılarımızda ən çox Süleyman peyğəmbərin adı çəkilir. Məsələn, atalar sözünə çevrilən *Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq* ifadəsi "İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi" nağılında işlədilir: *"Ancaq şahım, heç qürrələnmə, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq, ölüm nə şaha baxır, nə də köləyə"* ("İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi"). B.Hüseynov bu ifadə haqqında belə yazır: *"Süleyman peyğəmbərin adı tarixdə sərvət, hakimiyyət, ədalət məfhumların rəmzinə çevrilmişdir. "Süleymana qalmayan dünya kimə qalacaqdır" ifadəsi ilə nə var-dövlətə, nə də hakimiyyətə etibar olmadığını, Süleyman kimi əzəmətli bir adamın belə ölüm qarşısında diz çökdüyünə işarə edirlər"*. [2;178]

Süleyman peyğəmbərin adı ilə aşağıdakı frazeoloji vahidlər qeydə alınıb:

-and olsun Süleyman peyğəmbərin cıqqasına: *"Xanım, and olsun Süleyman peyğəmbərin cıqqasına"* ("Tapdıq");

-Həzrəti Süleyman eşqinə: *"Həzrət Süleyman eşqinə, öz evimdə ölüm"*. ("Dünya gözəli");

-Süleyman eşqinə: *"Əgər indi biz Süleyman eşqinə deyib, uçanda, bir qanad salaq, Şükufə xanım götürüb yaralarına çəksə, ikisi də yaxşı olar"*. ("Qırx incə xanım");

-Həzrət Süleyman bilir: *"Necə tilsim qurdu, neçə əfsun oxudu bilmirəm, çünki onların isimlərini bircə Həzrət Süleyman bilir"*. ("Əmiraslanın nağılı").

Nağılarımızda digər peyğəmbərlərin adı ilə düzələn frazeoloji vahidlərə də rast gəldik. Məsələn:

-Nuh əyyamından qalmaq – qədim dövrə aid olmaq: *"Çayın üstündə Nuh əyyamından qalma bir körpü var idi"*. ("Əzazil padşah");

-Yusifdir qəbirdən çıxıb – zahiri çox gözəl olan kişi haqqında deyilir :*"Pəri Soltan gördü, vallah bir oğlan uzanıb zarıldayır, deyirsən, Yusifdir qəbirdən çıxıb"* ("Dərzi şagirdi Əhməd"). Yusif peyğəmbərin gözəlliyi haqqında Tövratda bu cür yazılıb: *"Yusif böyüyüb boylu-buxunlu, yaraşıqlı bir gənc olmuşdu"* (Tövrat. Yaranış

4:6). Yusif peyğəmbərin adını daşıyan Quranın on ikinci surəsində bu peyğəmbərin həyatından bəhs olunur.

-Məhəmməd hümməti: *"Ey Məhəmməd hümməti! Allah yolunda bu dəvələrin altısını mana ver, əhli-əyalım acdır".* ("Fərasətsiz oğul");

- Allah, Məhəmməd, ya Əli: *"Allah, Məhəmməd, ya Əli" dedim. - Xudavəndi-aləm, Əli hamı darda qalanın dadına çatsın".* ("Şah Abbasın arvadı").

Misallardan göründüyü kimi, Azərbaycan nağıllarında dinlə bağlı frazeoloji vahidlər fransız nağıllarına nisbətən daha çoxdur. Bu fakt Azərbaycan xalqının öz dininə, islam dəyərlərinə daha çox bağlı olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı, ADN, 1982
2. Hüseynov B.A. Rəvayətli ifadələr (niyə belə deyirik ?). Bakı, "Uşaq Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı".1961
3. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı, "Elm və təhsil", 2014
4. Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri // "Elm və həyat" jurnalı, 1984, №3, s. 20-23
5. Садыхова Г.Р. Фразеология, восходящая к Библии и Корану. Bakı,"Elm və Təhsil",2014

NAZRIN MAMMADOVA

PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING WORDS RELATED TO RELIGION

SUMMARY

Phraseologisms are the folk physiognomy of the language, its original means, wealth of existence and intelligence. Their richness in terms of both content and form and their excessive use in language have attracted the attention of scholars. Therefore, phraseology has become a special branch of lexicology, which is a branch of linguistic science. Clarification of the internal meaning structure and external structure of phraseologisms, their place and position in different languages, the study of translation possibilities, the interpretation of their national and international essence, the analysis of their features and areas of use, especially in fairy tales, are both theoretically and practically relevant.Phraseological units are important signs that clearly reflect national thinking. These are the most vivid language units that demonstrate national psychology, history, and culture. By studying the phraseology of any nation, we can get to know the culture, history, life and lifestyle of that nation. Phraseological combinations reflect the national color of each nation, its traditions, and finally its unique lexical-grammatical forms in the language system.

In general, the systematic investigation of the development of phraseological units in Azerbaijani and French linguistics, and the clarification of its essence, is of great importance in terms of the development of the general theory of linguistics. The clarification of the internal meaning structure and external structure of phraseologisms, their place and position in different languages, the interpretation of their national and international essence, the analysis of their development features and fields of use are both theoretically and practically relevant.When we turned to the French and Azerbaijani sources on the topic we studied, it became clear that despite the creation of a number of unique concepts related to religion in both languages, there is still a need to study such phraseological units as a system in the linguistic history of both nations. Therefore, our main goal in the article is to determine the essence of phraseological units, which contain words related to religion, recorded in both languages in the tales of the French and Azerbaijani peoples. Also, one of our main goals is to determine the theoretical principles of the research conducted by studying phraseological units related to religion in the direction of modern system-structure and cognitive linguistics. At the same time, S.Jafarov, H.Bayramov, M.Breal, Sh.Balli and others take a look at their views on the development of the theory of phraseology and clarify some points in the process of the development of this field in the language of both nations. Involving the development of phraseological units related to religious belief in Azerbaijani and French fairy tales in a different direction, systematic study of the phraseological idea, its diachronic and synchronic investigation and analysis, theoretical generalization, comparative analysis of some principles of the phraseographic system and the ideas and considerations put forward in determining its limits are included in the article

Keywords: phraseology, religion, French, concept, symbol, phraseographic system.

Назрин Мамедова

Фразеологизмы, содержащие слова, относящиеся к религии

Резюме

Фразеологизмы – это народная физиономия языка, его исконные средства, богатство бытия и интеллигентность. Их богатство как по содержанию, так и по форме, а также их чрезмерное использование в языке привлекли внимание ученых. Поэтому фразеология стала особой отраслью лексикологии, являющейся отраслью лингвистической науки. Выяснение внутренней смысловой структуры и внешней структуры фразеологизмов, их места и положения в разных языках, изучение переводческих возможностей, истолкование их национальной и интернациональной сущности, анализ их особенностей и сфер употребления, особенно в сказках, имеют как теоретическое, так и практическое значение.

Фразеологизмы являются важными признаками, ярко отражающими национальное мышление. Это наиболее яркие языковые единицы, демонстрирующие национальную психологию, историю и культуру. Изучая фразеологию любого народа, мы можем познакомиться с культурой, историей, бытом и бытом этого народа. Фразеологические сочетания отражают национальный колорит каждого народа, его традиции и, наконец, его уникальные лексико-грамматические формы в языковой системе.В целом систематическое исследование развития фразеологизмов в азербайджанском и французском языкознании и раскрытие его сущности имеет большое значение с точки зрения развития общей теории языкознания. Выяснение внутренней смысловой структуры и внешней структуры фразеологизмов, их места и положения в разных языках, истолкование их национальной и интернациональной сущности, анализ особенностей их развития и сфер употребления имеют как теоретическое, так и практическое значение.Когда мы обратились к французским и азербайджанским источникам по изучаемой нами теме, стало ясно, что, несмотря на создание в обоих языках ряда уникальных понятий, связанных с религией, по-прежнему существует необходимость изучения таких фразеологизмов как системы в лингвистическая история обоих народов. Поэтому нашей основной целью в статье является определение сущности фразеологизмов, в состав которых входят слова, относящиеся к религии, зафиксированные в обоих языках в сказках французского и азербайджанского народов. Также одной из наших основных целей является определение теоретических принципов исследования, проводимого путем изучения фразеологических единиц, связанных с религией, в направлении современной системно-структурной и когнитивной лингвистики. В то же время С.Джафаров, Х.Байрамов, М.Бреаль, Ш.Балли и др. рассматривают свои взгляды на развитие теории фразеологии и уточняют некоторые моменты в процессе развития этого направления в язык обоих народов.Предполагая разработку в азербайджанских и французских сказках связанных с религиозными убеждениями фразеологических единиц в разном направлении, систематическое изучение фразеологической идеи, ее диахроническое и синхроническое исследование и анализ, теоретическое обобщение, сравнительный анализ некоторых принципов фразеографического строя и идеи и соображения, высказанные при определении его пределов, включены в статью.

Ключевые слова: фразеология, религия, французский язык, концепт, символ, фразеографическая система.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: fil.f.d.dos. Məhərrəm Orucov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АЛЕКПЕРОВА ГЮЛЯР
Преподаватель Бакинского
Славянского Университета
кафедры Европейских языков
Улица С.Рустама
milana-milana-
1978@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОЛА АББРЕВИАТУР С АНГЛИЙСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Аббревиатуры являются важным компонентом многих научных и технических статей. При эффективном использовании они не только уменьшают пространство, но и облегчают чтение и понимания текста. Переводчики часто сталкиваются со сложными предложениями, изобилующими терминами, для которых у нас уже есть устоявшиеся сокращенные формы. Важная особенность современного научно-технического языка – это большое количество аббревиатур и сокращения. В статье обсуждаются различия в использовании аббревиатур и акронимов в британских и американских научных текстов, а также сложности их перевода и оптимальные стратегии межъязыковой адаптации. В академических и профессиональных текстах можно найти множество сокращений и акронимов, поскольку они достаточно часто регистрируются в лексикографических источниках, их можно считать лексическими единицами научно-технического языка. В английском языке аббревиатуры, по своему графическому и звуковому представлению обычно делятся на аббревиатуры и сокращения. Аббревиатуры вторгаются в повседневную речь определенных социальных групп и регистрируются в различных специализированных словарях, в том числе электронных источниках. Это дает возможность не только изучать, но и анализировать ход сокращенного словообразования у носителей языка. Таким образом, в этой статье мы обсудили некоторые важные моменты, касающиеся использования аббревиатур в научных журналах. Кроме того, мы предоставили рекомендации по использованию сокращений в общем и научном письме. Поэтому тема исследования может быть интересна не только лингвистам, но и более широкому кругу читателей, в том числе тем, кто переводит научные тексты для американской и британской аудитории.

Ключевые слова: аббревиатура, акроним, экономное использование, термин, словосочетания, сравнительный метод

Самые новые понятия как в русском, так и в английском языках выражаются с помощью словосочетаний или сложных слов, потому что такие сложные слова позволяют представить то или иное понятие с полнотой и точностью. Но многокомпонентные термины — сложные слова и словосочетания —громоздки; следовательно, есть необходимость сокращать их одним способом или другим. В некоторых случаях это приводит к использованию сокращенных версий термина в виде только одного основного компонента, а в других - различных видов используются сокращения, которые могут сэкономить время. Однако их неточное или неправильный перевод может изменить или запутать предполагаемое значение.

В статье обсуждаются различия в использовании аббревиатур и акронимов в британских и американских научных текстов, а также сложности их перевода и оптимальные стратегии межъязыковой адаптации. Исследование проводится с использованием различных методов исследования, в том числе сравнительный метод, метод сплошной выборки, семантическая структура анализ и контекстуальный анализ. Статья может быть интересна тем, кто переводит научные тексты для британских и американских читателей.

В последние десятилетия в современных языках наблюдается тенденция к «экономному использованию», заключающееся в обеспечении максимального объема передачи данных за единицы времени. В связи с этим в настоящее время мы наблюдаем «взрывной рост использования аббревиатуры» в языках [1;5].

Аббревиатуры являются важным компонентом многих научных и технических статей. При эффективном использовании они не только уменьшают пространство, но и облегчают чтение и понимания текста. Переводчики часто сталкиваются со сложными предложениями, изобилующими терминами, для которых у нас уже есть устоявшиеся сокращенные формы. Важная особенность современного научно-технического языка – это большое количество аббревиатур и сокращения. Например, предложение Поскольку рентгеновская компьютерная томография является наиболее распространенная форма компьютерной томографии в медицине и различных других контекстах, только термин компьютерная томография часто используется для обозначения рентгеновской компьютерной томографии, хотя существуют и другие типы (например, позитронно-эмиссионная томография и однофотонная эмиссионная томография). Существующие методы компьютерной томографии и магнитной резонансной томографии, в том числе диффузная оптическая томография, требуют большого быстродействия памяти и значительных вычислительных ресурсов» будет легче понять ученым если вводятся соответствующие сокращения. Безусловно, преимущества такого «экономного использование» будет очевидным, при условии, что аббревиатуры были определены ранее в тексте, в соответствии с правилами научного письма,

или если используются случайные сокращения, в соответствии с фирменным стилем научного журнала. При озвучивании время их произношения значительно короче соответствующего понятия, а когда написано, «их эффект» еще более впечатляет: «Поскольку рентгеновская КТ является наиболее распространенной формой КТ в медицине и различных других контекстах, сам термин КТ часто используется для обозначения рентгеновской КТ, хотя существуют и другие типы (такие как ПЭТ и ОФЭКТ). Существующие методы КТ и MRT, включая DOT, требуют большой оперативной памяти и значительных вычислительных ресурсов. Таким образом, в данной статье мы рассматриваем характерные черты аббревиатур и сокращения . Методы изучения аббревиатур и акронимов определяются задачами настоящего исследования. Сравнительный метод используется для систематического сравнения полных лексических единиц и сокращенные лексические единицы разного типа с целью выявления структурно-семантических преобразования в процессе их сокращения. Метод анализа семантической структуры лексических единиц позволяет установить общие и отличительные свойства строения и значения укороченных лексических единиц для разработки их типологии. Метод контекстного анализа помогает определить степень языковой экономии (посредством использования аббревиатур) и выявить смысловые различия между семантически/терминологически близкими сокращенными единицами.

Аббревиатуры и акронимы

В академических и профессиональных текстах можно найти множество сокращений и акронимов, поскольку они достаточно часто регистрируются в лексикографических источниках, их можно считать лексическими единицами научно-технического языка. В английском языке аббревиатуры, по своему графическому и звуковому представлению обычно делятся на аббревиатуры и сокращения. Согласно онлайн-оксфордскому словарю английского языка [2;11], аббревиатура — это сокращенное форма слова или фразы, например, и т. д. для и так далее, например. для примера, кВ для киловольт, Вт для ватта, Дж для джоуля и т. д. В том же словаре акронимом является аббревиатура образованы из начальных букв других слов и произносятся как одно слово например, лазер (усиление света за счет стимулированного излучения) или COIL (Химический кислородно-йодный лазер). Несмотря на то, что аббревиатуры и акронимы обычно образуются из комбинаций заглавных букв, они также могут состоять из строчных букв или даже состоять из прописных и строчных букв вместе, например, мРНК (информационная рибонуклеиновая кислота), nsOCT (нано чувствительная оптическая когерентность томографии), dBx (децибелы выше эталонной связи) или ppb (частей на миллиард).

В своем «Словаре лингвистики и фонетики» Дэвид Кристалл [3;5] пишет, что в бытовом смысле термин «аббревиатура» изучается в современной лингвистике как часть слова. Кристалл различает несколько способов

сокращения слов, а именно: инициализмы или алфавитизмы, отражающие раздельное произношение начальных букв составные слова например, TV (телевидение), LN (жидкий азот), AA (антенна, массив) и т. д.; аббревиатуры, которые произносятся как отдельные слова [например, радар (радио обнаружение и дальность)]; обрезанные формы или вырезки, которые представляют собой сокращения более длинных форм, обычно удаляя окончание слова [ad (реклама), lab (лаборатория), экзамен (осмотр) и др.], но иногда и начало [самолет (самолет), телефон (телефон), и т. д.], или оба начала и окончания вместе [грипп (influenza)]; и смеси, которые сочетают части двух слов [приемопередатчик (передатчик + приемник), информатика (информация + электроника), бит (двоичный + цифровой), алкотестер (дыхательный + анализатор) и др. Не следует также забывать и о буквенно-цифровых аббревиатурах, которые сейчас широко используется в научно-технических текстах (3D – трехмерный), и «чрезвычайно» часто на языке современной молодежи в интернет-общении (CUL8R – до встречи позже, 4U – для вас).

По Нелюбину [4;15], аббревиатура (от итальянского слова «abbreviatura» происходит от латинского слова «brevis», что означает «краткий») — слово, состоящее из начальных букв или начальные звуки слов, составляющих исходную фразу. Аббревиатура – это сокращенная форма слова, совпадающая по своей фонетической структуре с общим словом и произносится как одно слово. В русской лингвистической литературе существуют различные подходы к классификация сокращений. Например, следуя Словарю лингвистических терминов [5], мы можем классифицировать сокращенные формы следующим образом: 1) аббревиатуры; 2) графические сокращения; и 3) вырезки. В свою очередь каждый из них подразделяется на другие виды. Первый тип сокращений, т. е. аббревиатуры, в основном представлен инициализмами, которые подразделяются на а) алфавитизмы [например, dc (постоянный ток)]; б) слоговый аббревиатуры, состоящие в основном из начальных слогов нескольких слов [VoIP (голос за кадром) (протокол интернета)]; в) акронимы, которые на самом деле являются своего рода аббревиатурой. Приведенное объяснение позволяет сделать вывод, что аббревиатуры – это любые сокращенные формы слова, а акронимы – это аббревиатуры, произносимые как слова [например, СПИД (синдром приобретенного иммунодефицита)]. Конечно, ученому, пишущему научную или техническую работу, возможно, и не нужно знать разницу между этими двумя понятиями, но для лингвистов и переводчиков такое непонимание и незнание может привести к неправильному использованию терминов и неадекватному переводу. Мы предприняли попытку обобщить опыт различных издательств и представить здесь наиболее распространенные употребления аббревиатур и акронимов. 1) Термины должны быть расшифрованы при их первом появлении, и только затем следует сокращение в скобках. Например, вынужденное рассеяние Бриллюэна (ВРМБ)

часто возникает, когда узкополосные оптические сигналы усиливаются в волоконном усилителе или просто распространяются по пассивному волокну. Тем не менее возможны и другие способы введения аббревиатуры/акронима в текст. Например, Национальное управление по аэронавтике и исследованию космического пространства было основано в 1958 году. С момента своего создания НАСА... Однако TLA (перестраиваемые лазерные сборки) имеют опциональное подавление SBS, реализованное с помощью регулируемого частотного дизеринга. Стандартные сокращения (например, единицы измерения или штаты и округа) определять не нужно. Например, здесь E — энергия, измеренная в мкДж. 2) В аббревиатурах и акронимах, написанных заглавными буквами (и даже в тех, которые содержат строчные буквы), не следует использовать пробелы и точки (CEO, DEMUX, PhD). Исключение составляет аббревиатура United States, U.S. (это особенно характерно для американского английского, а не для стандартного британского английского), используемая в качестве прилагательного (например, компании США) и такие аббревиатуры, как R.S.V.P., N.B. и Р.И.П. Точки в аббревиатурах используются для сокращения латинизмов (etc., p.m., post meridiem; и et al., et alia), инициалы, обозначающие имена (J. F. Kennedy, следует отметить, что за инициалами следует точка и пробел ; ни точки, ни пробелы не используются, когда полное название заменяется инициалами, например, аэропорт имени Джона Кеннеди), информация в ссылках (том, том; стр., страница; стр., страницы; и 4-е изд., 4-е издание) , ученые степени и звания (например, доктор, профессор, эсквайр) и слова, оканчивающиеся на строчную букву (номер как число, номера как числа).

Стратегии перевода.

Будучи чрезвычайно сложным процессом, перевод направлен на достижение хрупкого баланса между эквивалентностью исходного текста и используемыми стратегиями перевода. Попробуем перечислить основные причины трудностей межъязыковой адаптации аббревиатур. 1.Использование аббревиатур в научном дискурсе, особенно в периодических изданиях, связано с наличием общей терминологической базы (научный опыт) и личного опыта (умения представлять научные результаты в печати) на уровне автора и читателя. В случае значительного расхождения в фоновых знаниях и умениях перевод аббревиатуры, являющейся заменой явного выражения многокомпонентного термина, может привести к ошибкам. На этапе восприятия исходной аббревиатуры переводчик может столкнуться с трудностями идентификации аббревиатуры и проблемами ее соотнесения с полной терминологической единицей. 2.Многозначность аббревиатур создает дополнительные трудности в узнавании их смыслового содержания. 3. Рассмотренные выше множественные стандарты также создают предпосылки для когнитивных ошибок. При этом разные (неидентичные) традиции научных

журналов тесно переплетаются с языковыми особенностями их формирования и функционирования. В значительной степени трудности понимания аббревиатур связаны с тем, что они могут обозначать разные части речи и выражать разные синтаксические функции. Так, окончание s может быть присвоено множественному числу аббревиатуры (например, cod's), притяжательному падежу (например, Co's employee), сокращенному глаголу третьего лица единственного числа в настоящем простом времени (например, The Семья Завала, спасибо группе Marshal…). 4. В процессе адаптации решение перцептивно-когнитивной задачи трансформируется в трансляционное. На этапе перекодирования вариативность переводческих соответствий вступает в противоречие с требованием однозначности значения термина и однозначной эквивалентности его перевода на язык перевода. Переводчик должен не только перевести исходное сообщение с учетом межъязыкового соответствия аббревиатуры, но и следовать издательской практике того или иного журнала; в противном случае нерелевантность переводческого решения будет очевидна для читателей, и они будут рассматривать это как «маркер неаутентичности текста». Тогда явная переводческая ошибка может быть расценена как сбой правильной коммуникации. 5. Описанные выше аббревиатуры (их синкретизм и омонимия, обусловленные формированием и вариативностью в связи с языковыми и культурными традициями английской и американской научной литературы) образуют лингвистический уровень переводческой проблемы. Синкретизм и омонимия аббревиатур играют в данном случае роль деструктивной интерференции на уровне словообразования.

Аббревиатуры вторгаются в повседневную речь определенных социальных групп и регистрируются в различных специализированных словарях, в том числе электронных источниках. Это дает возможность не только изучать, но и анализировать ход сокращенного словообразования у носителей языка. Таким образом, в этой статье мы обсудили некоторые важные моменты, касающиеся использования аббревиатур в научных журналах. Кроме того, мы предоставили рекомендации по использованию сокращений в общем и научном письме. Поэтому тема исследования может быть интересна не только лингвистам, но и более широкому кругу читателей, в том числе тем, кто переводит научные тексты для американской и британской аудитории.

Литература

1.С.С. Барбазева, А.А. Авраменко, Вестник Самарского научного центра РАН, 13(2), 911 (2001)

2. Оксфордские словари http://www.oxforddictionaries.com/definition/american_english/abbreviation

3.Словарь лингвистики и фонетики (Оксфорд, Blackwell Publishing, 2008)

4. Нелюбин Л.Л. Толковый словарь переводных терминов (Москва, Флинта, Наука, 2003)
5. Словарь лингвистических терминов, http://dic.academic.ru /contents.nsf/lingvistic/
6 . Пешковский, Русский синтаксис с точки зрения науки (Москва, Языки славянской культуры, 2001)

ALAKBAROVA GULAR

FEATURES OF THE TRANSLATION OF ABBREVIATIONS FROM ENGLISH INTO RUSSIAN

SUMMARY

Abbreviations are an important component of many scientific and technical articles. When used effectively, they not only reduce space, but also make text easier to read and understand. Translators often come across complex sentences full of terms for which we already have established abbreviations. An important feature of the modern scientific and technical language is a large number of abbreviations and abbreviations. The article discusses the differences in the use of abbreviations and acronyms in British and American scientific texts, as well as the difficulties of their translation and optimal strategies for cross-language adaptation. In academic and professional texts, one can find many abbreviations and acronyms, since they are quite often registered in lexicographic sources, they can be considered lexical units of the scientific and technical language. In English, abbreviations, according to their graphic and sound representation, are usually divided into abbreviations and abbreviations. . Abbreviations invade the everyday speech of certain social groups and are registered in various specialized dictionaries, including electronic sources. This makes it possible not only to study, but also to analyze the course of abbreviated word formation among native speakers. Thus, in this article, we have discussed some important points regarding the use of abbreviations in scientific journals. In addition, we have provided guidelines for using abbreviations in general and scientific writing. Therefore, the research topic may be of interest not only to linguists, but also to a wider range of readers, including those who translate scientific texts for American and British audiences.

Keywords: abbreviation, acronym, economical use, term, phrases, comparative method

ƏLƏKBƏROVA GÜLƏR

ABBREVİATURALARIN İNGİLİS DİLİNDƏN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İxtisarlar bir çox elmi və texniki məqalələrin mühüm tərkib hissəsidir. Səmərəli istifadə edildikdə, onlar nəinki məkanı azaldır, həm də mətnin oxunmasını və başa düşülməsini asanlaşdırır. Tərcüməçilər tez-tez terminlərlə dolu mürəkkəb cümlələrə rast gəlirlər ki, onlar üçün artıq abbreviaturalar təyin etmişik. Müasir elmi-texniki dilin mühüm xüsusiyyəti çoxlu sayda abreviatura və abreviaturadır. Məqalədə Britaniya və Amerika elmi mətnlərində abbreviatura və abbreviaturaların istifadəsindəki fərqlər, həmçinin onların tərcüməsinin çətinlikləri və dillərarası uyğunlaşma üçün optimal strategiyalar müzakirə olunur. Akademik və peşəkar mətnlərdə çoxlu abreviatura və abbreviaturaya rast gəlmək olar, çünki onlar leksikoqrafik mənbələrdə kifayət qədər tez-tez qeydə alındığı üçün elmi-texniki dilin leksik vahidləri hesab edilə bilər. İngilis dilində abbreviaturalar qrafik və səs təsvirinə görə adətən abbreviatura və abbreviaturaya bölünür. . İxtisarlar müəyyən sosial qrupların gündəlik nitqini zəbt edir və müxtəlif ixtisaslaşdırılmış lüğətlərdə, o cümlədən elektron mənbələrdə qeydə alınır. Bu, doğma dildə danışanlar arasında qısaldılmış söz əmələ gəlməsinin gedişatını təkcə öyrənməyə deyil, həm də təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, bu yazıda elmi jurnallarda abbreviaturaların istifadəsi ilə bağlı bəzi vacib məqamlardan bəhs etdik. Bundan əlavə, biz ümumi və elmi yazıda abbreviaturalardan istifadə qaydaları təqdim etmişik. Buna görə də tədqiqat mövzusu təkcə dilçilər üçün deyil, həm də daha geniş oxucu kütləsi, o cümlədən Amerika və Britaniya auditoriyası üçün elmi mətnləri tərcümə edənlər üçün maraqlı ola bilər.

Açar sözlər: abbreviatura, akronim, iqtisadi istifadə, termin, ifadələr, müqayisəli üsul

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.08.2022
Rəyçi: доц. Н. О. Бабаева
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АРЗУ ГУСЕЙНЛИ
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Центр Иностранных Языков
улица Узеира Гаджибейли, 68
huseynovaarzu@mail.ru

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (ЧАСТЬ 2)

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена принципам анализа словосочетаний современного английского языка. В статье рассматриваются синтаксические отношения, структура словосочетания, классификация синтаксических элементов. Известно, что словосочетание - это два или несколько слов, употребляемых вместе и связанных по смыслу. Словосочетание может не иметь законченного значения или смысла за пределами предложения, но оно действует как единое целое (грамматическая единица) и имеет свои внутренние грамматические связи между словами, её образующими. Словосочетания также классифицируются на основе отношений элементов внутри исследуемой группы, иными словами по наличию или отсуствию доминирующего элемента - ядра и делятся на ядерные и безъядерные. В ядерных словосочетаниях элемент, который не проявляет своей синтаксической функции в пределах данной структуры, является ядром. В безъядерных словосочетаниях ядро отсуствует.

В статье анализируются атрибутивные и вторично-предикативные структур как члены словосочетания. Использование предикативной единицы как части словосочетания, не составляет исключения. Также указаны близкие и отличительные свойства предикативных, непредикативных и вторично-предикативных сочетаний.

Рассматриваются способы выражения зависимых элементов в ядерных словосочетаниях. Они могут быть выражены единичным словом , атрибутивной группой, вторично-предикативной структурой и зависимой предикативной единицей.

Ключевые слова: словосочетание, предикативная, структура, синтаксический, единица, слово, сочетание, предложение, определитель, позиция

Словосочетание, как синтаксическая единица, имеет определенное синтаксическое значение. Словосочетание является соединением словоформ, иными словами- лексическо-синтаксическим соединением слов. Описание типов словосочетаний будет неполным, если не коснуться вопроса единиц, из которых они формируются. Важно указать, что словосочетание является синтаксической структурой и его компоненты формируются на основе элементов мрорфологического уровня. Эти составляющие вступают в сочетание друг с другом и обретают явный или скрытый новый синтаксический статус. Ядерные (подчинительные) словосочетания состоят из ядра и одной или более подчинённых ядру позиций, которые в зависимости от морфологической принадлежности ядра классифицируются в терминах соответствующих синтаксических элементов. Следовательно, подчинительные словосочетания состоят из одного ведущего члена- идентифицируемого по морфологическим признакам, и одного или более зависимых, второстепенных членов.(1, 58) В этой связи, все зависимые позиции при морфологически идентифицированном ядре могут быть могут быть заняты не только изолированными словами, но и синтаксически организованными группами, различными по своей внутренней структуре. В словосочетании V+ O_1 позиция O_1 может быть занята следующими разновидностями структурных единиц. (1, 63)

To read – a) it b) that book C) that book to be intelligent d) it because it's good

Возможно использования не только отдельных слов, но и атрибутивных и вторично-предикативных структур как членов словосочетания. Не исключено использование предикативной единицы в той же роли, т.е. как части словосочетания. Некоторые лингвисты считают, что предикативная единица является одним из способов выражения элементов словосочетания. Например, структура " the man is walking along the railway station" определяется как субстантивное словосочетание (a single noun phrase).

Предикативная единица может использоваться как один из элементов словосочетания и это требует коренной переоценки теории сложноподчиненного предложения, поскольку доказывает отсутствие у этих единиц уникальных свойств, в силу которых они могут создать особую структурную разновидность предложения. Относительно способов выражения зависимых элементов в ядерных словосочетаниях, из указанных примеров следует, что зависимый элемент словосочетания может быть выражено как единичным словом (a), атрибутивной группой (b), вторично-предикативной структурой (c), так и зависимой предикативной единицей (d). С помощью метода субституции можно установить, что в вариантах *b, c, d* возможна замена местоимением *it,* не нарушая связей в группе. Позиционно эти структуры эквивалентны. Поскольку сравнение проводится только на уровне структур, идентичность сравниваемых элементов устанавливается только для

этого уровня. Иными словами, на данном уровне анализа зависимая предикативная единица может быть позиционно эквивалентна как изолированному слову, так и атрибутивному или вторично-предикативному сочетанию слов. Предикативной единице свойственно повторять дистрибуцию слов субстантивного класса. Так, аналогично словам субстантивного класса, предикативная единица не может функционировать в позиции, занимаемой личной формой глагола, но свободно умещается в позиции подлежащего, дополнения или предикативного члена. Более того, зависимые предикативные единицы могут появляться даже в позиции предикативных атрибутов, что также свойственно именам существительным. Например:... the *Keep Fit* movement (Dickens M, "The Landlord's Daughter"). The *do you know so-and-so game*? (Brainer J., "Room at the top".) . – *stay at home* sort of chap (Christie A, "Death on the Nile)

В указанных примерах предикативные единицы выполняют функцию препозитивного определения, не имеют внешних показателей (дефиса или кавычек), свидетельствующих об изменений отношений между составляющими, и пркдикативные единицы представлены в том же виде, как и при самостоятельном функционировании. Бесспорно, подобное употребление предикативных единиц встречается не часто, и предикативные сочетания в функции препозитивного атрибута обычно имеют дефис или кавычки. Например, Caution about *Stanstead-is-saved* press stories. The woman behind the "*Save Maria*" campaign.

Следует обратить внимание синтаксическому поведению предикативных единиц. Синтаксическая дистрибуция существительных не только повторяет синтаксическую дистрибуцию имён существительных в целом, но и показывает, что предикативная единица ведет себя как подгруппа имен существительных Singularia Tantum: предикативная единица, выступающая в функции подлежащего, всегда согласуется с единственной формой глагола и допускает замену только на местоимение *it.* (2, 34) Например: *What he misses is* not having had a real education (Brs., R. C.). *What was real… was* the here and now (Pr., F at F). параллели со словами субстантивного класса этим не ограничиваются, так как аналогично именам существительным предикативные единицы могут образовывать предложные группы- «управляться предлогом». Например, She was thinking *of* where she could go on holiday. Tim sailed slowly *to* where the old … boat… of the company rested. Dan hid his hesitation *about* what he should say about the accident. Moreover, they need it *for* when they flee. (3, 102) Taghiyev tested workers *by* how they were eating.

Для синтаксического анализа наиболее плодотворной является идентификация предложения, точнее его структурной схемы, как определенного набора соответствующим образом расположенных

синтаксических позиций, которые возникают в результате комбинирования тех морфололгических классов, которые обладают способностью группироваться вместе. Структурная схема предложения является комбинацией определенным образом сгруппированных синтаксических позиции, которая для современного английского языка может быть выражена следующей цепочкой: S→Subject+Predicate+O+AM. Атрибутивный элемент как единица более низкого уровня из-за своей позиционной несамостоятельности на уровне исследования в данной схеме не учитывается. Четыре перечисленные элементы могут иметь определенные варианты, хотя только в пределах допустимых перестановок и может быть выражена целым рядом моделей, как, например, Subj.+Pred.+AM+ O; Subj.+ Pred.+AM+AM и т.д. Кроме того, возможно повторение кождого из элементов и «расщепление» их на подтипы:Subj.+Pred.+O_1+O_3+AM_m+AM_t

Установленная структурная схема предложения допускает различные способы заполнения имеющихся позиций, в каждой из которых могут быть употреблены, как отдельные слова, так и различные типы словосочетаний: He loved *newspapers.* I waited *for her to explain her meaning.* She wanted *me not to feel alone with my troubles.* They hadn't prepared *what they wanted to say. (*3, 103*)* Зависимые предикативные единицы по своей синтаксической дистрибуции незанимают уникальной позиции, а параллельны словам субстантивного класса, с одной стороны и вторично-предикативным сочетаниям- с другой.

Близость вторично-предикативных сочетаний, которые аналогично предикативным единицам не могут занимать позиции личной глагольной формы, подтверждается также и тем фактом, что некоторые многозначные глаголы проявляют одно из своих значений в сочетании либо с вторично-предикативными единицами, либо с зависимыми предикативными структурами, тогда как другое значение выявляется прт сочетании с отдельными словами или атрибутивными сочетаниями. (3, 104) Например,

Глагол	Отдельные слова или атрибутивное сочетание	Вторично-предикативное сочетание или зависмая предикативная единица
Think	I often think about them (my friends). I believe him (my old friend).	I think them clever. I think that they are clever. I believe him to be clever. I believe that he is clever.

По своим свойствам предикативные единицы близки вторично-предикативным сочетаниям, и предложения, в которых один из членов оен предикативной единицей, схожи с теми построениями, в которых позиция одного из членов выражена вторично-предикативным сочетанием. Таким

образом, вместо того, чтобы противоставлять простое предложение сложному, логичнее протвопоставлять предложения с непредикативной и предикативной внутренней структурой составляющих его элементов. Более того, аналогично вторично-предикативному сочетанию предикативная единица, которая является частью предложения, взятая изолированно может быть также несамостоятельна, как и отдельно рассматриваемое вторично-предикативное сочетание. Особое значение имеют зависимые атрибутивные единицы, в структуре которых имеется переходной глагол типа :the small military band *they had somehow managed to borrow* struck up again. Без связи с существительным (band) определительная предикативная единица *they had somehow managed to borrow* является семантически незавершенной и поэтому не может функционировать в речи самостоятельно. (5, 204) Таким образом, зависимые предикативные единицы не могут быть отождествлены с предложением как единицей общения. Предложение на уровне синтаксических структур-поверхностных структур, представляет собой упорядоченный набор синтаксических позиций, не относящихся к семантике комбинирующихся единиц, то есть даже допускает фиксированную форму пустых слов. Такая возможность идентификации набора пустых словесных единиц как структурно законченной схемы предложения возникает только по одной причине: набор пустых словоформ позволяет идентифицировать единицы, не имеющие семантической наполненности, как синтаксические позиции, необходимые для создания структурной схемы предложения. (6, 47)

Определенная закрепленность позиций, участвующих в схеме предложения, приводит к интересной особенности: регулярно сочетающиеся позиционные комбинации могут повторяться и в тех случаях, когда заполняющие их морфологические классы не могут образовывть грамматически организованные группы на уровне словосочетания. Как правило, наречие не комбинируется с предложными группами, хотя в предложении используется как определитель имени прилагательного, который имеет позицию именной части составного сказуемого. Поэтому в тех случаях, когда эта позиция бывает занята иным морфологическим классом или группой, например, предложным сочетанием, наречие может функционировать как модификатор этой группы, в результате чего получается, что наречие выступает как определитель к позиции, а не к морфологическим слов, заполняющим данную позицию. He felt *physically at ease.* Такое свойство может возникнуть только при закономерном появлении в обеих позициях классов слов, обладающих взаимной валентностью. Примера такого определителя к позиции широко представлены в литературе:

But is one so *hopelessly at the mercy of circumstances?(*Huxley A. “Eyeless in Gaza”, London, 2003) *T*he horseman carried *his head slightly on one side.*

*(*Masters J. “The deceivers” London, 1998) There was only one answer to *that ‘maybe’.(*Goling W. “The Pyramid” London, 2013) (3, 106)

Появление определительного элемента к синтаксической позиции безотносительно к способу её заполнения свидетельствует о том, что внутреннее строение составляющих не является решающим в плане общей структуры и взаимной обусловленности позиций.На уровне структур нет достаточных оснований выделять сложноподчиненное предложение как особую разновидность предложения в том случае, когда один из членов выражен предикативной единицей. Термин «сложноподчиненное предложение» применяется к тем построениям, в которых зависимая предикативная единица не имеет других структурных вариантов в занимаемой ею позиции. В отличии от этих структур синтаксические образования, в которых зависимые позиции имеют несколько структурных вариантов, одним из которых является предикативная единица, относятся к простым предложениям. Варианты с предикативными единицами в качестве отдельных синтаксических элементов, так же как структуры с вторично предикативными группами в прзиции синтаксических элементов, представляются как простые предложения, в которых отдельные члены обладают сложной структурой.

Суммируя вышеуеазанное, можно сделать вывод, что членами словосочетания могут быть не только отдельные слова, но и атрибутивные предикативные и вторично-предикативные структуры, и члены словосочетания могут иметь простую или сложную внутреннюю структуры.

Arzu Hüseynli

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏSNİFATI PRİNSİPLƏRİ (II HİSSƏ)

XÜLASƏ

Bu məqalə müasir ingilis dilində ifadələrin təhlili prinsiplərinə həsr edilmişdir. Məqalədə sintaktik əlaqələrdən, söz birləşməsinin quruluşundan, sintaktik elementlərin təsnifatından bəhs edilir. Məlumdur ki, söz birləşməsi birlikdə işlənən və mənaca bağlı olan iki və ya daha çox sözdəb ibarətdir. Söz birləşməsi cümlədən kənarda tam məna daşımaya bilər, lakin o, bütöv (qrammatik) vahid kimi fəaliyyət göstərir və onu təşkil edən sözlər arasında özünəməxsus daxili qrammatik əlaqələrə malikdir. Söz birləşmələri həmçinin tədqiq olunan qrup daxilindəki elementlərin əlaqəsinə görə, başqa sözlə, dominant elementin - nüvənin olub-olmamasına görə təsnif edilir və nüvə və qeyri-nüvə əlaqəələrinə bölünür.

Nüvəli söz birləşmələrində verilmiş struktur daxilində öz sintaktik funksiyasını göstərməyən element nüvəni təşkil edir. Qeyri-nüvə söz birləmələrində nüvə olmur.

Məqalədə atributiv və ikinci dərəcəli-predikativ strukturlar söz birləşməsinin üzvləri qismində təhlil edilir. Predikativ, qeyri-predikativ və ikincil-predikativ birləşmələrin oxşar və fərqləndirici xüsusiyyətləri də göstərilir. Predikativ söz birləşməsinin tərkib hissəsi kimi istifadəsi də istisna deyil. Nüvəli söz birləşmələrində asılı elementlərin ifadə üsulları nəzərdən keçirilir. Onlar tək söz, atributiv qrup, ikinci dərəcəli predikativ struktur və asılı predikativ vahidlə ifadə oluna bilər.

Açar sözlər: söz birləşməsi, predikativ, struktur, sintaktik, vahid, söz, birləşmə, cümlə, təyinedici, mövqe

Arzu Huseynli

PRINCIPLES OF CLASSIFICATION OF WORD COMBINATIONS IN ENGLISH (PART 2)

SUMMARY

This article is dedicated to the principles of analysis of word combinations in modern English. The article deals with syntactic relations, the structure of a word combination, the classification of syntactic elements. It is known that a word combination consists of two or more words used together and related in meaning.

A word combination may not have a complete meaning or a meaning outside the sentence, but it acts as a whole (grammatical unit) and has its own internal grammatical connections between the words that form it. Word combinations are also classified on the basis of the relations of elements within the group under study, in other words, by the presence or absence of the dominant element - the nucleus, and are divided into nuclear and non-nuclear ones.

In nuclear word combinations, an element that does not show its syntactic function within a given structure is the core. In non-nuclear word combinations the nucleus is absent.

Attributive and secondary predicative structures as members of a word combinations are analysed in the article. The use of a predicative unit as part of a word combination is not an exception. Similar and distinctive properties of predicative, non-predicative and secondary-predicative combinations are also indicated.

The ways of expressing dependent elements in nuclear word combinations are considered. They can be expressed by a single word, an attributive group, a secondary predicative structure, and a dependent predicative unit.

Keywords: word combination, predicative, structure, syntactic, unit, combination, sentence, determiner, word, position

Литература

1. Andrew Radford: English Syntax, Cambridge University Press, 2004 (p57-80)
2. Кобрина Н.А, Корнеева Е.А. «Грамматика английского языка» Санкт-Петербург, 2006
3. В.В. Бурлакова «Основы структуры словосочетания в современном английском языке» 1995
4. Усминский О. И. «Классификация словосочетаний и подчинительных связей в английском языке» Современные проблемы науки и образования -2007, № 6 (часть 2) – С. 136-137
5. Krohn Robert: "English Sentence Structure", the University of Michigan Press, 2001
6. Велиева Нигяр: «Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном англійсеом языке» Баку- 2001
7. https://martinweisser.org/courses/intro/intro.html

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.08.2022
Rəyçi: f.ü.f.d. dosent Məmmədova Svetlana Nəsib qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KHANIM ALI YOLCHIYEVA
National Aviation Academy Department of Professional English
Senior Lecturer, PhD in Philology

BASIC CONCEPTS OF THE SYSTEM OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF FEELINGS IN AZERBAIJANI, ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

SUMMARY

This article is devoted to the study of comparative analysis of phraseological expressions. In modern English, in Azerbaijani and Russian languages, a comparative study of phraseological combinations is necessary in many aspects. First, the study of phraseological units in different systematic languages helps to reveal the objective laws of languages in this aspect. The second point is that the study of these types of units helps to get more information about the semantic progress of the language and its lexical system. This study interesting from the theoretical side of linguistics. It is difficult to imagine human speech without phraseological units. Therefore, phraseological units with a long history also play a big role in modern natural speech. Phraseological unit, are created as a representation of the people about the way of life of the people and represent their traditions, customs and views on morality. The similarity between them is that the phraseology is global - it talks about work, love, country, parental relationship. Except for these characters, they also have some differences. These differences include religion, East and West customs and they influence the classification of phraseology. Some among them, it describes the Eastern tradition, the way of life of the Eastern countries, and others Describe the Western tradition and the way of life of the peoples who live there Western part of the world. In the course of our study, we relied on the materials of such authors as - I.Rakhimov, Kh.Bayramov, V.V.Vinogradov, L.A.Bulakhovsky, H.E.Palmer, L.Smith, I.V.Smitnitsky and others. According to the research method, we try to use comparative and descriptive methods.

Key words: English, in Azerbaijani and Russian languages, concept, «feelings», phraseological unit.

"Concepts in their totality constitute essential fragments of the picture of the world. It can even, be argued that the linguistic picture of the world consists of various concept spheres, which are naturally systematized in the collective memory of native speakers. In fact, the scientific systematization of concepts and concept spheres only repeats the natural subject systematization in the minds of the people. Scientific systematizations are successful only when they are adequate to the systemic nature of the collective consciousness. Ultimately, apparently, the structure

of the national mentality, is also determined by the content of individual concepts, integral concept spheres and, in general, the linguistic picture of the world. Moreover, the semiotic characteristic in this case is almost inseparable from the conceptual one, since in the minds of peoples semiotic realities are strongly associated with figurative, perhaps even artistic-figurative ones. In our opinion, the conceptual content is formed in the form of images, which also acquire artistic, or rather, aesthetic expression. This can be clearly seen in the material of oral folk art. As you know, folklore very accurately conveys the content of concepts fundamental to the collective worldview. The reason is that folklore is natural, not contrived, it is a pronunciation himself. In folklore there is no pretentiousness and mannerism of written literature, which is why it serves as a reliable canvas of the mental life of the people". [7]

The fundamental nature of the concept is determined not in comparison with any other concepts, but by the very fact of presence, participation in the process of phraseologization. In other words, if a particular concept falls into the system of national phraseology, if it serves as the basis for the formation of a secondary nomination unit, then it is rather naive to talk about how important it is for the national mentality. The very fact of referring to it and using it in the process of phraseologization is the clearest evidence of the importance of the concept. Moreover, when we talk about usage, one gets the impression that someone is consciously, and deliberately selecting language means in accordance with their conceptual content. In fact, of course, such a selection occurs unconsciously, the reference points for turning to semiotic values are based on the associative connection of known objects and phenomena.

The given conceptual associations actually reflect the situation, and not a separate concept. If we talk about the basic concepts, then this is "*hell*". The essence of the conceptual content of a phraseological unit is manifested in the fact that its figurative basis actually corresponds to the concept. But it is wrong to identify the conceptual content and phraseological meaning. Just as it is impossible to identify the lexical meaning of a word with the content of the concept, which is signaled by this or that lexical sign. In the case of a phraseological unit, the connection with the conceptual content looks closer, since the mechanism of perception of the secondary nomination works.[6]

In the presented paradigm, the idiom "*gnashing of teeth*" stands out, which goes back to the New Testament. The denotation reflects the usual situation, also "*grind your teeth*". However, phraseological units reflect cultural associations, in this case, associated with the text of the gospel. The concept of "*hell*", is also highlighted, since it has a historical, cultural or even cultural origin. Despite the perfect commonness of the image, it is entirely due to religious ideas and is beyond the scope of empirical experience. In the Azerbaijani language, there is a widely used expression "*cəhənnəm əzabı çəkmək*". This phraseological unit has a wide

distribution and does not always express a negative feeling in the context. Often it means hard, overwork. The diffuseness of meaning, should be taken into account, since overwork often becomes a reason for despair. The context specifies the meaning, but this does not mean the neutralization of other sememes that are not important for the given context.

In the four-volume academic dictionary of the Russian language, the lexeme “hell” is recorded in only one meaning, however, two shades or possible uses are given. The main nominative meaning of the lexeme is defined as a religious concept. The definition is based on the idea that sinners after death end up in a place where they experience terrible torment. Such ideas are characteristic of all religions. At the same time, the International Academic Dictionary also gives shades of meaning. The first shade or use is defined as an unbearable environment in which a person to be, to exist. The second - as the mental suffering of a person.

If we proceed from these ideas, then the meaning of the phraseologies hell is pitch deep in the soul has a fairly transparent internal form, which fully motivates the actual meaning. This is exactly the case when the information richness of the image allows the use of various combinatorial variants of the expression based on contraction. For example, the “hell” component is capable of capturing the meaning of a phraseological unit as a whole. In any speech situation, the word hell is able to actualize the entire volume of the content of the concept “hell” and thus replace it functionally. Of course, this is a general feature of the speech situation, oriented towards the ellipsis as a whole. Even in this case, one can speak of a semiotic phenomenon of contraction, which is characteristic of the use of signs. Without prejudice to the meaning of the statement, the semantic volume is contracted when one component of the phraseosemantic structure acts as a substitute for the whole. Phraseological semantics in this case is presented implicitly, but the meaning of the sign is clear to everyone, since the participants in the situation are native speakers. By the way, it is the reduction of structures, while the meaning is clear to the participants in the speech situation, That is the most important feature of the unity of the ethnolinguocultural collective. On the other hand, this kind of informational redundancy characterizes phraseological combinations, phraseological units, which received such a name in the concept of academician V. V. Vinogradov.[8]

The conducted analysis shows that the concept "*hell*" in the structure of the phraseological unit implements the cognitive attribute "*suffering*". The concepts presented in the phraseosemantic group with the general meaning “*to experience a feeling of despair*” are realized in the semantic structure phraseologism any specific cognitive feature. It is wrong to confuse the presence of regular associations with the disclosure of conceptual content. Thus, the phraseological hell in the soul can actualize associations of a religious nature in the minds of speakers, but this does not at all negate the general position that the phraseological unit is used simply as a semiotically relevant sign, i.e. realizes the meaning of "*suffering*". At the same time,

it is clear that this value is associated with a cognitive feature representing the concept as a whole.

The denotation of phraseological semantics does not require interpretation. In addition, phraseological units do not require explanatory distribution, and without it it is clear who the bullet is intended for, even though a bullet in the forehead is not for someone, but for oneself. All these phraseological units with a component at least denote an extreme degree of despair, and the main concept contains a precedent phenomenon. Because of this, the concept is an example of an extremely desperate state, when a person has absolutely nothing to lose. In Azerbaijani language the phraseological units *"dünya başına aylanmaq", "ahı göyə çıxmaq", "ah-nalə etmək", "bağrı qan olmaq", "bağrı yanmaq", "bağrı çatlamaq", "bağrını qana döndərmək", "bıçaq sümüyə dayanmaq", "dünya başına daralmaq", "əlləri yanına sallamaq", "zar qalmaq", "zara gəlmək*"…are included into this partadigm. All these phraseological units have a bright inner form that leaves no doubt about the experienced feeling and its strength. Already at first glance, it is clear that the vast majority of these phraseological units are based on sometimes. In other words, the degree of negative feeling is displayed through the transmission of the physical state. From the point of view of the reality of the conceptual content, phraseological units can be divided into two groups. In some cases, the denotation of phraseological semantics corresponds to a quite ordinary situation. For example, "əlləri yanına sallamaq". From a paralinguistic point of view, this position of the body is regarded by many peoples as a symbolic designation of weakness. In Russian "опустить руки". In other cases, phraseological units are based on hyperbolization or a fantastic designation of feelings, while, as is quite clear, a fantastic or unrealistic concept serves one purpose - to increase the level of expression. These include phraseological units like "bağrı qan olmaq", "bağrı yanmaq", "bağrı çatlamaq", "bağrını qana döndərmək", "bıçaq sümüyə dayanmaq", etc. All of them reflect a situation that is unrealistic at the denotative level, but quite understandable. The main concepts that form the foundation of phraseological meaning are the concepts of heart, head, liver, bone, hands, entrails, body, soul. As you can see, there are no mythological or religious concepts in this group. Phraseologisation is built on the basis of quite understandable and natural concepts. The cognitive features of these concepts that are relevant for the phraseological meaning are closely related to the meaning verb components. For example, in the phraseological unit structure "ahı göyə çıxmaq", the basic concept is "groan". The cognitive sign realized in this phraseological unit is an unpleasant impression for others from a groan made by someone. As you know, hearing moans for a long time for others is very tiring. This is the logic of hyperbolization, when groans rise to heaven.

The idiom "başını aşağı dikmək" has a very simple and transparent structure. The lowered head is a symbol of shame. Also "başı aşağı eləmək". In general, the conceptual analysis of the paradigm with the meaning "feeling of shame" shows that

the corresponding phraseological units are divided into three groups. The first group is built on worldview concepts. The second is symbolic. The third - in natural and quite understandable poses of the human body, for example, a lowered head means shame, raised up - pride, etc.

In this paradigm, phraseological units built on the concept of "losing meat" stand out. It is interesting that the symbol of "falling meat" is important for Azerbaijani figurative thinking, i.e. for one reason or another, most often out of shame, or at the sight of vulgarity, a person loses meat. Phraseologisms with this image are more difficult, for example, PU tər tökmək, since "sweat is pouring" is clearer and more natural. Therefore, expressions like "bir köynək ət tökmək" are more difficult and more incomprehensible. Since the image is unnatural, the level of expression is much higher here. In general, the expression "*ət tökmək*" in the Azerbaijani language has a very high frequency of use and strong expression. In accordance with the presented classification, phraseological units with the component "ət tökmək" are included in the group with a symbolic basis.

The strength of the feeling of grief contributes to the fact that most phraseological units with this meaning are built on a natural conceptual basis. The structure of these expressions is completely transparent, the content is very expressive. In Azerbaijani language "ürəyi (ciyəri) qana dönmək", "qəlbi yanmaq", "qəm dəryasına qərq olmaq", "içi qan olmaq", "içindən qovrulımaq", "qanlı yaş axıtmaq", "gözündən od tökmək", "gözünün qorasını sıxmaq", "tüstüsüz yanmaq", "ürəyi od tutub yanmaq", "ürəyindən qara qanlar axmaq", "bağrı şan-şan olmaq", "naləsi ərşə çıxmaq" … are included to this group.

For the most part, these phraseological units are built either on a symbolic basis or on the basis of real denotations that reflect standard, stereotypical situations. For example, PU "ürəyi od tutub yanmaq" has a symbolic basis. On the contrary, PU "naləsi ərşə çıxmaq" or "yaxa açmaq" reflect a real life situation associated with the expression of grief. In the first case, the cognitive feature is "the strength of a scream, a groan that reaches the heavens", in the second case, the denotation reflects a kind of stereotype when a woman tears her own breast in hysterics. There are also no serious concepts of an ideological nature in this group. However, it is characteristic that most phraseological units express a feeling of deep physiological satisfaction. This fact in itself is extremely interesting. It turns out that the mental phenomenon, which is the feeling, is directly expressed in the physical state. Even what is called "high spirits" is expressed in the eyes, body postures, movements, gait, and so on. In most cases, phraseology is based on playing with these basic concepts.

Thus, the conceptual basis of phraseological units denoting feelings is programmed by the national mentality. In principle, if the picture of the world consists of such elements as real objects and empirical knowledge about them, symbolic manifestations and abstract concepts, then it is quite natural to look for a reflection of these three groups of cognitive phenomena in national phraseology.

Accordingly, the conceptual basis of the phraseology of feelings is mainly somatisms. The pattern of this phenomenon is connected with the fact that the human body is the epicenter of the world for him. Consequently, the extrapolation of the familiar and native to a complex mental and difficult to imagine phenomenon is quite natural. Most of the concepts of this phraseosemantic system are empirical in nature. Concepts of philosophical content are rare, and the corresponding phraseological units are perceived at the level of semiotic conventions, i.e. outside the actualization of the conceptual content.

Based on the foregoing, we have come to the following conclusion: Phraseology is one of the little-studied areas of linguistics, determined by the structural features of the language. We can use them as they appear in speech. We can separate and analyze them. This does not affect their intrinsic value. Idiomatic expressions made our speech very meaningful and interesting. If we want to make our speech very colorful, idioms and idiomatic expressions can help us. Some people use taboo words and euphemisms in their daily speech when they get angry because they become calm.

Bibliography

1. Andrew Little John, Diana Hicks, Cambridge English for Schools,Student‟s book4, Cambridge University Press, 2000
2. Azerbaijani-Russian dictionary in 4 volumes. (1986).Volume 1. Baku: Elm, 572 p.
3. Bakhshiyev H. H. (2004). Concise phraseological dictionary of the Azerbaijani language. Baku: Publishing House of Baku University, 185 p.
4. Brewer E. Brewer‟s dictionary of phrase and fable, London, 1970
5. Collins V. “A book of English Idioms” (with explanation), London, 1975
6. Kunin A.V. (1998). Large English-Russian phraseological dictionary. - 5th ed., corrected. - M.: Russian language, - 287 p.
7. Popov O. (2007). Concepts of emotions in Russian, English and Spanish \\ Bulletin of VSU, Series: Linguistics and intercultural communication, No. 1, P. 74-80
8. Jon Wright. Idioms organizer. Printed in England by Commercial Colour Press. London E 7
9. https://moluch.ru/conf/phil/archive/235/12592/
10. https://yukari-h.livejournal.com/37089.html
11. http://rrlinguistics.ru/en/journal/article/1013/

X.Ə.YOLÇİYEVA

AZƏRBAYCAN, İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ "HİSS" MƏNALI FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR SİSTEMİNİN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Xülasə

Bu məqalə frazeoloji ifadələrin müqayisəli öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqi bir çox aspektlərdən zəruridir. Birincisi, müxtəlif sistemli dillərdəki frazeoloji vahidlərin tədqiqi dillərin bu aspektdə obyektiv qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa kömək edir. İkinci məqam ondan ibarətdir ki, bu tip vahidlərin tədqiqi dilin semantik inkişafı və onun leksik sistemi haqqında daha çox məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu araşdırma dilçilikdə nəzəri cəhətdən maraqlıdır. İnsan nitqini frazeoloji vahidlərsiz təsəvvür etmək çətindir. Ona görə də müasir nitqdə uzun tarixə malik frazeoloji vahidlər də böyük rol oynayır. Frazeoloji vahidlər xalqın həyat tərzini əks etdirən, xalqın adət-ənənələrini, əxlaqa baxışlarını ifadə edən birləşmələrdir. Aralarındakı oxşarlıq ondan ibarətdir ki, frazeologizmlər qlobal xarakter daşıyır - işdən, məhəbbətdən, ölkədən, valideyn münasibətindən bəhs edir. Bu oxşaelıq istisna olmaqla, onlar arasında müəyyən fərqlər də var. Bu fərqlərə Şərq və Qərbdə din, adətlər daxildir. Onlardan bəziləri Şərq ənənələrini, Şərq ölkələrinin həyat tərzini, digərləri isə Qərb ənənələrini və dünyanın qərb hissəsində orada yaşayan xalqların həyat tərzini təsvir edir.Bu isə təbii ki, frazeologizmlərin təsnifatına təsir göstərir. Tədqiqatımız zamanı biz müxtəlif müəlliflərin - İ.Rəhimov, X. Bayramov, V. V. Vinoqradov, L. A. Bulaxovski, H. E. Palmer, L. Smit, İ.V. Smitnitsky və b. tədqiqatlarına istinad etmişikə Tədqiqat metoduna uyğun olaraq müqayisəli və təsviri üsullardan istifadə etməyə çalışdıq.

Açar sözlər: ingilis, Azərbaycan və rus dilləri, anlayış, «hisslər», frazeoloji vahid.

Ч.Ф.ЙОЛЧИЕВА

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СИСТЕМЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ «ЧУВСТВО» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Данная статья посвящена изучению сопоставительного анализа фразеологических единиц. В современном английском, азербайджанском и русском языках сопоставительное изучение фразеологических сочетаний необходимо во многих аспектах. Во-первых, изучение фразеологических единиц в разных систематических языках помогает выявить объективные закономерности языков в этом аспекте. Второй момент заключается в том, что изучение этих типов единиц помогает получить больше информации о семантическом развитии языка и его лексической системы. Это исследование интересно с теоретической стороны языкознания. Трудно представить человеческую речь без фразеологизмов. Поэтому фразеологизмы с многове-

ковой историей также играют большую роль в современной речи. Фразеологизмы, создаются как представление народа об образе жизни народа и представляют его традиции, обычаи и взгляды на нравственность. Сходство между ними в том, что фразеологизм глобальный - в нем говорится о работе, любви, стране, родительских отношениях. Кроме этих символов, они также имеют некоторые отличия. Эти различия включают религию, восточные и западные обычаи и влияют на классификацию фразеологии. Одни из них описывают восточные традиции, образ жизни восточных стран, другие описывают западные традиции и образ жизни народов, населяющих западную часть мира. В ходе нашего исследования мы опирались на материалы таких авторов, как - И. Рахимов, Х. Байрамов, В.В.Виноградов, Л.А.Булаховский, Х.Э.Палмер, Л.Смит, И.В.Смитницкого и др. По методу исследования мы стараемся использовать сравнительный и описательный методы.

Ключевые слова: английском, азербайджанском и русском языках, концепт, «чувства», фразеологизм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2022
Rəyçi: f.e.d., prof. Dürdanə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MEHDİYEVA HƏQİQƏT
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdaov qardaşları
hmehtiyeva @internet.ru

SPESİFİK ÇƏTİNLİKLƏRİN LƏĞV EDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ TƏDRİS – MÜQAYİSƏ LÜĞƏTİNİN TƏRTİBATINA DAİR GÖSTƏRİŞ

Xülasə

Sözlərin mənimsənilməsi və işlənməsi xarici dilin öyrənilməsində mühüm amildir. Mürəkkəbləşdirilmiş materialdan düzgün istifadə etmək, onu başa düşmək və yadda saxlamaq üşün maksimun qüvvə gərək olur. Bunlar psixoloji və metodik baxımdan danışana danışıq zamanı, yazana isə yazı zamanı nəzarət üsullarının yaranmasıni tələb edir. Elə bir metodik vəsait lazımdır ki, onun köməyi ilə dili öyrənən dil materialına yiyələnə bilsin.

Dilin şüurlu qavranılması vərdişlərinin yaranması səhvlərin düzəldilməsində mühüm rol oynayır. Tədris prossesi elə qurulmalıdır ki, ana dili və öyrənilən dildən irəli gələn çətinliklərin aradan qaldırılmasında xarici dili öyrənənə kömək etmək olsun.

Xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində şətinliklərin aradan qaldırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bunun üçün "Tədris – müqayisə lüğəti" adlı bir vəsait tərtib etmək olar ki, alman dilinin ilkin mərhələsində dilin ən mühüm qrammatik, leksik və fonetik məlumatları, orfoqrafiya qaydalarını özündə əks etdirsin.

Lüğətin tərtibində bölmələrin aşağıdakə məzmunda tərtib etmək olar.

1. Forma və məna
2. Dildə işlənməsi
3. Qrammatik idarəsi
4. Psixoloji, didaktik və metodik göstərişlər.

Lüğət leksik, qrammatik və fonetik hadisələr üzərində müşahədə aparmağa və bu hadisələrin təhlilinə imkan verə bilər.

Açar sızlər: dil bacarığının inkişafı; metodik vəsait; səhvlərin səbəbi; dilin şüurlu qavranması; lüğət; leksik, qrammatik və fonetik hadisələr

Nitq bacarıqlarının inkişafı və təkminləşdirilməsi yalnız dil materialını mənimsəmək nəticəsində mümkündür. Dil materialı leksikada söz və söz birləşmələri, qrammatikada isə onların nitqdə işlənmə qaydalarıdır.

Sözlərin mənimsənilməsi və işlənilməsi qanunauyğunluğu xarici dilin öyrənilməsində mühüm aspekdir. Dil materialının fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən zənginləşməsi dili öyrənənin məlumatını genişləndirir. Ancaq mürəkkəbləşdirilmiş materialdan düzgün istifadə etmək onu, başa düşmək və yadda saxlamaq üçün maksimum qüvvə gərək olur.

Bütün bunlar psixoloji və metodiki baxımdan danışana danışıq zamanı, yazana isə yazı zamanı müdaxiləsiz nəzarət üsullarının yaranmasını tələb edir. Deməli, elə bir metodiki vəsait və ya göstərişi olan məlumat kitabçası lazımdır ki, onun vasitəsilə dili öyrənən düzgün şəkildə dil materialına yiyələnsin. Əgər müəllim məhz ona daha çox məlum olan mühüm momentləri
bu vəsait vasitəsilə tələbəyə çatdıra bilsə, bu yalnız işin xeyrinə ola bilər, çünki səhvlərə qarşı xəbərdarlıq prassesi iki tərəflidir. Burada tədris edənlə bərabər tədris olunan da fəal iştirak edir. Tələbə buraxdığı səhvinin səbəbini nə qədər tez başa düşsə, ondan bir o qədər tez yaxa qurtarar, gələcəkdə tələb olunan bacarıq və vərdişlərə bir o qədər tez alışar.

Dil hadisələrinin şüurlu qavranılması vərdişlərinin tədricən yaranması səhvlərinin düzəldilməsində və çətinliklərin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bunu müasir metodika elmi də sübut etmişdir. Ona görə də tədris prossesi elə qurulmalıdır ki, ana dili və öyrənilən dildən irəli gələn spesifik çətinliklərin aradan qaldırılmasıda xarici dili öyrənənə kömək etmək mümkün olsun.

Bu baxımdan auditoriyamızın tədris işinin metodiki və təşkilat formalarını nəzərdən keçirmək zəruridir. Məlumdur ki, hər bir xarici dil məhz onun üçün tərtib olunmuş metod tələb edir. Hər bir xarici dilə uyğunlaşdırılmamış metod isə həmişə dil öyrənənin ana dilindən asılı olaraq müxtəlif olur.

Çətinliklərin aradan qaldırılması xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Düzgün nitq səhvlərin meydana çıxması imkanını minumuma endrməklə, yəni səhvlərin qabaqcadan xəbərdarlıq yolu ilə ləğv edilməsi vasitəsilə əldə edilməlidir, çünki xəbərdarlıq səhvləri düzəltməkdən daha səmərəli vasitədir.

Zənnimizcə "Tədris-müqayisə lüğəti" adlı bir vəsait tərtib etmək olar. Bu vəsait eyni zamanda alman dili tədrisinin ilk mərhələsində dilin nəzəri və praktik aspektlərinin dialektik birliyi olmalı və ən mühüm qrammatik, fonetik və leksik məlumatları, qismən leksikologiyanın ayrı-ayrı əlamətlərini və orfoqrafiya qaydalarını özündə əks etdirilməlidir.

<u>Lüğətin metodiki təşkili.</u>

Biz dil çətinliklərinin aradan qaldırılmasına, tipik səhvlərin profilaktikasına və interferensiya
hadisələrinin hesaba alınmasına qabil olan bir vəsaitin sistemini veririk. Bu vəsaitin tərtibi zamanı şifahi və yzılı bacarıq və vərdişlərin mükəmmələşdirilməsi üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- leksik və qrammatik materialı möhkəm qavramaq;
- kommunikasiyanı inkişaf etdirən vərdiş və bacarıqları əldə etmək;
- dil materialını düzgün və səhvsiz işlətmək bacarıqlarını əldə etmək;
- dil materialının istifadə yollarını səmərələşdirmək.

Bu məqsədlə dil materialı leksika və qrammatikanın üzvü birliyini özündə əks etdirməlidir.

Bu da ancaq sintaksis səviyyəsində əldə olunmalıdır, çünki leksik və qrammatik biliklərin vəhdəti sözün sintaktik formasında öz əksini tapır.

Materialı seçərkən onun tədris zamanı işlədilməsi və tez-tez rast gəlinməsi əlaməti nəzərdə tutulmalıdır. Lüğət sözlərin və semantik söz birləşmələrinin qrammatik baxımdan olduğu kimi. mənacada düzgün işlədilməsini göstərməlidir. Interferensiya hallarının təsvirində qarşılaşan və ya kontaktlaşan bir dildən o biri dilə məhz nəyin keçdiyini, daha doğrusu köçdüyünu nəzərdə tutmaq lazımdır. Seçilmiş leksik vahidlərin və onların qrammatik qurluşunun Azərbaycan dili ilə müqayisə edilməsi vəsaitdə əsas yer tutmalıdır.

Kontaklaşan dillərin müqayisəli təsviri elə aparılmalıdır ki, onun vasitəsilə interferensiya hadisələrinin guman olunması halını xəbərdar etmək mümkün olsun.

Xarici dil tədrisinin səmərəli metodikası və tədris edilən nitq davranışlarının proqnozu nəzərdə tutur. Interferensiyanın linqivistik təsviri belə bir davranış nümunəsi olduğundan o xarici dildən istifadə zamanı tədris edilən şəxsin nitq səhvlərini irəlicədən görmək və onları düzəltmək imkanı verir.

Səmərəli metodik səhvlərin əvvəlcədən xəbərdarlıq edilməsində dillərim müqayisəsi
zamanı interferensiyanın linqvistik təsvirinə əsaslana bilər və o bunu etməlidir.

Lüğətin metodik tərtibatı zəruri dil materialının səmərəli və möhkəm qavranılmasına xidmət edir.

Lüğətin tərtibi zamanı sözlərin seçilməsində məlum olan prinsiplərindən, yəni semantik prinsipdən, sözdüzəltmə prinsipindən, söz təsviri prinsipindən, sinonim və antonim prinsipindən çıxış etmək lazımdır.

“ Təsvir-müqayisəli alman və Azərbaycan lüğəti” adı altında verilməsi mümkün olan bu vəsaitdə söz və sözbirləşmələrinin təmsilində interferensiya hallarının müxtəlifliyi, onun haqqında xəbərdarlıq və proqnoz olunan səhvlərin profilaktikası verilməsi nəzərdə tutulur.

Lüğətin tərtibində bölmələrin aşağıdakı məzmunda məqsədəuyğun hesab edirik;

1. Forma və məna
2. Dildə işlənməsi
3. Qrammatik idarəsi
4. Psixoloji, didaktik və metodik göstərişlər.

Lüğət bir tərəfdən leksik və qrammatik cəhətdən, digər tərəfdən psixoloji, didaktik və metodik cəhətdən aspektləşdirilməlidir. Lüğətin müxtəlif aspeklərə bölünməsi onun yaxşı başa düşülməsinə, yadda qalmasına və mənimsənilməsinə və praktikada yaradıcı şəkildə ondan istifadə olunmasına yol verir. Dedeiklərimizi aydınlaşdıraq;

I bölmə. “Forma və məna” bölməsi.

“Söz. Söz əmələ gəlməsi”,

“Tərcümə “

"İnterpretasiya" sərlövhələrinə ayrıiır.

Sözlər birinci sərlövhədə əlifba sırası ilə düzülür. Bu sözlər ilkin mərhələnin mövzusuna uyğun olaraq çətinliklərin və interferensiya hadisələrinin hesaba almaq şərtilə seçilir. Sözlərin birinci növbədə tərcüməsi verilməlidir, çünki dil materialının mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi baxımından tərcümənin böyük əhəmiyyəti var. Interpretasiyanın, misalların, izahatların və sairə müxtəlif növlərinə baxmayaraq tərcümənin olmaması dilin öyrənməsini ilkin mərhələdə ləngidir.

Tərcümə qeyri-müəyyən xarekter daşımalıdı və dili öyrənənə tərcüməni öz gələcək fəaliyyətində düzgün tətbiq etməyi öyrətməlidir.

Interpretasiya tərcümədən onunla fərqlənir ki, o, sözün öyrəniləm dildə izahını verir.

"Interpretasiya" sərlövhəsindən tələbələrin artıq müəyyən leksik ehtiyatı olduğu vaxt istifadə etmək olar.

II bölmə " Dildə işlənmə" adı altında verilərək frazeologiya ilə də bağlıdır. Bu bölmə sinonin, antonim, frazeologizmlər və söz birləşmələrini əhastə edir. Bu bölmədən istifadə söz və söz birləşmələrinin xarakter ilə yanaşı dil öyrənənin dili bilmə səviyyəsindən və onun nitq xüsusiyyətindən asılıdır.

III bölmə "Qrammatik idarə " vacib əhəmiyyətə malik olub, " İdarə" və "Cümlədə işlənməsi", "Müqayisə" rublikalarına ayrılır. Bu bölmənin vəzifəsi qrammatik məlumatların mənimsənilməsini sürətləndirməklə yanaşı onun işlədilməsini və ya nitqdə tətbiqini asanlaşdırmaqdır.

Feil, isim və sifətlərin idarəsi özü-özlüyündə mürəkkəb qrammatik hadisə olub, onun ifadə tərzi də əlavə çətinliklər yaradır. Ona görə də lüğətə elə sözlərin idarəsi salınmalıdır ki, ya onların idarəsi Azərbaycan dilindən fərqlənir, ya da, o müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

IV bölmə "Psixoloji", didaktiv və metodik göstəriş və xəbərdarlıq " bölməsi "Müqayisə" (qarşılaşdırma), "Göstəriş" ("Təlimat") və "Xəbərdarlıq" (" Proqnaz-laşdırma") sərlövhələrindən ibarətdir.

Bu bölmə əvvəlki bölmələri ümumiləşdirmək, dili öyrənərkən mane olan hadisələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Buradan "şüar" xarakterli göstərişlər səslənir ki, onlar da dil hadisələrinə yönəldilmişdir. Məsələn "Müqayisə edin!", "Ehtiyatlı olun!", "Qarışdırmayı !" və sairə.

Ana dilinə istinad xarici dil şüurlu öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malik olub , xarici dildən məşğələnin intensivləşdirməsinə kömək edir. Ana dili nitq vərdişlərinin xarici dil materialına köçürülməsi mühüm əhəmiyyətlidir. Məhz elə bu vərdişlərə müasir metodikada lazımı diqqət verilmir. Köçürmə hadisələrinin düzgün qiymətləndirilməməsi sayəsində interferensiya hadisələrin sonsuz olaraq tədqiq etmək lazım gəlir.

Dil öyrənənin daima diqqətini interferensiya hadisələrinə yönəldərək, onları misalların köməyi ilə xəbərdar etmək lazımdır. Bu məqsədlə o, təhlil və sintez etməyi, əqli nəticələr çıxarmağı , ümumiləşdirməyi bacarmalıdır.

Ana dilinin normalarını xarici dilə köşürərkən, əmələ gələn səhvlərdən yaxa qurtarmaq üçün biz alman və Azərbaycan dillərinin qrammatik qurluşlarındakı fərqi, sözlərin məna fərqlərini vəsairini göstəririk.

Göstəriş (təlimat) lüğətdən istifadə zamanı ən mühüm momentlərdən biridir. Qısa və aydın qaydalar, nəticə və ya nümunələr tələbəyə naməlum sözün mənasını səhvsiz açmağa imkan verir, onun diqqətini lazımı leksik və qrammatik materialın mənimsənilməsinə yönəldir və ondan dərin düşüncə, səy və diqqətlilik tələb edir.

Göstəriş və təlimat dili öyrənəni diqqətli olmağa yönəldərək ona həmişə özünü yoxlamaq və özünə nəzarət etmək imkanı verir. Səhv edən tələbə öz səhvlərinin səbəbini bilir və buna görə də bu sahədə müəllimin dəlilləri onu qane edir.

Göstəriş və xəbərdarlıqlar kəskinliyi ilə yanaşı yığcamlığı və konkretliyi ilə fərqlənir. Burada heç bir artıq detal yoxdur. Lüğət əlverişli və əyanidir.

Müəllimin qarşısında duran ayrı-ayrı və ya xüsusi məsələlər də mühüm rol oynayır. Bu məsələlərdən asılı olaraq müəllim öz seçkisini, yəni nəyin üzərində dayanacağını müəyyənləşdirir.

Bu bölmənin istifadəsi zamanı tələbənin etiraz və narazlığını səbrlə tədqiq etmək lazımdır.

Əgər lüğət ona kömək etməsə, onda tələbəyə dilin müəyyən aspektləri üzrə əlavə məlumat materialı vermək lazımdır. Dil çətinliklərini nəzərə almaqla lüğət işinin belə təşkili keçilmiş dil materialı üzərində iş metodikası vahid şəklə salır. Lüğətin belə quruluşu daha məqsədəuyğundur, çünki o azərbaycanlı tələbələrin əsas çətinliklərinə səbəb olan tipik səhvləri özündə birləşdirməklə onun daha möhkəm mənimsənilməsini, möhkəmlənməsini və tətbiq edilməsini təmin edir, üstəlik onu daha yaxşı araşdırmağa və təhlil etməyə kömək edir. Lakin belə lüğəti səmərələşdirmək və sistemləşdirmək o qədər də asan deyildir. Onun tərtibatı ağır zəhmət və çox böyük müçahidə tələb edir.

Beləliklə, lüğətdən aşağıdakı məqsədlərlə səhvlərin aradan qaldırılmasında istifadə etmək olar;

1. Alman dilinin öyrənilməsində leksik, qrammatik və fonetik quruluşların müqayisəsi zamanı əsas çətinliklər törədən dil hadisələrinin şüurlu şəkildə mənimsəmə vərdişlərinin formalaşmasında.
2. Interferensiya hadisələrinin ləğvində

Lüğət leksik, qrammatik və fonetik hadisələr üzərində müşahidələr aparmaqla, bu hadisələrin təhlilinə və müəyyən dil hadisələrinin tətbiq edilməsinə imkan verir. Dil hadisələrinin belə təsviri xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mırhələsində heç olmasa tələbə üçün nitq modeli ola bilər.

Deyilənləri bir neçə sözün lüğət yuvası ilə eyniləşdirək.

IV. Psixoloji, didaktik, metodik göstəriş və xəbərdarlıq.

Göstəriş (təlimat)

“ab” çoxmənalıdır. “ab” prefiksinin əsas mənasından şıxış edin. (Müəllim tələbənin diqqətini idarə etməlidir. Onun diqqətini əvvəlcə prefiksin əsas, sonra isə başqa mənalarına cəlb etməlidir.

Xəbərdarlıq(proqnazlaşdırma)
1.“ab” prefiksi ayrılır.
2. (abnehmen) sözünün məxrəcinə və vurğusuna fikir verin.
3. Diqqətin səfərbərliyə alınması, onun düzgün idarə olunması, yerli-yerində və ya vaxtında obyektə tam və qismən yönəldilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.
4. Düzəltmə sözün mənasına həmin sözü düzəldən kökündə mənası daxildir.
1.Sözsırasına təsir edir.
2.”Das Heute” sözü ilə qarışdırmayın.
Göstəriş (təlimat)
Nəzərdə tutun ki, nəinki qrammatika, həmçinin məntiq də hər bir dildə sözlərin vəhdətinə (birləşməsinə) hüdud qoyur.bu vəhdəti yaratmağa bizim ixtiyarımız yoxdur. Onlar dildə hazır vəziyyətdə olurlar.
Xəbərdarlıq(proqnazlaşdırma)
“lieben” sözünü tələbələr “leben” sözünə bənzədirlər. Qarışdırmamalı; “lieben”- sevmək, “leben” - yaşamaq.
Çətinliyinə baxmayaraq məqsədə çatmaq üçün aydın və sadə misallar vermək lazımdır.
I.Göstəriş (təlimat)
1.Bu sözün konkret mənasını müəyənləşdirin.
2.Bu sözü ana dilinin təsiri altında işlətməyin.

Xəbərdarlıq(proqnazlaşdırma)
“qız”sözünü alman dilində iki mənası vardır: qız- 1. das Mädchen, 2. die Tochter
„das Mädchen“ ümumi mənada, „die Tochter“ qohumluq mənsında (qızı).
Forma və məna
Söz. Söz əmələ gəlməsi. 1.abnehmen I, vt. h 2.entfernen
Tərcümə - 1.almaq, götürmək 2.çəxarmaq
Interpretasiya – 1.herunternehmen, wegnehmen 2. entfernen
II. Nitqdə istifadəsi
Sinonim. Antonim
1. S. ziehen, 2. absetzen
Söz birləşməsi:
1. die Decke, vom Bett-; das Tischtuch. 2.den Hut -
III. Qrammatik idarə
1. Dat.+ sich Dativ
Cümlədə işlənməsi
Er nahm mir den Koffer ab.

Müqayisə (Qarşılaşdırma)
Mən başımdan papağı götürürəm.
Ich nehme mir vom Kopf (Dat.) die Mütze ab.
II. vi,h Tərcümə -1. arıqlamaq, 2. aşağı düşmək (məcazi mənada)
Interperensiya- geringer werden, weniger werden
Sinonim – abmagern, vermindern
Cümlədə işlənməsi – 1. Der Kranke hat abgenommen.
Das Fieber hat angenommen.
heute
Tərcümə - bu gün
Söz birləşməsi: - heute Abend, heute früh, heute in acht Tagen
Fraza olokizmlər: ab heute auf heute, soviel für heute
Cümlədə işlənməsi – Wir schreiben heute ein Diktat.
Müqayisə (Qarşılaşdırma)
heute – Adverb, das Heute – Substantiv
lieben vt. h. - Tərcümə - istəmək, sevmək
- Interperensiya – sich stark zu jemandem hingezogen, fühlen
- Sinonim.: gern haben, liebhaben
- Antonim: hassen
Cümlədə işlənməsi: Ich liebe mein Kind.
Müqayisə (Qarşılaşdırma): Mən oğlumu şox istəyirəm.
Ich liebe meinen Sohn sehr.
O məni sevir.
Er liebt mich.
Söz. Söz əmələ gəlməsi:
Die Tochter.
Tərcüm: Qız, qızı
Söz birləşməsi: Meine Tochter. Die einzige Tochter der Familie.
Fraza olokizmlər: Die Tochter des Hauses.
Cümlədə işlənməsi: Sie haben eine Tochter.
Müqayisə (Qarşılaşdırma): Bu qızın 15 yaşı var. Dieses Mädchen ist 15 Jahre alt.
Sie ist meine Tochter.

Ədəbiyyat:.

1. Deutsch I Bakı 2001. Əminə Əliyeva
2. Deutsch II Bakı 2001. Əminə Əliyeva
3. Deutsch – Aserbaidschanisches Wörterbuch. Ahmad Omid Yazdani 2004
4. Grammatik der deutschen Sprache. M.G. Arssenjewa. E.W.Gassilewitsch, A.A.Zambrsiskaja, R.A. Tereschkowa Moskau 1963
5.Самоучитель немецкого языка. Л.М.Болдыева, О.Т. Панкова, А.Г. Тельнова Москва 1987

6.Grundstufen – Grammatik. Monika Reimann. Deutschland 2020

Resume

TEACHING FOR SPECIFIC DIFFICULTIES - INSTRUCTION FOR COMPARATIVE VOCABULARY DEVELOPMENT

Vocabulary acquisition and usage is animportant factor in foreign language learning. Maximum effort is required in understanding and memorizing the complex material applied in teaching. Therefore, from psychological and methodic view point, various techniques to control the speaking and writing processes are to designed to aid the learners to acquire the language material. Conscious learning skills play an essential role in the correction of the errors. The teaching process must be organized with the aim of eliminating the difficulties the foreign language learners face.

Especially important is to draw attention to these difficulties beginning from the initial stage of the foreign language teaching. For this purpose the design of "Comparative Vocabularu for teaching" (teaching aid) that includes all necessary grammar, lexic, phonetic information and orfografic rules in German language might be useful.

This vocabularu may consist of the following sections:

1.The form and the meaning.

2. The language usage.

3. Grammar management .

4. Psychological, didactic and methodic recommendations. To apply this vocabularu in teaching may give possibility to monitor and analyse the lexic, grammar and phonetic csses.

Key words: developing language skills; methodic aid; cause of the errors; conscious perception of the language ; vocabulary ; lexic, grammatic and phonetic cases

ОБУЧЕНИЕ КОНКРЕТНЫМ ТРУДНОСТЯМ - ИНСТРУКЦИЯ ПО СРАВНИТЕЛЬНОМУ РАЗВИТИЮ ЛЕКСИКИ

Резюме

Приобретение и обработка слов является важным фактором в изучении иностранного языка. Чтобы правильно использовать сложный материал, понять его и запомнить, требуется максимум усилий. С психолого-методической точки зрения это требует создания методов управления говорящим во время речи и пишущим во время письма. Необходим методический инструмент, с помощью которого изучающий язык может освоить языковой материал.

Важную роль в исправлении ошибок играет формирование привычки осознанного восприятия языка. Учебный процесс должен быть построен таким

образом, чтобы помочь изучающему иностранный язык преодолеть трудности, возникающие в связи с родным языком и изучаемым языком.

Особенно важно исключить отвлекающие факторы на начальном этапе изучения иностранного языка. Для этого может быть составлен инструмент под названием «Учебно-сравнительный словарь», в который включены наиболее важные грамматические, лексико-фонетические сведения и орфографические правила языка на начальном этапе владения немецким языком.

При составлении словаря разделы могут быть составлены следующего содержания:

1.Форма и значение.
2.Обработка на языке.
3.Управление грамматикой
4.Психологические, дидактические и методические указания.

Словарь может позволить наблюдать и анализировать лексические, грамматические и фонетические явления.

Ключевые слова: развитие языковых навыков; методические средства; причины ошибок; осознанное восприятие языка; словарь; лексические, грамматические и фонетические явления

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 27.08.2022
Rəyçi: filalogiya elmləri doktoru, professor Z.Ş. Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ ƏSGƏR QIZI ZEYNALOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
sebinezeynalova@gmail.com

E.DİKKİNSON POEZİYASINDA NATURALİZM VƏ MORALİZM FƏLSƏFƏSİ

Açar sözlər: *təbiət, insan, şeir, naturalizm, panteizm*
Key words: *nature, human, poem, naturalism, pantheism*
Ключевые слова: природа, человек, поэма, натурализм, пантеизм.

İnsan həyatdan özünü 2 cür təcrid edə bilər: danışaraq və susaraq. Emili Dikkinson Amerika ədəbiyyatının yeni fəlsəfi və qeyri-adi yazı üslubuna məxsus tərki-dünya yaşamış qadın şairəsidir. Düşüncə və xəyal gücü dövrünün tələbləri və ətrafdakıların qavraya biləcəyi müstəvidən çox uzaq olduğu üçün "susaraq" özünü ətrafdan təcrid edən, öz otağında sakit və səssiz öz dünyasını quran Amerika poeziyasının inqilabi şairəsi Emili Dikkinsonun əksər şeirlərində təsvir etdiyi obrazları uşaq xarakterinə çevirmək bacarığı var. Belə simvollardan istifadə etməklə o öz obrazlarını daha həssas, müdafiəsiz edir, və beləliklə ana təbiət kimi təsirli və dominant digər obrazları yaratmaqla sanki onları müdafiə edib qoruyur (1.s 2):

NATURE- the Gentlest Mother,
Impatient of no child,
The feeblest or the waywardest—
Her admonition mild (2)

TƏBİƏT- ən Zərif, qayğıkeş Ana
Ən zəif və ən Qəzəbli
Övladlarına səbrli,
Mehriban, nəvazişli

Bu şeirə ümumilikdə nəzər salsaq görərik ki, şairə burada insanlığa xas olan xüsusiyyətləri tamamilə təbiət üzərinə köçürmüşdür. Hər zaman Ana təbiət kimi müraciət olunan təbiəti bu şeirdə bir az da daha açaraq, onun istər zəif, istərsə də çılğın övladlarına eyni cür, bərabər davranan qayğıkeş, mərhəmətli olduğunu göstərmişdir.

Bununla yanaşı, belə bir cəhəti də yaddan çıxaraq olmaz ki, Emili Dikkinsonun naturalizmi animalistik obrazlarla moralizmin sintezindən qaynaqlanır. Bu, başqa məsələdir ki, şairə şeirin əsasına hansı ideya-bədii paradiqmalar qoymuşdur. Başqa bir şeirində Emili Dikkinson digər animalistik obrazlara müraciət edir ki, bunlar da dələ və quşlardır. Lakin müəllif nə dələnin, nə də quşların obrazını yaratmır, şeirdə onlara müraciət etmir. Bu cəhət yuxarıdakı fikri – animalistik

obrazın moralizmə xidmət etməsini əsaslandırır. Animalistik obraz məqsəddən daha çox məhz vasitə rolunu ifa edir (3.s.47). Əslində bu, moralizmin başqa bir təzahür formasıdır, çünki oxucuda qorunmağa möhtac heyvanlara qarşı mərhəmət, şəfqət hissləri oyadır ki, bu da şairənin ifadə etmək istədiyi poetik fikrin başlıca məqsədidir. Həmin fikri aşağıdakı şeir parçasında aydın görüb hiss etmək olar. Bu nümunədə digər animalistik obrazlar (dələ, quşlar) moralizmin növbəti təzahürünün - canlılara şəfqət nümayiş etdirilməsinin vacibliyini əks etdirir:

In forest and the hill
By traveler be heard,
Restraining rampant squirrel
Or too impetuous bird.

Meşədə də, təpədə də,
Gəzənlər eşidib duyur,
Yox olan toplu dələni,
Gözdən itən quşları

Bu bənddə artıq Ana təbiət insani instinkt ilə təbil çalır. O, göstərir ki, təbiət hər yerdədir: istər dərədə, istər təpədə, istərsə meşədə və o, öz övladlarını hər yerdə görür, tanıyır, hiss edir. Onları bir növ insanlardan qorumağa çalışır. Bu şeir Emili Dikkinsonun təbiət anlayışını və onun həyatındakı əhəmiyyətini əks etdirir. Səyahət edən insanlar dərələri, təpələri və meşələri də müşahidə edirlər, amma Ana təbiət öz övladlarını onların zərər verməyindən qoruyur. İnsanlar təbiəti kəşf etməyi, gəzməyi sevirlər, amma onların ayaq səslərini duyar-duymaz, dələlər qaçışır, quşlar bir göz qırpımında yoxa çıxırlar. Bu şeir ümumilikdə 6 bənddən ibarətdir və hər bir bəndində təbiət sözünü bir ana kimi onun əhəmiyyətini, böyüklüyü, xüsusi vurğulamaq, nəzərə çatdırmaq üçün Emili Dikkinson onu böyük hərflərlə, xüsusi nəzərə çarpacaq şəkildə qeyd etmişdir. Birinci sətirdə o, təbiəti mülayim, nəzakətli, övladlarını qeyri-şərtsiz sevən bir Ana obrazında təsvir etmişdir. Getdikcə bu obraz daha da güclənir. Artıq bütün kainat və təbiətdəki varlıqlar onun övladı sayılır və o bütün övladlarını zəif və güclü olmasından asılı olmayaraq olduğu kimi qəbul edir və sevir, bir Ana kimi onların yaxşı olması üçün dua edir. Bu şeirdə hər nə qədər təbiət Ana obrazında təsvir edilsə də, hər nə qədər Ana bütün varlıqlara bərabər davransa, eyni cür məhəbbət göstərsə də, insanları daha qəddar, daha zalım hesab edir. Ona görə də, ikinci bənddə insanların ayaq basdıqları yerlərdə onları qorumaq üçün öz "uşaqlarına" xəbərdarlıq edir və onları uzaqlaşdırır. İnsanlar hər nə qədər təbiətin bir hissəsi olsalar da, onları bir az da təbiətə zərər verə biləcək bir varlıq kimi qəbul edir. Təbiətə Ana obrazı verməklə Emili Dikkinson burada çox mükəmməl antropomorfizm nümunəsi göstərir. Bu şeirdə övladlarına qarşı mühafizəkar, qayğıkeş, mehriban, təmkinli analıq keyfiyyətlərini təbiət üzərində çox mükəmməl şəkildə əks etdirib.

Əslində bu şeiri passiv formada da olsa, təbiətin qorunmasına yönəlmiş bir çağırış kimi də dəyərləndirmək olar. Emili Dikkinsonun yaşadığı dövrdə ekologiya anlayışı hələ tam formalaşmamışdı və zəmanəmizdə olduğu qədər kəskin deyildi. Lakin ABŞ kimi yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsində artıq o zaman təbiətlə insan arasında müəyyən bir uçurumun yaranması hiss olunurdu. Əgər Uolt Uitman öz poeziyasında fabrik-zavod borularını tərifləyirdisə, bu artıq ekoloji tarazlığın müəyyən qədər pozulması demək idi (4 s. 88). Bunu isə Emili Dikkinson kimi məhz təbiətə canlı materiyanın ideal təcəssüm forması kimi baxan poetik ruhlu insanlar görə bilərdi. Müəyyən mənada biz bu misraları ABŞ poeziyasında ekoloji çağırışın ilk təzahürlərindən biri kimi də dəyərləndirə bilərik.

Lakin sözü gedən poetik nümunəni sırf ekoloji kontekstdə yozmaq düzgün olmazdı. Biz ilk öncə bu şeiri Təbiətin əbədi mövcudluğu və onun hər yerdə olması (təzahür etməsi) formasında izah etdik. Zənnimizcə, şeirin əsas ideya-bədii mahiyyətini elə bunda axtarmaq lazımdır, çünki o, həm də Emili Dikkinsonun öz görüşlərini ifadə edir. Təbiət – bütöv bir metaforadır. O, saysız zərrəciklərdən təşkil olunmuşdur və insan da onların arasında yer tutur. Beləliklə, insan təbiətin məhsuludur və onu sevməyə borcludur. Bunu uşağın anaya olan sevgisi kimi də təsəvvür etmək olar. Bununla belə bu sevgi həmişə tarazlıq üzərində bərqərar olmur və bəzən (əslində çox vaxt) İnsan-Təbiət dialektikasında arzuolunmaz boşluqlar, pozuntular meydana çıxır. Məhz bu kövrək məqam Emili Dikkinsonun poeziyasındakı həssaslığı özündə əks etdirir və şəfqət, mərhəmət, ehtiram kimi hisslərin şeirlərdə yer almasına səbəb olur. Bu məqsədlə müəllif animalistik obrazlara müraciət edir. Şeirlərdə bu obrazlar passiv mövqe tutur və poetik fikri əsaslandırmaq üçündür. Lakin onlar var və onların vəziyyətinin dəyişməsi (pisliyə doğru) müəllifin insanları mərhəmətə səsləməsini əsaslandırır. Lakin puritan meyillər Emili Dikkinsonu aktiv çağırışlardan çəkindirir. Onun çağrışı birbaşa yox, dolayı formalarda, arzuolunmaz nəticələri göstərməklə ifadə olunur. Zira, sözü gedən şeir özü də bunun üzərində qurulmuşdur. Nə üçün quşlar və dələlər görünmür? Onların görünməməsi İnsan ilə Təbiət arasındakı əlaqəni pozmur ki? Bu ritorik sualların cavabı məlumdur və mənfi xarakterlidir. Əgər müəllif təbiəti Ana obrazında təsəvvür edirsə və bu Ana öz övladlarına – canlılara nəvaziş göstərirsə, o zaman həmin nəvaziş qarşılıqlı olmalıdır. Bunun üçünsə ən azından Ananın digər övladlarını – gözdən itən canlıları sevmək lazımdır. Beləliklə, insan-təbiət dilemmasını demək olar ki, panteist müstəvidə açıb göstərən müəllif çıxış yolunu şəfqətdə görür ki, bu da son təqdirdə Vordsvortun dəyişilmiş formalı moralizminə gətirib çıxarır.

Emili Dikkinson öz poeziyasında həm cansız, həm də canlı təbiətdən müxtəlif məqsədlərlə yararlanır. Geniş mənada bu məqsədlər şairənin poeziyasının iki əsas istiqaməti olan mənəvi-əxlaqi və fəlsəfi başlanğıclardır. Bəzən bunlardan biri digərinə keçir və özünəməxsus sintez əmələ gətirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunədə mənəvi-əxlaqi dəyərlər ikinci plandadır, zira onlar bir qədər mücərrəd xarakter daşıyır. Ön planda isə təbiətə panteist xarakterli fəlsəfi baxış dayanır. Bunu

poetik vasitələrlə əsaslandırmaq üçün obrazlar elə təbiətin özündən götürülür. Təbiət-harmoniyadır deyən müəllif dolayısı ilə Təbiətin İlahi tam olduğuna işarə edir. Çünki harmotikliyin özü də tamlığın nişanəsidir. Emili Dikkinson üçün ilahi harmoniya ilahi düzən mənasına gəlir. Şairə cansız və canlı obrazları əlaqələndirərək onların harmoniyasını ilahi düzən olaraq qiymətləndirir.

Emili Dikkinsonun animalistik obrazları zərif, qayğıya ehtiyacı olan məxluqlardır. Bu, bir tərəfdən müəllifin bir qadın olaraq incə, həssas təbiəti ilə, digər tərəfdən də poeziyasının mənəvi-əxlaqi və fəlsəfi məzmunu ilə əlaqədardır (5 s. 18). Emili Dikkinson öz poeziyasındakı lirik məzmunu təbiətdəki incə formalar vasitəsinə əks etdirməyə çalışır. Yonca, gül ləçəyi, budaq, günəş şəfəqləri məhz belə incə məna çalarları daşıyan bədii vasitələrdir. Bu fikri onun yaratdığı animalistik obrazlara da şamil edə bilərik. Son nümunədə belə obrazlardan üçünün – sincabı, çol arısını və çəyirtkəni xatırladıq. Emili Dikkinson onları təbiətin İlahi harmoniyasını əks etdirmək üçün şeirə daxil etmişdir. Maraqlıdır ki, onun poeziyasında cansız təbiət obrazları təkcə zərif yox, həm də qüdrətli ola bilərlər. Nümunə olaraq göstərdiyimiz şeirdə cansız obrazlar məhz qüvvətli təsir bağışlayır. Təpə, səma və göy gurultusu sincaba, çöl arısına və çəyirtkəyə qarşı qoyulur. Lakin bu zahiri təzad – cansız təbiətin böyük, qüdrətli, güclü olması, animalistik obrazların isə əksinə - kiçik, zərif, davamsız olması onların birlikdə harmoniya yaratmağına əsla mane olmur. Zira bunların vəhdəti Təbiətin özünü formalaşdırır. Təbiətin ilahiliyi və gözəlliyi onun tam olmasında, başqa sözlə, harmoniyasındadır. Göründüyü kimi, Emili Dikkinson bu şeirində naturalizmi panteizmə qədər inkişaf etdirməyə çalışmış, həm də sadə romantik ifadə formalarından istifadə etmişdir ki, bu da onun lirikasının xarakterik cəhətidir.

Dikkinson bir çox şeirlərində həm təbiətdə, həm də bəşəriyyətdə müəyyən bir ilahiliyin mövcud olduğuna inanır və ilahilik və təbiət, ilahilik və insanlıq arasındakı əlaqəni və nəhayət, hər üç qüvvənin kainatda necə əlaqəli olduğunu araşdırır.

Ədəbiyyat

1. Aaron Schackelford “Dickinson’s Animals and Anthropomorphism” The Emily Dickinson Journal 19(2):47-66DOI:10.1353/edj.2010.0003
2. The Poems of Emily Dickinson: Reader’s Edition. Ed. Ralph W. Franklin. Cambridge, Massachusetts: Belknap-Harvard University Press, 1999.
3. Abu Baker, Ahmad M.S. “Delving into the Mysteries of Dickinson’s ‘Nature’ is What We See”. Canadian Social Science .6.6 (2010)
4. Павлычко, С. Д. Философская поэзия американского романтизма (поэтическое творчество Ралфа Уолдо Эмерсона и Эмили Дикинсон), Киев, 1988, с. 188

5. The Recognition of Emily Dickinson. 10-12. Juhasz, Suzanne. Feminist critics read Emily Dickinson. Bloomington: Indiana University Press, 1983

SƏBINƏ ƏSGƏR QIZI ZEYNALOVA

E.DIKKINSON POEZIYASINDA NATURALIZM VƏ MORALIZM FƏLSƏFƏSI

XÜLASƏ

Dahi Amerika şairəsi Emili Elizabet Dikkinsonun ölümündən sonra işıq üzü görən yaradıcılığında təbiət şeirləri xüsusi yeri tutur. İnsani xüsusiyyətləri təbiət üzərinə köçürərək antropomorfizm yaradan şairənin əksər şeirlərində naturalizmin çox dərin izlərini görmək olar. Lakin, Emili Dikkinsonun təbiət şeirləri özünəməxsus yazı və fəsləfi üslubu ilə digərlərindən tamamilə fərqlənirdi. Dikkinsonun əqidəsinə görə, naturalizm moralizmdən qaynaqlanır və onun vasitəsilə inkişaf edir. Çünki ruhi kamillik olmadan həqiqi naturalizmə xas olan şəfqət motivlərini də əsaslandırmaq mümkün deyil. Bu ruhi kamillik şairənin şeirlərində xüsusi bacarıqla öz əksini tapmışdır. Hətta naturalizmi o qədər dərin təsvir edir ki, bunu bir növ panteizmə qədər daşıya bilir. Bunu da onun transendentalist düşüncə tərzi ilə bağlamaq olar. Onun şeirlərinin fəlsəfi anlayışı da bununla bağlıdır.

Eyni zamanda Amerika poeziyasının inqilabi şairəsi Emili Dikkinsonun əksər şeirlərində təsvir etdiyi obrazları həssas və müdafiəsiz etməklə uşaq xarakterinə çevirmək bacarığı var. Bununla da o, ana təbiət kimi təsirli və dominant digər obrazları yaratmaqla sanki onları müdafiə edib qoruyur. Şairə tərki-dünya yaşamasına baxmayaraq təbiətə çox sıx bağlı olub. Bunu da onun yaşadığı geniş yaşıllığı olan “Homestead” adlı mülkləri ilə də bağlamaq olar. Bütün dünyadan təcrid yaşayan Emili Dikkinson bağçalarındakı gülləri, kəpənəkləri, arıları və digər təbiət üzvlərini müşahidə etməklə qeyri-adi şeir nümunələri yaratmışdır.

Qeyd edək ki, məqalədə istifadə olunan şeir nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi də müəllifə aiddir.

Sabina Asker Zeynalova

THE PHILOSOPHY OF NATURALISM AND MORALISM IN THE POETRY OF EMILY DICKINSON

SUMMARY

Nature poems occupy a special field in the work of the brilliant American poet Emily Elizabeth Dickinson, which was published after her death. The poetess, who created anthropomorphism by transferring human characteristics onto nature, can see very deep traces of naturalism in most of her poems. However, Emily Dickinson's

nature poems were completely different from others due to their unique writing and philosophical style. According to Dickinson, naturalism originates from and develops through moralism. Because without spiritual perfection, it is impossible to justify the motives of compassion inherent in true naturalism. This mental perfection is reflected in the poems of the poetess with special skill. She even describes naturalism so deeply that she can carry it to a kind of pantheism. This can be connected with her transcendentalist way of thinking. The philosophical understanding of her poems is also related to this.

At the same time, Emily Dickinson, the revolutionary poetess of American poetry, has the ability to transform the characters she describes in most of her poems into childish characters by making them vulnerable and helplees. In doing so, she creates other powerful and dominant images, such as mother nature, as if she defends and protects them. The poetess was very close to nature even though she lived aloof. This can also be connected with her property called "Homestead", which has a large green area where she lived. Emily Dickinson, isolated from the rest of the world, created unusual examples of poetry by observing the flowers, butterflies, bees and other members of nature in her gardens.

It should be noted that the translation of the examples of poems used in the article into Azerbaijani belongs to the author.

САБИНА АСКЕР ЗЕЙНАЛОВА

ФИЛОСОФИЯ НАТУРАЛИЗМА И МОРАЛИЗМА В ПОЭЗИИ ЭМИЛИ ДИКИНСОН

РЕЗЮМЕ

Стихи о природе занимают особое место в творчестве гениальной американской поэтессы Эмили Элизабет Дикинсон, опубликованном уже после ее смерти. Поэтесса, создавшая антропоморфизм путем переноса человеческих качеств на природу, в большинстве своих стихов видит очень глубокие следы натурализма. Однако стихи Эмили Дикинсон о природе полностью отличались от других своим уникальным письмом и философским стилем. Согласно Дикинсону, натурализм происходит из морализма и развивается через него. Потому что без духовного совершенства невозможно оправдать мотивы сострадания, присущие истинному натурализму. Это душевное совершенство отражено в стихах поэтессы с особым мастерством. Она даже так глубоко описывает натурализм, что может довести его до своего рода пантеизма. Это может быть связано с ее трансценденталистским образом мышления. С этим же связано и философское осмысление ее стихов.

В то же время Эмили Дикинсон, поэтесса-революционер американской поэзии, обладает способностью превращать персонажей, которых она описывает в большинстве своих стихов, в персонажей-ребят, делая их уязвимыми и беспомощными. При этом она создает другие мощные и

доминирующие образы, такие как мать-природа, она как бы защищает и оберегает их. Поэтесса была очень близка к природе, хотя и жила отчужденно. Это также может быть связано с ее собственностью под названием «Усадьба», в которой есть большая зеленая территория, где она жила. Эмили Дикинсон, изолированная от остального мира, создала необычные образцы поэзии, наблюдая за цветами, бабочками, пчелами и другими представителями природы в своих садах.

Следует отметить, что перевод примеров стихов, использованных в статье, на азербайджанский язык принадлежит автору.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.07.22
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.08.22
Rəyçi: Fil.e.doktoru, professor Şahin Xəlilli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Н.В.ГАСАНОВА
Старший преподаватель АГПУ
nazli.hsnova.57@mail.ru
Üzeyir Hacıbəyli,68

О ЦЕЛОСТНОСТИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Диалогический подход теоритической основы формирования методической компетентности будущего учителя иностранных языков в педагогическом университете носит закономерный характер. Эта закономерность определяется интерактивной направленностью самого образовательного процесса, комплексного, целостного, интерактивного содержания обучения. Концепция диалогического подхода к методической подготовке будущего учителя включает в себя ряд оснований, раскрывающих его сущностные характеристики.

Исходным основанием подхода является взаимодействие в процессе общения всех субъектов образовательного процесса. Человек может взаимодействовать с другими людьми в различных областях деятельности, в том числе и речевой, поэтому он обладает развитой коммуникативной культурой. Процесс методической подготовки будущего учителя иностранного языка обладает всеми свойствами и особенностями целостной педагогической системы. Его целостность достигается целесообразной организацией образовательного процесса и его ориентацией на развитие структурных компонентов методической компетентности учителей.

Диалогический подход к методической подготовке будущего учителя иностранного языка рассматривается нами как целостный системный процесс, обладающий всеми наиболее общими характеристиками системы: целостностью, структурностью, взаимосвязью со средой, иерархичностью. В ту педагогическую систему включены не только процесс обучения, а также непосредственные участники образовательного процесса. Диалогическому педагогическому процессу присуще внутреннее единство и взаимодействие его составляющих компонентов. Диалогический подход представляет собой целостную, инновационную стратегию формирования творческой личности будущего учителя, обеспечивающую универсальность и опережающий уровень знаний, высокую мотивацию самостоятельного поиска новой информации в решении творческих задач.

Диалогическая направленность методической подготовки будущего учителя иностранного языка предполагает соответствующую корректировку

профессиональной стороны и учения и воспитания, управления педагогической деятельностью.

Научные представления о целостности и диалогичности процесса методической подготовки будущего учителя иностранного языка в вуз, нашли отражение в теоретической модели формирования методической компетентности. Теоретическая модель формирования методической компетентности студента - будущего учителя иностранного языка, состоит из взаимосвязанных друг с другом структурно-функциональных элементов, раскрывающих обоснованное представление о цели обучения; компонентах в структурном составе методической компетентности; о технологиях, формах и системообразующих механизмов этого процесса .

Ключевые слова: методическая подготовка, взаимосвязь, компетентность, целостность, диалогический подход, инновационная стратегия

Концепция педагогического образования, его цели и задачи, отражают задачи модернизации образования: переход от формирования знаний к личностно значимым, практико-ориентированным умениям, готовности к жизни и деятельности в информационном обществе. Такое понимание целей и содержания обучения связано с формированием новых видов учебной деятельности, которое необходимо поддерживать на основе ИКТ. Ввиду очевидного роста межкультурных связей, проблема качества обучения иностранным языкам, а также подготовки преподавателей иностранного языка заслуживает определенного внимания. Особенностями педагогической деятельности современного преподавателя становятся его активная деятельность; способность к организации, управлению и контролю процессом обучения с учетом инновационных тенденций, а также установления тесной эмоциональной взаимосвязи с обучаемыми с целью повышения мотивации обучения. Современному преподавателю необходимо овладеть новыми методиками и технологиями, учиться находить их оптимальные сочетания для организации процесса обучения с учетом профессиональной направленности обучения, а также ориентаций на личность обучающегося, его склонности интересы и способности.

Современное языковое образование стало иным, для него характерно: междисциплинарная интеграция, вариативность. Кроме того изменились сфера и виды профессиональной деятельности учителей. В этой связи возникает вопрос подготовки нового учителя нового поколения. Модель подготовки должна включать такие основные составляющие как социальную, профессионально- педагогическую и личностно-психологическую.

Остановимся на каждой из них в отдельности. Социальный компонент методики подготовки нового учителя должен ориентировать будущего специалиста на понимание новой роли учителя в меняющейся реальности.

Профессионально-педогогический компонент предполагает формирование коммуникативной, методической, педагогической компетенции на основе вариативности современных методик и технологий обучения иностранным языкам. Личностно-психологический компонент подготовки подразумевает выработку самооценки и осознание необходимости саморазвития и самообразования.

В современных условиях учитель иностранных языков должен обладать широкой образованностью и культурой высоким уровнем интеллектуального развития, уметь вести диалог.

Методическая подготовка учителя рассматривается как интегративная целостность коммуникативных, методических и дидактических знаний. Подход к процессу методической подготовки будущего учителя иностранного языка как диалогический и целостный ставит перед методической наукой следующие задачи:

-разработка образовательной концепции методической подготовки будущего учителя иностранного языка;

-модернизация содержания подготовки будущего учителя с учетом современных технологий обучения;

-повышение профессионализма преподавателя.

Многие ученые подчеркивают, что целостность позволяет диалектически совмещать профессиональное и личностное становление студентов, целостность личностной и профессиональной позиции. На этапе профессионального образования осуществляется профессиональное становление, целенаправленное профессиональное образование личности студентов. Очевидно, что целостность методической подготовки предполагающей осмысленность знаний, умений, опыта, является необходимым условием продуктивного решения задач будущей профессиональной деятельности студентов. Решения этих задач обеспечивается диалогическим взаимодействием субъектов образовательного процесса и целостностью всех структурных компонентов учебного процесса.

Воспитывающее обучение по мнению ученых, это обучение, при котором достигается органическая связь между приобретением учащимися знаний, умений, навыков, усвоением опыта творческой деятельности и формированием эмоционально-ценностного отношения к миру, друг-другу, к усваиваемому учебному материалу. В процессе воспитания решаются и образовательные задачи и задачи развития, а обучение немыслимо без воспитывающего и развивающегося воздействия.(6.339)

В организационном плане целостность педагогического процесса обеспечивает процесс взаимодействия педагогов и учащихся по поводу содержательного образования;

Таким образом ,целостность педагогического процесса состоит в том, что он направлен на достижение единой цели, формирование личности, но каждая из составляющих этого процесса способствует достижению этой цели присущими ей средствами и способами. Целостность педагогического знания это реализация междисциплинарной и внутридисциплинарной интеграции методических знаний, умений и педагогического опыта. Целостность среды определяет ряд ее важнейших качеств. Открытая информационная среда: обеспечивает свободный обмен между ее участниками; гарантирует эффектный доступ к образовательным ресурсам.(5.134)

Целостность обучения иностранному языку как взаимосвязанное обучение всем видам речевой деятельности в процессе диалогического взаимодействия теории и практики языка.

В качестве основных показателей для отбора педагогических технологий, отвечающих принципам диалогического подхода мы выделяем;

- способность формирования социальных качеств личности;

-высокую степень диалогичности технологии, обеспечивающей регулярность контактов и взаимодействие между всеми участниками процесса обучения;

-обеспечение познавательной деятельности каждого обучающегося;

-обеспечение контроля действий всех обучающихся.

Современный педагог способный обеспечить гибкое индивидуально-ориентированное обучение и воспитание, формирование компетенций, способных развивать креативные способности учащихся и научить главному умению- «умению учиться самостоятельно», сам должен владеть принципиально иными по сравнению с традиционными средствами организации учебно- воспитательного процесса.

Умения встать в диалогическую позицию - значит не только высказать саму предметную мысль, но и как-то к ней отнестись. Диалог пробуждает и стимулирует активность студента на протяжении всего занятия с помощью особых приемов и способов работы с информацией. Диалог это не просто модель взаимодействия. Она акцентирует активное участие обеих сторон в построении общего смысла, который может быть незапланированным, т.к. оба участника диалога открыты взаимному влиянию и общаются на равных. Общая стратегия такого диалога - это достижение общего, разделенного понимания.

На пути к идеальному диалогу человеку предстоит преодолеть изоляцию "Я", выработать коммуникативные навыки, ведущие к подлинному общению, т.е. когда один человек слушает "Другого" подлинно говорящего. Для этого необходимо: понимать равенство сторон; отказ от попыток добиться победы над партнером. В диалоге не может быть ни победы, ни поражения. Диалог начинается с желания проверить свои знания. Диалог - это значит быть вместе и понимать вместе в процессе развития взаимного расположения и уважения.

Диалог - это особая форма общения с возможностью совершенствования процессов совместного познания, координации действий среди коллективов и достижение подлинных социальных изменений. Диалог- есть адаптивная система коммуникации

Культуре диалога надо учиться; постепенно, поэтапно, терпеливо, шаг за шагом, постигая закономерности диалогического общения. Инициатива в этом должна исходить от преподавания, готового занять диалогическую позицию, которая представляет собой:

- открытый разговор, собеседование, умение показать рождение научной мысли;
- средство углубления и осмысления его участниками значимых для каждого идей, точек зрения и проблем;
- готовность внимательно слушать и адекватно понимать собеседника, эмоциональная открытость и искренность в выражении чувств;
- средство расширения социального и коммуникативного опыта студентов, возможность максимального использования их самостоятельности, инициативы, критического мышления;
- способ организации диалогового пространства для общения.

Принципы определяют образовательную практику, создавая определенную концепцию педагогической деятельности и обуславливая деятельность обучающего и обучающегося.

Максимальный эффект взаимообогащения диалогичности и целостности подготовки будущего учителя иностранного языка может быть достигнут при условии соблюдения следующих принципов: системности и целостности педагогического процесса, диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса, междисциплинарной интеграции лингвистического образования и методической подготовки, развития проблемного мышления при выполнении познавательной деятельности.

Реализация принципа системности и целостности в процессе методической подготовки будущего учителя иностранных языков предполагает решение следующих задач:

- уточнить цели, задачи и содержательные линии методической подготовки студентов в рамках диалогического подхода;
- изучить и отобрать педагогические, информационно-коммуникативные технологии, способствующие реализации системности и целостности процесса подготовки будущего учителя;
- выделить необходимые для обладания будущей профессии специализированные компетенции и разработать систему упражнений;
- определить средства оценивания результатов обучения, формы и виды контроля.

Принципы диалогического взаимодействия субъектов образовательного процесса побуждает нас обратиться к понятию "интерактивность". Интерактивная сторона обучения выступает как межличностное взаимодействие, т.е. совокупность связей и взаимодействий людей, складывающихся в их совместной деятельности. Интерактивная сторона общения представляется не только через обмен информацией, но и через усилия людей по организации совместных деятельностей.(2.125)

Интерактивная сторона общения представляется не только через обмен информацией, но и через усилия людей по организации совместных действий, позволяющих партнерам реализовать некоторую общую для них деятельность. Диалогическое взаимодействие проявляется во взаимодействии участников методического процесса, всех компонентов содержания и используемых средств обучения, а также во взаимодействии современных образовательных и информационно коммуникативных технологий. Регулярность контактов между всеми участниками в течении всего периода обучения обеспечивает активную обратную связь. (1. стр. 108)

Способность изучать иностранный язык интерактивно строится на умении организовать познавательную деятельность в решении диалога, когда каждый вовлечен в процесс познания и имеет возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что знают все и каждый. Этот принцип лежит на основе не только взаимодействия участников общения, но и в основе содержания этого общения, которое чаше всего выступает в вид интерактивного текста. Взаимодействие видов речевой деятельности позволяет будущему специалисту воспринимать предметный мир в его целостности. Это утверждение полностью совпадает с точкой зрения А. А. Леонтьева, который отмечает, что для формирования целостного восприятия предметного мира у студентов преподаватель не может не считаться с фактом взаимодействия разных видов речевой деятельности. (4. 46) И поскольку, как отмечает Леонтьев, текст используется в качестве ориентировочной основы для другой деятельности и выступает в качестве структурного компонента других видов деятельности. (4. 49). Суть интерактивного обучения состоит в такой организации учебного процесса, при которой практически все обучаемые оказываются вовлеченными в процесс познания. В этих условиях учебный предмет следует выстраивать таким образом, чтобы способствовать сознательному активному соучастию учащихся в процессе восприятия и творческого воспроизведения его содержания. В диалогическом проблемном обучении студент не просто перерабатывает и усваивает сообщаемую информацию, он переживает процесс познания как субъективное открытие еще ему неизвестного знания, постижение и понимание научных фактов, принципов, закономерностей и условий действия и поступка, как личностную ценность, обуславливающуюся

развитием познавательной мотивации, интереса к содержанию учебного предмета.

И так под диалогическим подходом к формированию методической подготовки будущего учителя иностранных языков в исследовании понимается целостное построение и организация процесса методической подготовки, в основе которой лежит интерактивное взаимодействие всех субъектов и структурных компонентов системы обучения, обеспечивающих формирование и развитие компетентного в своей будущей профессиональной области выпускника средствами иностранного языка и междисциплинарных средств в режиме реального обучения. Исходным основанием подхода является взаимодействие в процессе общения всех субъектов образовательного процесса. Человек может взаимодействовать с другими людьми в различных областях деятельности, в том числе и речевой, поэтому он обладает развитой коммуникативной культурой. Процесс методической подготовки будущего учителя иностранного языка обладает всеми свойствами и особенностями целостной педагогической системы. Его целостность достигается целесообразной организацией образовательного процесса и его ориентацией на развитие структурных компонентов методической компетентности учителей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Палат Е.С. «Некоторые концептуальные положения организации положения организации обучения иностранным языкам на базе компьютерных телекоммуникаций»

«Иностранные языки в школе», - 2001 №2 стр. 22-25

2. Бондаревская Е.В. «Вариативность стратегий личностно-ориентированного воспитания» Москва. Инновационная школа 2000 №1

3. Языкова Н.В. «Вопросы подготовки учителя. Цели и содержания методической подготовки студентов педагогического факультета ин. языков» И.Я.Ш – 1995 №3 стр. 38

4. Леонтьев А.А. «Педагогическое общение» М. Знание 1979- стр. 48

5. Горлова Н.А. «Личностно- деятельный метод обучения иностранным языкам дошкольников, младших школьников и подростков» Учебное пособие. М. МГПУ 2010 стр. 248

6. Дубаков А.В., Хильченко Г.В., Формирование методической конкурентоспособности будущих учителей иностранного языка в условиях модернизации высшего образования, Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук-М.2014 год №10,стр. 336-341.

N.GASANOVA

ON THE INTEGRITY OF THE TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER

The dialogical approach of the theoretical basis for the formation of the methodological competence of the future teacher of foreign languages at the Pedagogical University is natural. This pattern is determined by the interactive orientation of the educational process itself, the complex, holistic interactive content of education. The concept of a dialogic approach to the methodological preparation of a future teacher includes a number of grounds that reveal its essential characteristics:

The initial basis of the approach is the interaction in the process of communication of all subjects of the educational process. A person can interact with other people in various fields of activity, including speech, so he has a developed communicative culture. The process of methodological preparation of a future teacher of a foreign language has all the properties and features of an integral pedagogical system. Its integrity is achieved by the expedient organization of the educational process and its orientation towards the development of the structural components of the methodological competence of graduates. The dialogical approach to the methodological preparation of a future teacher of a foreign language is considered by us as a holistic systemic process that has all the most common characteristics of the system: integrity, structure, relationship with the environment, hierarchy. That pedagogical system includes not only the learning process, but also direct participants in the educational process. The dialogical pedagogical process is inherent in the internal unity and interaction of its constituent components. The dialogic approach is a holistic, innovative strategy for the formation of the creative personality of a future teacher, providing universality and an advanced level of knowledge, high motivation for independent search for new information in solving creative problems.

The dialogical orientation of the methodological training of the future teacher of a foreign language implies an appropriate adjustment of the professional side ,teaching and education, management of pedagogical activity. Scientific ideas about the integrity and dialogue of the process of methodological training of a future teacher of a foreign language in a university, are reflected in the theoretical model of the formation of methodological competence, technologies, forms and mechanisms of this process .

Key words: methodological training, interconnection, competence, integrity, dialogic approach, innovation strategy

N.HƏSƏNOVA

XARICI DIL MÜƏLLIMI HAZIRLIĞININ BÜTÖVLÜYÜ HAQQINDA

XÜLASƏ

Pedaqoji Universitetdə gələcək xarici dil müəlliminin metodik səriştəsinin formalaşması üçün nəzəri əsaslara dialoji yanaşma zəruridir. Bu nümunə təhsil prosesinin özünün interaktiv istiqaməti, təhsilin mürəkkəb, vahid interaktiv məzmunu ilə müəyyən edilir. Gələcək müəllimin metodik hazırlığına dialoji yanaşma konsepsiyası onun əsas xüsusiyyətlərini ortaya qoyan bir sıra əsasları ehtiva edir: Yanaşmanın ilkin əsasını təhsil prosesinin bütün subyektlərinin ünsiyyəti prosesində qarşılıqlı əlaqə təşkil edir. İnsan müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən nitqdə digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə ola bilər, buna görə də inkişaf etmiş bir ünsiyyət mədəniyyətinə malikdir. Gələcək xarici dil müəlliminin metodik hazırlığı prosesi inteqral pedaqoji sistemin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Onun bütövlüyü təhsil prosesinin məqsədəuyğun təşkili və məzunların metodik səriştəsinin struktur komponentlərinin inkişafına yönəldilməsi ilə əldə edilir. Gələcək xarici dil müəlliminin metodik hazırlığına dialoji yanaşma bizim tərəfimizdən sistemin bütün ən ümumi xüsusiyyətlərinə malik olan vahid sistemli proses kimi qəbul edilir: bütövlük, struktur, ətraf mühitlə əlaqə, iyerarxiya. Həmin pedaqoji sistemə təkcə təlim prosesi deyil, həm də təhsil prosesinin bilavasitə iştirakçıları daxildir. Dialoji pedaqoji proses onun tərkib hissələrinin daxili birliyinə və qarşılıqlı əlaqəsinə xasdır. Dialoji yanaşma gələcək müəllimin yaradıcı şəxsiyyətinin formalaşması üçün universal və qabaqcıl bilik səviyyəsini, yaradıcı problemlərin həllində yeni məlumatların müstəqil axtarışı üçün yüksək motivasiyanı təmin edən vahid, innovativ strategiyadır. Gələcək xarici dil müəlliminin metodik hazırlığının dialoq istiqaməti peşəkar tərəfin və tədris və tərbiyənin, pedaqoji fəaliyyətin idarə edilməsinin müvafiq tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Konsepsiyamızın mahiyyətini təşkil edən ali məktəbdə gələcək xarici dil müəlliminin metodik hazırlığı prosesinin bütövlüyü və dialoqu haqqında elmi fikirlər metodik səriştənin formalaşmasının nəzəri modeldə öz əksini tapmışdır. Gələcək xarici dil müəlliminin metodoloji səriştəsinin formalaşmasının nəzəri modeli təhsilin məqsədi haqqında ağlabatan fikri ortaya qoyan, bir-biri ilə əlaqəli struktur və funksional elementlərdən ibarətdir və metodik hazırlığın nəticəsi haqqında bu prosesin texnologiyaları, formaları və əsas mexanizmləri mövcuddur.

Açar sözlər: metodoloji hazırlıq, qarşılıqlı əlaqə, səriştə, bütövlük, yanaşma, innovasiya strategiyası

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR ƏSGƏRZADƏ
ADU
Rəşid Behbudov, 134
Aasgarzade@beu.edu.az

AŞAĞI KURSLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI DİNLƏYİB-ANLAMA VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Dinləmə, ünsiyyətin ən vacib hissəsidir, çünki xüsusilə kommunikativ məqsəd kimi bir dil öyrənmək üçün dinləmə mühüm rol oynayır.Tələffüz, söz stresi, söz ehtiyatı, sintaksis və anlayışı əldə etməklə başqa bir dildə danışırıq və bu ancaq dinləmə ilə mümkün ola bilər çünki ötürülən mesajlar yalnız səs tonuna, yüksəkliyə və vurğuya əsaslana bilər və yalnız dinlədikdə mümkündür. Sadəcə dinləmək də düzgün yol olmaya bilər , dinləyib düzgün anlamaq lazımdır , düzgün anlamadan öyrənmədə heç bir yaxşılaşma əldə edilə bilməz. Bundan əlavə, dinləmə bacarığı olmadan ünsiyyətə nail olmaq olmaz.Dinləmədə ən əsas qarşılaşdığımız çətinliklər aşağıdakılardır :Ötürülən Mesaj , Natiq , Qulaq asan və Fiziki bacarıqlar. Bu çətinliklərin ən əsas mənbəyi danışma sürəti , tələffüz və söz ehtiyatı olduğu inanılır.Dinləmə strategiyaları, xatırlamağa birbaşa kömək edən texnika və ya fəaliyyətdir. Son günlərdə hər bir fərqli dinləmə vəziyyətinə uyğun olaraq hazırlanmış ən çox istifadə olunan bir sıra dinləmə strategiyaları var . bu strategiyalar dinləmə bacarıqlarının öyrədilməsi , dil öyrənənlərin uyğunlaşmasını ,dinləmə məqsədlərini aydınlaşdırır.bu strategiyalarda qulaq asan arxa planda dayanır, əsas mövqedə əsas fikri dinləmək, proqnozlaşdırmaq,nəticə çıxarmaq, ümumiləşdirmə dayanır. İngilis dili tədris edərkən tələbələrə ilk növbədə dinləmə-anlamanın vacibliyini izah edib ,bir dili öyrənmək üçün onun qrammatika bazası , söz bazasının yetərsiz olduğunu və dinləməni sadəcə qulaq asmaq üçün yox , həm də anlamaq üçün yerinə yetirdiyimiz bir proses olduğunu aşılamalıyıq. Tələbələr öz növbəsində uyğun mətnlər oxumaq, söz bazasını artırıb danışmağa çalışarkən dinlərib-anlamanın vacib məqamlarını dərk edib yerinə yetirməlidirlər.

Açar sözlər ünsiyyət, dil bacarıqları, dinləmə, nəticə, qeyri-verbal, aktiv, bədən dili, konsentrasiya

Dinləmək diqqətlə eşitmə hərəkətidir. Dinləmək sadəcə eşitmək deyil, sözlərin və cümlələrin mənalarının beyin tərəfindən mənimsənilməsidir. Dinləmək- faktları və fikirləri anlamağa imkan verir. Dinləmək 4 dil biliyinin birincisidir. Diqqət yayındırmasından asılı olmayaraq Sadəcə Dinləmək və Diqqətlə Dinləmək arasında fərq var. İngilis dilində dinləmə bacarıqları konsentrasiyanı tələb edir ki, bu da

fikirlərinizin müəyyən bir sahəyə yönəldilməsidir, Yaxşı dinləmə bacarıqları, natiqin nitqini gücləndirən bədən dilindən istifadə etməyi də tələb edir. Böyük bir auditoriyada və ya sinifdə danışan şəxslə göz təması da çox vacibdir. Bu, natiqin dediklərinə cavab verdiyinizi və diqqətlə qulaq asdığınızın təcəssümüdür. Diqqətlə dinləməyin faktorlarını özündə cəmləşdirən insan istənilən vaxt detalları aktiv şəkildə çatdırmağı bacarır.Gündəlik həyatımızda fərqli dinləmə tələb edən fərqli vəziyyətlərlə qarşılaşırıq. Məlumat əldə etmək, əlaqələri yaxşılaşdırmaq, bir şeyi qiymətləndirmək, ayrı -seçkilik etmək və ya tənqidi qiymətləndirmə aparmaq üçün fərqli bir şəkildə dinləyirik. Hər zaman bu fərqli dinləmə növləri ilə məşğul olsaq da, onu təsnif etmirik. Ünsiyyət və davranış bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bu dinləmə növləri haqqında bilmək vacibdir. (1,16)

Dinləmənin növləri

Aktiv dinləmə - Dinləyicinin danışanın dediklərinə diqqətlə yanaşdığı Dinləmə növüdür. Sözlərin ifadə etdiyi duyğuları anlamağa kömək edir. Bu, düşüncələrinizi həmin şəxsə daha yaxşı şəkildə çatdırmağa kömək edir. Aktiv dinləmə dediklərini dinləməkdən başqa, danışılmayanları da dinləməkdir. Bəzən danışan birbaşa yanaşmada rahat olmadığı üçün fikirlərini dolayı yolla çatdıra bilər. Burada Aktiv Dinləmə bizə 'sətirlər arasında oxumaq' üçün işarələr verir.

Aktiv dinləmə zamanı edilən səhvlər

1.Təkrarlama-bir çox insanlar mövzunu başa düşdüklərini bildirmək üçün deyilən sözləri təkrarlamağa çalışırlar.Məsələn;

I `m having a great time

-You are enjoying yourself

I hope you don`t have to go noü

-You had better stay longer

2.Məhəl qoymama və hisslərin nəzərə alınmaması

I `m depressed

-you `re a little under the üeather

Əksər insanlar aktiv dinləmə edərkən haqqında eşitdikləri hissləri ya eşitməzdən gəlir ya da daha az d\y\r verdiklərini göstərir. Əslində düşündükləri ,reaksiya versələr belə bu hisslərin dəyişməməsidir. Reallıq isə fərqli ola bilər. Yəni danışanı başa düşdüyünü bildirmək onu daha ətraflı məlumat verməyə həvəsləndirə bilər.

3. Qeyri-verbal ünsiyyətə aktiv dinləmə

Qeyri-verbal ünsiyyət həmisə verbal ünsiyyətdən daha çətin olub. Qeyri verbal ifadələr (gülmə ,sinə üstə əlləri çarpazlaşdırmaq ,ayaqları carpaz şəkildə qoymaq) bir çəx vəziyyətlərdə və hadisələrdə müxtəlif mənalar verə bilər . məsələn , sizinlə əlıaqə qurmaq istəyən insana qarşı əlləri və ayaqları çarpazlaşdırmaq onunla danışmaq istəmədiyinizi bildirə bildiyi halda , bu sadəcə sizin vərdişiniz də ola bilər .Bu yanlış alnaşılmaların qarşısını almaq üçün 3 prosesli mərhələni izləyə bilərik

1.İnsana onun danısdıqlarından və ya hərəkətlərindən nə nəticə çıxardığınızı söyləmək

2. Onu hərəkətlərinin hansı keçici mənalarının olmasını ilə məlumatlandırmaq
3. Ondan çıxardığınız nəticənin düz olmağını soruşun

Dəyərləndirmə ilə Dinləmə - Bu, birinin dedikləri vasitəsilə digər insanın qəbul etdiyi və qiymətləndirdiyi bir Dinləmə növüdür. Tərifləmək istəyir. Alternativ olaraq, musiqi kimi zövq üçün bir şey dinləmək də bir növ Dəyərləndirmə ilə Dinləmə növüdür. Dinləyicinin cavabı mesajı deyil, təqdirəlayiq dinləməni təyin edir. Təqdirəlayiq Dinləmə, dəyərli bir şeyi, xüsusən də qiymətləndirərkən sözlərimizdən məhrum ola biləcəyimiz vaxtlarda, dəyərli bir şeyi qiymətləndirmə qabiliyyətinə də təsir edir

Təsadüfi dinləmə - Termin özlüyündə bütün məlumatı verir, Çox diqqət göstərmədən dinləmək. Ancaq diqqət göstərmək insandan insana çox fərqlənir. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, diqqətlə dinləməsək də, alt şüurumuz uyğunlaşır. Eşitdiyimiz hər şey beyin tərəfindən qəbul olunur , müşahidə olunur və dolayısı ilə yaddaşımıza əlavə olunur ki, danışılan müəyyən vacib sözləri xatırlaya bilək.

Hərtərəfli Dinləmə - Dinləyicinin bu cür dinləməsində əsas qayğı natiq tərəfindən çatdırılan mesajı anlamaqdır. Dinləyicilər həmin mesaja göndərənin nəzərdə tutduğuna mümkün qədər yaxın olan məna təyin edirlər. Bu, uzun nitqdən vacib sözləri daha az vacib sözlərdən ayırmağa imkan verir. Hərtərəfli dinləmə həm də Məzmun Dinləmə, Məlumatlı Dinləmə və Tam Dinləmə kimi tanınır. (2,289)

Kritik Dinləmə - Tənqidi dinləmə dediklərini qiymətləndirmək, mühakimə etmək, fikir formalaşdırmaq üçün yerinə yetirilən dinləmələrdir. Qərara güclü və zəif tərəflərin qiymətləndirilməsi, razılıq və təsdiq daxildir. Tənqidi dinləmə tənqidi düşünmə bacarıqlarını da tələb edir. Ətraflı məntiqi təhlil tənqidi dinləmə ilə gedir. Əsas odur ki, qiymətləndirməzdən əvvəl insanı anlamağa çalışaq. Əsl iltifatla yaltaqlığı ayırd etmək üçün istifadə olunur. Sizinlə alış -veriş edən bir dost, sizə uyğun bir cüt ayaqqabı almağa məcbur edə bilər. Amma qərarını verməzdən əvvəl istədiyimizi və ya etməməyimizdən asılı olmayaraq onun ifadəsini qiymətləndiririk. O, həmçinin Qiymətləndirici Dinləmə kimi də tanınır.

Dialoq Dinləmə - Dinləyicinin söhbətini eşidən və fikir və məlumat mübadiləsi apardığı şəxs və necə düşündüyünü öyrənmək üçün bir dinləmə növüdür. Dialogik dinləmə bəzən İlişkisel Dinləmə olaraq da bilinir. İnsanların mübahisəni kəsmədən və ya etmədən bir -birlərinin fikirlərinə baxdıqları ortaq bir fəaliyyət ola bilər.

Münasibət daxili Dinləmə - Bir əlaqəni inkişaf etdirmək, dəstəkləmək və ya davam etdirmək üçün dinləmə aparıldıqda buna Münasibət Dinləmə deyilir. Parlaq bir nümunə, saatlarla danışan və bir -birinin dediklərini yaxından izləyən sevgililərdir. Ancaq eyni sözlər başqasından gələndə olduqca darıxdırıcı görünür. Münasibət dinləməsi, danışıqlar və satış kimi sahələrdə də vacibdir, digər şəxsin sizi bəyənməsi və güvənməsinin faydalıdır.

Simpatik Dinləmə - Simpatik dinləmə natiqə qayğı göstərmək və onun kədərini rəğbətlə etiraf etmək üçün istifadə edilən dinləmədir. Simpatik dinləmə, nəcib

bacarıqlardan başqa, özündə sosial bacarıq olan simpatik söhbətləri təşviq edir.Vacib nüanslardan biri neqativləri pozitivə çevirməyi bacarmaqdır bu növ dinləmədə.

Terapevtik Dinləmə - Dinləyicinin dinləməsinin bu növündə, nəinki natiqlə həmfikir olmaq , həm də natiqin bir şəkildə başa düşməsinə, dəyişməsinə və ya inkişafına kömək etmək üçün bu dərin əlaqədən istifadə etmək məqsədi var. Dinləmənin bu növü məsləhətçilər, tibb işçiləri, məşqçilər və ya digər peşəkarlar tərəfindən istifadə olunur, hansı ki, problemli şəxsə problemi həll etməyə imkan verir. Bununla birlikdə, dostlarımızın və ya tanışlarımızın sözlərini dinlədikdə və onların sinəsindən şeylər çıxarmasına icazə verdiyimiz zaman da istifadə edirik.

Dinləmənin vacibliyi

Dinləmə, tam ünsiyyət qurmağa imkan verən dörd bacarıqdan biridir. Əslində bu, ilk vacib dil bacarığıdır, çünki dil öyrənmək adətən əvvəl dinləməyi, sonra danışmağı, sonra oxumağı və nəhayət yazmağı öyrəndiyimiz zaman başlayır. Bütün dil bacarıqları bir -birindən asılı olduğu üçün də vacibdir. Bunu aşağıdakılardan görmək olar:

Ünsiyyət istiqaməti (daxil və ya xaric).Ünsiyyət üsulu (yazılı və ya şifahi).Dinləmə bacarıqları iş yerində, ailədə və bütövlükdə cəmiyyətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ünsiyyət, idarəetmə, planlaşdırma, satış və maliyyə toplama sahəsindəki karyeralar yaxşı dinləmə bacarıqlarına əsaslanır.

Dinləmək insanın davranış və ya ədəb səviyyəsini göstərir. Biri dinləyərkən cavab verir və lazım olduqda söhbətlərin tələblərinə uyğun olaraq məsləhət verir. Yaxşı dinləyicilər danışarkən sözünü kəsməməklə ona hörmət göstərirlər.Yaxşı bir mahnı və ya söhbət eşidəndə onu təqlid etməyə və tələb olunduqda böyük inamla tətbiq etməyə çalışırıq.

Ümumiyyətlə, dinləmə bacarıqları ünsiyyəti, insanlararası münasibətləri, emosional zəkanı və özünü analiz etməyi yaxşılaşdırmaq üçün lazımdır.

Effektiv Dinləmə Bacarıqlarını aşağdakı yollarla əldə etmək olar:

Dictation Audio – Dictation Audio audio formatda sözlərin diktəsidir. Bunlar həm də yeni sözlər öyrənməyə kömək edir. Onlayn Diktasiya, Rəqəmsal Diktasiya Proqramı və Audio / Video Bantlar vasitəsi ilə Diktasiya Səsini dinləyə bilərsiniz.

Radio dinləmək - İngilis dilli radio stansiyalarını dinləmək insanın dinləmə qabiliyyətini və dil anlayışını artırır. İstənilən xəbəri, mədəni və hətta reklamı öz xeyrinə eşidə bilərsiniz.

Musiqi / Mahnılar - İngilis Dili Mahnıları dünyada ən populyar olanıdır. İstənilən vaxt, hər yerdə, hətta xarici dildə olan radio və televiziya kanallarında da dinləyə bilərsiniz. İnsan onları tez-tez dinləməlidir. Aspirantlar kaset, CD ala, yükləyə, müxtəlif mənbələrdən borc ala bilərlər. Bunları müxtəlif audio video mənbələrindən də yaza bilərsiniz. Əvvəlcə yavaş, sözləri aydın olan mahnıları seçmək lazımdır. Mahnını başa düşmək üçün bütün bir mahnının sözlərini yazmağa cəhd etmək olar. (3,56)

Veb yayımlarını dinləmək - Veb yayımı, tək bir məzmun mənbəyini yerli və ya beynəlxalq səviyyədə eyni vaxtda bir çox yerə yaymaq üçün axın media texnologiyasından istifadə edərək İnternetdə yayılan bir media sənədidir. Bunlar BBC və ya Amerikanın Səsi kimi stansiyalar formatında ola bilər. Əksər saytlar iki oyunçu ilə işləyir - RealPlayer və Windows Media Player.

İkinci dil kimi ingilis dili veb-saytı - ESL (İkinci dil kimi ingilis dili), ESOL (digər dillərdə danışanlar üçün ingilis dili) və EFL (ingilis dili xarici dil kimi) hamısı fərqli ana dili olan natiqlər tərəfindən ingilis dilinin istifadəsinə və ya öyrənilməsinə istinad edir. dil. ESL, xüsusən dünyanın bütün müəllimləri və şagirdləri üçün ən yaxşı pulsuz onlayn İngilis dili öyrənmə mənbəyidir.

İkinci Dil Podcast olaraq İngilis dili - Podcast, mobil cihazda və ya fərdi kompüterdə oxutmaq üçün internet üzərindən paylanan bir multimediya sənədidir. Xüsusilə texnologiyanı bilənlər üçün ingilis dilində danışmağı öyrənməyin yeni yollarından biridir. Qeyd olunan vebsayt http://www.eslpod. com/website/ index_new.html təmin edir

Televizor izləmək - İngilis dilini eşitmək və dinləmək üçün ən çox geniş yayılmış üsul televizordur. Şəkillər sizə deyilənləri anlamağa kömək edir. İngilis dilli kanallara çıxış yoxdursa, İnternetdə televizora baxmaq olar.

Kino - Kino, dinləmə bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün başqa bir ortaq vasitədir. Qeyri-İngilis dilində danışan ölkələrdə filmləri ingilis dilində, adətən alt başlıqlarla nümayiş etdirən kinoteatrlar var. Bu filmlərə getməyi vərdiş halına gətirin. İngilis dilini necə oxumağı bilməsələr də, yenə də ingilis dilini eşidəcəklər. İngilis Film Festivallarında, ölkələrində və ya bölgələrində hər dəfə keçirilə bilər.

İngilis dilli dostlar qazanmaq - İngilis dilini anlamaq istəyənlər üçün başqa asan bir yoldur. Danışıq yolu ilə ingilis dilini öyrənə bilərsiniz. Sosial deyilsə, həm də İnternetdə dostluq edə bilərsiniz. Dostlarınız sizi düzəldərək müəllimləriniz də olur.

Oxu - Yeni başlayanlar uşaqların hekayə kitablarını oxumaqla başlaya bilərlər. Söz ehtiyatları zənginləşdikdə, romanlara keçə bilərlər və s. Oxumağın özü oxuduğumuz zaman oxuduğumuz kimi və ya zehnimizdə oxuduğumuz zaman, əslində özümüzün sözləri oxuduğunu eşidirik.

İngilis dilli bir ölkəni ziyarət-İmkanları olanlar, İngilis dilli bir ölkəni gəzmək əyləncəli bir təcrübə ola bilər. Yerli insanların danışığını eşitmək İngilis dilini başa düşməyin ən asan yoludur. İngilis ailəsi ilə birlikdə qala bilərsiniz.

Diqqətli dinləyicilər ümumiyyətlə yaxşı öyrənirlər. Təəssüf ki, bir çox tələbələrin dinləmə bacarıqları zəifdir və bu, çox problem yarada bilər, çünki tələbələr aşağı kurslarda mühazirələri dinləmək üçün siniflərdə xeyli vaxt keçirirlər. Bir çox tələbələr yaxşı dinləyici olduqlarına inanırlar, təəssüf ki, eşitmə və dinləmə arasındakı fərqi tam başa düşmürlər. Diqqətli dinləyicilər nəinki eşidirlər, həm də onlara verilən məlumatları səmərəli şəkildə emal edirlər.

Mühazirə üçün qeyd alma tərzinizi tənzimləyin

Effektiv olmayan dinləyicilər tez -tez bir mühazirədən hər bir detalı yazmağa çalışırlar. Ətraflı bir konturun yaxşı notlara bərabər olduğu təəssüratı altındadır. Bu strategiyanı istifadə edən tələbələr, qeydlərini yalnız genişliyini, detallarını və diqqət yetirməmələrini tapmaq üçün fikirlərini nəzərdən keçirəndə çaşqınlıq yaradır və mərkəzi mövzuları və vacib mövzuları ayırd edə bilmirlər. Effektiv dinləyicilər qeydlərini müəllimlərinin tədris üslublarına və mühazirələrinə uyğunlaşdırırlar. Mərkəzi fikirlərə diqqət yetirirlər və mühazirənin əsas anlayışlarını genişləndirən və ya aydınlaşdıran detalları qeyd edirlər

Anlaşılması çətin olan materialı həll edin

Tələbələrin çaşqın və ya mürəkkəb mövzuları müzakirə etməyə başlayanda müəllimləri tənzimləmələri kifayət qədər normaldır. Mühazirə zamanı hər sözü eşitmək mümkün olanda belə, qarışıq Aşağıdakı məsləhətlər və strategiyalar daha diqqətli bir dinləyici olmağınıza kömək edəcək:

Məna dinləmək aktiv dinləmə formasıdır. Aktiv və diqqətli dinləyicilər nəinki sözlərə diqqət yetirir, həm də hər sözün niyyətinə diqqət yetirirlər - bir sözün ünsiyyət qurmaq üçün hazırladığı mesaj. Mesajları deşifr etmək üçün əvvəlcə əsas fikri müəyyənləşdirin. Sonra mənanı aydınlaşdırmaq üçün lətifələrə, izahlara və digər detallara diqqət yetirin. Dinləmə və ya mürəkkəb anlayışları işlətmək çox çətin ola bilər. Yaxşı dinləyicilər təqdim olunanları emal etmək üçün zehni qabiliyyətlərindən istifadə edirlər (4,25)

Fikrinizi cəmləyin və diqqət yetirin

Dinləməkdə çətinlik çəkən insanlar fokuslanmaqda çətinlik çəkirlər. Yaxşı dinləyicilər diqqəti yönəltmək və diqqəti yayındırmaqdan çəkinmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün çalışmalıdırlar. Bu, şəxsi qayğıları, ailə üzvləri və dostları haqqında düşüncələri və qarşıdan gələn fəaliyyətlər haqqında düşüncələri tənzimləmək bacarığını tələb edir. Diqqəti cəmləmə qabiliyyətini inkişaf etdirə bilənlər dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Hazır olun

Dərsdən əvvəl əvvəlki mühazirələrdən ehtiyac olduğu qədər oxuyub və ya qeydləri tamamlamırsınızsa, məlumatları emal etmək və mühazirələri diqqətlə dinləmək çox çətindir. Bu səbəbdən oxumağı və ya digər sinif tapşırıqlarını tamamlamağı əsla laqeyd olmamalısınız.

Vacib olana diqqət yetirin

Effektiv dinləmənin açarlarından biri mərkəzi fikirlərə və əsas fokuslara cəmləşmə qabiliyyətidir. Mühazirə zamanı yalnız faktlara və qeyri-adi detallara diqqət yetirmək səhvdir. Başqa sözlə, effektiv dinləyicilər faktların arxasındakı hekayələrə və ya fikirlərə diqqət yetirirlər. Daha sonra onlar müzakirə olunan əsas anlayışlar, ideallar və mövzular üçün dəstəkləyici faktı, təfərrüatları və sübutları götürə bilirlər.

Maraqlı mövzuları maraqlanmaq,həvəslənmək üçün seçin

Bir çox insanlar cansıxıcı və ya maraqsız olduqları üçün mühazirələrə qulaq asmırlar. Nəticədə onlar əsas anlayışlar üzərində qeydlər aparmağa laqeyd yanaşırlar. Effektiv dinləyicilər mövzu materialı ilə maraqlanır, beləliklə, onlar məlumatları emal edə və sinif mühazirələrinə diqqət yetirə bilərlər.

Keçmiş və Cari Öyrənməni əlaqələndirin

İnsanlar öyrəndiklərini kontekstdə yerləşdirdikdə daha yaxşı öyrənirlər. Dinləmə bacarıqlarınızı inkişaf etdirməyin bir yolu, öyrəndiyiniz yeni materialla fəal məşğul olmaqdır. Bu, keçmişdə öyrəndiklərinizi hazırda öyrəndiklərinizlə əlaqələndirməklə edilə bilər. Yeni material dinləyərkən öyrəndiklərinizi əvvəllər öyrəndiklərinizin kontekstində yerləşdirin

Tarixi nümunə olaraq gətirsək əgər İnqilab Müharibəsi yalnız tarixi hadisələri əhatə etmədən baş vermədi. Müharibədən əvvəl kolonistlər İngilis qoşunlarının evlərində yerləşdirilməsinə və qazanclarına qoyulan vergilərə qəzəbləndilər. Eyni zamanda, İngiltərə Fransa kimi digər ölkələrlə beynəlxalq münaqişələrə cəlb edildi. Bütün bu məlumatlardan İnqilab Müharibəsini düzgün kontekstdə yerləşdirmək üçün istifadə edə bilərik. Bu məlumatlar, koloniyaların niyə üsyan etdiyini, İngiltərənin niyə ilk növbədə vergiyə cəlb etdiyini və Fransanın müharibə zamanı koloniyaların tərəfinə niyə qatıldığını anlamağa kömək edir.

Bu, öyrənmənin kontekstləşdirilməsinin təkmilləşdirilmiş təlim nəticələrini təşviq etməyə necə kömək edə biləcəyinə dair yalnız bir nümunədir. Elmdə tələbələr biologiya haqqında öyrəndiklərini daha sadə orqanizmlər haqqında əvvəlki dərslərlə əlaqələndirə bilərlər. Riyaziyyatda, xüsusən də şagirdlər, mövcud problemlərə necə yanaşılacağını daha yaxşı başa düşmək üçün əvvəllər öyrəndikləri üsullardan istifadə etməlidirlər. Hal -hazırda öyrəndiklərinizi əvvəllər öyrəndiklərinizə qarşı kontekstləşdirmək yeni məlumatları yadda saxlamaq üçün açar ola bilər

Fiziki Hazır Olun

Dərsdə olarkən pis verdislərə girmək asandır. Diqqətiniz azalmağa başlaya bilər və zehniniz dolaşacaq. Pəncərədən baxarkən və ya kresloda əyilib oturduğunuzu görə bilərsiniz. Ən pis ssenaridə, mühazirə davam edərkən yuxuya getdiyinizi görə bilərsiniz.

Bu səbəbdən fiziki hazır olmaq dinləmənin vacib hissəsidir. Fiziki olaraq hazır olmaq yaxşı duruşla başlayır. Əyilmək və ya çox rahat olmaq əvəzinə düz oturduğunuzdan əmin olun. Yaxşı duruş saxlamaq dərs zamanı ayıq -sayıq qalmağın vacib bir hissəsi ola bilər. Bundan sonra, gözlərinizi müəlliminizə cəmlədiyinizə və mümkün olduqda göz təmasını saxladığınızdan əmin olun. Bu kimi sadə şeylər diqqətli olmağımızı artıra bilər və söylənilənlərə diqqətimizi cəmləməyə kömək edə bilər.

Vacib olana diqqət yetirin

Effektiv dinləmənin açarlarından biri mərkəzi fikirlərə və əsas fokuslara cəmləşmə qabiliyyətidir. Mühazirə zamanı yalnız faktlara və qeyri-adi detallara diqqət yetirmək səhvdir. Başqa sözlə, effektiv dinləyicilər faktların arxasındakı hekayələrə və ya fikirlərə diqqət yetirirlər. Daha sonra onlar müzakirə olunan əsas anlayışlar, ideallar və mövzular üçün dəstəkləyici faktı, təfərrüatları və sübutları götürə bilirlər.

Maraqlı mövzuları maraqlanmaq,həvəslənmək üçün seçin

Bir çox insanlar cansıxıcı və ya maraqsız olduqları üçün mühazirələrə qulaq asmırlar. Nəticədə onlar əsas anlayışlar üzərində qeydlər aparmağa laqeyd yanaşırlar. Effektiv dinləyicilər mövzu materialı ilə maraqlanır, beləliklə, onlar məlumatları emal edə və sinif mühazirələrinə diqqət yetirə bilərlər.

Keçmiş və Cari Öyrənməni əlaqələndirin

İnsanlar öyrəndiklərini kontekstdə yerləşdirdikdə daha yaxşı öyrənirlər. Dinləmə bacarıqlarınızı inkişaf etdirməyin bir yolu, öyrəndiyiniz yeni materialla fəal məşğul olmaqdır. Bu, keçmişdə öyrəndiklərinizi hazırda öyrəndiklərinizlə əlaqələndirməklə edilə bilər. Yeni material dinləyərkən öyrəndiklərinizi əvvəllər öyrəndiklərinizin kontekstində yerləşdirin

Tarixi nümunə olaraq gətirsək əgər İnqilab Müharibəsi yalnız tarixi hadisələri əhatə etmədən baş vermədi. Müharibədən əvvəl kolonistlər İngilis qoşunlarının evlərində yerləşdirilməsinə və qazanclarına qoyulan vergilərə qəzəbləndilər. Eyni zamanda, İngiltərə Fransa kimi digər ölkələrlə beynəlxalq münaqişələrə cəlb edildi. Bütün bu məlumatlardan İnqilab Müharibəsini düzgün kontekstdə yerləşdirmək üçün istifadə edə bilərik. Bu məlumatlar, koloniyaların niyə üsyan etdiyini, İngiltərənin niyə ilk növbədə vergiyə cəlb etdiyini və Fransanın müharibə zamanı koloniyaların tərəfinə niyə qatıldığını anlamağa kömək edir.

Bu, öyrənmənin kontekstləşdirilməsinin təkmilləşdirilmiş təlim nəticələrini təşviq etməyə necə kömək edə biləcəyinə dair yalnız bir nümunədir. Elmdə tələbələr biologiya haqqında öyrəndiklərini daha sadə orqanizmlər haqqında əvvəlki dərslərlə

əlaqələndirə bilərlər. Riyaziyyatda, xüsusən də şagirdlər, mövcud problemlərə necə yanaşılacağını daha yaxşı başa düşmək üçün əvvəllər öyrəndikləri üsullardan istifadə etməlidirlər. Hal -hazırda öyrəndiklərinizi əvvəllər öyrəndiklərinizə qarşı kontekstləşdirmək yeni məlumatları yadda saxlamaq üçün açar ola bilər

Fiziki Hazır Olun

Dərsdə olarkən pis verdislərə girmək asandır. Diqqətiniz azalmağa başlaya bilər və zehniniz dolaşacaq. Pəncərədən baxarkən və ya kresloda əyilib oturduğunuzu görə bilərsiniz. Ən pis ssenaridə, mühazirə davam edərkən yuxuya getdiyinizi görə bilərsiniz.

Bu səbəbdən fiziki hazır olmaq dinləmənin vacib hissəsidir. Fiziki olaraq hazır olmaq yaxşı duruşla başlayır. Əyilmək və ya çox rahat olmaq əvəzinə düz oturduğunuzdan əmin olun. Yaxşı duruş saxlamaq dərs zamanı ayıq -sayıq qalmağın vacib bir hissəsi ola bilər. Bundan sonra, gözlərinizi müəlliminizə cəmlədiyinizə və mümkün olduqda göz təmasını saxladığınızdan əmin olun. Bu kimi sadə şeylər diqqətli olmağımızı artıra bilər və söylənilənlərə diqqətimizi cəmləməyə kömək edə bilər.

Gözlərinizi müəlliminizdə saxlamaqla, həmçinin lövhədə təqdim olunan və ya proyeksiya slaydlarından istifadə edilən kritik məlumatları qaçırmaq ehtimalınız az olacaq. Təlimatçınızın qaçırmaq əvəzinə diqqətinizi cəlb etdiyi faydalı vizual məlumatları tutmaq ehtimalınız daha yüksək olacaq. Yaxşı duruş və göz təması bu səbəbdən yalnız sizi ayıq saxladığı üçün deyil, həm də kritik məlumatları əldən verməməyinizə kömək etdiyi üçün faydalıdır. (5,89)

Sağlamlığınızın qeydinə qalın-Tələbələr bütün günü dərslərdə olur, sonra gecə ev tapşırığı ilə məşğul olurlar. Testlər üçün etməli olduqları təhsil və kitabxanadakı fəaliyyətləri tamamlamaları lazımdır. Bütün bunlar arasında düzgün qidalanmağı unutmaq və kifayət qədər yuxu almaq asan kimi görünə bilər. Təəssüf ki, bunu etmək sinifdə dinləməyi çox çətinləşdirə bilər. Yuxu çatışmazlığı, şagirdlərin sinifdə cəmləşməməsinin ən böyük səbəblərindən biridir. Axı, oyaq qalmaqda çətinlik çəkdiyiniz zaman qulaq asmaq çətindir. Qidalanmanın da ayıq -sayıq qalmasında rolu var. Yaxşı, sağlam qidalanma mühazirələriniz zamanı özünüzü daha enerjili və diqqətli hiss etməyə kömək edə bilər. Dərs zamanı ən yaxşı vəziyyətə gəlmək istəyirsinizsə, düzgün qidalandığınızdan və kifayət qədər yuxu aldığınızdan əmin olmaq istəyəcəksiniz. (6,89)

Təlimçinizlə əlaqə saxlayın-Dinləmənin bir hissəsinə müəyyən bir mövzu və ya konsepsiyanı tam anlamadığınız zaman başa düşmək daxildir. Bu baş verdikdə, deyilənləri aydınlaşdırmağa kömək etmək üçün suallar verməyiniz vacibdir. Çox vaxt tələbələr sual verməkdən çox əmin deyil və ya utancaq olurlar. Həqiqət budur ki, müəllimlərin əksəriyyəti tələbələrin işə qarışması və izahat istədikdə sevinir, ona görə də dərsinizin bir hissəsini tam başa düşmürsünüzsə, təlimatçınızdan əlavə aydınlıq istəməkdən çəkinməyin.

ƏDƏBİYYAT

1.Alan Garner ,Conversationally Speaking ,Tested new ways to increase your personal and social effectiveness, McGraw Hill

2. Active Listening: Improve Your Conversation Skills, Learn Effective Comunication Techniques,Achieve Successful Relationships: With 6 Essential Guidelines, Joseph Sorensen

3. The Zen of Listening.Mindful Communication in the Age of Distraction.Rebecca Z. Shafir MA CCC,Narrated by: Rebecca Z. Shafir

4. Hear You.The Surprisingly Simple Skill Behind Extraordinary Relationship.Michael S. Sorensen,Narrated by: Michael S. Sorensen

5. The Compassionate Connection,The Healing Power of Empathy and Mindful Listening,David Rakel.Narrated by: Stephen Bel Davies

THE METHODS OF FORMING AND IMPROVING LISTENING SKILLS DURING THE LESSON IN THE FIRST AND SECOND COURSES

SUMMARY

Due to playing an important role especially for learning a language as a communicative purpose, listening is the most important part of communication .We speak another language by acquiring pronunciation, word stress, vocabulary, syntax and understanding and this can only be possible through listening because the messages transmitted can only be based on pitch, pitch and emphasis and can only be possible by listening. Just listening may not be the right way, you need to listen and understand correctly, no improvement in learning can be achieved without correct understanding. In addition, communication cannot be achieved without listening skills. The main challenges we face in listening are: Message Transmitted, Speaker, Listening and Physical skills. The main sources of these difficulties are believed to be speaking speed, pronunciation, and vocabulary. Listening strategies are techniques or activities that directly aid recall. In recent days, there are a number of most commonly used listening strategies designed to suit each different listening situation. these strategies clarify listening skills training, adaptation of language learners, and listening goals. In these strategies, the listener stands in the background, listening to the main idea, predicting, drawing conclusions, and summarizing are in the main position. When teaching English, we must first explain to students the importance of listening and understanding, and instill that its grammar base and vocabulary are insufficient to learn a language, and that listening is a process we perform not only to listen, but also to understand. In turn, students should understand and perform the important points of listening comprehension while reading appropriate texts, increasing their vocabulary and trying to speak.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА МЛАДШИХ КУРСАХ

РЕЗЮМЕ

Слушание является наиболее важной частью общения, потому что слушание играет важную роль, особенно для изучения языка как коммуникативной цели.Мы говорим на другом языке, приобретая произношение, словесное ударение, словарный запас, синтаксис и понимание, и это может быть возможно только посредством слушания, потому что передаваемые сообщения могут быть основаны на высоте тона, высоте тона и акценте, и это возможно только при прослушивании. Просто слушать не может быть правильным способом, вам нужно правильно слушать и понимать, никакого улучшения в обучении нельзя добиться без правильного понимания. Кроме того, общение не может быть достигнуто без навыков слушания.Основные проблемы, с которыми мы сталкиваемся при слушании, это: передаваемое сообщение, говорящий, слушание и физические навыки. Считается, что основными источниками этих трудностей являются скорость речи, произношение и словарный запас. В последние дни существует ряд наиболее часто используемых стратегий прослушивания, разработанных для каждой конкретной ситуации прослушивания. эти стратегии уточняют обучение навыкам аудирования, адаптацию изучающих язык и цели аудирования.В этих стратегиях слушатель стоит на заднем плане, слушая основную мысль, прогнозируя, делая выводы и резюмируя, находятся на главной позиции. При обучении английскому языку мы должны сначала объяснить учащимся важность аудирования и понимания, а также внушить, что его грамматической базы и словарного запаса недостаточно для изучения языка, и что аудирование — это процесс, который мы выполняем не только для того, чтобы слушать, но и для того, чтобы понимать. В свою очередь, учащиеся должны понимать и выполнять важные моменты понимания на слух при чтении соответствующих текстов, увеличивая свой словарный запас и пытаясь говорить.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.08.2022
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Fəridə Şükürova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Dos.**QULİYEVA ESMİRA ALLAHVERDİ** qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası

AZƏRBAYCAN ƏDƏBI DİLİNİN İNKİŞAF TƏMAYÜLÜ: DİL VƏ NİTQ

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, dilin funjksionallığı, genişmiqyaslı əhəmiyyətli üçün nitqin, nitq , ünsiyyət mədəniyyətininn rolu danılmazdır. Dilsiz nitq olmadığı kimi nitqsiz də dilin formalaşması məsələsindən danışmaq olmaz. Dildən istifadə zamanı nitq yaranır. Nitqdə işlədilməyən dil yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Ana dilində mükəmməl danışmaq, onu yad təsirlərdən qorumaq üçün ana dilində fikirləşmək, düşünmək lazımdır. Həm şihafi, həm də yazılı nitqin qanunları ədəbi dilo normalarına uyğun inkişaf etdirilərsə, mədəni-intellektual düçüncədə dil öz aparıcı funksiyası ilə milli mədəniyyət simvolu kimi daima öz yerini mühafizə etmiş olar. Əlbəttə, danışıq dili ilə şifahi nitq (dil) qarışdırılmamalıdır. Bədii əsərlərdə, bədii mətnlərdəki danışıq dili bizim gündəlik həyatımızdakı şifahi nitqdən fərqlənir. Nitq yalnız dildən istifadə zamanı yaranır. Nitq prosesində istifadə olunmayan dilin yox olmaq ehtimalı qaçılmazdır. Ana dilində düşünmək və bu düşüncəni doğma sözlərlə ifadə edib nitq yaratmaq kimi bir missiyanın özündə də dilə xidmət funksiyası var. Bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün isə dilin qanunlarını, gözəl nitq normalarını, dilin və nitqin qarşılıqlı təsirini aşılayan elmin nəzəri və praktik mahiyyətini mükəmməl şəkildə öyrənmək lazımdır.

Açar sözlər: ədəbi dil tarixi, dil və nitq, dilin funksional inkişafı, monoloji nitq, dialoji nitq, şifahi nitq, yazılı nitq və s.

Aydındır ki, nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi, həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq qabiliyyətinin olması, təbii ki, gözəl və emosional nitq üçün əsas şərt hesab edilir. Gözəl nitq millətin mədəni-intellektual səviyyəsinin etiketidir. Həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən biri olan Azərbaycan dili fikri ifadə imkanlarına, poetik və psixoloji – estetik təsir gücünə görə dünya dilləri içərisində özünəməxsus cizgiləri ilə seçilir. Bu dildə çox qədim dövrlərin şifahi, eləcə də yazılı ədəbiyyatı formalaşdırmışdır. Böyük türk tədqiqatçısı Fuad Körpülü yazırdı ki, bütün türk ədəbiyyatını (yəni bütün türk xalqlarının ədəbiyyatını) tərəzinin bir gözünə, təkcə "Dədə Qorqud kitabı"nı o biri gözünə qoysan, Dədə Qorqud sözü ağır gələrş Bu dildə xalğımızın zəngin nitq mədəniyyətindən xəbər verən Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli kimi dahi

sənətkarlarımızın sənət əsərləri yaranıb. Məlumdur ki, milli mədəniyyətin , o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı xalqdır. Azərbaycan dili geneoloji təsnifata görə, türk dillərindən olub, Ural-Altay dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqauz dilləri ilə birlikdə ərazi prinsipinə görə türk dilləri mühitinin cənub-qərb qrupunu təşkil edirlər. Ənənəvi-morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından Azərbaycan dili iltisaqi (aqqlütinativ) dillər qrupuna daxildir. Bu qrupa daxil olan bütün dillər kimi, Azırbaycan dilində də flektiv dillərdən fərqli olaraq bütün söz kökləri özümlü leksik və qrammatik mənası olan müstəqil sözlərdir; qrammatik mənalar və qrammatik əlaqələr isə həmişə söz kökündən və əsasından sonra gələn təkmənalı (monosemantik) şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Azərbaycan xalqının etnik əsasını təşkil edən türklər indiki Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl görünməyə başlamış, birinci minilliyin əvvəlindən isə başqa mənşədən olan çoxsaylı tayfalarla birlikdə bu torpağıpn qədim sakinləri olmuşlar. Türk mənşəli Azərbaycan dilinin və həmin dildə danışan xalqın yaranması, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi uzun sürən, bir neçə əsr davam edən bir proses olmuşdur. Cəmiyyətin etnik tərkibində türk tayfalarının sayı, habelə iqtisadi, siyasi8, mədəni təsiri artdıqca dilin inkişaf imkanları da genişlənmiş və beləliklə, bəzi etnik və antropoloji xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlaya bilən çeşidli etnik qruplar ümumi mədəni-mənəvi və dini birliyi olan bir xalq halında birləşmişlər. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi hələlik əldə olan materiallara görə XIII əsrdən başlayır. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, deməli, bu gün xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 13 əsrdən çoxdur. Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar aparılmış olsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlayır. Mirzə Kazımbəyin rusca yazdığı "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri məşhurdur. M.Vəzirovun, L.Budaqovun, Q.Makarovun, N.Nərimanovun, M.L.Məmmədovun, S.M.Qəniyevin Azərbaycann dilinə aid dərslikləri də rus dilində yazılmıpşdır. L.Budaqovun ikicildlik lüğəti də var. M.Əfşarın Azərbaycan dilinə aid "Fənni-sərfi-türki" ("Türk dilinin qrammatikası") adlı dəyərli əsəri isə öz dilimizdə işıq üzü görmüşdür. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dildə üç meyl, üç istiqamət özünü göstərir. Təbiidir ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir. Birinci istiqamət, ədəbi dili bacardıqca xalq dilinə yaxınlaşdırmaq, onunla eyniləşdirmək meyli. "Molla Nəsrəddin" jurnalının və bu jurnalın əməkdaşlarının (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və s.) əsərlərində bu tendensiya özünü göstərir. Burada ədəbi dili ilə danışıq dili, dialektlər arasındakı fərq hiss olunmur. İkinci istiqamət daha çox osmanlı (indiki türk) və qədim Azırbaycan dilinin mahiyyətinə, qrammatik quruluşuna söykənən ədəbi dil formalaşdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Bu "Füyuzat", "Həyat" kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, xüsusilə də bu redaksiyada işləyənlərin (Ə.Hüseynzadə, Sıribəyzadə və b.) əsərlərinin dilində əks olunurdu. Xalq bu ədəbi

dili qavramaqda çətinlik çəkirdi. Həmin dövrdə türk ədəbi dili ilə Azərbaycan ədəbi dili arasındakı sərhəd və özəlliklər o qədər də hiss olunmurdu. Üçüncü istiqamət isə hamı tərəfindən anlaşılan, mədəni dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yatarmaq meyli idi. Bu heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bir dil idi. Bu dil A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar. Ədəbi dil sahəsindəki bu vəziyyət əsrin əvvəllərindən 1930-cu illərədək davam etdi.Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin sonuncu, yəni müasir mərhələsində dil həyatının mühüm hadisələrindən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almışdır. Ancaq dilimizin tarixindəki həlledici , taleyüklü ictimai-siyasi hadisələrə nəzər salsaq, gərək XIX əsrin sonlarına qayıdaq. XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum çıxışlarında vurğulayırdı ki, sadəliyi, ahəngdarlığı və öyrənmək üçün asanlığı Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir. Maraqlıdır ki, hələ o zaman "Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dil" statusu almış Azərbaycan türkcəsinin inkişafı və qorunması, qlobllaşma siyasətinin içərisində duruş gətirə bilməsi üçün sonrakı dövrlərdə də dövlət səviyyəsində mücadilə edən rəhbərlər, siyasi xadimlər olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilinin funksional inkişafı sahəsində köklü dəyişikliklərə məhz 1918-ci il mayın 28-də Azırbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra nail olmaq mümkün oldu. Çünki dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan dilinin çarizm dövründə itirilmiş mövqelərinin bərpası təşkil edirdi. Bu inqilabi hadisə Azərbaycan dilinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Dil sahəsində milliləçdirmənin həyata keçirilməsi bu dövrdə milli hökumətin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumətin qərarı ilə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi və dövlət orqanlarında sənədləşmələrin bu dildə aparılmasına başlandı. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan dilində təhsilli milli kadrların hazırlanması məqsədilə ölkədəki təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. 1918-1920-ci illər müstəqillik dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin yaradılması və Azərbaycan əlifbasının islahatı üçün ilk addımların atılması oldu. Ona görə də 1918-1920-ci illər dövrünü Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafında intibah nöqtəsi hesab etmək olar. XX əsrin sonrakı onilliklərində bu sahədə atılan fundamental addımlar 1918-1920-ci illərdə əsası qoyulmuş ideologiyanın əsaslı şəkildə qoyulmuş ideologiyanın əsaslı şəkildə inkişafı və şaxələnməsinin təzahürü idi. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli yerini tutur: Konstitusiyanın 21-ci maddəsində "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təminn edir" – qanunu təsdiqini tapır.Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin inkişaf təmayüllərində bir əsas məsələyə diqqət yönəltmək istəyirik:Dilin funksionallığı, genişmiqyaslı əhəmiyyəti üçün nitqin, nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin rolu danılmazdır. Dilsiz nitq olmadığı kimi, nitqsiz də dilin formalaşması məsələsindən danışmaq olmaz. Dildən istifadə zamanı nitq

yaranır. Nitqdə işlədilməyən dil yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Ana dilində mükəmməl danışmaq, onu yad təsirlərdən qorumaq üçün ana dilində fikirləşmək, düçünmək lazımdır. Həm şıfahi, həm də yazılı nitqin qanunları ədəbi dil normalarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilərsə, mədəni-intellektual düçüncədə dil öz aparıcı funksiyası ilə milli mədəniyyət simvolu kimi daima öz yerini mühafizə etmiş olar. Şifahi nitq özünəməxsus xüsusiyyətləri (şifahi nitq danışılır və eşidilir, şifahi nitq leksikasında hamıya aydın ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir, şifahi nitqdə cümlələr, əsasən qısa və sadə olur, şifahi nitqdə danışıq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur, şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. vasitələrdən istifadə olunur, mimika, jest və başqa hərəkətlər özünü göstərir, şifahi nitqin axını sürətli olur və s.) ilə yazılı nitqdən (yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir, yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşıb inkişaf edir, yazılı nitqdə intonasiya , fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir, yazılı nitqdə mimika və jest əsas rol oynamır, yazılı nitq hər hansı məlumatın fikirlərin nəsildən-nəslə keçməsində əsas rol oynayır) fərqlənir. “Dil” və “nitq mədəniyyəti” məfhumları eyni obyektli müxtəlif planlıdır. Hər iki anlayışlar bir-biri ilə əlaqədardır. Bir-birini tamamlayır. Hər ikisi birbaşa insanların münasibəti davranışı və nitqi ilə bağlıdır. Dilo mədəniyyəti anlayışı genişdir. Dilkimizdə dil mədəniyyəti ilə yanaşı mədəni dil termini də işlədilir. Dil mədəniyyəti dedikdə hər bir xalqın öz dilində öz fikrini bütün incəliyi ilə ifadə edə bilməsi başa düşülür. Hər bir mədəniyyət dili üçün onun ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, sabit qrammatik quruluşu, mükəmməl dəyişməz yazı sistemi olmalıdır. Dil mədəniyyəti anlayışı ümumidir. Burada şifahi və yazılı nitqlər birgə götürülür. Nitq mədəniyyəti əsasən yazılı, şifahi nitqlə bağlıdır. Dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar ,mehribançılıq , qarşılıqlı anlama ilə bağlıdır” (1).

Dil mədəniyyəti tarixi səciyyə daşıyır. Ona görə də dil mədəniyyəti keçmişin camlı şahidi, müasir mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır və nitq mədəniyyəti dilin funksional və struktur inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Nitq mədəniyyəti sözün geniş mənasında həm də fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düçüncısini düzgün yazmaqla və danışmaqla ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Nitq mədəniyyəti dilin normalarının və kateqoriyalarının tələblərinə riayət etmək deməkdir. “Dil bütün ictimai, o cümlədən əxlaqi-etik münasibətləri öz formaları və kateqoriyaları sayəsində əks etdirir. Bunların içərisində cəmiyyətin bütün üzvləri üçün zəruri hesab edilən etiket normaları xüsusi yer tutur. Buraya salamlaşma, təbriketmə, arzulama, təqdimetmə və s. daxildir. Bir çox dilçilər dilin bir sistem kimi ictimai təbiətə malik olduğunu qeyd edirlər. Görkəmli dilçi alim J.Vandriyesin yazdığı kimi “yalnız dilin ictimai rolunu öyrınməklə onun mahiyyəti haqqında təsəvvür əldə əldə etmək mümkündür” (2,10).

Monoloji və dialoji nitq nitq mədəniyyəti sahəsində fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. “Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni

dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhetmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır. İnformasiya mübadiləsi prosesində insanlar bir-birlərinin fikirləri, düçüncə və ideyaları, hisləri, istək və arzuları ilə tanış olurlar. Bu informasiya mübadiləsi zamanı dialoji nitq yaranır. Bu cür informasiya mübadiləsi olmadan insanların birgə yaşayışı və fəaliyyəti çətinləşər, mümkün olmazdı. İnsanların bir-biri ilə informasiya mübadiləsi psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin kommunikativ tərəfi adlanır. İnformasiya mübadiləsi zamanı iki tərəf iştirak edir: məlumatı, informasiyanı ötürən və məlumatı qəbul edən. Birinci tərəf – informasiyanı ötürən kommunikator, ikinci tərəf – informasiyanı qəbul edən isə resipient adlandırılır. Dil ifadəetmə miqyasına görə nitqdən çox geniş anlayışdır. Dil cəmiyyətə, millətə, xalqa məxsus olduğu halda nitq ayrıca bir fərdə aid olur. Fərd nitqini qurarkən sadəcə dilin cüzi bir qismindən istifaə edir. Dildən fərqli olaraq nitq ünsiyyət prosesinin özü hesab edilir. Bu proses məlumat, göstəriş, sual, əmr şəklində həyata keçirilir. Dildə ümumi məzmun daşıyan anlayışlar nitqdə konkretləşir, nisbətən fərdiləşir. Hər bir söz ümumiləşdirmə mahiyyətinə malikdir. Ona görə də nitq prosesində hər bir söz özünün müvafiq mənasında çatdırılmalıdır. Buna isə sözü müvafiq kontekstdə işlətməklə nail olmaq mümkündür. Nitqdə sözlərin mənasının köməyilə müvafiq məzmunu çatdırmaqla yanaşı danışdığımıza öz emosional münasibətimizi də bildiririk. İctimai-tarixi təcrübənin mövcud olma, saxlanma və ötürülmə, kommunikasiya, eləcə də insanın davranışını tənzim etmə, intellektual fəaliyyətin silahı kimi fəaliyyət göstərmə spesigikasına malik olan dilin funksiyaları nitqin də fəaliyyət istiqamətini təyin edir, nitqin funksiyalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar. Şifahi njitqdə danışıq üslubu daha aydın şəkildə öz ifadəsini tapır. Danışıq dili üçün sərbəstlik, emosionallıq, sintaktik konstruksiyaların sadələşdirilməsi, dil norması sərhəddini aşmaq kimi yaradıcı yanaşma metodu səciyyəvidir. Dil paradiqmasının mövcud formalarından kənara çıxılanda belə danışıq dili yeni çalar qazanır. Nitqdə dilin lüğəvi zənginliyi, intonasiyası, poetikası, estetik funksiyaları, ekspressivliyi nitq və onun məhsulu olan diskurs və mətnlərin vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Nitqdə yalnız qrammatik məna ilə sözün leksik mənası arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılması nəticəsində ifadəlilik əldə edilə bilər. “Nitqin birinci funksiyası əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti adlandırmaqdır. Bu nitqin siqnikativ və semantik funksiyası adlanır. Nitqin sonrakı funksiyası onun ümumiləşdirmə funkisiyasıdır. Nitq sözlərə əsaslandığına görə daima ümumləşdirməyə imkan yaradır. Funksiyaloardan biri də kommunikativ funksiyadır. Bu funksiya məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə vəzifələrini yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə götürdükdə nitqin köməyi ilə başqaları ünsiyyət saxlayır, fikir mübadiləsi edir, ictimain təcrübəni mənimsəyir, zənginləşdirir, yeni nəslə veririk. Nitq vasitəsi ilə hislərimizi, fikirlərimizi, arzularımızı bildiririk. Nəhayət,n nitq

vasitəsilə başqalarına təsir edir, onlarıpn davranış və rəftarında müəyyən dəyişiklik yaradır, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik" (4).

Nitqdə istifadə olunan nida cümlələri daha zəngin struktur tipləri ilə seçilir. Bu nida cümlələri həm müsbət, həm də mənfi məzmun daşıyır. Məzmununun mənfi və ya müsbətliyi kontekst əsasında müəyyənləşir. Qiymətləndirici nida cümlələrində emosiyanın ifadəsi deyil, daha çox münasibət və qiymət bildirilir" (5).

Əlbəttə, danışıq dili ilə şifahi nitq (dil) qarışdırılmamalıdır. Bədii əsərlərdə, bədii mətnlərdəki danışıq dili bizim gündəlik həyatımızdakı şifahi nitqdən fərqlənir. Nitq yalnız dildən istifadə zamanı yaranır. Nitq prosesində istifadə olunmayan dilin yox olmaq ehtimalı qaçılmazdır. Ana dilində düşünmək və bu düşüncəni doğma sözlərlə ifadə edib nitq yaratmaq kimi bir missiyanın özündə də dilə xidmət funksiyası var. Bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün isə dilin qanunlarını, gözəl nitq normalarını, dilin və nitqin qarşılıqlı təsirini aşılayan elmin nəzəri və praktik mahiyyətini mükəmməl şəkildə öyrənmək lazımdır.

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА: ЯЗЫК И РЕЧЬ

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что функциональность языка, роль речи, речи и культуры общения неоспоримы. Как нет речи без языка, так и нельзя говорить об образовании языка без речи. Речь возникает при использовании языка. Невысказанный язык находится под угрозой исчезновения. Чтобы в совершенстве говорить на родном языке, защищать его от чужих влияний, надо думать и мыслить на родном языке. Если законы как устной, так и письменной речи будут развиваться по нормам литературной речи, то язык всегда будет защищать свое место как символа национальной культуры со своей ведущей функцией в культурно-интеллектуальном отношении.

Конечно, разговорный язык не следует путать с устной речью (языком). Разговорный язык в произведениях искусства и литературных текстах отличается от устной речи в нашей повседневной жизни. Речь происходит только при использовании языка. Неизбежно, что язык, который не используется в речевом процессе, исчезнет. Такая миссия, как мышление на родном языке и выражение этой мысли родными словами и создание речи, также имеет функцию служения самому языку. Для выполнения этой функции необходимо в совершенстве изучить законы языка, нормы красивой речи, теоретическую и практическую сущность науки, прививающей взаимодействие языка и речи.

Ключевые слова: история литературного языка, язык и речь, функциональное развитие языка, монологическая речь, диалогическая речь, устная речь, письменная речь и др.

DEVELOPMENT TREND OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE: LANGUAGE AND SPEECH

SUMMARY

The article shows that the functionality of the language, the role of speech, speech and communication culture is undeniable. Just as there is no speech without language, we cannot talk about the formation of language without speech. Speech occurs when using language. Unspoken language is in danger of disappearing. To speak the native language perfectly, to protect it from foreign influences, it is necessary to think and think in the native language. If the laws of both oral and written speech are developed in accordance with the norms of literary language, the language will always protect its place as a symbol of national culture with its leading function in the cultural-intellectual point of view.

Of course, spoken language should not be confused with oral speech (language). Spoken language in works of art and literary texts differs from oral speech in our daily life. Speech occurs only when using language. It is inevitable that the language that is not used in the speech process will disappear. A mission such as thinking in the mother tongue and expressing this thought in native words and creating a speech also has a function of serving the language itself. In order to perform this function, it is necessary to perfectly study the laws of the language, the norms of beautiful speech, the theoretical and practical nature of the science that instills the interaction of language and speech.

Keywords: history of literary language, language and speech, functional development of language, monologic speech, dialogic speech, oral speech, written speech, etc.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. http://www.cahid.info/
2. http://files/presilib.az. projects/remz/ pdf
3. AMEA Dilçilik institutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. Bakı 2012.
4. www.elmler. net – Virtual İnternet Resurs Mərkəzi. Ümumi psixologiya.
5. Титц Габриэле.Этикетные формулы обращения и привлечения внимания в современной русском языке. АКД. Воронеж. 1977

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent D.Ə.Nağıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏCƏFOVA SEVİL AZƏR QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20
sevilnecefova99@gmail.com

.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABININ DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

"Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə milli mətbuatımızın bünövrəsi qoyuldu , ədəbi dilin publisistik üslubu təşəkkül tapdı ,ana dilimizin inkişafında yeni dövr başlandı. "Əkinçi" fəaliyyət göstərdiyi dövrdə dilimizin saflığına çalışmış, maarifçilik mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan kitab çapına diqqət yetirirdi.

"Əkinçi" qəzetinin proqramı zəngin idi. Bu zəngin proqram içərisində xalqı nadanlıqdan, maarifsizlikdən, gerilikdən, savadsızlıqdan çıxarıb, geniş mədəniyyət yoluna aparmaq, təhsil, elm sahəsində ona öz hüququnu başa salmaq, savadlı etmək, məktəb açıb onları oxutmaq məsələsi geniş yer tuturdu. "Əkinçi" qəzetində təlimin ana dilində aparılmasına, ana dilində dərsliklərin yaradılmasına yüksək qiymət verilirdi. Qəzetdə yazılırdı: "Məktəblərdə ana dili çoxdan unudulubdur. Əgər biz millətimizin inkişaf edib irəli getməsini istəyiriksə onlara dil verin. Biz ana dilimizi yaddan çıxartmışıq. Biz türklərin dilini tapın, onu sahibinə qaytarın ki, onlar yaşasınlar və qabağa getsinlər. "Bizə məktəblərdə ana dilində elm öyrədəcəklər, ya yox?" [Bax: Əkinçi. 1877, №9]. Başqa dillərdə olan kitabların ana dilimizə tərcüməsini vacib sayırdı: "Bir neçə ildir ki, Osmanlı dövləti məktəbxanalar açıb hər bir elmi öz dillərində xalqa öyrədir. Çünki onların kitablarını bizim adama oxumaq çətindir, ona binaən yaxşı olurdu ki, bizim millət qeyrəti çəkən qardaşlar bir icma bina edib, ol kitablardan gətirib, bir az dəyişdirib, çapxana açıb öz dilimizdə çap elədib, xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasın ki, bizim məktəbxanalarda şair kitablarının əvəzində ol kitablar oxunsun...

Elm kitablarımız olsa, onları oxurlar və necə ki, su damcı-damcı düşmək ilə daşı deşər, habelə ol kitabları oxumaqdan elm və ədəb mürur ilə xalqın könlündə nəqş bağlayıb möhkəmlənər" ("Əkinçi", 29 mart 1876, № 6) Həsən bəy gənclərə müraciət edərək çətinliklərdən qorxmamağa çağırırdı. O, bütün ümidini gənclərə bağlayırdı. Bilirdi ki, Azərbaycanın gələcəyini məhz gec-tez bu elmli gənclər təmsil edəcək və millətin maraqlarını müdafiə edəcəklər: "Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim Vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir, siz danışdığınızı onlar başa düşməyib əfalınızı şəriətə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər ... qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, əvamünnas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq" ("Əkinçi", 11 iyun 1876, № 11).

Açar sözlər : H.B.Zərdabi , « Əkinçi», dil ,nitq, Azərbaycan dili, qəzet, millət

XIX əsr Azərbaycan ədəbi və mədəni fikir tarixində görkəmli publisist alim Nəsən bəy Zərdabinin xüsusi yeri olmuşdur.Belə ki ,Nəsən bəy Zərdabi tərəfindən (1875-1877) "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunması ilə Azərbaycan milli mətbuatımızın əsası qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki , milli mətbuatın yaranması ilə publisistik üslub daha da təkmilləşmiş və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubuna çevrilmişdir. " Əkinçi" yə qədər mətbuatın yaranması üçün bir sıra cəhdlər edilmişdi. XIX əsrin birinci yarısında azərbaycanca nəşr olunan " Татарские ведмости" (1832) və " Закавказский вестник" (1841-1846) vərəqələri milli mətbuatın yaradılması üçün bir hazırlıq olmuşdur. Rəsmi bülleten xarakteri daşıyan həmin nəşrlər əsl qəzet sayıla bilməzdi.Mövhumat və savadsızlığın hökm sürdüyü bir dövrdə təhsilə böyük önəm verən Həsən Bəy Zərdabi xalqı maarifləndirmək üçün bütün həyatı boyu çalışmış və qəzetin nəşrinə böyük çətinliklə olsa da nail olmuşdur. Onun gördüyü işlərin hamısı millətin tərəqqisi naminə edilən işlər idi. Çünki o, Azərbaycanın o zamankı tarixi inkişaf səviyyəsində ən təsirli vasitələrdən birinin mətbu söz olduğunu gözəl bilir və "oxuyan anlasın,düşünsün və ayılsın" sözləri ilə" millətə müraciət edirdi. (1, 295). ») Və yaxud "Biz müsəlmanlar elmdən vəba naxoşluğundan qaçan kimi qaçırıq" söyləyən H.Zərdabi H.Zərdabi elmə ,təhsilə xüsusi önəm vermiş və həyatının bütün dövründə savadsızlığa qarşı çıxmışdır. Ona görə, Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı və ana dilinin, elminin tarixini öyrənmək, xalqı elmə, maarifə, tərəqqiyə çağırmaq üçün "Əkinçi" çox böyük mənbə idi . Öz ana dilinə ürəkdən bağlı olan Həsən bəy qəzet nəşr etmək fikrinə hələ Qubada, mahal məhkəməsinin katibi işlədiyi dövrdə gəlmişdi. Bu mətbuat nəşrin adının "*Əkinçi*" olması, əslində, rejiminin fikrini qəzetin daşıyacağı əsas ideya istiqamətindən yayındırmaq məqsədi daşıyırdı. "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunması dövrün milli maraqlarını , demokratik ideyalarını əks etdirməklə yanaşı, milləti milli dil uğrunda mübarizə səsləyərək : "Maarifdən, elmdən mərhum olan xalq işıqdan məhrumdur" deyə bildirirdi " Qəzetin "Daxiliyyə", "Elm xəbərləri", "Mətbuat", "Əkin və ziraət xəbərləri" və "Əfhali-əhli-dehat" bölmələrində müxtəlif mövzular dərc olunurdu. Ədib özü qeyd edirdi ki, " qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı heç də publisistik üslubda yazılmır .Lakin, kənd təsərrüfatı, siyasi, elmi, tibbi, rəsmi və s.publisistik məqalələr yazmaqla yanaşı, dil məsələlərinə aid məqalələr də də dərc olunurdu. Məqalələr sadə və aydın üslubda yazılır və ədəbi dili xalq danışıq dilinə daha da yaxınlaşdırılırdı. O, doğma dilini yad təsirlərdən qorumaq üçün var qüvvə ilə mübarizə meydanına atılmış, onun saflığı və inkişafı uğrunda sözün əsil mənasında fədakarlıq göstərmişdir. Böyük maarifpərvər Firidun bəy Köçərli bu barədə belə yazır: —...təlimü tədris üçün və ətfalın təhzibi-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru yox etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoş məzmun və ibrətamiz nəqlü hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı. Mərhumun tərtib etdiyi kitabçadan bir nüsxəsi ki, öz dəst-xətti ilə yazılmışdır, sabiqdə müsəman

şöbəsinin inspektoru olan mütəvəffa Çernyayevskiyə (əslən ġamaxıdan olan məQhur Azərbaycan dili müəllimi və metodisti) göndərmişdi . Görkəmli publisist özü qəzetə ana dilini öyrədən bir məktəb kimi baxır: "qəzet və ya jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir". Və yaxud başqa bir publisistik məqaləsində : „Bir neçə ildir Osmanlı dövləti məktəbxanalar açıb hər bir elmi öz dillərində xalqa öyrədir. Çünki onların kitablarını bizim adama oxumaq çətindir, ona binaən yaxşı olardı ki, bizim millət qeyrəti çəkən qardaşlar bir icma bina edib, ol kitablardan gətirib, bir az dəyişdirib, çapxana açıb, öz dilimizdə çap elədib, xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasın ki, bizim məktəbxanalarda sair kitabların əvəzində ol kitablar oxunsun. Elm kitablarımız olsa, onları oxurlar və necə ki, su damcı-damcı düşmək ilə daşı deşər, habelə o kitabları oxumaqdan elm və ədəb mürur ilə xalqın könlündə nəqş bağlayıb möhkəmlənər“ (»Əkinçi", 29 mart 1876, «Daxiliyyə). O, bir ziyalı kimi millətin maariflənməsini ən vacib məsələ bilir və xüsusilə o, bütün ümidini gənclərə bağlayırdı. Bilirdi ki, Azərbaycanın gələcəyini ,millətin maraqlarını məhz gec-tez gənclər təmsil edəcək və müdafiə edəcəklər. H. Zərdabi “çap etdirdiyi “Ən qiymətli nədir?” və "Bizim kənd məktəblərimiz" adlı məqaləsində məhz gənclərə yer ayıraraq, onları çətinliklərdən qorxmamağa çağırırdı : “Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim Vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir, siz danışdığınızı onlar başa düşməyib əfalınızı şəriətə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər… qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, əvamünnas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq” (“Əkinçi”, 11 iyun 1876, № 11). H.Zərdabinin banisi olduğu "Əkinçi"nin səsinə səs vermiş, onun yaradıcı heyətinə qatılmış, publisist məqalələri ilə çıxış etmiş M.F.Axundzadə ,Seyid Əzim Şirvani, Əlimədəd Abdullahzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani və s. "Əkinçi" də publisist məqalələri ilə çıxış edərək ,qəzetin nəşrində ona yaxından kömək etmişdir. 1875-ci il avqust ayının 28-də Zərdabinin ünvanına göndərdiyi məktubuna cavab olaraq N.Vəzirov yazırdı: "Əvvəlinci iki nömrəni aldım. "Əkinçi" mənim ana dili müəllimimdir" . Görkəmli ədəbiyyatşünas H.Zərdabi , qəzetdə nəşr edilən publisist məqalələrdə mütərəqqi fikirlərini təbliğ edir , həm də ziyalıları gerçək həyatla ayaqlaşmağa səsləyirdi : "Bizim zamanə tərəqqi zəmanəsidir və tərəqqi etməyən taifə günü-gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq, ona bianən bizim şüəra qardaşlarımızdan ki, onlar əlhət xalqın gözçüsüdürlər, iltimas edirik, təqazayi-zəmanəyə müvafiq, xəlqin gözünü açmağa səy etsinlər" Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov " Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması ərəfəsində Zərdabiyə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: " Bu qısa məktubda qəzet dilinin xüsusi rolu, ədəbi dil sistemində özünəməxsus yer tutması aydın əks etdirilmişdir " ("Əkinçi", 1877, N:18). Tarix boyu türk xalqları ortaq ədəbi dilinin yaradılması dövrün maarifçi ziyalılarını düşündürən vacib məsələlərdən olmuşdur. Orta yüzilliklərdə türk dövlətlərinin əmələ gəlməsi vahid türk dilinin regional formalarının meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Həmin dövrdən müstəqil

inkişaf yoluna qədəm qoyan müasir türk dilləri arasında müəyyən fərqlər yaranmış və ünsiyyət daha da çətinləşmişdir. Həsən bəy də bir ziyalı kimi bu tarixi prosesi izləmiş və dil məsələsindəki narazılığını bildirmişdir. Onun Abdulla Şaiqə göndərdiyi məktubların birində məhz ərəb, fars tərkiblərinin süni olaraq dilimizə doldurulmasından, mətbuat dilinin bərbadlığından şikayətlənərək edərək yazırdı: "Fars və ərəbə meyl və rəğbətimiz o dərəcə cox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. ... ərəbin cəm siğəsi dilimizin evini yıxıbdır. Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələrdə, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər dolaşıq və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşmürlər" (2. 7) Ədibin həyat yoldaşı Hənifə xanım Abayeva " Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası"nda onun dilimizi yad təsirlərdən qorumaq istədiyini belə ifadə etmişdir: "Həsən bəy ömrünün axırına qədər saf türkcə tərəfdarı olmuşdur. Türk dilinə ərəb və fars kəlmələrinin qatılmasının əleyhinə idi. O, bu barədə çox yazmışdır. Onun "Əkinçi"sinin dili bütün Qafqaz müsəlmanları arasında aydın anlaşılır" (7,27)

Sadə xalq dilində nəşr olunan "Əkinçi" qəzeti türk-Azərbaycan dili probleminə ciddi əhəmiyyət verməklə yanaşı , onun zənginləşməsi məsələlərinin təbliğinə də kifayət qədər yer ayırırdı. Eyni zamanda , H. Zərdabi qəzetin dilində çoxsaylı rus-avropa, ərəb-fars mənşəli terminlər işlətməklə bərabər , milli dilin daxili imkanları ilə yaranmış sadə sözlərə də geniş yer vermişdir.Belə ki, xalq dilində işlənən yatalaq, qızdırma, yel, isitmə, qaramal və s. sözlərlə dilin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir . Əkinçi publisistik və rəsmi-işgüzar üslubda, eləcə də terminologiyada milli sözlərin zənginləşməsinə nail oldu. S.Sadıqova " Əkinçi" haqqında qeyd edir: Ümumiyyətlə, " Əkinçi " XIX əsr Azərbaycan ictimai fikri, mətbuatı, ədəbiyyatı, habelə təbiətşünaslıq elminə aid terminlərin öyrənilməsi üçün qiymətli məxəzdir" . Bu gün qəzetdə işlədilən istər alınma, istərsə də milli terminlərin bir qismi arxaikləşmiş, böyük bir qismi isə müxtəlif sahələrdə bu gün də işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Qəzetin leksikasında - mətbəə, çap, çapxana, münşi, müxbir, hürufat, qəzet, jurnal, çap etmək, təb etmək və s. mətbuat terminlərinə rast gəlmək mümkündür. O cümlədən, qəzetdə işlənən: ərizə, elamnamə, kağız, dəftərxana, məktub, kvitansiya və s.kimi kargüzarlıq terminləri ilə yanaşı ,poçt və teleqraf, poştxana, , poştalyon, qəbz, markası, tel, teleqraf məftilləri, tel vurmaq və s.kimi terminlərə də rast gəlmək olur. Əlimərdan bəy Topçubaşovun "Azərbaycanın mayakı" adlı xatirə yazısında Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi" qəzetinin dili ilə bağlı göstərirdi ki, Həsən bəy ona məxsus enerji ilə ana dilinin müdafiəsi üçün səylə çalışırdı: o, dilin terminalogiyası imkan verdiyinə görə "Əkinçi"də fars və ərəb sözlərindən qaçmağa və müstəsna şəkildə türkcə-Azərbaycanca yazmağa çalışırdı; imkan daxilində ən sadə və asan başa düşülən xalq sözləri və ifadələri işlədilirdi" (5.7) "Əkinçi" də işlədilən məqalələrdə sadə, ümumxalq dilində nəşr olunan Əkinçi" qəzeti onomastik vahidlərin tədqiqində də bir tarixi mənbə kimi hələ dəəhəmiyyətini saxlaya bilmişdir. Qəzetin ayrı-ayrı səhifələrində Azərbaycan,

Gürcüstan, Dağıstan, İran, Türkiyə, Rüsiya, Özbəkistan və s. ölkələrdəki şəhər, kənd, çay adları və onların coğrafi mövqeyi barədə məlumatlar verilmişdir. Köçəri qırğız, qıpçaq, qarapapaq, osetin, ud, zaryan etnonimləri ilə bağlı Həsən bəy bəzi toponimlərin yaranması ilə bağlı xalq etimologiyasını da xatırlatmışdır: "450 il bundan sabiq Osmanlı türkləri Avropaya daxil olub Rum dövlətinin Qəstəntiniyyə şəhərini zəbt edib ona İslambul, yəni islam şəhəri ad qoyub, ətrafda vaqe olan xaçpərəst vilayətlərini həm zəbt ediblər" (1876, 8). Qeyd etmək lazımdır ki ,qəzetdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid bir çox terminlər də işlədilmişdir ; məsələn: dağlıq, düzənlik, genişlik, darışlıq, titrətdim-qızdırma, gözağrısı, işlətmə, qızılcıq naxoşluğu, sinə naxoşluğu, dərman otları, süd qoyunu, ət qoyunu, yun qoyunu, yem, qüvvətli yem, turş yem, şitil, göyərti, gicitkən, əkin və s.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində ""Əkinçi" mütəxəssislərin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilə "ən yaxşı, həyati, orijinal ifadə vasitələri gətirdi". Bu onun publisistik məqalələrində üslub orijinallığı ilə elə başlıqlarda müşahidə olunurdu : "Evləri sel basmağın zərəri", "Meşə olan yerdə ziyadə yağış yağmaqdan danışır", "Mal südündən yağ qayırmaqdan danışacaq" və s.

Bütun bunlarla bərabər, hər zaman millətinin maariflənməsi üçün çalışan H.Zərdabi xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağyevlə birlikdə 1901-ci ildə Bakıda qız məktəbinin açılması işində apardığı rolu əvəzsizdir.

"Əkinçi" qəzetində ədəbi dilimizin inkişafını təmin edən mühüm amil kimi rəsmi-işgüzar sənədlərə geniş yer ayrılırdı. Qəzetin hər sayında elanlar, məktublar və naşirin ayrı-ayrı tanınmış ziyalılar və din xadimləri ilə yazışmaları çap olunurdu. Bu sənədlər xalqa zəruri informasiyalar verməklə yanaşı, təmiz ana dilində asan başa düşülən üslubda yazılırdı, lüğət tərkibi və sintaksisi xalq danışıq dilinə tam uyğun gəlirdi. Həsən bəy sənədlərdə standard formaları gözləməkdən əlavə, asan başa düşülməsi üçün müxtəlif vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən də istifadə edirdi: "Bir cavan rus ki, Badkubəyə təzə gəlib və özü türk dilini danışmağı bilir, istəyir amil, yəni prikasçik olsun. Hər kəs onu saxlamağa xahiş edirsə, "Əkinçi"nin idarəsinə xəbər eləsin"(1877, 12). İşgüzar sənəd formalarının xalq arasında yayılması üçün qəzetdə ana dilində hüquqi məsləhətlər də verilirdi: "Zakona müvafiq notarius təsdiq edən vəkalətnamə iki qisim olur. Birisi gerbovoy və birisi sadə, yəni ağkağız üstə yazılır. Əvvəlinci qism vəkalətnaməni notarius gərək öz dəftərinə səbt eləsin. Ona binaən bu vəkalətnaməni təsdiq etmək üçün o vəkalətnaməni təsdiq edən kəs gərək natariusa bir manat pul versin, amma sadə kağız üstə yazılan vəka- lətnaməni natarius iki qism təsdiq edə bilir"(5)

"Əkinçi"nin Azərbaycan ədəbi dili tarixində mütəxəsislərin qeyd etdiyi kimi , Azərbaycan yazısının tarixində durğu işarələri ilk dəfə məhz "Əkinçi"də sistemli şəkildə işlənmişdir; buraya, əsasən aşağıdakılar aiddir: . – nöqtə : – iki nöqtə … – çox nöqtə (3-dən 7-yə qədər) ! – nida ? – sual ( ) – mötərizə -, - - tire, defis. (6. 354)

Lakin "Əkinçi"nin ömrü uzun sürmədi. Qəzetin cəmi 56 sayı dərc olundu. Çar Rusiyası "Əkinçi"nin xalqımızın maariflənməsində, ictimai-siyasi proseslərə

daha yaxından bələd olmasındakı milli oyanışından ehtiyat edərək, onun nəşrini 1877-ci il sentyabrın 29-da min bir bəhalərlə dayandırdı . Qeyd edək ki, H.Zərdabi Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatında gördüyü işlər "Əkinçi"dən sonrakı illərdə də davam etmişdir. *Əkinçi*"nin ideyaları inamla "Kəşkül" "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə" Həyat", İrşad" kimi anadilli nəşrlərdə davam etdirildi.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 340
2. Talıbzadə K. Köçərlinin A.Şaiqə məktubları, "Azərbaycan" jurnalı, №6, 1967. (2. 7))
3. Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri (Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası). Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi". Bakı: Adiloğlu, 2005, 126 s. **7 -27**
4. İzzət Rüstəmov Xalq qəzeti.- 2011.- 7 yanvar.- S. 7
5. M.Ə.Məmmədov Bakı Universitetinin Xəbərləri №1 Humanitar elmlər seriyası 2013 1875,1
6. Nizami Xudiyev Seçilmiş əsərləri I cild Bakı – 2012 , 724

СЕВИЛЬ НАДЖАФОВА АЗЕР гызы

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГАСАН БЕКА ЗАРДАБИ

РЕЗЮМЕ

Основа нашей национальной печати была заложена изданием газеты "Акинчи". Сформировался публицистический стиль литературного языка. Началась новая эра в развитии нашего родного языка. Программа газеты «Акинчи» была насыщенной. В этой богатой программе вопрос о том, чтобы вывести народ из невежества, необразованности, отсталости и неграмотности и вывести его на широкий культурный путь, дать ему понять свои права в области образования и науки, сделать его грамотным и большое место занимало открытие школ и обучение в них. «Акинчи» в период своей деятельности работала за чистоту нашего языка, уделяла внимание книгопечатанию, которое является неотъемлемой частью культуры просвещения. В газете «Акинчи» преподавание на родном языке и создание учебников на родном языке получили высокую оценку. В газете было написано: «Родной язык давно забыт в школах. Если мы хотим, чтобы наша нация развивалась и двигалась вперед, дайте им язык. Мы забыли свой родной язык. Находим язык тюрков, возвращаем его владельцу, чтобы они могли жить и двигаться вперед. «Будут ли нас учить науке на родном языке в школах или нет?» [См.: Фермер. 1877, № 9].Он считал важным переводить книги на других языках на наш родной язык: «В течение нескольких лет Османское государство открывало школы и обучало людей всякой науке на их родных языках. Потому что их книги трудны для чтения нашим народом. , лучше бы братья наши

ревностные о народе построили общину.он бы это сделал,взял из книг,изменил немного,открыл типографию и напечатал на нашем языке,и раздал на народу бесплатно или за небольшую плату, чтобы в наших школах вместо книг поэтов читали книги... Если у нас есть научные книги, они их читают и как капля воды - капля падая, пронзает камнем, а также чтением книг, знания и нравы возгордятся и укрепятся в сердцах людей». Гасан-бей призвал молодежь не бояться трудностей. Всю надежду он возлагал на молодежь. Он знал, что рано или поздно будущее Азербайджана будет представлять эти молодые ученые и они будут отстаивать интересы нации: «О молодые люди, занимающиеся наукой! Правда, трудно общаться с нашими братьями на родине. ,они не поняли что вы говорите и сочли ваши действия не соответствующими Шариату,и назовут вас неверными.скажут и обидят вас...пусть лучи насмехаются над вами,муллы проклинают,авамунны наступают на камень,вы трудятся для народа, и в будущем, когда откроются глаза народа, они будут считать вас мучеником и молиться за вас» («Акинчи», 11 июня 1876 г., № 11)

Ключевые слова: Г.Б.Зардаби, «Экинчи», язык, речь, Азербайджанский язык, газета, народ

SEVIL NAJAFOVA AZAR

LINGUISTIC VISION
OF HASAN BEY ZARDABI

SUMMARY

The basis of our national press was founded by the publication of the newspaper "Akinchi". The journalistic style of the literary language was formed. A new era has begun in the development of our native language. The program of "Akinchi" newspaper was rich. In this rich program, the question of taking the people out of ignorance, lack of education, backwardness, and illiteracy and leading them to a broad cultural path, making them understand their rights in the field of education and science, making them literate, and opening schools and educating them had a large place "Akinçi" worked for the purity of our language during the period of its activity, and paid attention to book printing, which is an integral part of the culture of enlightenment. In the "Akinchi" newspaper, the teaching in the native language and the creation of textbooks in the native language were highly appreciated. It was written in the newspaper: "The mother tongue has been forgotten in schools for a long time. If we want our nation to develop and move forward, give them language. We have forgotten our mother tongue. We find the language of the Turks, return it to its owner so that they can live and move forward. "Will they teach us science in our mother tongue in schools or not?" [See: Farmer. 1877, No. 9]. He considered it important to translate books in other languages into our mother tongue: "For several years, the Ottoman state has opened schools and taught every science to the people in their own languages. Because their books are difficult for our people to

read, it would be better if our brothers who are zealous for the nation build a community. he should take some books, change them a little, open a printing house and print them in our own language, and distribute them to the people free of charge or at a small price, so that in our schools, instead of books by poets, books may be read... If we have science books, they read them, and just like a drop of water - by falling a drop, it pierces the stone, as well as by reading the books, Hasan Bey appealed to the young people not to be afraid of difficulties. He put all his hope in the youth. He knew that sooner or later the future of Azerbaijan will be represented by these young scholars and they will defend the interests of the nation: "O young people who study science! It is true, it is difficult to communicate with our brothers of the homeland, they did not understand what you were saying and considered your actions inconsistent with the Sharia, and call you infidels. they will say and hurt you... let the rays mock you, the mullahs curse, the avamunnas step on the stone, you are working for the nation, and in the future, when the eyes of the nation open, they will consider you a martyr and pray for you" ("Akinchi", June 11, 1876, No. 11). knowledge and manners become proud and strengthen in the hearts of the people"

Key words: H.B. Zardabi, «Ekinchi», language, speech, Azerbaijani language, newspaper, nation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qasımova Yeganə Nəriman q tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DOS.QULİYEVA ESMİRA ALLAHVERDİ QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Morfologiyanın tədrisi prosesində dilimizin quruluş imkanlarını, zəngin söz formalarını, poetik fikir və hisləri ifadə etmək potensialını tədqiq etmək, eləcə də aşılamaq dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir. Morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından iqtisadi dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində flektiv dillərdən fərqli olaraq bütün söz kökləri müstəqil leksik və qrammatik mənaya malikdir. Azərbaycan ədəbi dili başqa dillərdən özünəməxsus ekstralinqvistik və linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Baxmayaraq ki, məlum işğallar dövründə və aparıcı poetik janr , eləcə də digər vasitələrlə ədəbi dilimizə xeyli sayda alınma sözlər gətirilmişdir, dilimizin əsas lüğət fondu güclü spesifik quruluşu və monolit qanunları ilə özəlliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu özəllik dilçiliyin bütün bölmələrində (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) səciyyəvi cizgiləri ilə seçilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tədrisi prosesində morfologiyanın məzmun və morfoloji məfhum mahiyyətini aşılamaq bacarığı mövzunu dərindən mənimsətmək tələbini ortaya qoyur. Morfologiya üzrə verilən bilik və bacarıqların ədəbi nitq normalarının mənimsəməsində mühüm rolu vardır. Aydındır ki, dil öz ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini leksik və morfoloji kateqoriyaların köməyilə həyata keçirə bilər.

Açar sözlər*: *morfoloji məfhumlar, leksemlər, sintaktik mexanizm, leksik-qrammatik kontekst

Morfologiyanın tədrisi prosesində dilimizin quruluş imkanlarını, zəngin söz formalarını, poetik fikir və hisləri ifadə etmək potensialını tədqiq etmək, eləcə də aşılamaq dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.

XIX-XX əsrlərdə sürətli inkişaf dövrü keçirmiş Azərbaycan dili hazırda müasir dünyanın struktur-semantik və funksional baxımdan ən inkişaf etmiş dillərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda etnolinqvistik prosesdə ən güclü və ən effektiv inkişaf əlamətləri özünü daha çox XIX və XX əsrlərdə göstərib. İctimai-siyasi, iqtisadi, mədəni tərəqqi və çevrilişlər (XIX əsr-Azərbaycanın iki yerə bölünməsi; 1918-1920-ci illər – xalq cümhuriyyəti dövrü; 1920-1991 – sovet dövrü; 1991-ci ildən sonrakı illər – müstəqillik dövrü) dildə də təsirsiz ötüşməyib. Xüsusilə Azərbaycan millətinin formalaşması gedişatında onun dilinin funksional inkişafı

köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarıb, dilimiz ədəbiyyat, mətbuat, teatr dili kimi də böyük dillərlə müqayisə arenasına çıxdı.

Morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından iqtisadi dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində flektiv dillərdən fərqli olaraq bütün söz kökləri müstəqil leksik və qrammatik mənaya malikdir. Azərbaycan ədəbi dili başqa dillərdən özünəməxsus ekstralinqvistik və linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Baxmayaraq ki, məlum işğallar dövründə və aparıcı poetik janr , eləcə də digər vasitələrlə ədəbi dilimizə xeyli sayda alınma sözlər gətirilmişdir, dilimizin əsas lüğət fondu güclü spesifik quruluşu və monolit qanunları ilə özəlliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu özəllik dilçiliyin bütün bölmələrində (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) səciyyəvi cizgiləri ilə seçilir.

800 ilə yaxın inkişaf ənənəsi olan Azərbaycan ədəbi dilinin tədrisi prosesində morfologiyanın məzmun və morfoloji məfhum mahiyyətini aşılamaq bacarığı mövzunu dərindən mənimsətmək tələbini ortaya qoyur. Onu da qeyd edək ki, morfologiya üzrə verilən bilik və bacarıqların ədəbi nitq normalarının mənimsəməsində mühüm rolu vardır. Aydındır ki, dil öz ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini leksik və morfoloji kateqoriyaların köməyilə həyata keçirə bilər. Professor Əziz Əfəndizadə bu fikri obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir:"...ünsiyyət üçün leksika tikinti materialı, morfologiya bu tikinti materialından ötrü bitişdirici, tikici ləvazimatlar hazırlayan və belə müqayisə aparmaq mümkünsə, müəyyən bir tikinti qurulur və o, sintaksisin predmeti olur – sözlər müəyyən qrammatik vasitələrin köməyilə bitmiş fikir ifadə edən dil vasitələri – dil əmələ gətirir" (1).

Morfologiya təlimində qarşıya qoyulmuş mühüm vəzifələrdən biri nitq hissələri üzrə qrammatik kateqoriyalar haqqında dəqiq anlayışlar yaratmaq məsələsidir.

Morfologiyanın tədrisi prosesindəki pedaqoji ustalıq, əsasən, ondan ibarətdir ki, müəllim dilin leksikasından seçdiyi sözləri təkcə "nitq hissələri" qəlibində deyil, şifahi və yazılı nitqin inkişafına xidmət edən, dilimizin zəngin və çoxçalarlı leksemlərini diqqətə çatdıran nümunələrlə işləməyi bacarsın. Morfoloji prinsipləri təhlilə tətbiq edərkən təkcə sözün formasını deyil, onun mənasını, fikri ifadə edə bilmək potensialını da qabartmaq gərəkdir. Məsələn, A.Abdullayev yazırdı ki, şagirdlərdən məcazi mənada işlədilən sözlərə aid misalları gətirməyi tələb etmək daha faydalıdır. Məqsəd şagirdləri sözləri mənası üzərində müşahidə aparmağa həvəsləndirmək və onların quruluşunu öyrənərkən, diqqəti həmin sözlərin mənasına daha dərindən yanaşmağa cəlb etməkdir . "Müəllim Azərbaycan dili dərslərin şagirdlərin mənimsədikləri bütün bilikləri öz nitqlərində tətbiq edə bilmələrini inkişaf etdirmək məqsədilə onlara bir sıra yaradıcı yazı işləri verməlidir. Məsələn, şagirdlərə belə bir ev tapşırığı vermək olar: "Elə bir hekayə düzəldin ki, orada xüsusi və ümumi isimlər, hərəkət, hal və əlamət adlarını bildirən isimlər olsun. Belə yazılar üçün "Səyahət ", "Mənim ən sevdiyim kitab", "Muzeyə getməyim", "Kənddə həyat" və s. kimi mövzulardan istifadə oluna bilər. Bu zaman ən yaxşı üsul, hansı mövzuda

yazmaq istədiklərini şagirdlərin özlərindən soruşmaq və onların təkliflərini dinləməkdir. Təcrübə göstərir ki, onlar ço vaxt belə yazılar üçün daha canlı, maraqlı və məzmunlu mövzular irəli sürür və ümumiyyətlə, bu cür mövzuları daha yaxşı və keyfiyyətli yazırlar" (2).

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, müəllimlər morfoloji təhlil zamanı çox bəsit və yeknəsəq cümlə tiplərindən istifadə edirlər. ("Mən məktəbə getdim", "O, qələmi mənə verdi", "Mənim atam mühəndisdir", "Şagirdlər sinfə daxil oldu" və s.). Təfəkkür, idrak fəaliyyətini, eyni zamanda estetik duyum və qavrama tərzini inkişaf etdirən, daha çox bədii mütaliəyə maraq oyadan misallara üstünlük vermək lazımdır. Dilçilik elminin "tikinti materialı" olan sözə təkcə "tədris-metodik" baxımdan deyil, həm də mənəvi-psixoloji aləmin ifadə elementi kimi (leksik-qrammatik kontekstdə) baxılmalıdır. "...söz dilçiliyin bütün şöbələri üçün əsas obyekt olsa da, qrammatika, xüsusən morfologiya üçün daha mühüm və əsas material sayılır. Çünki müəyyən səs tərkibinə, məna xüsusiyyətinə, leksik cərgəyə və s. malik olan hər hansı bir söz öz-özlüyündə, ayrılıqda fikir ifadə etmir, müvafiq qrammatik dəyişmə və birləşmə nəticəsində ünsiyyət vasitəsinə çevrilir" (3).

Morfologiya təlimində səmərəliliyə və effektivliyə nail olmaq üçün müəllim zəngin leksik baza fundamentallığına əsaslanmalıdır. Nitq hissələrini tədris edərkən omonim, sinonim, antonim, frazeoloji vahidlərin ekvivalentləri ilə paralel və daha çeşidli, çoxçalarlı variantları əsasında misallara çevirmək lazımdır.

Praktik iş zamanı, təbii ki, digər bölmələrlə (fonetika, leksikologiya və s.) əlaqələnedirmələr aparılmalıdır. Bu prinsip morfoloji məfhumların aşılanması üçün daha əlverişlidir. Morfologiya bəhsində öyrənməli olan ilk məfhumlar – nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, zırf, feil, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal zölər, nida) haqqında mükəmməl təsəvvür formalaşdırmaq sonrakı bilgilərin mənimsənilməsi üçün zəmin yaradır. Morfoloji təhlillər zamanı müqayisə və qarşılaşdırma prinsiplərindən istifadə edən hər bir nitq hissəsinin spesifik əlamətlərini qabardır və yaddaqalan edir. Ümumi və fərqli qrammatik əlamətlərin aydınlaşması mühüm metodik tələblərdən biridir. Müəllim Azərbaycan ədəbi və xalq danışıq dilini dərindən bilməli, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olmalı və təlim prosesində dilin qrammatik imkanlarından səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Dil canlı prosesdir, onun semantik inkişafı nəticəsində sözlərin məna çalarları artır. "İctimai bir hadisə olan dil elə yaranmışdır ki, qeyd edilən söz qrupları (nitq hissələri) müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramaqla, bir qrup söz öz həqiqi mənasını saxlayır və o biri qrupları da əvəz edə bilir. Dilçilikdə bu hadisəyə ümumi şəkildə keçid prosesi deyilir. Bunlar da morfologiyanın mühüm tədqiq obyektlərindəndir" (4).

Sözlərə morfoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda məlumdur ki, onlar əşya, əlamət, hadisə, kəmiyyət, hərəkət və sairi qruplaşdırmaq baxımından müxtəlif adlar altında sistemləşdirilir. Bu sözlərdən bir qismi həm leksik, həm qrammatik (əsas nitq hissələri), bir qismi isə yalnız qrammatik mənaya malikdir. Nitq hissələrinin tədrisi

zamanı sırf formal əlamətlər deyil, daha çox fərdi-qrammatik xüsusiyyətlər və müqayisəli təhlillər prinsipinə üstünlük verilməlidir. Məsələn, isim üçün ğzəl qrammatik əlamət sayılan cəmlənmə, hallanma, mənsubiyyətə görə dəyişmə və digər xüsusiyyətlər əvəzlik, say, sifət və feilin məsdər forması üçün də xarakterik ola bilir.

Ancaq onların hər birini isimdən ayıran (məna və qrammatik baxımdan) cəhətləri konkretləşdirərək mənimsətmək gərəkdir. Onu da qeyd edək ki, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən söz qrupları (nitq hissələri) həm də sintaktik zəmində cümlənin tərkib hissəsi kimi öyrədilməlidir. Müşahidələr göstərir ki, morfologiya kursunun tədrisi zamanı müəllimlər çox vaxt fundamentallığa, sözlərə təcrid olunmuş şəkildə yanaşma hallarına yol verirlər. Bu da bəsit və məhdud qavrama dairəsinə gətirib çıxarır.

Deməli, hər bir nitq hissəsinin tədrisi zamanı mütləq morfoloji əlamətlərlə yanaşı, sintaktik funksiyalar da diqqətə çatdırılmalıdır. "Azərbaycan dilinin qədim ənənələri klassik quruluş olan aqqlütinativliyə əsaslanır. Bu quruluşun zənginliyi sintaktik mexanizmin lokonik, morfoloji quruluşda əlaqəyaradıcı vasitələrin sistemli, sözyaratma vasitələrinin çoxfunksiyalı və ardıcıl olması ilə səciyyələnir. Azərbaycan dilinin üstünlüyü bundadır ki, bu dildə az sözlə yeni anlayışlar bazasında çoxlu yeni ifadə vasitələri yaratmaq mümkündür" (5).

Dilçilik elmində morfologiya bölməsinin tədrisi prosesində qarşıya qoyulan mühüm tələblərə diqqət yetirək:

Azərbaycan dilinin funksional inkişaf dinamizmini müəyyənləşdirərək obyektdə saxlamaq;

Morfoloji prinsipləri təhlilə tətbiq edərkən təkcə sözün formasını deyil, onun mənasını, fikri ifadə edə bilmək potensialını müəyyənləşdirmək;

Təlim zamanı dilin leksikasından seçilmiş nümunələri təkcə "nitq hissələri" qəlibində deyil, şifahi və yazılı nitqin inkişafına xidmət edən çoxçalarlı və çoxfunksiyalı dil faktı kimi səciyyələndirmək.

Morfoloji təhlillər zamanı təfəkkür, idrak fəaliyyətini, eyni zamanda estetik duyum və qavrama tərzini inkişaf etdirən mətnlərdən nümunələr seçmək, sözə təkcə "tədris-metodik" baxımdan deyil, həm də koqnitiv-konseptual, mənəvi-psixoloji aləmin ifadə elementi kimi (leksik-qrammatik kontekstdə) yanaşmaq.

Morfologiya təlimi prosesində müqayisə və qarşılaşdırma prinsiplərinə riayət etmək, ümumi, eyni zamanda fərqli qrammatik əlamətləri aydınlşdıraraq diqqətə çatdırmaq.

Hər bir nitq hissəsinin tədrisi zamanı morfoloji əlamətlərlə yanaşı sintaktik funksiyaları da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ МОРФОЛОГИИ
РЕЗЮМЕ

В процессе обучения морфологии одной из важных задач языкознания является изучение и привитие возможностей нашего языка выражать структуру, богатые словоформы, поэтические идеи и чувства. В отличие от флективных языков в азербайджанском языке, который входит в группу экономических языков по морфологической или типологической классификации, все корни слов имеют самостоятельное лексическое и грамматическое значение. Азербайджанский литературный язык отличается от других языков своими уникальными экстралингвистическими и лингвистическими особенностями. Хотя большое количество заимствованных слов было введено в наш литературный язык в период известных нашествий и посредством ведущего поэтического жанра, а также другими средствами, основная лексика нашего языка смогла сохранить свое своеобразие с сильной специфической структурой и монолитные законы. Эта особенность выделяется своими характерными чертами во всех разделах языкознания (фонетика, лексика, морфология, синтаксис).
Ключевые слова: *морфологические понятия, лексемы, синтаксический механизм, лексико-грамматический контекст.*

CHARACTERISTICS OF MORPHOLOGY TEACHING ISSUES
SUMMARY

In the process of teaching morphology, it is one of the important tasks of linguistics to study and inculcate the potential of our language to express structure, rich word forms, poetic ideas and feelings. Unlike the inflectional languages in Azerbaijani, which is included in the group of economic languages in terms of morphological or typological classification, all word roots have an independent lexical and grammatical meaning. Azerbaijani literary language differs from other languages due to its unique extralinguistic and linguistic features. Although a large number of borrowed words were introduced into our literary language during the period of known invasions and through the leading poetic genre, as well as other means, the main vocabulary of our language was able to preserve its uniqueness with its strong specific structure and monolithic laws. This feature is distinguished by its characteristic features in all sections of linguistics (phonetics, lexicon, morphology, syntax).
Keywords: *morphological notions, lexems, syntactical mechanism, lexical-grammatical context*

.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Maarif", 1978, 475 s.
2. Ə.Əfəndizadə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1974.
3. Ə.Əfəndizadə, H.Əhmədov, Ə.Kəlbəliyev, C.Vahidov. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. II hissə.Bakı, "Maarif", 1977, 295 s.
4. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2003, 421 s.
5. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 400s.
6. M.Yusifov. Dövlət dili və dövlətçilik. Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2004 № 4.
7. Y.Kərimov. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədris metodikası. Bakı, "Maarif", 1997, 470 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.08.2022
Rəyçi: f.ü.f.d., dos. Dürdanə Nağıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATİMƏ MİRATAYEVA MİRHƏSƏN
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
Sosial Elmlər Kafedrası
Fatima.miratayeva@gmail.com

DİL VAHİDLƏRİNİN VARİATİVLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə dildə olan və ya dilə yeni daxil olan vahidlərin variativlik xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olmağa yol açır. Variativlik dilin qeyri sabitliyinin və daxili dinamikasının təzahürü, onun tarixi baxımdan şəklini dəyişməsinin stimuludur. Dilin variativliyi sosial, funksional və ərazi amilləri ilə bağlı olduğu üçün və universal xarakterə malik olduğundan davamlı tədqiq olunmağı tələb edir.

"Variativlik" termininin polisemantik təbiəti xüsusi vurğulanmalıdır. O, dilin müxtəlif variantlarını nəzərdə tutur. Hər bir dilin xeyli sayda variantı ola bilər. Dilin müxtəlif formaları variativliyin növləri kimi qiymətləndirilir.

Dilin variantları tarixi kateqoriyadır, bu səbəbdən onların eyni zamanda mövcud olma müddəti, daha dəqiq desək, variativliyin xarakteri və davamiyyət fazası mütləq normativ-tarixi aspektdə araşdırılmalıdır. Variasiya dilin tarixi mövcudluğunun hər bir anında, müxtəlif xronoloji mənsubiyyətli yeniliklərin birgə mövcudluğunun nəticəsi olsa da, variasiyaların və innovasiyaların mənbələri müxtəlifdir.

Dilçilər dil dəyişilmələri nəzəriyyəsini variativlik nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirməyə çalışsalar da, bu iki nəzəriyyə hələ də tam bitkin bir şəkildə formalaşmadığından və onların birləşdirilməsi mürəkkəb problemlər doğurduğundan onlar bu sahədə çətinliklərlə qarşılaşmalı olurlar. Məhz buna görə dilçilər dil dəyişiklikləri problemlərinə fərdi yanaşırlar.

Müasir dilçilikdə dil sisteminin, dil vahidlərinin fəaliyyətinin təməl xassəsi kimi nəzərdən keçirilən variativlik dil vahidlərinin bütün səviyyələrinə xasdır. Variativlik dil sisteminin nitqdə bir çox variantlar şəklində gerçəkləşmək kimi ümumi xassəsini səciyyələndirir. Variant dil vahidinin konkret realizasiyasıdır, variativlik isə variantlardan istifadə edilməsi prosesi kimi başa düşülür və dilin bütün səviyyələrində təzahür edir.

Açar sözlər: Variativlik, variant, dil, məna, söz, forma

Dilin inkişafı xalqın ümumi inkişaf səviyyəsi, onun elmi, ictimai və mədəni tərəqqisi ilə sıx bağlıdır. Bir çox dillərdə variativlik problemi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif nöqteyi nəzərindən öyrənilmişdir. Xarici dilçilikdə bu prosesə XX əsrdə başlanmışdır. Bu zaman belə bir fikir irəli sürülürdü ki, dil funksional sistem kimi

bütün bəndlərində mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq dil vahidlərinin variativliyinin yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir. Dilin variativlik qabiliyyəti onu çevik və rəvan edir. XX əsr dilçiliyinin malik olduğu variativliyi öyrənmə təcrübəsi onu da iddia edir ki, dil vahidlərinin variativliyi sadəcə dilin mühüm xassəsi deyil, həm də onun şəklini dəyişmə prosesini mütəmadi öyrənən mənbələrdən biridir.

Dil vahidlərinin variativliyinə həmçinin obyektiv bir kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır.

Variativlik - dilin qeyri-sabitliyinin, daxili dinamikasının təzahürü, onun tarixi baxımdan şəklini dəyişməsinin stimuludur. Dil dəyişikliklərinə gətirib çıxaran təmayüllər barədə dilçilikdə çoxlu fikirlər vardır. Bunlara sosial və psixoloji amilləri, danışanın sərbəstliyini, teleogiyani aid etmək olar. Lakin bunlar nəzəriyyədə dəyişiklik amillərinin cəmi kimi təşkil olunmamışdır [6, s.132].

Dilin variativliyi və səklini dəyişməsi kimi məsələlər son zamanlar daha çox irəli sürülməkdədir. Lakin bu problem olduqca mürəkkəbdir və variativliyin dərinliyi ilk baxışdan yetərincə aydın deyildir. Bəzən deyilir ki, tarixi dəyişikliklər və mədəniyyətin inteqrasiyası variativliyin mühüm mənbələrindən biridir. Digər tərəfdən isə qeyd edilir ki, variativlik bir qisim elementlərin başqaları ilə əvəz edilməsi nəticəsində baş verən tarixi dəyişilmələrdə ortaya çıxır. Lakin variativlik dil sisteminin dəyişilməsinə aparıb çıxarmır; forma və konstruksiyaların paralelizmi, həmçinin leksemlərin variativliyi tarixi dəyişikliklərlə yanaşı dinamikasını da təmin etməklə dildə saxlanıla bilərlər [4, s.18].

Dil sisteminin bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, belə ki konkret dil vahidlərinin müxtəlif dəyişikliklər və çalarlar əldə etməsi, dilin fundamental xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir [3, s.3].

Variativliyin dil dəyişilmələri nəzəriyyəsinə daxil edilməsi ideyası geniş yayılmışdır. Variantların olması onların qarşılıqlı təsirini, funksional bölünməsini və sistemlə qarşılıqlı münasibətlərini qabaqcadan müəyyən edir [8, səh.37].

Variativlik nəzəriyyəsi, çağdaş dilçilikdə dil dəyişmələrinin ümumi nəzəriyyəsində bütünləşmiş olur. Digər sözlə desək, variativlik "məhz dil dəyişikliklərinin baş verməsinə rəvac verən dil ehtiyatı" kimi başa düşülür. "Bu halda dilin inkişaf prosesləri əsas etibarı ilə selektiv proseslər kimi başa düşülür" [4, s.15- 16].

Variativlik həm də tarixi normallaşma proseslərinə həsr olunmuş işlərdə əsas problemdir [7, səh.156].

Dilin dinamik xassələrinin təzahürü olaraq, variasiya əksər hallarda dilin tarixi mövcudluğunun hər bir anında, müxtəlif xronoloji mənsubiyyətli yeniliklərin birgə mövcudluğunun nəticəsidir [8, səh.1].

Buna baxmayaraq variasiyaların və yeniliklərin mənbələri müxtəlifdir. Buna aşağıdakıları aid edə bilərik: dil sisteminin paralel struktur imkanlarından istifadə; bəzi dil fərqlərinin ayrı-ayrı konstruksiyalarda neytrallaşması, dil sistemini təşkil edən elementlərin fərqli zamanlara aidliyi; başqa dillərin interferensiya proseslərinə

gətirib çıxaran təsirləri. Variativliyin mənbələri arasında fərdi komponentlərin adı çəkilir [1, səh.45]. Lakin nəyin birinci, nəyin ikinci olduğunu tam dəqiqliklə demək çətindir: fərdi variasiya üçün zəmin çox vaxt dil sistemlərinin dəyişilməyə nə qədər açıq olması ilə bağlıdır. Danışan üçün kommunikasiyanın yeni tələbatlarına daha uyğun olanın digər variantlar arasından seçilməsi imkanı, dil vahidlərinin bir-biri ilə variativlik münasibəti ilə əlaqəli şəkildə müəyyən edilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri hesab edilir. Bununla da yeniliklər dilin artıq mövcud olan elementləri ilə ümumi bir variasiya sahəsi əmələ gətirərək, dilin işlənmə prosesində onlarla qarşılıqlı əvəz oluna biləcək münasibətlərə gətirib cıxarır ki, bu da dil materialının istifadəsinin müxtəlif-ərazi, sosial və janr-stilistik amillərindən asılıdır [4, s.56].

Dil dəyişilmələri nəzəriyyəsini variativlik nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirməyə çalışaraq dilçilər perspektivli, lakin həm də çətin bir yola qədəm qoymuş olurlar, çünki bu iki nəzəriyyə hələ də tam bitkin bir şəkildə formalaşmamışdır və onların birləşdirilməsi mürəkkəb problemlər doğurur. Dilin özü kimi onun dəyişilməsi prosesləri də o qədər rəngarəngdir ki, çətin ki, onlar hansısa bir yeganə modeldə təqdim oluna bilsin (Yartseva). Buna görə dilçilər dil dəyişiklikləri problemlərinə fərdi yanaşırlar. Belə ki, U.Labov üçün dilin dəyişilməsi ilk növbədə innovasiya proseslərinin ümumiləşdirilməsindən və mövcud variantlar sırasından seçim etməkdən ibarətdir. E.Koseriunun nəzəriyyəsində isə vacib olan yeniliklərin ortaya çıxmasından daha çox onların müəyyən bir çərçivədə dil sisteminə daxil edilməsidir. Buna görə innovasiyalar nəzəriyyəsi, onun fikrincə, hər şeydən öncə variantların meydana çıxma tarixlərini araşdırmalıdır. Bu nəzəriyyənin bəzi zəif məqamlarını K. Mattayer qeyd edərək yazır ki, variativliyin dilə struktur-funksional yanaşma ilə necə bir qarşılıqlı münasibətdə olması; söhbətin interferensiya proseslərindənmi, yoxsa variantların birgə mövcud olduğu və öz aralarındakı münasibətlərdə tədricən dəyişildikləri hansısa bir sıstemdənmi getdiyi suallarına cavab tapmağa çalışır [10, s.142].

Xarakterlərinə görə bu qədər müxtəlif olan dəyişilmə tiplərinin öz aralarında hansı münasibətdə olduqlarının və variativliyin dəyişilməyə necə keçməsini də müəyyən etmək önəmlidir; axı zahiri dəyişikliklər (dialekt qarışması, leksemlərin əvəzlənməsi və s.) kommunikativ sferaya aiddirlər, yeni dil sisteminin özünün təyin etdiyi daxili dəyişikliklərdən fərqli olaraq onlar başqa qanunlara tabedirlər. Belə görünür ki, bu və digər suallara dil proseslərinin çox böyük mürəkkəbliyi üzündən hələ cavab tapmaq çətindir və yalnız real və müxtəlif dil materiallarının məqsədyönlü və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış araşdırmaları, fikrimizcə, həm variativlik, həm də dil dəyişikliklər nəzəriyyəsində bir sıra aprior (təcrübəyə qədərki) mühakimələri təsdiqləyə bilər [4, səh.48].

Baxmayaraq ki, həm terminin özü, həm onunla bağlı anlayışlar dəqiqləşdirilməlidir, lakin, K.Mattayerin mülahizəsinə görə, müxtəlif dillərin konkret tarixinin öyrənilməsi zamanı variativlik nəzəriyyəsi və dil dəyişikliklər nəzəriyyəsinin səmərəli şəkildə birləşməsinin əsas açarı praqmatika sahəsindədir.

Lakin müxtəlif dil materialı üzərində ayrı-ayrı müşahidələr variativlik xüsusiyyətinin hansı istiqamətlərdə dəyişdiyini göstərmişdir: variativlərin müəyyən hissəsi dilin tarixi təkamülü prosesində konnotativ əlamətlər üzrə təkrar differensiasiyaları saxlayır, digərlərində isə bu diffensiasiyalar itir. Həmçinin differensiasiyaedici əlamətlərin tarixi "dəyişikliyi" (ərazi-sosial, sosial-stilistik və s.) mümkündür. Dəyişikliklər həm variasiya tiplərində (təkcə konkret variantlar tərkibində deyil), variasiya diapazonunda, variant sıralarının xarakterində və onların ölçüsündə və nəhayət variant sırasının "başqa sistem" elementləri üçün keçiciliyində baş verə bilər. Belə ki, dil vahidləri variantlarının (leksik, sintaktik, frazeoloji və s.) toplusu variativ sıra əmələ gətirirlər, onun üzvləri bir-birini əvəzləyə və semantik baxımdan isə tamamlaya bilərlər. D.Yunusov haqlı olaraq belə hesab edir ki, dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır [3, səh.4]. Lakin bir qisim sahələrdə variantların sayının azalması (orfoqrafik, morfoloji), variativlərin bəzi tiplərinin digərləri ilə əvəz olunması və izofunksional dil vasitələrinin ümumi fondunun artması ilə müşayət olunur ki, bu da xüsusən sintaksis və leksika üçün xarakterikdir.

İngilis dilində də variativlik ümumən dilin bütün səviyyələrində, xüsusilə də müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi leksik-semantik planda sistemli şəkildə araşdırılır. Müasir ingilis dilində olan feli frazeoloji vahidlərdə variativliyə nəzər salaq:

to treat someone roughly – to handle someone roughly, yekəbaşlıq eləmək "özünü kobud aparmaq, ədəbsizlik etmək" mənasında;

to bear one's age well - to carry one's age well, yaşından cavan görünmək "cavan görünən insan haqqında" mənasında;

to become someone to do smth. - to befit someone to do smth., düz olmaq "uyğun gəlmək" mənasında;

to give someone some bull about smth. - to give someone some bullshit about smth., to draw the wool over someone's eyes - to pull the wool over someone's eyes, yalan-palan demək "nağıl danışmaq" mənasında;

to do the trick – to grain ground, Amer. go to town – go down a bomb!, yaxşı olmaq "uğur gətirmək" mənasında [2]

Bundan əlavə, ingilis dilinin variantlarında variativlik özünü göstərir: [5; 1-24]. İngilis dilinin variantları Kanada, Amerika, Çin kimi ölkələrdə geniş yayılmışdır:

Kanada variantı	**Amerika variantı**	**Tərcüməsi**
asphalt road	blacktop	şosse yolu
blinds	shades	jalüzi
elastic band	rubber band	elastik bağ
feather	(corn) silk	lələk
sheaf	bundle	bağlama

tap	fancet	qaldırıcı kran
tea party	coffee party	çay qonaqlığı
veranda	porch	dəhliz

Elə hallar varki Britaniya və Amerika variantlarında eyni bir əşya üçün müxtəlif terminlər işlənsə də, Kanada variantında onlar həmişə eyni mənada, sinonimik qrup kimi işlənir. Məsələn, Kanadalılar həm avtomobil, həm də adi maşın üçün *"car"* istifadə edirlər, poçtalyonu həm *postman*, həm də *letter-carrier* - məktub daşıyıcısı kimi adlandırırlar, oturacaq kimi həm *chesterfield*, həm də *sofa* və ya *couch* istifadə edirlər; tətil kimi *holiday*, həm də *vocation* sözlərindən istifadə edirlər [9; 2-5, 68] .

Ədəbiyyat

1. Qasımov Ə.Y., Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri. Bakı Universitetinin xəbərləri №2, Sosial-siyasi elmlər seriyası – 2011, 342 s.

2. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət. Bakı, "Azərnəşr" nəşriyyatı, 2010, 2 cildli, 1-ci cild, 988 s., 2-ci cild, 987 s., 123,5 ç.v.

3. Yunusov D., Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik, Bakı – 2008, 262 s.

4. Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., К теории вариантности: Вопросы филологии. Москва -2000, 76 с.

5. Баранникова Л.И. Просторечие как особый социальный компонент языка // Язык и общество. вып. 3, Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та 1974, с. 3-22

6. Лаптева О.А., Кризисные точки языковых изменений, Шмелёвские чтения Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., К теории вариантности: Вопросы филологии. Москва, Тезисы докладов, Москва – 2000,

7.Семенюк Н.Н., (1967) Проблемы формирования норм немецкого литературного языка, Москва – 1967, 254 с.

8. Ярцева В.Н., Проблемы языковой вариативности, Москва -1990,152 с.

9. Crystal D. Style: The varieties of English // A History of Literature in the English language 10, London: Sphere, 2nd edition, 1987 , pp. 241-263

10.Mattheier K., (1984) Sprachwandel und sprachvariation, Handbuch zur deutschen Handgeschichte, Berlin

Fatima Miratayeva Mirhasan

SUMMARY

VARIATION CHARACTERISTICS OF LANGUAGE UNITS

This article provides an introduction to the variational features of units in the language or newly introduced ones. Variability is a manifestation of the instability and internal dynamics of the language, a stimulus for changing its shape from a historical point of view. Language variability requires continuous research because it is related to social, functional and territorial factors and has a universal character.The polysemantic nature of the term "variability" should be emphasized. It refers to different variants of the language. Each language can have a large number of variants. Different forms of language are considered as types of variability.

Variants of the language are a historical category, therefore, the duration of their simultaneous existence, more precisely, the nature of the variability and the continuation phase must be investigated in the normative-historical aspect. Although variation is the result of the coexistence of innovations of different chronological origins at each moment of the language's historical existence, the sources of variations and innovations are diverse.

Although linguists try to connect the theory of language changes with the theory of variation, they have to face difficulties in this field, since these two theories are not yet fully formed and their integration raises complex problems. That is why linguists approach the problems of language changes individually.

In modern linguistics, variability, which is considered as a fundamental property of the language system and the activity of language units, is characteristic of all levels of language units. Variability characterizes the general property of the language system to be realized in the form of many variants in speech. A variant is a concrete realization of a linguistic unit, and variation is understood as the process of using variants and manifests itself at all levels of language.

Фатима Миратаева Мирхасан

РЕЗЮМЕ

ВАРИАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Эта статья представляет собой введение в вариационные особенности единиц языка или недавно введенных единиц. Вариативность – это проявление нестабильности и внутренней динамики языка, стимул к изменению его формы с исторической точки зрения. Языковая изменчивость требует постоянного

исследования, поскольку связана с социальными, функциональными и территориальными факторами и носит универсальный характер.

Следует подчеркнуть многозначность термина «изменчивость». Это подразумевает разные варианты языка. Каждый язык может иметь большое количество вариантов. Различные формы языка рассматриваются как виды вариативности.

Варианты языка являются исторической категорией, поэтому продолжительность их одновременного существования, точнее, характер изменчивости и фазы преемственности необходимо исследовать в нормативно-историческом аспекте.

Изменение в каждый момент исторического существования языка, разные хронологические нововведения, хотя это результат сосуществования родственных инноваций, источники вариаций и инноваций разнообразны.

Хотя лингвисты пытаются связать теорию языковых изменений с теорией вариации, им приходится сталкиваться в этой области с трудностями, так как эти две теории еще не вполне сформировались и их интеграция вызывает сложные проблемы. Вот почему лингвисты подходят к проблемам языковых изменений индивидуально.

В современной лингвистике вариативность, которая рассматривается как фундаментальное свойство языковой системы и деятельности языковых единиц, свойственна всем уровням языковых единиц. Вариативность характеризует общее свойство языковой системы реализовываться в виде множества вариантов в речи. Вариант есть конкретная реализация языковой единицы, а вариация понимается как процесс использования вариантов и проявляется на всех уровнях языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.08.2022
Rəyçi: dosent, Tağıyeva Ellada
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ İSRAFIL QIZI KƏRIMOVA
BDU, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə orta məktəb dərsliklərinin dil problemləri araşdırılır. Göstərilir ki, son vaxtlar orta məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında yol verilən nöqsanlar, səhvlər və təhriflər daha çox nəzərə çarpır. Qeyd edilir ki, dərsliklər şagirdlərimizn əsas tədris vasaiti, bilik mənbəyidir. Şagirdlər əsas biliklərə yiyələnmək üçün dərsliklərdən istifadə edirlər.

Respublikamıızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamından sonra dövlət dilinin tətbiqinə nəzarətin gücləndirilməsi qeyd olunur. Ana dilimizin inkişafının daha da genişləndirilməsinin vacibliyindən bəhs edilir.

Məqalədə göstərilir ki, orta məktəb dərsliklərində ədəbi dil qaydalarına düzgün əməl edilməlidir. Bununla yanaşı, şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilir ki, dərsliklər çox mürəkkəb və anlaşılmaz dildə yazılır. Uşaqlar kitabda verilən mətnləri oxuyub başa düşə bilmirlər. Nəinki uşaqlar, hətta valideynlər də övladlarına dərsi izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Əlbəttə ki, belə çatışmazlıqlar valideynləri də çox narahat edir. Bu doğrudan da çox acınacaqlı bir vəziyyətdir.

Təhsil eksperti Kamran Əsədovun orta məktəb dərsliklərinin dil problemləri və bu problemlərin aradan qaldıırılması yolları haqqında fikirləri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə qeyd edilir ki, dərsliklər şagirdlərimizin əsas tədris vasaiti, bilik mənbəyidir. Şagirdlər əsas biliklərə yiyələnmək üçün dərsliklərdən istifadə edirlər. Məktəb təhsil ocağı, dərsliklər isə şagirdlərin mənəvi qidasıdır. Müstəqillik aurasına uyğun, keyfiyyətli dərsliklər yazıb şagirdlərin ixtiyarına vermək müqəddəs borcumuzdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, əsas tədris vəsaiti, orta məktəb, yaş səviyyəsi, ibtidai sinif, dil normaları, dil problemləri, təhsil eksperti.

Azərbaycanın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamından (1,1) sonra son illər dövlət dilinin tətbiqinə nəzarətin gücləndirilməsi ana dilimizin inkişafını daha da genişləndirir. Bu istiqamətdə ciddi addımların atılması və mövcud nöqsanların aradan qaldırılması təkcə dil mütəxəssislərinin deyil, hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq və Vətən borcudur.

Dərsliklər şagirdlərimizin əsas tədris vasaiti, bilik mənbəyidir. Şagirdlər əsas biliklərə yiyələnmək üçün dərsliklərdən istifadə edirlər. Elə buna görə də dərsliklər asan və sadə dildə yazılmalı, ədəbi dil qaydalarına düzgün əməl edilməli, ən əsası isə

şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Təəssüf ki, dərsliklər yazılarkən şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmır, çətin, məntiqsiz cümlələrdən istifadə olunur. Belə vəziyyət şagirdlərdə qavrama çətinliyi yaradır.

Bu mənada, orta məktəb dərsliklərinin monitorinqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, orta məktəb şagirdləri ədəbi dili həm də dərsliklər vasitəsilə öyrənir, onda bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu görərik.

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində, onun şifahi və yazılı nitqinin inkişafında orta məktəb dərsliklərinin mühüm rol oynadığını hamımız yaxşı bilirik. Ancaq orta məktəb dərslikləri üzərində aparılan müşahidələr və araşdırmalar onu göstərir ki, dərsliklərin dil mənzərəsi heç də ürəkaçan deyil. Bəzi dərsliklərin məzmununun mövcud proqrama uyğun olaraq əvvəlki illərlə müqayisədə qısaldılması, bəzi fənlərin son illərdə meydana gəlməsi və digər məsələlər dərsliklərdə dil və üslub problemlərini gündəmə gətirir. Bizim iki dərslik: 7-ci sinif "Azərbaycan tarixi" (Bakı: Təhsil, 2014) və 8-ci sinif "İnformatika" (Bakı: Yaznəşr, 2015) dərslikləri üzərində apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, hər iki kitabda ədəbi dil normalarının pozulması ilə bağlı kifayət qədər faktlar var.

Orta məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında yol verilən nöqsanlar, səhvlər və təhriflər daha çox nəzərə çarpır. Belə problemlərdən biri də 4-ci sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində aşkar edilib

Reyting.az-ın xəbərinə görə, unikal.org-un araşdırması zamanı 4-cü siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyinin 41-ci səhifəsinin "Düşün və cavab ver” bölümündə ciddi yanlışlığa yol verildiyi bəlli olub. Belə ki, dəsrlikdə tapşırıq mətni əks istiqamətdə çap edilib ki, bu da məktəblilərin çaşqınlığına səbəb olur. Məktəblilər kitabı baş-ayaq oxumağa məcburdurlar (5,2).

“Tərəf” qəzeti yazır: “Dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrində məktəblər elektron dərsliklər sisteminə keçir. Azərbaycanda isə adi kağız dərsliklərdə tez-tez səhvlərin olması, kitabların bir-iki ilə istifadə üçün yararsız hala düşməsi barədə şikayətlər səsləndirilir” (6,1).

Dərslikləri yaza bilən dərslik müəllifləri xüsusi hazırlıq keçməlidir, hər müəllim və ya ziyalı belə hazırlıq keçməsə, dərslik yaza bilməz. Təəssüf ki, bizdə uzun illər kimə gəldi dərslik yazmağı həvalə edirlər. Heç vaxt məktəbdə işləməyən, təhsildən uzaq adamlar məktəb üçün dərslik yazmağa başladılar. Faktiki olaraq, dərslik yazmaq elmi kitab yazmaqdan, monoqrafiya yazmaqdan daha çətindir. Bu sahəni bilməyən şəxs məktəb təcrübəsini, uşaqların yaş xüsusiyyətini bilməyən adamların dərslik yazması problemlərlə nəticələnir.

Təhsil Nazirliyindən “Turan”-a bildirilib ki, daim dərsliklərin məzmun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür: “Sonra isə keyfiyyəti təmin olunan dərsliklərə dair ictimai rəyin öyrənilməsinə başlanılır. Bununla yanaşı, nəşrqabağı ekspertiza aparılır. Rəylər əsasında dərsliklər təkmilləşdirilir, bir daha yoxlanılır və daha sonra çap olunur. Vurğulanıb ki, dərsliklər, hökumətin verdiyi müvafiq qərara uyğun olaraq, bir neçə il müddətinə istifadə üçün çap edilir: “Bu

zaman isə dərsliklər məzmun üzərində görülən işlərdən asılı olaraq, ya təkmilləşdirilir, ya da yeniləri ilə əvəz olunur. Qaydalara əsasən, dərsliklər hər tədris ilinin sonunda şagirdlərdən geri yığılır. Yalnız bundan sonra istifadə üçün yararsız olan dərsliklərin sayı dəqiq müəyyən edilir. Daha sonra bu dərsliklər, mövcud qaydalara uyğun olaraq, kitabxana fondundan çıxarılır və verilmiş sifariş əsasında dövlət tərəfindən yeniləri ilə əvəz olunurlar. Hər tədris ilində yararsız vəziyyətə düşən dərsliklərin orta sayı istifadədə olan dərsliklərin 15 faizini aşmır" (7.1).

Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) Filologiya fakültəsində "Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" elmi tədqiqat laboratoriyasının təşəbbüsü ilə "Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərinin dərsliklərində və dərs vəsaitlərində Azərbaycan dili problemləri" mövzusunda elmi seminar keçirilib. Tədbiri giriş sözü ilə açan laboratoriyanın böyük elmi işçisi Xatirə Vəliyeva seminarın mövzusunun əhəmiyyətinə diqqət çəkərək, orta məktəb dərsliklərində müşahidə olunan ədəbi dil normalarının pozulması hallarından söz açıb, xüsusilə orta məktəblərin ibtidai sinif dərslikləri və dərs vəsaitlərindəki Azərbaycan dili ilə bağlı problemlər haqqında məlumat verib. Bildirib ki, dərsliklər tərtib olunan zaman ədəbi dil normalarına diqqət yetirmək ən vacib məsələlərdən biridir.

ETL-in kiçik elmi işçisi İlhamə Hacıyeva orta məktəblərin ibtidai sinif dərslikləri və dərs vəsaitlərindəki problemli məqamları nümunələr əsasında təhlil edib, aşkar etdiyi mühüm faktlarla dərsliklərdəki dil və üslub qüsurlarına aydınlıq gətirib. Qeyd edib ki, dərsliklər tərtib olunan zaman ədəbi dilin normalarından əlavə, dilə estetik baxımdan da diqqətlə yanaşılmalı, termin seçiminə fikir verilməli, test tapşırıqlarında suallarının qoyuluşu zamanı 2021-ci ilin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti əsas götürülməlidir (4,1).

Dərsliklər çox mürəkkəb və anlaşılmaz dildə yazıldığı üçün uşaqlar kitabda verilən mətnləri oxuyub çətin qavrayırlar. Nəinki uşaqlar, hətta valideynlər də övladlarına dərsi izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Əlbəttə ki, belə çatışmazlıqlar valideynləri çox narahat edir.

Bu doğrudan da çox acınacaqlı bir vəziyyətdir. Uşaqlar dərsliklərdə doğma ana dilində yazılanları oxuyub anlaya bilmirlər. Hətta valideynlər belə kitabdakıları öz övladlarına başa salmaqda çətinlik çəkirlər. Bəzən kitabda elə cümlələrə rast gəlirik ki, uşaqlat onu müəllim və ya valideynin izahı olmasa anlaya bilmirlər. Hər il dərsliklərin yenidən hazırlanaraq qüsursuz və uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə çap olunması barəsində söhbət gedir, lakin hələ ki, heç bir dəyişiklik hiss olunmur.

"Azərbaycanda dərslik yazmaq ənənəsi hələ formalaşmayıb"- Bunu Sputnik Azərbaycan Multimediya Mətbuat Mərkəzində keçirilən tədbirdə təhsil eksperti Kamran Əsədov deyib. Ekspert bildirib ki, dərsliklərin hazırlanması üçün müəyyən edilmiş standartlar normaldır, ancaq bu standartları reallaşdıracaq mütəxəssis problemimiz var: "Dərsliyin kimin, harada, nə qədər vaxt ərzində yazılması müzakirə predmeti olmalıdır. Qaydaların dəyişməsinə baxmayaraq, keyfiyyət artımına nail

olmaq mümkün olmayacaq. Azərbaycan təhsilində həll olunmalı problemləri sıralasaq, birinci yerdə dərslik məsələsi dayanacaq. Bu gün dərsliklər şagirdlərin şəxsiyyət yönümlü inkişafına deyil, qəbul imtahanlarında yüksək bal toplamasına hesablanaraq hazırlanır.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru İradə Ələsgərova mövzu ilə bağlı AzEdu.az-a açıqlamasında dərsliklərin nəşrə hazırlanmasında ciddi nəzarətin lazım olduğunu bildirib və forma və məzmun cəhətdən bir sıra dərsliklərdə səhvlər olduğunu bildirərək, 3-cü və 2-ci sinif "Azərbaycan dili" dərsliyindən bir sıra yanlış faktlar göstərib O, qeyd edib ki, tədrisin keyfiyyəti materialın mənimsənilmə səviyyəsi ilə ölçülür: "Kadr hazırlığı sahəsində köklü islahatlar aparıb təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsini əngəlləyən çoxsaylı problemlərin tez bir zamanda həllini tapmasını istəyiriksə, ilk növbədə dərsliklərin nəşrə hazırlanması prosesində yol verilən səhvlər aradan qaldırılmalıdır. Mütləq, dərsliklərin texniki və bədii tərtibat göstəricilərinə qoyulan tələblərə cavab verməsi təmin edilməlidir" (3,1).

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hazırda orta məktəblərdə istifadə olunan dərsliklərdə dil və yazı üslubu və ədəbi dil normalarına riayət olunmaması baxımından qüsurlar çoxdur.

Təhsil Nazirliyindən bildirilib ki, müvafiq standartlara və kurrikuluma uyğun hazırlanan dərsliklərdəki mövcud qüsurların aradan qaldırılması istiqamətində daim nazirlik tərəfindən müvafiq işlər görülür: "Təhsil Nazirliyi tərəfindən dərsliklərin tərtibində dil və yazı üslubunun şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun olması, dil qaydalarına düzgün əməl edilməsi, habelə şagirdlərin söz ehtiyatı və nitq inkişafının nəzərə alınması, istifadə edilən yeni söz və terminlərin izahının verilməsi olduqca vacib hesab edilir. Bu məsələ daim Təhsil Nazirliyi tərəfindən diqqətdə saxlanılır. Dərsliklər çap olunmazdan öncə müxtəlif meyarlar üzrə, o cümlədən dil və yazı üslubu meyarı üzrə də yoxlanılırlar. Əgər artıq çap edilən dərsliklərin dil və yazı üslubunun, ağırlığın olması ilə bağlı haqlı fakt varsa, yaxud bu cür irad və təklif daxil olubsa, həmin fakt dərsliyin növbəti təkmilləşdirilməsi zamanı mütləq nəzərə alınır" (7,2).

Məktəb təhsil ocağı, dərsliklər isə şagirdlərin mənəvi qidasıdır. Həmin qidanın yararlı olması üçün "qida" həm keyfiyyətli, həm də şagirdlərin mənimsəyə biləcəyi, həzm edilə biləcəyi şəkildə olmalıdır, yəni yaş həddi də nəzərə alınmalıdır. Müstəqillik aurasına uyğun, keyfiyyətli dərsliklər yazılmalıdır.

Məqaləni Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Möhsün Nağısoylunun sözləri ilə bitirməyi özümə borc bilirəm: "…Ana dili hər bir xalqın, millətin varlığı, kimliyi və ən böyük mənəvi sərvətlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin qoruyucusu və daşıyıcısı onu təmsil edən xalqdır. Məhz bu mühüm amili nəzərə alaraq, hər bir Azərbaycan vətəndaşı millətimizin varlığı və qürur mənbəyi olan dövlət dilini ürəkdən sevməli, sevdirməli və bu dildə danışmağı ilə fəxr etməlidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan

dili istər qədimliyi, istərsə də özümlüyü və zənginliyi, ahəngdarlığı və rəngarəngliyi, axıcılığı və səlisliyi baxımından dünyanın seçkin dillərindən biridir.” (2,2).

Ədəbiyyat

1. Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti”, 23 may 2012-ci il.
2. Möhsün Nağısoylu, Ana dilimiz: millətin varlığı və qürur mənbəyi. 525-ci qəzet 21.02.2019.
3. Dərsliklərlə bağlı çox ciddi problemlər var – “Komissiyanın tərkibi dəyişməlidir”. AzEdu.az., 25.04. 2018..
4. Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərinin dərsliklərində və dərs vəsaitlərində Azərbaycan dili problemləri mövzusunda elmi seminar. BDU, 05.05.2022.
5. Orta məktəb dərsliyində daha bir nöqsan aşkar edilib. Onlayn qəzet “Reytinq». 16.10.2017.
6. Dərsliklər şagirdlərin yaş və psixologiyasına uyğun deyil’ – ETİRAZ. Tərəf.az.info 16.12.2021.
7. Azərbaycanın dərslik problemi: "Anlaşılmayan dildə yazılır… “. Təhsil.biz. 12.08.2021.

Керимова Ирада Исрафил кызы

Резюме

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА УЧЕБНИКОВ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

В статье рассматриваются языковые проблемы учебников для средней школы. Указывается, что в последнее время все более заметны ошибки, и искажения, допущенные при составлении учебников для средней школы. Отмечается, что учебники являются основным средством обучения и источником знаний для наших школьников. Нашим детям именно учебники дают базовые знания.

После указа Президента нашей Республики господина Ильхама Алиева от 23 мая 2012 года отмечается усиление контроля за использованием государственного языка. Отмечается важность дальнейшего расширения развития нашего родного языка.

В статье показано, что в учебниках для средней школы необходимо правильно соблюдать правила литературного языка. Кроме того, следует учитывать возрастной уровень учащихся.

Отмечается, что учебники написаны очень сложным и непонятным языком. Дети не могут читать и понимать тексты, данные в книге. Не только

дети, но и родители тоже затрудняются объяснить урок своим детям. Конечно, такие недостатки также очень беспокоят родителей. Это очень печальная ситуация.

В статье также отражено мнение эксперта в области образования Кямрана Асадова о языковых проблемах школьных учебников и путях устранения этих проблем.

В статье отмечается, что основным средством обучения и источником знаний для наших студентов являются учебники. Школьники используют учебники, чтобы получить базовые знания. Школа – это место обучения, а учебники – это духовная пища для учащихся. Наш священный долг — написать качественные учебники в соответствии с аурой независимости и предоставить их ученикам.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, основное учебное пособие, средняя школа, возрастной уровень, начальная школа, нормы языка, проблемы языка, эксперт по образованию.

Kerimova İrada İsrafil qızı

Summary

PROBLEMS OF THE LANGUAGE OF TEXTBOOKS IN SECONDARY SCHOOLS

The article examines the language problems of secondary school textbooks. It is shown that recently, errors, mistakes and distortions made in the preparation of high school textbooks are more noticeable. It is noted that textbooks are the main teaching tool and source of knowledge for our students. Students use textbooks to acquire basic knowledge.

After the decree of the President of our Republic Mr. Ilham Aliyev dated May 23, 2012, the strengthening of control over the use of the state language is noted. The importance of further expanding the development of our mother tongue is mentioned.

The article shows that the rules of literary language should be followed correctly in high school textbooks. In addition, the age level of students should be taken into account.

It is shown that the textbooks are written in a very complicated and incomprehensible language. Children cannot read and understand the texts given in the book. Not only children, even parents also find it difficult to explain the lesson to their children. Of course, such deficiencies are also very worrying for parents. This is a very sad situation.

Education expert Kamran Asadov's opinion about the language problems of high school textbooks and ways to eliminate these problems are also reflected in the article.

It is mentioned in the article that textbooks are the main teaching tool and source of knowledge for our pupils. Students use textbooks to acquire basic knowledge. School is a place of education, and textbooks are spiritual food for pupils. It is our sacred duty to write high-quality textbooks in accordance with the aura of independence and provide them to the pupils.

Key words: Azerbaijani language, basic teaching aid, secondary school, age level, primary school, language norms, language problems, education expert.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliheydər Ağakişiyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
Baş müəllim
Xarici dillər kafedrası
Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58
İmanova.kamala@outlook.com

THE IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES
SUMMARY

In today's highly competitive world, every new skill and every new line of knowledge makes surviving a little bit easier. Learning a foreign language is one such thing that gives you an added edge with which you can stay a little ahead of your peers. When you learn a foreign language, you gain an advantageous position compared to your contemporaries which gives your prospects a boost. A foreign language makes you better equipped to survive in this fast-paced world.

As the world becomes a smaller place due to amazing advances in technology, it is becoming more and more obvious that learning a new language is going to be beneficial for various reasons.

People who have learned foreign languages are capable of interacting and communicating within foreign communities. Potential recruiters perceive this as a valuable addition to the skill set of a prospective employee as fluency in a foreign language would enable them to interact with a wider range of global citizens.

Companies need to break into newer markets in today's era of startups. You can increase your professional as well as personal value if you are capable of negotiating or communicating with clients in a foreign country in their own language.

Moreover, the fact that you have gone on to learn a foreign language implies that you are driven and motivated enough to grasp newer skills.

Learning new languages enables you to repeat the process of language-learning and thus enhances your ability to learn more languages. Your ability multiplies as the brain gets trained to identify various techniques of grasping a language and break down these techniques serially into individual steps. This training that the brain receives is known as Meta-Linguistic Awareness.

It is also necessary to converse with fluent and native speakers of the foreign language that you are trying to master. You must also watch movies (preferably without sub-titles) made in the foreign language you are learning.

Key words: ability, language, value, skill, brain, prospect.

In today's era, multilingualism has become more than just 'important'. Knowing a foreign language other than your native language has evolved to be extremely beneficial. Whether viewed from the financial or social aspect, being able to communicate in a foreign language helps to make 'real' connection with people and provides a better understanding of your language.

One of the most practical ways to make use of your spare time nowadays is to start learning a new skill. People that always succeed are those that are keen to learn something new every day - be it learning about other cultures or learning a second language. Whether you love learning language or hate it, there are compelling reasons to put foreign language skills on your list for personal or professional development. Language skills are practical for your career and have benefits far beyond simple communication. Here's what you need to know to add a foreign language to your development plan today.

In this article, we will break down some of the benefits of learning a second language and why this skill is one of the most overlooked skills in the world.

Why is it important to know more than one language?

We live in a multilingual world, where connections are now more important than ever. The world is becoming increasingly globalized and knowing a second language can always give you an unfair advantage.

There are tangible benefits to being bilingual:

- It can help you in your career.
- It can improve your memory and brain functions.
- It can help increase your understanding of the languages you already speak.

A second language can drastically change your career. Living in an interconnected world means that more and more jobs are advertising positions where knowing more than one language is essential.

As more companies trade internationally and create relationships with other countries, employees are often asked to travel for work, enhance these relationships, or be relocated abroad.

Besides having more chances of landing a good job or advancing in your career, learning a second language can also give you an insight into other cultures. You will be more prepared and confident to travel the world and explore other people's ways of living.

Lack of integration is a real problem for most countries. More often than not, this is due to the language barrier. People outside of their home countries end up being isolated, hanging out only with people from similar communities where their language is spoken.

Learning a second language opens up the opportunity for being part of a community with a different culture and learning more about the world around us.

What are the benefits of learning a second language

As mentioned before, learning a new language is a wonderful benefit in a globalized world. Let's have a look at some of the benefits of learning a second language.

• **Language experts are known for their ability to multitask.**

Those who speak several languages are able to more easily switch between tasks and solve several different problems in their minds in parallel. In addition, they quickly and easily adapt to unexpected changes in circumstances.

The authors of the study, who established this fact, conducted two experiments. In the first, bilinguals and people who knew only their native language were offered a series of tests, as a result of which it turned out that bilinguals cope better with the simultaneous performance of several tasks and the transition from tasks of one type to tasks of a completely different, new one.

The second experiment was more difficult: in it, tests were offered to monolinguals and bilinguals of different age groups. The result was quite expected, that young people solved logical problems better than people 45-50 years old and older.

However, for bilinguals, the difference between young, mature, and elderly was not so pronounced: as it turned out, bilinguals better retain the ability to simultaneously solve complex problems with age. True, in order to achieve such abilities, it is desirable to learn languages from childhood, the researchers note.

• **Bilinguals have better concentration abilities.**

Society often presents experts in foreign languages as some kind of absent-minded "nerds", but this stereotype seems to be far from the truth. On the contrary, it is bilinguals who are distinguished by a stronger attention both to the main essence of any important phenomenon and to its details. For example, they capture on the fly the essence of the interaction between people in a new team that they have just entered.

Another stereotype - people who learn several languages know their mother tongue worse - is partly true: it turns out that the vocabulary of their native language is, on average, narrower than that of those who do not know any other speech than their native one. At least, if we are talking about people without higher education, who have learned a foreign language simply because of the multicultural environment. However, bilinguals in any case have a more developed understanding of the logic of their native language - in particular, grammar and word-formation methods.

• **It can improve your memory and brain functions.**

Learning a new language may contribute to better memory. Some studies conducted on bilingual children found them better at memory games than monolingual children. Moreover, as the researchers found, this usually means that

they are better at counting in their minds, have better reading abilities and other similar skills.

Bilingual children are also better at remembering the sequence of any objects and events - which allows them, for example, to navigate much more confidently in unfamiliar areas, as well as to keep a list of things to do in their head more firmly. The difference appears as early as 5-7 years old, and apparently persists for life.

Other studies on new language learners—even those who hadn't mastered another language yet—showed a better capacity for memory tasks. The more you use your brain to learn new skills, the more your brain's functions work. Learning a new language pushes your brain to get familiar with new grammar and vocabulary rules. It allows you to train your memory to remember new words, make connections between them, and use them in contextual situations.

Children who grew up in a multilingual environment have a much better memory than those who have heard only their native language since childhood.

• **Foreign languages save from Alzheimer's syndrome.**

Bilinguals (native speakers of two or more languages) are entitled to an average five-year delay from dementia caused by Alzheimer's syndrome. A team of neuropsychologists came up with such an amazing result, comparing the course of the disease in people who have mastered foreign languages and, conversely, who do not speak them.

Of the 211 participants in the study, 102 patients spoke at least two languages, and the remaining 109 did not bother to learn any language other than their mother tongue. Having studied the course of the disease in representatives of these two categories, the scientists came to the conclusion that in the first category, the first signs of the syndrome were diagnosed on average 4.3 years later, and the state of dementia, to which its development led, was 5.1 years later than in the second category.

Previously, doctors expressed the opinion that increased brain development slows down the development of Alzheimer's syndrome. It is not necessarily about learning languages, math classes, regular solving of complex puzzles, logic games are also suitable. This study was one of the first confirmations of this hypothesis. Note that the preventive effect that the study of languages has is much stronger than any medicinal methods of treating this disease.

• Improves your performance in other academic areas.

Fully immersing yourself in a language learning environment means not only learning the basics of that language. It means learning how to communicate in another language with your peers or participating in extracurricular activities in that specific language.

• **Improves native language understanding.**

Studying a second language helps students better understand their own native language. As students learn the grammar, structure, and quirks of a second language, they begin to notice "what they know" about their first language. This helps students command their first language with more skill.

• **Bilinguals have better musical aptitude.**

Learning a foreign language forces the brain to discover an abundance of sounds that it previously did not bother to isolate and distinguish.

A European student of Chinese is surprised to find that what he thought was the sound "s" actually turns out to be three completely different sounds. A Chinese mastering Russian discovers that, in terms of the richness of intonation changes within sentences, this language can give odds to the tonal diversity of the Chinese syllable.

A person who masters a foreign language learns to recognize sounds much better - and in the future makes more noticeable progress in mastering musical instruments. However, one should not thank one's ears for improving one's ability to music - the main job of recognizing sounds is performed by the brain, and not by the organs of hearing.

• **Enhances analytical skills.**

Studying a foreign language may also improve analytical skills. To learn a new language, people engage with multiple cognitive strategies such as problem-solving and abstract concept visualization. This process builds cognitive strategies students can use in other areas.

• **Can help improve attention span and focus.**

Some evidence suggests that learning languages improves executive function and attention. Executive function is a set of skills required for everyday behavior—examples of executive functions include memory, flexible thinking, self-control. A literature review found evidence that suggested potential links between attention span, focus, and bilingualism or multilingualism. It might be the case that learning a new language helps to improve many executive functions.

• **Learning languages makes the brain grow in size.**

If you learn foreign languages, your brain grows, and literally. More precisely, its separate areas grow - the hippocampus and some parts of the cerebral cortex.

The researchers who published the results of studying the brains of professional translators noted an increase in gray matter volume in those who had been engaged in in-depth language learning for at least three months. Moreover, the more effort a particular participant in the study made, the more noticeable was the increase in gray matter volume.

• **Improves job prospects.**

It's no secret that learning a foreign language can improve your employment prospects. More companies than ever are doing business in several—often dozens of—countries around the world, but they can't do it without hiring people who have a grasp on at least one foreign language. Even in small, local companies, chances are that the ability to speak a second language will set you apart from other applicants. And in an increasingly competitive job market, why not give yourself every possible edge?

But it's not just about padding your resume. With globalization in full swing, there's a good chance you'll be working with people whose first language isn't English. Maybe it's a development team in India, or a manufacturing plant in China, or an alternative energy supplier in Germany. Being able to communicate in other languages makes you much more valuable to an employer and having that competitive edge on your resume is without a doubt an eye-catcher.

A 2019 study suggested that 32% of U.S. employers needed employees with second language communication skills, and one in four employers surveyed lost a business opportunity due to language challenges. Learning a second language can provide jobseekers with a stand-out resume.

What is the importance of language in education?

Language learning has been shown to have a host of benefits in education, including enhancing students':

•Problem-solving skills
•Memory functioning
•Creative thinking
•Verbal abilities
•Communication skills
•Listening abilities
•Cultural awareness

Students who learn a second language tend to enjoy these cognitive benefits that, in turn, lead to higher academic performance and language abilities.

Students who can speak a second or multiple languages may also read studies and materials in a different language. They can help conduct research with global colleagues, and they have access to knowledge banks in multiple languages—unlike monolingual students who must rely on available translations. Translations take time, and a lot of valuable information can get lost in translation.

The most spoken languages in the world.

Ever wondered what the most widely spoken languages are in the world? Although there are currently more than 7,000 languages, more than half of the world's population speak 23 of them only.

Knowing this information is essential to understand if you're planning a global expansion strategy and levelling up in the business world.

1. English (1,132 million speakers)

Native speakers: 379 million

Non-native speakers: 753 million

Like Latin or Greek at the time, English is the universal language of today. It is the default language in international business, tourism, technology, and much more.

A bilingual person, who speaks Spanish and English, can understand 1 in 3 people who connect to the Internet. In addition, he or she can access over 60% of everything published on the web.

2. Mandarin (1,117 million speakers)

Native speakers: 918 million

Non-native speakers: 199 million

Adding native and non-native speakers, Mandarin is the second most widely spoken language in the world. However, it is the first, if only native speakers are taken into account.

Mandarin is not actually a language, but a set of dialects of the Chinese language. What unifies these dialects under the same name is that their speakers can understand each other.

3. Hindi (615 million speakers)

Native speakers: 341 million

Non-native speakers: 274 million

Hindi is, along with English, one of the 22 official languages of India, the second most inhabited country in the world. The region's linguistic diversity (more than 1,600 languages coexist) explains the high rate of non-native speakers who use it as a lingua franca.

4. Spanish (534 million speakers)

Native speakers: 460 million

Non-native speakers: 74 million

Spanish is the second of the most widely spoken languages globally in terms of the number of native speakers. In addition, it is the most spoken of the Romance languages, and is the third most used on the internet.

5. French (280 million speakers)

Native speakers: 77 million

Non-native speakers: 203 million

Colonialism allowed French to spread throughout the world. Today it is the official language of 29 countries on different continents.

If English is the language of business, French is considered the language of culture. Its enormous importance is also reflected in the fact that it is the third language with the largest number of non-native speakers.

Reminders on why you should learn a second language now

We have broken down the benefits of learning a second language and becoming bilingual in a highly globalized world.

The truth is, learning new skills every day enhances all aspects of your life. By learning new skills, you can increase your career opportunities, find out more about the world around you, and be a better person overall.

We highly encourage you to start learning a new language as early in your life as possible. However, you are never too old to learn! The world moves fast, and we must keep up with the changes - by developing new skills, learning more about ourselves, and also, learning a new language!

"The man who does not know other languages, unless he is a man of genius, necessarily has deficiencies in his ideas." – Victor Hugo

Кямаля Иманова

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.

Резюме

В сегодняшнем высококонкурентном мире каждый новый навык и каждая новая область знаний немного облегчают выживание. Изучение иностранного языка — это одна из таких вещей, которая дает вам дополнительное преимущество, благодаря которому вы можете немного опережать своих сверстников. Когда вы изучаете иностранный язык, вы получаете выгодное положение по сравнению со своими сверстниками, что повышает ваши перспективы. Иностранный язык поможет вам выжить в этом быстро меняющемся мире.

По мере того, как мир становится меньше из-за удивительных достижений в области технологий, становится все более и более очевидным, что изучение нового языка будет полезным по разным причинам.

Люди, изучившие иностранные языки, способны взаимодействовать и общаться внутри иностранных сообществ. Потенциальные рекрутеры воспринимают это как ценное дополнение к набору навыков потенциального сотрудника, поскольку свободное владение иностранным языком позволит им взаимодействовать с более широким кругом граждан мира.

В нынешнюю эпоху стартапов компаниям необходимо выходить на новые рынки. Вы можете повысить свою профессиональную и личную ценность, если сможете вести переговоры или общаться с клиентами в другой стране на их родном языке.

Более того, тот факт, что вы продолжаете изучать иностранный язык, означает, что вы достаточно мотивированы, чтобы овладеть новыми навыками.

Изучение новых языков позволяет вам повторить процесс изучения языка и, таким образом, повышает вашу способность изучать новые языки. Ваши способности возрастают по мере того, как мозг тренируется идентифицировать различные приемы понимания языка и последовательно разбивать эти приемы на отдельные этапы. Это обучение, которое получает мозг, известно как металингвистическая осведомленность.

Также необходимо общаться со свободно владеющими и носителями иностранного языка, который вы пытаетесь освоить. Также необходимо смотреть фильмы (желательно без субтитров), сделанные на изучаемом иностранном языке.

Ключевые слова: умение, язык, ценность, навык, мозг, перспектива.

Kəmalə İmanova

XARİCİ DİLLƏR ÖYRƏNMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.

Xülasə

Bu günün yüksək rəqabətli dünyasında hər yeni bacarıq və hər yeni bilik xətti sağ qalmağı bir az daha asanlaşdırır. Xarici dil öyrənmək sizə həmyaşıdlarınızdan bir az öndə ola biləcəyiniz əlavə üstünlük verən şeylərdən biridir. Xarici dil öyrəndiyiniz zaman müasirlərinizlə müqayisədə daha üstün mövqe qazanırsınız ki, bu da perspektivlərinizə təkan verir. Xarici dil sizi bu sürətlə inkişaf edən dünyada yaşamaq üçün daha yaxşı təchiz edir.

Texnologiyanın heyrətamiz inkişafı sayəsində dünya daha kiçik bir yerə çevrildikcə, yeni bir dil öyrənməyin müxtəlif səbəblərdən faydalı olacağı getdikcə daha aydın olur.

Xarici dilləri öyrənmiş insanlar xarici icmalarda qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət qura bilirlər. Potensial işəgötürənlər bunu potensial işçinin bacarıq dəstinə dəyərli əlavə kimi qəbul edirlər, çünki xarici dildə sərbəst danışıq qabiliyyəti onlara daha geniş dünya vətəndaşları ilə ünsiyyət qurmağa imkan verəcəkdir.

Bugünkü startaplar dövründə şirkətlər daha yeni bazarlara çıxmalıdırlar. Xarici ölkədəki müştərilərlə öz dilində danışıq apara və ya ünsiyyət qura bilsəniz, həm peşəkar, həm də şəxsi dəyərinizi artıra bilərsiniz.

Üstəlik, xarici dil öyrənməyə davam etdiyiniz fakt, daha yeni bacarıqları mənimsəmək üçün kifayət qədər həvəsli və motivasiyalı olduğunuzu göstərir.

Yeni dilləri öyrənmək sizə dil öyrənmə prosesini təkrarlamağa imkan verir və beləliklə, daha çox yeni dillər öyrənmək qabiliyyətinizi artırır. Beyniniz bir dili qavramaq üçün müxtəlif üsulları müəyyən etmək və bu texnikaları ardıcıl olaraq

fərdi addımlara bölmək üçün təlim aldıqda, qabiliyyətiniz çoxalır. Beynin aldığı bu təlim Meta-Linqvistik maarifləndirmə kimi tanınır.

Həm də mənimsəməyə çalışdığınız xarici dildə bu didə səlis və doğma danışanlarla söhbət etmək lazımdır. Siz həmçinin öyrəndiyiniz xarici dildə çəkilmiş filmlərə (tercihen altyazısız) baxmalısınız.

Açar sözlər: qabiliyyət, dil, dəyər, bacarıq, beyin, perspektiv.

References:

1.https://www.goabroad.com/articles/language-study-abroad/why-is-it-important-to-learn-a-foreign-language

2.https://www.linkedin.com/pulse/how-speaking-more-than-one-language-could-fend-off-dementia-jodar?trk=pulse-article

3.https://www.linkedin.com/pulse/language-learning-makes-brain-grow-elite-institute?trk=pulse-article

4.https://www.mooc.org/blog/why-is-it-important-to-study-a-foreign-language

5.https://www.middlebury.edu/language-schools/blog/why-you-should-learn-second-language-and-gain-new-skills

6.https://ung.edu/college-of-arts-and-letters/languages/why-study-a-foreign-language.

7.https://www.nucleodoconhecimento.com.br/education/bilingual-brain

8.https://statisticsanddata.org/data/the-most-spoken-languages-in-the-world-1900-2021/

9.https://www.linkedin.com/pulse/importance-learning-foreign-language-amitabh-kumar?trk=pulse-article

10. https://www.linkedin.com/pulse/benefits-learning-foreign-language-darin-snow?trk=pulse-article

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

УДК 81:39, 81’23

УЛЬВИЯ ГУСЕЙН гызы ГУСЕЙНОВА
Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет, кафедра общего языкознания
ул. Захида Халилова, 23
ulviyyahuseynova@bsu.edu.az
ORCID: ID/0000-0003-4380-8897

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ

Язык представляет собой знаковую систему, кодирующую информацию, сохраняющую и представляющую ее, то в новых условиях он и изучается, или должен изучаться как специфический феномен, манифестирующий эти три важнейших составляющих процесса познания. Более того, язык оказывается единственным духовным пространством, не просто свидетельствующем о характере знания, но показывающим само это знание, при этом язык демонстрирует коллективный опыт народа. Целью статьи является выявление и описание универсального, общечеловечески значимого явления, понятного представителям любой культуры концепта «смерть». Для решения поставленной задачи были использованы общенаучный, в частности описательный метод, а также лингвистические методы - лингвокогнитивный метод, метод сплошной выборки. На основе материалов Словарей русского языка выделяются характерные связи, демонстрирующие осмысление факта смерти в коллективном сознании.

Страх смерти выражен в пословице *Видимая смерть страшна. В очью смерть проберет* [1, s. 219]. Когнитивным признаком, представляющим здесь концепт «смерть», является ‘ужас’. Пословица утверждает, что всё живое, встречаясь со смертью, бывает объято ужасом. На имплицитном уровне пословица содержит знание о том, что только игнорирование смерти помогает человеку полноценно жить. Римляне говорили *Memento mori* – помни о смерти. Эпикур утверждал бессмысленность страха смерти: Есть она нет меня, есть я – нет ее, т.е. мы с ней не встречаемся, чего же мне ее бояться. Шекспир устами Гамлета выразил своеобразное утешение: *Тот, кто умирает в этом году, избавлен от смерти в будущем*. Всё это умещается в парадигму игры в помирушки. Русская пословица же еще раз утверждает, что смерть – это не игра в помирушки. Играть можно, пока не столкнешься впрямую. А *в очью смерть проберет*.

В принципе идентичная мысль выражается и в пословице *Умереть сегодня – страшно, а когда-нибудь – ничего* [1, s. 219]. Сама по себе мысль о

смерти не страшна, поскольку она принимается как естественный итог жизни. Страшна встреча. Возможно, эта мысль носит универсальный или общечеловеческий характер, тем не менее, обращает на себя внимание многообразие форм выражения и частотность.

Очень большой практический смысл содержится в пословице *Истома пуще смерти* [1, s. 219]. На наш взгляд, здесь мы встречаемся не просто с гиперболизацией впечатления от скуки, а с гораздо более серьезной оценкой реальной жизни. Возможно, была бы справедливой параллель с Евангелием. В Евангелии от Матфея есть такие строки: «Другой же из учеников Его сказал Ему: Господи! позволь мне прежде пойти и похоронить отца моего. Но Иисус сказал ему: иди за Мною, и предоставь мертвым погребать своих мертвецов» [2, s. 1020]. Люди, живущие вне света истины, томятся в невежестве, во тьме, что является хуже смерти.

Обращает на себя внимание пословица *Никогда живого не считай мертвым* [1, s. 219]. Эта пословица также может быть интерпретирована в самых разных аспектах. Например, здесь может быть выражена деонтическая модальность, носящая предписание не хоронить человека, пока не убедишься, что он мертв. С другой стороны, здесь возможна и глубокая метафизическая интерпретация, которая также находит отклик в Евангелии. Как известно, Иисус устанавливал необходимость уважительного отношения к человеку. В Нагорной проповеди говорится следующее: «Вы слышали, что сказано древним: не убивай, кто же убьет, подлежит суду. А Я говорю вам, что всякий, гневающийся на брата своего напрасно, подлежит суду; кто же скажет брату своему “рака”, подлежит синедриону; а кто скажет “безумный”, подлежит геенне огненной» [2, s. 21-22]. Можно предположить, что здесь на очень глубоком имплицитном уровне реализуется одна и та же парадигма представлений о жизни и смерти. Формально живые могут вполне оказаться мертвецами, далекими от жизни. Но никого нельзя объявлять мертвым, т.е. далеким от человечности, духовности, лишенным возможности обнаружить и развивать свою нравственную природу. Вот почему тот, кто говорит своему брату «пустой человек», подлежит синедриону. В этом контексте пословица *Никогда живого не считай мертвым* означает ‘никогда не ставь крест на человеке, который не окончил свой земной путь’, поскольку у него всегда есть возможность стать живым человеком, подумать о душе и обрести ее. Следует отметить, что любые другие интерпретации, основанные на дискурсивном смысле, ничего не дают.

Целый ряд пословиц сравнивает жизнь со смертью. Это чисто народные выражения, в которых говорится о тяготах жизни, которая всё же оказывается лучше смерти. В противном случае не было бы смысла в самом сравнении. Например, *Жить вертко (валко), помирать терпко, Живешь – не оглянешься, помрешь – не спохватишься, Живешь – воз прешь, помрешь – на горбе унесешь*

[1, s. 219], *Жить плохо, да ведь и умереть не находка, Жить горько, да и умереть не сладко, Жить грустно, а умирать тошно, Как жить не тошно, а умирать тошней* [1, s. 220]. Приведенные пословицы совершенно одинаковы с точки зрения общего смысла, вместе с тем каждая отличается фиксацией внимания на каком-либо когнитивном признаке смерти, на особенности ее восприятия. Например, первая пословица подчеркивает, что человек живет не так, как хочет, а как придется. Вторая о быстротечности жизни, неумолимости времени, которое не дает человеку возможность опомниться. Третья – о тяготах крестьянской жизни. Когнитивные признаки, определяющие структуру концепта «жизнь» в народном сознании, представлены здесь на эксплицитном уровне. Это ‘грусть’, ‘печаль’, ‘горечь’, ‘плохо’, ‘тошно’. Анализ смерти представлен на определенном фоне. Подчеркивается сложность и тягостность жизни, поэтому создается впечатление, что они не столько о смерти, сколько о жизни. Вместе с тем, все эти пословицы носят жизнеутверждающий характер. Абсолютная ценность жизни как несомненного блага подчеркивается в сравнении со смертью.

К этой же парадигме относится и пословица *Старость не радость, а и смерть не корысть (не находка)* [1, s. 220]. Жизнеутверждающий смысл пословицы выражен в категоричной форме. Старость и старческие недуги в сознании людей ассоциируются со страданием. Смерть же есть фактическое прекращение страданий. Недаром об умершем люди говорят «*отмучился*». Здесь же даже страдания не считаются поводом для смерти. Пословица имеет огромное когнитивное значение, нацеливая человека на постоянную, до последнего вздоха борьбу за существование.

Еще более категорично любовь к жизни выражена в пословицах типа *Горько, горько, а еще бы столько (т.е. пожить), Жить – мучиться, а умереть не хочется, Лучше век терпеть, чем вдруг умереть* [1, s. 220]. Экспрессия в такого рода пословицах связана с утверждением мучительности жизни.

Очень глубокий практический, житейский смысл заложен в пословице *Живи надейся, а умирать готовься* [1, s. 220]. В структуре пословицы на поверхностном уровне можно заметить противоречие. Надежда это то, что доставляет человеку радость, подготовка к смерти, напротив, означает отречение от жизни и земных благ. Глубокая мудрость пословицы заключается в органическом сочетании того и другого. Человек должен жить надеждой на лучшую долю, но никогда не забывать о смерти. Причем не просто помнить о том, что смертен, а готовиться к ней. Здесь прослеживается очевидная параллель с библейским «*Каждый день живи как последний*». Когнитивным признаком, представляющим здесь концепт «смерть», является «память». Однако совершенно очевидна актуальность признака «надежда» и соответственно «жизнь». Как отмечалось, на имплицитном уровне пословица актуализирует и «радость». Иными словами, односторонней и однозначной

связи со смертью здесь нет, пословица фактически о жизни. Кроме того, вторая часть пословицы – *а умирать готовься* – также, на наш взгляд, если и не радостна, то спокойна. Здесь подчеркивается естественность, закономерность и обязательность смерти. Данная пословица или представленная здесь мысль в разных вариантах находит выражение и в русской паремиологии, и в паремиологии народов мира. Ср. латинское *Dum spiro, spero*. Или: *Надежда умирает последней* [3].

Несмотря на очевидную иронию, к этому же разряду русских пословиц относится выражение *Думка за горами, а смерть за плечами* [1, s. 221]. Ирония связана с неодобрением человека, который, будучи на пороге смерти, думает о земном. Возможно и иное прочтение, раскрывающее человеческую природу вообще. Мол, даже, умирая, человек заботится о земном. Неодобрение высказывается в том случае, когда умирающий, например, охвачен завистью, тщеславием, корыстью и т.д. Понимание человеческой природы и даже жалость к нему выражаются в связи с заботой о детях, о работе и т.д. В любом случае народный опыт рекомендует думать о вечном, душе и боге, замаливать грехи. По сравнению с этой пословицей, которая представляется достаточно сложной и многогранной, пословица *Жизнь на нитке, а думает о прибытке* [1, s. 221] является конкретной и однозначной как в семантическом, так и в коннотативном отношении. Концепт «прибыль» не оставляет сомнений в значении, человека заела корысть, не покидающая его даже на пороге смерти. Пословица очевидно неодобрительная.

Во всех рассмотренных пословицах провозглашается ценность жизни. Пословица *Бойся жить, а умирать не бойся! Жить страшнее, чем умереть* [1, s. 221] выражает противоположную мысль. Причем здесь не говорится о тяготах жизни, о ее горестях или бедствиях. Жизнь противопоставлена смерти, как нечто страшное чему-то нестрашному. Данный когнитивный признак объединяет несколько пословиц. Например, *Бойся, не бойся, а смерть у порога* [1, s. 221]. «Порог» здесь выступает символом не только и не столько близости, сколько закономерности и естественности. Кроме того, «порог» означает «постоянное соседство», т.е. не только в старости, а и в молодости смерть у порога. Постоянное соседство со смертью, жизнь в ее сопровождении, это очень древняя мысль, встречающаяся у многих народов. Например, у тюрок существует пословица о том, что *Смерть живет между глазом и бровью*. Возможно, во всех этих пословицах присутствует древнейшее представление о бинарном противопоставлении и единстве так называемых *носителей добра* и *носителей зла в мире*.

На наш взгляд, в эту же смысловую парадигму входит и пословица *Смерти бояться – на свете не жить* [1, s. 221]. Пословица удивительным образом напоминает широко употребительное выражение *Волков бояться – в лес не ходить*. Создается даже впечатление, что пословица о смерти является

своеобразным трансформом пословицы о волках. Общая смысловая схема может быть описана следующим образом: «Всё хорошее в мире связано обязательной бинарной связью с чем-то плохим, по-другому не бывает; если хочешь обладать чем-то хорошим, следует быть готовым к чему-то плохому; бояться плохого и тщательно избегать встречи с ним означает убегать и от хорошего». Ср. также относительно современное выражение: «Кто не рискует, тот не пьет шампанское». Возможно, в русском языке существует еще ряд пословиц, построенных по этой же схеме: «…бояться – не жить, не ходить…».

Все такого рода пословицы обладают эксплицитно выраженным положительным значением, они носят жизнеутверждающий характер и в каком-то смысле призывают игнорировать смерть. Следует отметить, что и подобное отношение к смерти всегда присутствовало в мире. Условно его можно назвать *эпикуровским*. Не *эпикурейским*, поскольку эпикурейское предполагает гедонизм как философское основание мировоззрения. Эпикуровское отношение к смерти соответствует призыву греческого философа не думать о ней, поскольку ее просто нет. Разумеется, пока есть Эпикур. Несколько другое, но также оптимистическое отношение к смерти, как известно, выражал шекспировский Гамлет:

Мне, честное слово, всё равно.
Нужно же заплатить дань смерти.
И, по крайней мере, тот, кто умирает в этом году,
Избавлен от смерти в будущем.

“Быть или не быть? Гамлет не нашел между этими несовместимыми крайностями никакого третьего решения, которое соединило бы преимущества существования и спокойствие несуществования и позволило бы избежать несчастий жизни и ужасов небытия” [4, s. 251].

Русское народное выражение обладает той же глубиной мысли, что позволяет, в частности, говорить о существовании народной философии.

Столь же глубока и столь же позитивна пословица *Умел пожить, умей и умереть! Не умел жить, так хоть сумей умереть!* [1, s. 221]. Первая часть пословицы устанавливает равенство между жизнью и смертью. Кроме жизни и смерти у человека ничего больше нет. Глубочайший смысл пословицы выражен во второй части. Народ не говорит: если ты не умел жить, то ты уже пропащий человек. Даже в этом случае пословица оставляет для человека шанс. Умей умереть.

В системе пословиц русского народа универсальный концепт «смерть» находит всестороннее отражение. Представленность таких концептов в языке носит действительно когнитивный характер. Всесторонность вербализации находит отражение даже в противоречивости утверждаемых истин [5]. Сама эта противоречивость является закономерной, поскольку связана с различной оценкой смерти, восприятием ее сквозь призму различных состояний. Кроме

того, представления о смерти идеологически окрашены. Здесь представлены как чисто народное отношение, основанное на понимании естественности события, так и высокое христианское осмысление смерти.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что в русском языке нашло отражение самое разное отношение к смерти и человеку, находящемуся на пороге смерти. Пословицы отражают самое разное понимание этого значительного события. Диапазон восприятия и осмысления смерти непосредственно отражает условия жизни, обусловливающие характер смерти и ее принятия. Представленность концепта «смерть» в языке носит действительно когнитивный характер. Всесторонность вербализации находит отражение даже в противоречивости утверждаемых истин. Сама эта противоречивость является закономерной, поскольку связана с различной оценкой смерти, восприятием ее сквозь призму различных состояний.

Список литературы

1. Даль В.И. Пословицы русского народа. – В 2-х т. Москва, 1984, Т. 1.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва, 1995.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва, 1976.
4. Янкелевич В. Смерть. Париж, 1996.
5. Лотман Ю. М. Смерть как проблема сюжета // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Москва, 1994. С. 417-430.

Ульвия Гусейн гызы Гусейнова

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ

Статья посвящена вербализации в русском языке концепта «смерть». Отмечается, что современная лингвистика ориентирована на обнаружение, систематизацию и интерпретацию фактов, демонстрирующих коллективный опыт народа. В этом контексте появились термины *концепт*, *фрейм* и *картина мира*, являющиеся важнейшими терминами, поскольку они логически последовательно связаны друг с другом. Указывается, что в литературе вопроса не всегда содержание этих терминов четко отграничивается от смежных понятий.

Целью статьи является выявление и описание универсального, общечеловечески значимого явления, понятного представителям любой культуры концепта «смерть». Анализ показывает, что ассоциация смерти с

потрясением является устойчивой для русского сознания, поэтому сочетание слов *смерть* и *потрясти* в русском языке является закономерной, предметно-логически обусловленной, прочувствованной языковым сознанием. За каждым из рассмотренных в статье слов стоит большой объем фоновой информации, отвечающей жизненному опыту носителей языка. Сочетания рассмотренных слов со словом *смерть* в русском языке являются устойчивыми и воспроизводимыми.

В статье анализу подвергаются пословицы, представленные в словаре «Пословицы русского народа» В. И. Даля, в уникальном источнике по картине мира, характеризующей сознание русского народа. Проведенный анализ показывает, что в русском языке нашло отражение самое разное отношение к смерти и человеку, находящемуся на пороге смерти. Пословицы отражают самое разное понимание этого значительного события. Диапазон восприятия и осмысления смерти непосредственно отражает условия жизни, обусловливающие характер смерти и ее принятия. Представленность концепта «смерть» в языке носит действительно когнитивный характер. Всесторонность вербализации находит отражение даже в противоречивости утверждаемых истин. Сама эта противоречивость является закономерной, поскольку связана с различной оценкой смерти, восприятием ее сквозь призму различных состояний.

***Ключевые слова*: смерть, этническое сознание, концепт, русское, общечеловеческое**

Ülviyyə Hüseyn qızı Hüseynova

RUS DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ "ÖLÜM" KONSEPTİNİN VERBALLAŞMASI

Məqalə rus dilində "ölüm" konseptinin ifadəsinə həsr edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, müasir dilçilik xalqın kollektiv təcrübəsini nümayiş etdirən faktların aşkarlanması, sistemləşdirilməsi və şərhinə yönəlib. Bu kontekstdə məntiqi cəhətdən bir-biri ilə uzlaşdığı üçün ən mühüm terminlər olan konsept, freym və dünyanın dil mənzərəsi terminləri meydana çıxıb. Onu da qeyd etmək lzımdır ki, problemlə bağlı ədəbiyyatda bu terminlərin məzmunu heç də həmişə aydın şəkildə fərqlənmir.

Məqalənin məqsədi hər bir mədəniyyətin nümayəndəsi üçün başa düşülən, universal olan “ölüm” konseptini müəyyən etmək və təsvir etməkdir. Təhlil göstərir ki, ölümün sarsıntı ilə əlaqələndirilməsi rus şüuru üçün sabitdir, ona görə də rus dilində *смерть* və *потрясти* sözlərinin birləşməsi təbii, subyektiv məntiqi şərtlənir və dil şüuru tərəfindən hiss olunur. Məqalədə nəzərdən keçirilən sözlərin hər birinin arxasında ana dilində danışanların həyat təcrübəsinə uyğun gələn çoxlu məlumat var. Təhlilə cəlb olunan sözlərin rus dilində ölüm sözü ilə birləşmələri sabitdir və təkrarlanır.

Məqalədə V.İ.Dalın “Rus xalqının atalar sözləri” lüğətində təqdim olunan atalar sözləri rus xalqının şüurunu səciyyələndirən dünya mənzərəsinin unikal mənbəsi kimi təhlil edilir. Aparılan təhlillər göstərir ki, rus dilində ölümə və ölüm ayağında olan insana çox fərqli münasibət əks olunur. Atalar sözləri bu hadisənin ən müxtəlif anlayışlarla əks edilməsini göstərir. Ölümün qavranılması və dərk edilməsi diapazonu ölümün xarakterini və onun qəbulunu müəyyən edən həyat şərtlərini birbaşa əks etdirir. “Ölüm” konseptinin dildə ifadəsi həqiqətən koqnitiv xarakter daşıyır. Verballaşmanın əhatəliliyi hətta iddia edilən həqiqətlərin uyğunsuzluğunda da özünü göstərir. Bu uyğunsuzluğun özü təbiidir, çünki ölümün fərqli qiymətləndirilməsi, onun müxtəlif hisslər prizmasından qavranılması ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: ölüm, etnik şüur, konsept, rus, universal.

Ulviyya Huseyn Huseynova

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF "DEATH" IN THE RUSSIAN LANGUAGE PICTURE

The article is devoted to the verbalization of the concept "death" in Russian. It is noted that modern linguistics is focused on the discovery, systematization and interpretation of facts that demonstrate the collective experience of the people. In this context, the terms concept, frame and picture of the world appear, which are the most important terms, since they are logically consistently related to each other. It is pointed out that in the literature of the issue, the content of these terms is not always clearly distinguished from related concepts.

The purpose of the article is to identify and describe a universal, humanly significant phenomenon, understandable to representatives of any culture, the concept of "death". The analysis shows that the association of death with shock is stable for the Russian consciousness, therefore the combination of the words death and shock in the Russian language is natural, subject-logically conditioned, felt by the linguistic consciousness. Behind each of the words considered is a large amount of background information that corresponds to the life experience of native speakers. Combinations of words with the word death in Russian are stable and reproducible.

The article analyzes the proverbs presented in the dictionary "Proverbs of the Russian people" by V. I. Dal, in a unique source on the picture of the world that characterizes the consciousness of the Russian people. The analysis shows that the Russian language reflects a very different attitude towards death and a person on the brink of death. Proverbs reflect the most diverse understanding of this significant event. The range of perception and understanding of death directly reflects the conditions of life that determine the nature of death and its acceptance. The representation of the concept of "death" in language is really cognitive. The

comprehensiveness of verbalization is reflected even in the contradictory nature of the asserted truths. This contradiction itself is natural, since it is associated with a different assessment of death, its perception through the prism of various states.

Key words: **death, ethnic conscience, concept, Russian, universal.**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Elbrus Əzizov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN ARIF QIZI HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası
Gəncə, H.Əliyev prospekti 429
aytan.huseynova01@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2817-7559

RUS DİLİNDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT ƏNƏNƏLƏRİ

Rus dilində rəsmi müraciət texnologiyaları kifayət qədər zəngin olub qədim tarixi ənənələrə malikdir. Bu ənənələr rus dilində ümumslavyan köklərindən nəşət edir. Rus dilində ən qədim müraciət üsullarını "İqor polku dastanı" ("Слово о полку Игореве") nümayiş etdirir. Güclü vətənpərvərlik ruhunun əks olunduğu eposda qəhrəmanlar bir-birinə " братие" ("qardaşlar") deyə müraciət edərək rus elinin müdafiəsi uğrunda birləşməyin tarixi zərurət olduğunu xatırladırlar. Dastan müəllifi rus elinin knyazlarına adbaad xitab eləyərək onların vətənpərvərlik hisslərini hərəkətə gətirməyə çalışır. "İqor polku dastanı"ndakı müraciətlərdə rəsmilik ön planda olsa da, etiketlər həmçinin böyük emosionallıq kəsb edir.

XVII əsrin əvvəllərində təşəkkül tapan mərkəzləşmiş Moskva Rus dövləti, bunun ardınca isə formalaşan Rusiya imperiyası, təbiidir ki, tədricən ictimai, siyasi və mədəni həyatın ən müxtəlif sahələri üzrə öz rəsmi müraciət etiketlərini yaratdı.

Müşahidələr göstərir ki, həmin etiketlər öz qaynağını aşağıdakı üç əsas mənbədən - qədim rus-slavyan xalq dilindən, kilsə-slavyan dilindən, Qərbi Avropa dillərindən alır.

Məqalədə orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Rusiya imperiyasında rəsmi müraciətlərin strukturu, funksional imkanları, ünsiyyət prosesindəki üslubi yeri barədə ətraflı məlumat verən mənbələrdən biri rus yazıçısı A.N.Tolstoyun "Birinci Pyotr" tarixi romanı tədqiqara cəlb edilir. Romanda işlədilən müraciət modelləri dövrün rus müraciət texnologiyalarının həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi mənzərəsini geniş əks etdirməkdədir.

Açar sözlər: rus dili, müraciət üsulları, rəsmi müraciətlər, ünsiyyət prosesi, etiket

Giriş. Dil, yaxud ünsiyyət mədəniyyətinin səlahiyyətində olan, kifayət qədər mühafizəkar bir təmayül mövcuddur ki, haqqında bəhs edilən hadisəyə münasibətdə yalnız bir dildə deyil, demək olar, bütün mədəni dillərdə əsrlərlə sürə biləcək model-etiketlər formalaşdırır (1). Bu cür nitq model-etiketlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini cəmiyyətdəki müraciət texnologiyalarının zənginliyindən irəli gələn ifadə rəngarəngliklərі təşkil edir ki, burada da müəyyən stabiliyin gözlənilməsi dilin semiotik təbiətindən irəli gəlir. "Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyəti nəzərə alınır.

Nitq etiketi dedikdə nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formaları sistemi başa düşülür" (2, s. 68). Məlum olduğu kimi, "insanlar etik keyfiyyətlərlə doğulmurlar – tərbiyə olunurlar, bu keyfiyyətlər sonralar vərdiş halını alır" (3, s. 146).

Rus dilində rəsmi müraciət ənənələri. Rus dilində müraciət texnologiyalarının başlanğıcı barədə təsəvvür yaradan ilk mənbələr içərisində "İqor polku dastanı" əsas yer tutur. Dastanın ən görkəmli araşdırıcılarından olan D.S.Lixaçov göstərir ki, əsər 1185-ci ildə Novqorod-Sever knyazı İqor Svyatoslaviçin azsaylı müttəfiqləri ilə poloveslər üzərinə uğursuz hücumundan bəhs edir. Müəllif rus knyazlarını Rusiya torpağını qorumaq üçün sıx birləşməyə çağırır (4, s. 5). İdeya-məzmunu barədəki yalnız bu faktın özü belə bir qərara gəlməyə imkan verir ki, dastan ictimai-siyasi mətləblərə həsr olunduğundan onun müraciətləri də kifayət qədər rəsmi statusa malikdir.

"İqor polku dastanı"nın müəllifi həm yuxarı təbəqəyə aiddir, həm də knyazlar mühitindədir (4, s. 11), odur ki, müəllifin dili ən emosional məqamlarda da ciddi dövlətçilik maraqlarını əks etdirir.

Dastanda ən çox işlənən müracət formalarından biri братие (qardaşlar) sayıla bilər; məsələn:

1.Не лѣпо ли ны бяшеть, братие, начяти старыми словесы (4, s. 36).

2.Почнемъ же, братие, повѣсть сию от старого Владимера
до нынѣшняго Игоря (4, s. 36).

3.Братие и дружино!
Луце жъ бы ротяту быти,
неже полонену быти;
а всядемъ, братие,
на свои бръзыя комони… (4, s. 37) və s.

Əsərin mətnindən, eləcə də ideya-məzmunundan aydın olduğu kimi buradakı "qardaşlar" anlayışı ailə-məişət anlayışını ifadə etməyib Rus elinin başçıları (knyazlar) arasındakı münasibətə aiddir. Çünki dastanın müəllifi (Boyan) hər məqamda nəzərə çarpdırır ki, rusların poloveslərə məğlub olmasının səbəbi knyazlar arasında birliyin olmamasıdır. Maraqlıdır ki, Vsevolod doğma qardaşı İqora onların "qardaşlar" olduğunu xatırladarkan" məhz həmin siyasi məqsədi nəzərdə tutur:

Игорѣ ждемъ мила брата Всеволода
И рече ему буй туръ Всеволодъ:
«Одинъ братъ, одинъ сбѣтъ сбѣтлый –
ты, Игорю!
ба есвѣ Святьславличи!
Сѣдлай, брате, свои бръзыи комони… (4,s. 38).

Lakin dastan "qardaşlar" – knyazlar arasında ciddi ixtilafların mövcudluğu barəsində də susmur. Və bu ixtilafları, xüsusilə mənəmlik ehtiraslarını Rus elinin faciəsi kimi təqdim edir:

Усобица княземъ на ноганыя погыбе,
рекоста во братъ брату:
«Се тое, а то мое же».
И начиша князи но малое
«се великое млъвити,
а сами на себѣ крамому ковати (4, s. 44).

Dastanda rus knyazlarına adbaad müraciət edilməklə Rus elinin müdafiəsi uğrunda onların üzərinə düşən böyük məsuliyyət tez- tez yada salınır:

…Великый Святъславъ
изрони злато слово
с слезами смѣшено
и рече:
«О мои сыновичи, Игорю и Всеволоде!»
Рано еста начала Половецную землю
мечи цбѣлити…
…Великый княже Всеволоде!
Не мыслию ти прелетѣти издалеча
отня злата стола поблюсти?
…Ты буй Рюриче и Давыде!
Не ваю ли вои
злачеными шеломы по крови
плаваша?
…Инъгварь и Всеволодъ
и вся три Мстиславичи,
не худа гнѣзда шестокрилци! (4, s. 47- 50).

Əlbəttə, əsərin baş qəhrəmanı Rus torpağı olduğuna görədir ki, ona xüsusi sevgi, ehtiramla müraciət edilməsini tamamilə təbii saymaq lazım gəlir:

О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси! (4,s. 39)

“Княз” müraciəti dastanın hərbi əhvali- ruhiyyəsini əks etdirir:

1.Уже, княже, туга умь полонила… (4,s.46).
2.Нъ уже, княже Игорю,
Утръпѣ солнцю свѣтъ…
…Донъ ти, княже, кличетъ
и зобетъ княжи на побѣду (4, s. 49).
3.Дружину твою, княже,
птиц крилы мчабѣ (4,s.50).

Əsərin dilində müraciət forması olaraq “господин” sözünün geniş mövqe tutması maraq doğurmaya bilməz: məsələn:

1.Вступита, господина, бъ злата стремень
за обиду сего времени,
за землю Рускую… (4, s. 48).

2.Стрѣлий, господине, Копрака,
поганого кощея… (4, s. 49).

Ən maraqlısı isə odur ki, Yaroslavna təbiət qüvvələrinə - küləyə, günəşə müraciət edərkən həmin ifadəni işlədir:

1.О бѣтчѣ, бѣтчило!
Чему, господине, насильно бѣеши? (4,s.53).
2.Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ (4,s. 53).
3.Чему, господине, простре горячюю
свою лучю
на ладѣ бои? (4,s. 54).

Bu isə o deməkdir ki, qədim rus dilində "господине" sözü həm təbiət qüvvələrinə münasibətdə "tanrı" anlayışını mühafizə edir, həm də "cənab" mənasını bildirməyə başlayır.

XVII əsrin əvvəllərində təşəkkül tapan mərkəzləşmiş Moskva Rus dövləti, bunun ardınca isə formalaşan Rusiya imperiyası, təbiidir ki, tədricən ictimai, siyasi və mədəni həyatın ən müxtəlif sahələri üzrə öz rəsmi müraciət etiketlərini yaratdı.

Müşahidələr göstərir ki, həmin etiketlər öz qaynağını aşağıdakı üç əsas mənbədən alır:

1) qədim rus-slavyan xalq dilindən;
2) kilsə-slavyan dilindən;
3) Qərbi Avropa dillərindən.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Rusiya imperiyasında rəsmi müraciətlərin strukturu, funksional imkanları, ünsiyyət prosesindəki üslubi yeri barədə ətraflı məlumat verən mənbələrdən biri rus yazıçısı A.N.Tolstoyun "Birinci Pyotr" tarixi romanıdır. Romanda işlədilən müraciət modelləri dövrün rus müraciət texnologiyalarının həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi mənzərəsini geniş əks etdirməkdədir.

Əlbəttə, bədii əsər birbaşa tarixi sənəd deyil, ancaq etiraf etmək lazımdır ki, rus ədəbiyyatı klassikinin təxminən on beş il ərzində məhz tarixi sənədlər əsasında qələmə aldığı "Birinci Pyotr" tarixi gerçəkliyin rekonstruksiyası sahəsində görülmüş və indiyə qədər alternativ olmayan işlərdən biridir.

Romanda Birinci Pyotra müraciət formaları olduqca zəngindir ki, bu zənginlik həm rus xalq, həm kilsə-slavyan dil ənənələrindən, həm də rusiyaya ayaq açmış Avropa mədəniyyətinin (dillərinin) təsirindən gəlir.

Rus ənənəsinə görə doğmaları (əsasən, anası) onu kiçiltmə - əziziləmə ad forması ilə çağırır; məsələn: Маменка, звали? – сядь, ангел Петенка… Петр ткнулся на табурет… - Петруша, ангел мой, не гневайся- вы слушай… - Слушаю, маминька (5, 102).

Ümumən rus çar sarayının ənənəsinə görə, uşaqların xüsusi qayğı ilə yetişdirilməsi, əslində, heç də sadə olmayan dövlət idarəçiliyi texnikasının sirlərinin mənimsədilməsini də özündə ehtiva edirdi. Belə ki, ailədə hər cür mehribanlıq görən

gələcək dövlət rəhbəri öz tabeçiliyində olan insanlara da ayrı- ayrılıqda həmin mehribanlığı göstərmək iddiası ilə yetişdirilirdi. Burada, rus ənənəsinə görə "ad + ata adı" müraciəti ön plana çıxır və təsadüfi deyil ki, "yerli (milli) mühit Birinci Pyotra, ilk növbədə məhz bu cür xitab edir; məsələn: 1) Петр Алексеевич, послушай меня, дурака… (5, s. 127). 2) Люди те же, Петр Алексеевич, да вороват им не выгодна, честное- то выгоднее… (5, s. 206) və s.

Həmin müraiət modeli Pyotrun çarlığını birbaşa göstərən əlamət deyil, dünyaya gəldiyi ilk gündən o belə bir "genetik status"a malikdir. Eyni zamanda rus cəmiyyətində müəyyən hörmət sahibi olan hər kəs bu cür çağrılmaq səlahiyyəti əldə edirdi. Məsələnin mahiyyəti burasındadır ki, Birinci Pyotr qazandığl tarixi nüfuzla rus "ad + ata adı" modeli ilə müraciətən rəsmi statusunu genişləndirir. Lakin daha qədim dövrlərdən gələn "государь" müraciət forması daha səciyyəvi olaraq qalır:

1)Потерпи, государь, недолго молиться – то… (5, s. 110). 2) – Зачем приехал? – За тобой, государь… (5, s. 125). 3) - Государь, поснись, беда… (5, s. 140). 4) – Государь, всю ночь я гнал из Сычевки, - деревенька моя под Новым Йерусалимомо… (5, s. 283). 5) – Холоп твой, государь, скудным умишком своим так рассудил… (5, s. 344) və s.

"Государь" + ("ad + ata adı") modeli də romanda dövrün o qədər də səciyyəvi olmayan, ancaq fakt kimi mövcudluğunu şübhə edilməyən müraciət formasıdır.

- "Государь" + ("ad + ata adı") modeli də romanda dövrün o qədər də səciyyəvi olmayan, ancaq fakt kimi mövcudluğuna şübhə edilməyən müraciət formasıdır:

- Слушаю, государь Петр Алексеевич… (5, s. 74).

Birinci Pyotra müraciətin rəsmi formaları içərisində bir- birindən az fərqlənən aşağıdakılar mövcuddur:

a) Государь + мой:

Государь мой, в Европе над бородами смеются… (5, s. 290);

b) Великий государь:

1) – Великий государь! не отымай у меня сатанинского еретика Квирина Кульмана… (5, s. 177). 2) – Воля твоя, великий государь, - созывай ополчение… (5, s. 223). 3) – Великий государь… Ночи не сплю. Все думаю… (5, s. 504) və s.;

c) "Милостивый государь:

Милостивый государь, царица матушка убивается… (5, s. 60);

ç) "Ваше величества":

1)- Ваше величество, - сказал Сидней, - спросите у этой несчастной… (5, s. 171). – Ваше величество, - Кеничсек побел шляпой… (5, s. 372) və s.

Həmin müraciət forması, adətən, xaricilərin (avropalıların) nitqində işlənir. onlar bu modellə Birinci Pyotrla yanaşı, öz hökmdarlarına da xitab edirlər; məsələn:

- Ваше величество, вы хотите, чтобы я влезла в постель к королю Августу? (5, s. 396);

д) “Ваше царское величество”:

- Ваше царское величество, добрый вечер… (5, s. 206) və s.

Birinci Pyotra xitab edərkən elə müraciət formaları da işlənir ki, tərkibi etibarilə mürəkkəb olub özündə həm kiçiltmə- əzizləmə, həm də rəsmi məzmun ehtiva edir: məsələn:1) Петенька! Государь, господь с тобой! - Лев Кириллович обхватил подпрыгивающие плечи племянника (5, s. 126). 2) О-ой, о-ой, государь батюшка, пропала твои головушки… (5, s. 140). 3) “...Здраствуй, радость моя, батюшки, царь Петр Алексеевич, на множество лет… (5, s. 206) və s.

Əlbəttə, Rusiya dövlətçilik tarixinin ən görkəmli nümayəndəsinin nəinki siyasi, eləcə də mənəvi həyatda da apardığı inqilabi dəyişikliklər öz təsirini dil (nitq) mədəniyyətinin ən müxtəlif sahələrində göstərməli idi. Lakin maraqlı cəhət odur ki, həmin inqilabi dəyişiklikləri Birinci Pyotr özündən kənarda hər hansı diqtə ilə deyil, özünün bilavasitə iştirakı ilə aparırdı.

Hökmdar bir qayda olaraq, ona doğma, yaxın, tanış olan şəxslərə kiçiltmə-əzizləmə formasında müracət edir; məsələn: 1) – Вы огорчены сегодня, Петер? – Аннушка, ты меня любишь? (5, s. 173). Bu tipli müraciət forması bütün roman boyu özünü göstərir. Lakin əsərdə Birinci Pyotrun şəxsi xarakterinə aid olunan bir sıra xüsusiyyətlər də əksini tapmışdır ki, bunların içərisində onun idarəedilməz impulsivliyi diqqəti çəkməyə bilməz. Belə ki, hökmdarın ünsiyyət üsulu həmin impulsivlikdən irəli gələnləri qeyri-adilikləri ehtiva edir. Xüsusi kəskinliklə olunmuş təhqiredici (əslində, rus ətalətini aradan qaldırmağa yönəldilmiş) müraciətləri bir yana qoysaq, məsələn, din xadiminə xitabından da görünür ki, çar öz mövqeyinin ifadəsinə elə bilavasitə xitabdan başlayır:

- Святейший отец, - сказал Петр с приличным гневом… Мы твое христианское дело не входим, а ты в наше военное дело входишь… (5, s. 177).

Əslində, Pyotr “святой отец”lə də kifayətlənə bilərdi, ancaq o, “святейший отец” deməklə onun gördüyü inqilabi işə mane olmaq istəyən bir ictimai təbəqənin əsrlərlə toxunulmaz sayılmış başçısına indiyəcən heç bir hökmdarın cəsarət eləmədiyi bir şəkildə ironiya edir.

Həmin ironiya özünü bu və ya digər şəkildə aşağıdakı müraciətdə də göstərir:

- Господа министры! – у Петра и глаза прояснели. – Кормишь вас, поишь досыта, а прибыли от вас много ли?.. (5, s. 421).

Islahatçı hökmdar öz nazirlərinə ona görə “господа” deyə xitab edir ki, dövlətdən yüksək təminat almaları qarşısında göstərdikləri xidmətin çox az olduğunu onlara başa salsın.

Bir çox digər hallarda isə Pyotrun müraciətləri “özünəməxsus”, kobud, təhqiredicidir ki, bu da, bir tərəfdən, artıq qeyd olunduğu kimi Rusiyanı təkidlə Qərb inkişaf yoluna çıxarmaq ehtiyacından, digər tərəfdən isə, çarın özünün xarakterindən irəli gəlir.

Sarayda çariçalara, əsasən, aşağıdakı şəkillərdə müraciət edilir:

a) <u>государыня</u> –

- Пустое, государыня, - сказал Васили Васильевич… (5, s. 67).

b) матушка государыня –

- Матушка государыня, чего же худого нагадать вам может подлая баба Воробиха? (5, s. 57)

c) государыня матушка –

- Государыня матушка, Наталья Кирилловна. — Зотов, отложив перо, встал и поклонился (5, s. 59).

Rusiya cəmiyyətində yuxarı təbəqədən olan şəxslərə əsas müraciət forma-modelləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. " Князь + ad, yaxud ad və ata adı"

1) - Рады видеть тебя, князь Василий Васильевич (5, s. 97). 2) Князь Василий, еще не поздно… (5, s. 151) 3) – На кого же, князь Роман, так разгневались? (5, s. 426) və s.

Knyaz xanımlarına müraciət modeli isə aşağıdakı kimidir:

- Княжна Ольга, княжна Антонида, пожалуйте к нам за стол (5, s. 425) və s.

2.Бояре!

1) - Что же, бояре, подумайте о сем, - сказала Софья, - дело великое (5, s. 99). 2) – Что ж, нам бояться нечего, бояре… (5, s. 223). 3) – Еще что скажете, бояре? (5, s. 44) və s.

Məlumdur ki, Pyotrun islahatları qarşısında ən ciddi əngəl həmişə boyarlar olmuşlar. Orta əsrlər rus feodal həyat tərzinin, mənəviyyatının və idarəçilik üsulunun dayaqları kimi bu zümrəyə yenilik uğrunda mübarizə aparan çarın münasibəti, təbii ki, yaxşı deyildi, ancaq onlarla hesablaşmağa məcbur idi ki, həmin əhval- ruhiyyə boyarlara müraciətdə də özünü hiss etdirir. Belə ki, bu müraciət (Бояре!) kifayət qədər soyuq, özündən kənarlaşdırıcı, etimadsızlıq çalarları ilə zəngindir.

3) Батя!

Батюшка!

1)- Вот, что тебе скажу, батюшка…(5, s. 68). 2) Батя, ведь это я (5, s. 104). 3) Батюшка, были уже здесь… (5, s. 155). 4) Батя, что такое? (5, s. 194). 5. – Батюшка, у меня к нам разговор… (5, s. 381) və s.

4.Владыко!

1) - Спаси, спаси, владыко…

- Владыко, дело плохие, - сурово сказал Артамон Сергеевич. Патриарх повернул к нему расширенные зрачки (5, s. 44). 2) – Нет!- крикнула Наталья Кирилловна, хватаясь за виски. – Владыко, не позволю… Боюсь… (5, s. 45) və s.

Həm "батя (батюшка)", həm də "владыко" müraciətləri bu və ya digər zümrəyə müraciətdə müəyyən qədər neytraldır. Qədim ənənəyə malik həmin rus-slavyan müraciət formaları daha çox dövlət və din başçısına xitabən işlədilmişdir.

Ruslara böyük mənəvi mədəniyyət gətirən xristianlıq (pravoslavlıq) öz əksini müraciət texnologiyalarında da tapır:

1) Православные, - со слезами говорили они на все стороны. – глядите, что с купцом сделали… (5, s. 29). 2) Бунтуете, православные? (5, s. 30). 3) – Щупайте, православные, - вот она, стрела, в груди… (5, s. 121). 4) Э- эй, кто тут живой, православные… (5, s. 124) və s.

Əslində, "Православные!" müraciəti "Люди!" ("Camaat!") xitabının daha təsirli, insanlara etiqad etdikləri dini, hətta Allahın özünü yada salmağa təhrik edən, onlarda mərhəmət hissi oyatmaq məqsədi daşıyan formasıdır. Burada bir yox, bir neçə nəfərə, kütləyə müraciət olunur. qeyd etmək lazımdır ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə həmin müraciətin dinlərarası mistik ziddiyyətlərdən, qısqanclıqdan, dini inam təəssübkeşliyindən doğan qıcıqlandırıcı təsiri də özünü göstərmişdir.

Rus ad-müraciət sistemində xüsusi yeri olan "ad + ata adı" modeli hər kəsə yox, cəmiyyətdə seçilən şəxslərə xitabən formalaşmışdır. Artıq qeyd olunduğu kimi, Birinci Pyotrun özenə də yaxın çevrəsində "Петр Алексеевич" deyə müraciət edilirdi.

Romanın dilində bu cür müraciət olduqca geniş işlənir; məsələn:

1) Степан Семеныч, для бога, научи ты меня, холопа твоего, куда голову приклонить… (5, s. 34). 2) Никита Моисеевич, сказывали мне… (5, s. 57). 3) – Пойми, Софья Александровна (5, s. 68). 4) Подожди, не горячись, Александр Данилович, - мягко остановил его Головин (5, s. 341). 5. – Мы готовы умереть, Иван Иванович… (5, s. 503) və s.

Roman Avropa müraciət formalarının rus dilinə gəlişini də əks etdirir. Kral Avqustun sarayında yemək məclisi təsvir olunarkən o, qonaqlara fransız mədəniyyətinin nümunəsi olaraq "Медам и месье" deyə müraciət edir (5, s. 450).

Əsərdə Qərb mənşəli formalar, əsasən, öz genetik mədəni mühitində təqdim olunsa da, bir çox hallarda rus müraciət – ünsiyyət kontekstində də daxil olur. lakin müşahidələr göstərir ki, haqqında söhbət gedən formalar rus mühitində hələ o qədər də rahat qəbul olunmayıb bir növ "desant" xarakteri daşımaqdadır.

Məsələn:

1.Сэр!

1) Вы торгуете лесом, сэр? (5, s. 167). 2) – Да сэр, - важно ответил Сидней… (5, s. 168) və s.

Nəticə. Rus dilində ən qədim müraciət üsullarını "İqor polku dastanı" ("Слово о полку Игореве") nümayiş etdirir. Güclü vətənpərvərlik ruhunun əks olunduğu eposda qəhrəmanlar bir-birinə " братие" ("qardaşlar") deyə müraciət edərək rus elinin müdafiəsi uğrunda birləşməyin tarixi zərurət olduğunu xatırladırlar. Dastan müəllifi rus elinin knyazlarına adbaad xitab eləyərək onların vətənpərvərlik hisslərini hərəkətə gətirməyə çalışır. "İqor polku dastanı"ndakı müraciətlərdə rəsmilik ön planda olsa da, etiketlər həmçinin böyük emosionallıq kəsb edir. Beləliklə, rus dilində rəsmi müraciət etiketləri ümumslavyan mənşəyinə malik olub, sonrakı inkişaf - zənginləşmə prosesində, əsasən, Avropa modellərini mənimsəmişdir

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı: Elm, 2007. 325 s.
2. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və kommunikasiya, Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 400 s.
3. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 512 s.
4. Слово о полку Игореве. Москва: Просвещение, 1984, 407 с.
5. Толстой, А.Н. Петр Первый. Днепропетровск: Проминь, 1988, 688 с

Айтен Ариф гызы Гусейнова

Традиции официальных обращений в русском языке

Технология официальных обращений в русском языке имеет давнюю традицию. В русском языке эта традиция восходит к общеславянским корням. В «Слове о полку Игореве» отражены древнейшие формы официальных обращений в русском языке. В этом памятнике древнерусской литературы, отражающем сильный дух патриотизма, герои обращаются друг к другу как «братие», тем самым указывают на необходимость объединения для защиты русского народа. Автор эпоса, обращаясь к русским князьям, пытается пробудить в них патриотические чувства. Хотя в обращениях в «Слове о полку Игореве» на первом плане стоит формальность, однако этикетные слова и выражения очень эмоциональны.

Централизованное Московское государство, образовавшееся в начале XVII века, и образовавшаяся после него Российская империя, естественно, создали свои официальные этикетные слова и выражения в самых различных областях общественной, политической и культурной деятельности.

Анализ показывает, что официальные обращения имеют три основных источника - древнерусско-славянский народный язык, церковно-славянский язык, западноевропейский язык.

В статье рассматриваются также обращения из исторического романа «Петр Первый» русского писателя А. Н. Толстого, в одном из источников, дающем полную информацию о структуре, функциональных возможностях и технике употребления обращений в Средневековой России и Российской империи. В романе используются модели обращений, которые характерны как для официальной, так и с неофициальной картины их употребления.

Ключевые слова: русский язык, модели обращений, официальные обращения, процесс общения, этикет

Aytan Arif Huseynova

Traditions of official addresses in Russian

The technology of official addresses in Russian has a long tradition. In Russian, this tradition goes back to common Slavic roots. The Tale of Igor's Campaign reflects the oldest forms of official addresses in Russian. In this monument of ancient Russian literature, which reflects a strong spirit of patriotism, the characters refer to each other as "brethren", thus indicating the need for unity in order to protect the Russian people. The author of the epic, addressing the Russian princes, is trying to awaken patriotic feelings in them. Although formality is in the forefront in the appeals in the Tale of Igor's Campaign, the etiquette words and expressions are very emotional.

The centralized Muscovite state, which was formed at the beginning of the 17th century, and the Russian Empire formed after it, naturally, created their official etiquette words and expressions in various areas of social, political and cultural activity.

The analysis shows that official appeals have three main sources - the Old Russian-Slavonic folk language, the Church Slavonic language, and the Western European language.

The article also deals with appeals from the historical novel "Peter the Great" by the Russian writer A.N.Tolstoy, in one of the sources that provides complete information about the structure, functionality and technique of using appeals in Medieval Russia and the Russian Empire. The novel uses models of addresses that are typical for both the official and unofficial picture of their use.

Key words: Russian language, address patterns, official addresses, communication process, etiquette

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞƏHLA A.ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
abdullayevashakhla@gmail.com

XVI-XVIII ƏSRLƏR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA "YUSİF VƏ ZÜLEYXA" MƏSNƏVİLƏRİNƏ QISA BAXIŞ

Xülasə

"Yusif və Züleyxa" rəvayəti yüzilliklər boyu Şərq xalqları ədəbiyyatında ən sevilən və çox işlənən mövzulardan biri olmuşdur. Bu mövzunun əsası Yusif peyğəmbərin həyat sərgüzəşti olub, "Tövrat"da "Yaradılış" kitabının 37-50-ci fəsillərində, daha sonra isə "Qurani-Kərim"in 12-ci surəsində gəlmişdir. "Tövrat"da Yusif peyğəmbərin həyatı dünyaya gəlişindən vəfatına qədər müfəssəl verilmişdir. "Qurani-Kərim"də isə digər peyğəmbərlərdən müxtəlif surələrdə bəhs olunduğu halda, Yusif peyğəmbərin əhvalatı bir surədə nəql olunmuşdur. Rəvayətin ilkin variantı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramış, bununla belə, əsas süjet və motivlər qorunub saxlanılmış və ədəbi əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Dünya ədəbiyyatında "Yusif və Züleyxa" süjetini özündə əks etdirən ilk əsər eramızın I əsrində yunan dilində yazılmışdır. "İosif və Asenefa" adı ilə tanınmış bu apokrifin orijinalı ilə yanaşı, müxtəlif dillərdə yazılmış 100-dən çox əlyazma nüsxəsi qorunub saxlanılır. Müsəlman Şərqində ilk olaraq bu rəvayətə ərəb ədəbiyyatında müraciət olunmuşdur.

Lakin ərəb dilində bu mövzuda daha çox nəsr əsərləri – Yusif qissəsinin dini-şəri baxımdan şərhi, təfsirlər və ya peyğəmbərlərin həyatından bəhs edən əsərlər – "Qisəsi-ənbiya"lar qələmə alınmışdır. XIII əsrdən başlayaraq türk ədəbiyyatına yol açmış bu mövzuda türk dilində istər nəzm, istərsə də nəsrlə yazılmış əllidən çox "Yusif və Züleyxa" əsəri olduğu məlumdur.

Hazırkı məqalədə ilkin qaynaqlar, təzkirə, əlyazma nüsxələri və müasir elmi ədəbiyyata istinadən XVI-XVIII əsrlər türk ədəbiyyatında "Yusif və Züleyxa" mövzusunda yazılmış məsnəvilər araşdırılır.

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Əski Anadolu ədəbiyyatı, Həmdullah Həmdi, Kamalpaşazadə, Taşlıcalı Yəhya bəy, Bağdadlı Zihni

Şərq ədəbiyyatında ən sevilən və çox müraciət edilən mövzulardan olmuş "Yusif və Züleyxa" rəvayəti XIII əsrdən başlayaraq türk ədəbiyyatına yol açmışdır. Məlum olduğu kimi, XIII əsrədək Anadoluda yazıda hakim dil fars dili olmuş və yalnız 13 may 1276-cı ildə Qaramanoğulları bəyliyinin hökmdarı Məhəmməd bəy Qaramanoğlunun (vəf.1278) saray, divan və məclislərdə türk dilindən başqa bir dildə danışılmaması haqqında imzaladığı fərmanla türk dilinin inkişafına təkan verilmişdir [bax: 22, s.92]. Fərman XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərindən etibarən türk dilində əsərlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Həmin ilk əsərlər sırasında məhz "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin olması da bu mövzunun türkdilli xalqlar üçün özəlliyinin sübutu kimi qəbul edilə bilər. Bu mövzuda türk dilinin müxtəlif qollarında, istər nəzm, istərsə də nəsrlə yazılmış əllidən çox "Yusif və Züleyxa" əsəri olduğu məlumdur. Görkəmli türk alimi Agah Sirri Ləvəndin (1893-1979) yazdığına görə, təkcə XV əsrdən sonrakı dövrdə 27 "Yusif və Züleyxa" yazarı olmuşdur [19, s.120-129].

Türkdilli ədəbiyyatda bu mövzuda "Dastani-Yusif", "Qisseyi-Yusif", "Yusif və Züleyxa", "Əhsənül-qisəs" kimi müxtəlif adlarla əsərlər yazılmışdır. Ümumtürk xalqları ədəbiyyatında ilk "Yusif və Züleyxa" məzmunlu əsər XIII əsr şairi Qul Əliyə məxsus "Qisseyi-Yusif" olmuşdur. Anadolu ədəbiyyatında isə bu mövzuda ilk olaraq Şəyyad Həmzə (XIII əsr) qələm sınamışdır [9].

Əski Anadolu türkcəsində "Yusif və Züleyxa" mövzusunda ən çox əsər XVI əsrdə yazılmış, bu dövrdə ilk olaraq bu mövzunu qələmə alan Kamalpaşazadə olmuşdur. Sultan Fatih (1432-1481) dövrü vəzirlərindən Kamal Paşanın nəvəsi olduğu üçün "Kamalpaşazadə", yaxud "Kamal Paşazadə", "İbni-Kamal" və "Kamal Paşaoğlu" adı ilə tanınan Şəmsəddin Əhməd h.940/m.1534-cü ildə vəfat etmişdir [15, s.320]. Kamalpaşazadənin fars, ərəb və türk dillərində tarixi, ədəbi və dini mövzularda 300-dək əsərinin olduğu bildirilir [24, s.48]. Təzkirələrdə onun ən məşhur əsərləri kimi Divanı, "Yusif və Züleyxa", "Nigaristan", "Təvarixi-Ali-Osman" əsərlərinin adı çəkilir [5, s.14; 20, s.180]. Məşhur türk şairi və ədəbiyyatçısı Vasfi Mahir Kocatürk (1907-1961) Kamalpaşazadəni "böyük alim" kimi qəbul etdiyini, lakin onun "böyük şair" olmadığını vurğulayır. Alim onun şeirlərinin sadə və ifadəsinin düzgün, lakin ritmsiz olduğunu bildirir [15, s.320]. İran alimi Ə.Xəyyampur (1898-1979) əsəri lirik baxımdan Həmdullah Həmdinin (1449-1503) əsərindən sönük, lakin nəzm və ədəbi üsluba riayət baxımından üstün hesab edir [30, s.97]. Qeyd edək ki, görkəmli türk alimi Fuad Köprülü (1890-1966) də Kamalpaşazadənin məsnəvisinin Həmdinin əsəri qədər uğurlu olmadığını yazır [16, s.387].

XVI əsrin ən məşhur şairlərindən olan Taşlıcalı Yəhya bəyin (vəf.1582) də "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi vardır. Şair haqqında məlumat çox azdır. Təzkirələrə

görə, Yəhya bəy İstanbula gəlib, orduya daxil olmuş, Üryani Mehmet Dədə təriqətinə qoşulduqdan sonra əsərlərində irfani məzmunlara yer vermişdir [6, c.2, s.434; 15, s.365; 16, s.388]. Şairin kobud xasiyyəti onun digərləri ilə münasibətinin korlanmasına gətirib çıxarmış, dövrünün digər şairləri, xüsusən də şair Xəyali ilə bəhsləri olmuş, Yəhya bəy onlar əleyhinə şiddətli həcvlər yazmışdır [16, s.388]. Məşhur türk alimi, yazıçısı və jurnalisti Əhməd Kabaklı (1924-2001) Taşlıcalı Yəhyanı əsrin dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulidən (1494-1556) sonra ən üstün şairi hesab edir [11, s.331]. Onu da qeyd edək ki, mənbələrdə Yəhyanın Sultan Süleyman Qanuninin (1494-1566) Bağdad səfərində iştirak etdiyi və Bağdadda Füzuli ilə tanış olduğu da bildirilir [20, s.185]. Yəhya bəyin "Gəncineyi-Raz", "Şah ü Gəda", "Gülşəni-ənvar", "Yusif və Züleyxa" və "Üsulnamə"dən ibarət "Xəmsə"si və bir sıra digər əsərləri var [11, s.332; 15, s.361; 16, s.388; 20, s.185; 24, s.351; 27, c.40, s.157]. Şair gənc vaxtlarında Şama, Kənana və Misirə getmiş, Yusif şəhərini gördükdə "Yusif" qissəsini nəzmə çəkməyi qərara almışdır [15, s.363]. Türkdilli məsnəvilərin ən mükəmməl örnəklərindən biri hesab edilən bu əsər 5179 beytdən ibarətdir və h.990/m.1582-ci ildə Misirdə qələmə alınmışdır [7; 11, s.332; 15, s.363; 26, s.74].

İstanbullu Liqainin də "Yusif və Züleyxa" əsəri olmuşdur. Əbdüllətif Lətifi (vəf.1582) öz təzkirəsində onun Sultan I Səlimin hakimiyyəti dövründə, yəni 1512-1520-ci illər arasında vəfat etdiyini yazır [10, s.304]. Liqai "Yusif və Züleyxa" əsərini fəxrlə Sultan Bayəzidə (1447-1502) təqdim etmiş, lakin Sultan Bayəzid kitabı açan kimi üslub xətalarını görüb: "Əhli olmayanlar belə böyük işə başlamamalıdırlar" demiş və kitabı yandırtmışdır [10, s.304, 305]. Türk alimi Gönül Ayan Liqainin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisini yazarkən təfsirlərdə verilənlərdən kənara çıxdığı üçün əsərinin yandırılaraq şairin cəzalandırıldığını qeyd edir [2, s.32].

Əsrin digər bir "Yusif və Züleyxa" müəllifi Qübari Əfəndi (vəf.1574) dövrünün məşhur arifi, şairi və xəttatı olmuşdur. Şairin 2081 beytdən ibarət olan məsnəvisini h.974/m.1567-ci il rəcəb ayında başlayıb ramazan ayının sonlarında tamamladığı və Sultan II Səlimə (1524-1574) təqdim etdiyi qeyd olunur [23, s.353-354; 28, s.19]. Türkiyəli tədqiqatçı Həsən Aktaş əsərin h.980/m.1572-ci ildə qələmə alındığını və 2106 beytdən ibarət olduğunu bildirmişdir [1, s.6, 16, 48]. Qübarinin məsnəvisi Həmdinin "Yusif və Züleyxa"sına nəzirədir, lakin şairin özünün qeyd etdiyi kimi, o, Həmdinin əlavə etdiyi yersiz hekayələri çıxarmış və ya qısaltmış və Qurandakı "Yusif" qissəsinə sadiq qalmağa çalışmışdır [bax: 27, c.14, s.169; 28, s.19-20].

XVI əsrin daha bir şairi Şərifinin də bu mövzuda əsəri vardır. H.986/m.1578-ci ildə yazılmış əsər 1172 beytdən ibarətdir [17, s.426; 29, s.1062]. Şərifinin əsərinə Həmdinin eyniadlı məsnəvisinin böyük təsiri olmuş, şair özü də məsnəvisində Həmdinin adını çəkmişdir [bax: 26, s.75]. Dövrün tanınmış şairlərindən Ziyai (vəf.1543) də "Yusif və Züleyxa" müəlliflərindən olmuşdur [6, c.2, s.443; 10, s.230].

Daha bir "Yusif və Züleyxa" müəllifi Cəlili (1488-1569) Sultan III Murad dövrü (1574-1595) şairlərindən olmuşdur. Cəlilinin "Yusif və Züleyxa" əsərinin "Xəmsə"

tərkibində olduğu qeyd edilmişdir [13, s.104]. Lakin Bursalı Mehmetə (1861-1925) görə Cəlilinin "Xəmsə"si nəsrlə yazılmış, nəzmlə "Xəmsə"si olan isə İzmiqli Cəlili olmuşdur [6, c.2, s.69-70]. Qeyd edək ki, Bursalı Mehmet iki Cəlilidən heç birinin "Yusif və Züleyxa" əsəri olduğuna işarə etməmişdir. Lakin Agah Sirri Ləvənd əlində fotosurətinin olduğu Cəlili "Külliyyat"ının tərkibində "Yusif və Züleyxa" əsərinin də mövcudluğunu bildirmişdir [bax: 27, c.7, s.270].

Manastırlı Cəlal Çələbinin də "Yusif və Züleyxa" əsəri olduğu məlumdur. "Gülşəni-Şüəra"da Cəlalın "Səd və Səid", "Şərhi-Əvamil" və "Hüsni-Yusif" adlı əsərlərinin adı keçir [3, s.57]. İstanbul Universiteti Kitabxanasında Cəlala aid "Yusif və Züleyxa" başlıqlı əlyazma nüsxəsi mövcuddur [26, s.76]. XVI əsr şairlərindən olan Əhməd Şikarinin də bu mövzuda əsəri olmuşdur. Şikari "Yusif və Züleyxa" məsnəvisini nəzmə başlamış, lakin vəfat etdiyi üçün əsəri yarımçıq qalmışdır [14, s.473; 25, c.4, s.2864; 30, s.105]. Digər bir "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi Kami Mehmetin (vəf.1545) qələminə məxsusdur [5, s.164; 10, 279; 14, s.712; 24, s.277]. Həzəci-müsəddəsdə yazılmış bu əsərin Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) "Yusif və Züleyxa"sının sərbəst tərcüməsi olduğu bildirilir [5, s.164; 10, s.279]. Kami məsnəvini tamamlasa da, onun ölümündən sonra əsər itmişdir və hal-hazırda bu məsnəvidən əldə cəmi 41 beyt mövcuddur [bax: 30, s.103].

Atası Təbrizli olan şair Xəlifə Qərəamədinin (vəf.1572) də "Yusif və Züleyxa" əsəri var. H.970/m.1562-ci ildə tamamlanmış əsər 7000 beytdən ibarətdir [18, s.99; 26, s.76; 30, s.104].

XVI əsr şairlərindən son olaraq bu mövzuya Bağdadlı Zihni (1551-1614) müraciət etmişdir. Zihni "Yusif və Züleyxa" əsərini h.1008/m.1600-cü ildə tamamlamışdır [4, s.577]. Osmanlı fiqh və kəlam alimi və yazıçısı Kınalızade Həsən Çələbi (1546-1604) Zihninin şeirlərindən nümunə versə də, onun "Yusif və Züleyxa" adlı əsər və ümumiyyətlə, məsnəvi yazdığını qeyd etməmiş [14, s.377], Riyazi Mehmet Əfəndi (1572-1644) isə təzkirəsində Zihninin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisindən nümunə gətirmişdir [24, s.157]. Əsər həzəc bəhrində yazılmışdır və mövcud nüsxələr əsasında hazırlanmış tənqidi mətndə beyt sayı 4778-dir [4].

XVII əsr şairi Nemətullah Hunazi də "Yusif və Züleyxa" müəlliflərindən hesab olunur, lakin onun səri bəhrində yazıldığı məlum olan əsərindən bu gün əldə bir nümunə belə yoxdur [bax: 18, s.99; 30, s.107]. Eyni halı Rüfətinin (vəf.1669) "Yusif və Züleyxa" əsərinə də şamil etmək olar [30, s.107]. Əbdürrəhman Həvayi İstanbulinin (vəf.1710) də eyniadlı məsnəvisi bu gün əldə nümunəsi olmayan əsərlərdəndir. Şairin "Yusif və Züleyxa" ilə yanaşı, "Vamiq və Əzra" əsərini də qələmə aldığı məlumdur [6, c.2, s.142; 26, s.78; 30, s.108].

XVIII əsrdə də "Yusif və Züleyxa" mövzusu şairlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dövrün məşhur şair və alimlərindən olan Əhməd Mürşidi (~1689-1761) "Yusif və Züleyxa" məsnəvisini qələmə almışdır. Əhmədi, Əhməd, Mürşidi təxəllüslərilə yazan [12, s.104] şairin h.1149/m.1737-ci ildə yazılmış və həcmi 10 min beytdən yuxarı olan "Pəndnamə" [6, c.1, s.33], 2700 beytdən ibarət olan

"Mövludi-Şərif" (yaxud "Mövludi-Nəbi") və "Hekayeyi-cənabi-Yusuf (u) Züleyha" əsərləri vardır [6, c.1, s.33; 8, s.4, 6, 14]. Ə.Xəyyampur Əhmədi Mürşidinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisindən bu gün əldə nümunə olmadığını [30, s.108], Agah Sirri Ləvənd isə əsərin bir əlyazma nüsxəsinin onda olduğunu yazır [18, s.99]. Əhmədi Mürşidinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin İdris Kadıoğlu tərəfindən iki əlyazma nüsxəsi əsasında tərtib edilmiş tənqidi mətni 2005-ci ildə nəşr edilmiş [12, s.105], türkiyəli tədqiqatçı Ramadan Doğan isə əsəri dil baxımından araşdırmışdır [8, 359 s.]. Rəməl bəhrində yazılmış məsnəvinin Kadıroğlu nəşrində 2590 beyt [12, s.105], Ramadan Doğanın hazırladığı mətndə isə 2660 beyt vardır [8, s.292].

Dövrün daha bir şairi Oflu Bilal Əfəndi də eyni məzmunlu əsərin müəllifidir. Bilal Əfəndinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi 1636 beytdən ibarətdir və şairin öz sözlərinə görə, əsər h.1167/m.1753-cü ildə qələmə alınmışdır [21, s.32, 240].

Sədri-əzəm Köprülüzadə Fazil Mustafa Paşanın (1637-1691) oğlu Əsəd Paşanın (vəf.1726) da "Yusif və Züleyxa" əsəri olmuşdur. Əsəd Paşanın bu gün əldə olan "Yusif və Züleyxa" əlyazması yarımçıqdır. Əsər quruluşca Həmdinin məsnəvisinə bənzəyir [26, s.99].

H.1175/m.1761-ci ildə qələmə alınmış daha bir "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi isə Molla Həsən adlı şairin qələminə məxsusdur [bax: 18, s.99].

Qeyd edək ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin olmamasına baxmayaraq, istər farsdilli, istərsə də türkdilli ədəbiyyatda "Yusif və Züleyxa"ların ən məşhurları məhz "Xəmsə" daxilində olan əsərlərdir. Buna ən gözəl nümunə kimi, farsdilli ədəbiyyatda Əbdürrəhman Caminin, türkdilli ədəbiyyatda isə Həmdullah Həmdi və Taşlıcalı Yəhyanın məsnəvilərini göstərə bilərik. Anadoluda yazıda hakim dil olan fars dilinin yerinə türkcənin keçdiyi XIII əsrdən etibarən yazılan məsnəvilərin sırasında məhz "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin çoxluq təşkil etməsi isə bu mövzunun türkdilli xalqlar üçün özəlliyi və mühümlüyünün bir sübutu kimi qəbul edilə bilər.

İstidafə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aktaş, Hasan. Abdurrahman Gubari. Yusuf u Zuleyha (inceleme – metin). Yüksek lisans tezi. Erzurum, 2006, 246 s.

2. Ayan, Gönül. Ahmed Yesevi Etkisiyle yazılan iki Yusuf u Züleyha / Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 3, Konya, 1997, s.31-38

3. Bağdatlı Ahdi. Gülşen-i Şu`ara. Hazırlayan: Süleyman Solmaz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018, 309 s.

4. Bağdatlı Zihni. Yusuf u Züleyha. Hazırlayan: Ahmet Doğan. İstanbul: Kesit, 2014, 772 s.

5. Beyani. Tezkiretü`ş-şü`ara. Hazırlayan: Aysun Sungurhan Eyduran. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2008, 280 s.

6. Bursalı, Mehmed Tahir Efendi. Osmanlı Müellifleri. Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. 1.Cild. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972, 512 s.; 2.Cild. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972, 469 s.

7. Çavuşoğlu, Mehmet. Yusuf ile Zeliha (Tenkidli Basım). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, 192 s.

8. Doğan, Ramadan. Ahmed-i Amidi`nin Yusuf u Züleyhası (Metin ve inceleme). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2005, 359 s.

9. Hamza, Şeyyad. Yusuf ve Zeliha. Hazırlayan: İ.Taş. Ankara, 2010, 554 s.

10. Hatibzade, Abdüllatif Latifi. Tezkire-i Latifi. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1314, 391 s.

11. Kabaklı, Ahmet. Türk Edebiyatı. Cilt 2. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1966, 752 s.

12. Kadıoğlu, İdris. Diyarbekirli Ahmedi`nin Yusuf ile Züleyha Hikayesi. T.C. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED). Kasım 2009, Cilt-1, Sayı: 2, s.104-115.

13. Karahan, Abdülkadir. Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980, 343 s.

14. Kınalızade, Hasan Çelebi. Tezkiretü'ş-şu'ara. Hazırlayan: Dr. Aysun Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017, 942 s.

15. Kocatürk, Vasfi Mahir. Türk edebiyatı tarihi. Başlangıçtan bugüne kadar Türk edebiyatının tarihi, tahlili ve tenkidi. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964, 856 s.

16. Köprülü, Fuad. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, 440 s.

17. Kültüral, Zuhal. Şerifi`nin Yusuf u Zeliha hikayesi ve dil özellikleri // Turkish Studies İnternational Periodical for the Languages, Literature nad History of Turkish or Turkic. Volume 4/7 Fall 2009, s.424-437.

18. Levend, Agah Sırrı. Divan Edebiyatında Hikaye // TDAY Belleten. Ankara, 1967, s. 71-117.

19. Levend, Agah Sırrı. Türk Edebiyatı tarihi. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, 666 s.

20. Mengi, Mine. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. 12. baskı. Ankara: Akçağ, 2006, 445 s.

21. Oflu Bilal Efendi. Kıssa-i Yusuf u Zeliha. Hazırlayan: Muhammet Kuzubaş. İstanbul: Karadeniz Dergisi Yayınları, 2010, 247 s.

22. Ölmez, M. ve b. VIII-XIII Yüzyıllar Türk Edebiyatı. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2367. Eskişehir, 2011, 175 s.

23. Parmaksızoğlu, İsmet. Abdurrahman Gubari`nin Hayatı ve Eserleri // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1950, Sayı: 2, Cilt: 1, s.347-357.

24. Riyazi. Riyazü'ş-Şuara. Hazırlayan: Namık Açıkgöz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017, 356 s.

25. Sami, Şemseddin. Kamusu`l-A`lam. 4.Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1311, 797 s.

26. Türkdoğan, Melike Gökcan. Klasik Türk Edebiyatında Kur`an Kıssalarını Konu Alan Mesneviler // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Volume: 3, İssue: 15. Klasik Türk Edebiyatının Kaynaklar Özel Sayısı, s.64-92

27. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 7. Ankara: TDV, 1993, 560 s.; Cilt 14. Ankara: TDV, 1996, 559 s.; Cilt 40. Ankara: TDV, 2010, 585 s.

28. Ünlü, Osman. Abdurrahman Gubari Efendi ve Kıssa-i Yusuf`u / Erciyez, Eylül 2005, Sayı: 333, s.16-20.

29. Yazar, Sadık. XIV Asır Şairlerinden Eğirdirli Şerifi`nin Şevahidü`ş-Şühedası // Turkish Studies İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 4/2 Winter 2009, s.1060-1084.

30. خیام پور، عبدالرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۵۲، ۱۳۳۹، ص ۸۵ تا ۱۱۹

Shahla A.Abdullayeva,
PhD in Philology

A BRIEF OVERVIEW OF "YUSUF AND ZULAIKHA" POEMS IN TURKISH LITERATURE OF THE 16th-18th CENTURIES

Abstract

Legend about Yusuf and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Eastern literature. The basis of this theme was taken from the life story of Prophet Joseph, narrated in Torah (Genesis, 37-50) and the 12th sura (chapter) of Holy Qur`an. There is given all Joseph's life in Torah – from birth to his death. And, in Qur'an unlike stories of other Prophets, the details of which are scattered throughout the Holy Qur`an, the history of Prophet Joseph was revealed completely in one surah. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. Though, the main motifs were preserved and reflected in literary works.

In the world literature, the first work, including the legend about Prophet Joseph, was written in Greek in the first century AD. This apocryphal narrative is known as the story of Joseph and Aseneth, and has been preserved in more than one hundred manuscript items in many languages, starting with the Greek original and ending with the Slavic one. In the Muslim East, the legend about Yusuf and Zulaikha was first used in Arabic literature. But more works in Arabic were written in prose - commentaries to the Surah Yusuf, didactic and religious works and Qisas al-Anbiya (Stories of the Prophets). Since the 13th century, more than fifty Masnavis have been written on this theme in Turkish literature, both in verse and in prose. In this article, we give a brief overview of the masnavis on the theme "Yusuf and Zuleikha" in Turkish literature of the 16th-18th centuries, based on primary sources, tadhkirahs, manuscripts, catalogues and modern scientific literature.

Keywords: Yusuf and Zulaikha, Old Anatolian literature, Hamd Allah Hamdi, Kamal Pashazade, Yahya bey Dukagjini, Zihni from Baghdad

Шахла А.Абдуллаева,
доктор философии по филологии

КРАТКИЙ ОБЗОР МАСНАВИ «ЙУСУФ И ЗУЛЕЙХА» В ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVI-XVIII ВЕКОВ

Резюме

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в восточном мире, особенно в тюркоязычной литературе. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе Прекрасном в главах 37-50 «Бе-решит» в Торе и в 12-й суре Священного Корана. В Торе прослеживается вся его жизнь – от рождения до его смерти. В Коране, в котором сведения о других Пророках разбросаны по всей Священной книге, история о Пророке Иосифе передана полностью в одной суре. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям, но основной сюжет и мотивы притчи были сохранены и отражены в литературных произведениях.

В мировой литературе первое произведение, включающее легенду о Пророке Иосифе, было написано на греческом языке в первом веке нашей эры. Этот апокриф известен как «Повесть об Иосифе и Асенефе» и сохранился в более ста рукописных списках на многих языках, начиная с греческого оригинала и кончая славянским. На мусульманском Востоке притча о Йусуфе и Зулейхе впервые встречается в арабской литературе. Но большинство произведений на арабском языке написано в жанре прозы – как комментарии к суре «Йусуф», произведения религиозно-дидактического характера и «Кысас аль-Анбия» («Истории пророков»). Известно, что начиная с XIII века, в турецкой литературе насчитывается более пятидесяти произведений «Йусуф и Зулейха», написанных в стихах и прозе. В данной статье, на основе первоисточников, тезкире,

рукописных списков и современной научной литературы, дается краткий обзор произведений на тему «Йусуф и Зулейха» в турецкой литературе XVI-XVIII веков.

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, турецкая литература, древнеанатолийская литература, Хамдуллах Хамди, Камалпашазаде, Ташлыджалы Яхья-бей, Зихни Багдади

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: ***akademik Möhsün Nağısoylu***
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XANIM ZAİROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
H.Cavid prospekti,117
kh.zairova@gmail.com

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI „BEFREİUNG“ dərgisi

XÜLASƏ

Azərbaycan mətbuat tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsində mühacirət mətbuatı nümunələrinə diqqət yetirilməsi mühüm amillərdəndir. Bu nöqteyi-nəzərdən məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mühacirlərinin Almaniyadakı fəaliyyətinə nəzər salınır, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan mühacirlərinin Almaniyada nəşr olunan mətbu orqanı „Kurtuluş” dərgisi və onun almanca nəşri olan „Befreiung“ dərgisi haqqında ətraflı məlumat verilir və araşdırma aparılır.

„Kurtuluş” dərgisi Azərbaycan mühacirlərinin Almaniyadakı ilk mətbu orqanı “İstiklal” qəzeti, habelə “Milli Yul” və “Yaş Türküstan” mətbu orqanları ilə müqayisə edilir, həm “Kurtuluş”, həm də “Befreiung” dərgilərinin nəşr tezliyi diqqətə çatdırılır.

Məqalədə, eyni zamanda, arxiv materiallarından istifadə olunaraq qeyd olunan dövrdə alman mətbuatında həm Azərbaycan mühacirlərinin, həm də alman professorlarının Azərbaycanın azadlıq mücadiləsinə həsr olunmuş məqalələrindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan mühacirət mətbuatı, Almaniya, Kurtuluş, Befreiung.

Key words: Azerbaijani emigrant press, Germany, Kurtulush, Befreiung.

Ключевые слова: Азербайджанская эмигрантская пресса, Германия, Куртулуш, Befreiung.

Giriş

Türkiyədə “Yeni Kafkasya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurt” kimi mühacir dərgiləri və “Bildiriş” qəzetinin nəşri qadağan olunduqdan sonra azərbaycanlılar qəzetlərini nəşr etmək üçün Berlini seçdilər. 1932-ci il yanvarın 10-da Berlində azərbaycanlı mühacirlərin “İstiklal” qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzü gördü (5,129; 19,85; 20,60; 22,25) [1]. Qəzet 18 oktyabr 1934-cü ilədək hər on gündən bir çap olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan mühacirlərinin alman mətbuatında da məqalələri yer almışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan mühacirləri tərəfindən təşkil olunan tədbirlərdə mühacirlərlə yanaşı həm də alman professorlar Azərbaycan, Azərbaycan dili, Azərbaycanın haqq işi uğrunda mübarizəsi haqqında məruzələrlə çıxış etmiş (9;

[1] Müqayisə et: Befreiung Nr.1. səh 63.

10; 11; 12; 13; 14; 16; 17), alman mətbuatında bu barədə məqalələr dərc etmiş (1; 2; 6; 7; 8; 21), habelə azərbaycanlı mühacirlərin əsərləri haqqında toplularda rəylər (18) yazmışlar.

Dr. J.Benzing mühacirlərin Avropadakı nəşrlərini iki qrupa ayırırdı:

1. Mühacirətdə və ölkə daxilində türk oxucularına yönəlmiş nəşrlər;
2. Avropa dairələrini türk istiqlal hərəkatının problemləri ilə tanış etmək məqsədi daşıyan nəşrlər (5,131).

J.Benzing birinci qrupa aid nəşrlər sırasında "Müsavat Azərbaycan-Türk Xalq Partiyasının partiya üzvlərinə və həmvətənlərinə Müraciəti"ni, 28 may 1933-cü il tarixli "İstiqlaliyyətimizin 15-ci ildönümü münasibətilə; avqust 1935-ci il tarixli ərəb qrafikası ilə yazılmış "Qafqazın Azərbaycan mühacirlərinə", azərbaycanlı həmvətənlərə avqust 1936-cı il tarixli „ Müsavat Milli Azərbaycan Xalq Partiyasının Konfransına Çağırış"ı, ikinci qrupa aid nəşrlərdən Berlində H.Münşinin "Azərbaycan Respublikası" (1930) və M.Ə.Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (1936) əsərlərinin çap olunduğunu qeyd edir (5,131).

Kurtuluş

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan mühacirlərinin Almaniyada nəşr etdikləri mətbu orqanlarından biri mühacirət mətbuatının ilk dövrünün əsas siması, Şərqdə ilk demokratik dövlətin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan "Kurtuluş" dərgisi olmuşdur.

"Kurtuluş" dərgisi 1934-cü ilin noyabrından Azərbaycanın Milli Müdafiə Orqanı kimi nəşr olunmağa başlayır. "İstiqlal" və onun davamı olan "Kurtuluş" həm məzmun, həm də daxili quruluşuna görə oxşar, zahirən fərqli olmuşlar. "İstiqlal" qəzet kimi, "Kurtuluş" dərgi kimi nəşr olunmuşdur (5,129). İdel-Ural mühacirlərinin "Milli yul" və Berlində Türkistanın müstəqilliyi uğrunda milli mücadilə orqanının özbək dilində nəşr olunan aylıq dərgisi "Yaş Türküstan"la müqayisədə "Kurtuluş"da "*xüsusilə diqqəti çəkən, Avropa siyasəti ilə bağlı məsələlərlə sıx məşğul olan, eləcə də Avropa mətbuatında Sovet İttifaqındakı türklük məsələləri ilə bağlı yazılan məqalələrin yenidən əks olunmasıdır*" (5,129).

"Kurtuluş" dərgisi müstəqil nəşriyyata malik olmuşdur. Dərginin redaktə və nəşr işlərinə 1919-cu ildə dağ-mədən mühəndisliyi ixtisası üzrə Berlin Universitetində təhsil almış, fəal mühacir həyatı keçirmiş, XX əsrin 30-cu illərindən "Almaniyada Azərbaycanın İstiqlal Komitəsi"nin sədri Hilal Münşi cavabdeh olmuşdur. "Kurtuluş"dakı məqalələr M.Ə.Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, V.Nuhoğlu, Daşdəmir, Mir Yaqub, A.K.Qulu, həmçinin Müsavatcı, Seyirci, Siyasətci, OT, H.K…-gi kimi təxəllüslərlə yazan müəlliflər tərəfindən yazılmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərlə yanaşı, xarici müəlliflərin – Jäschke G., Benzing J., Bonckovskinin və b. məqalələri də dərgidə öz əksini tapmışdır.

"Kurtuluş" dərgisi 1934-1939-cu illərdə nəşr olunmuşdur. Dərginin birinci nömrəsi 1934-cü ilin noyabrında, sonuncu – 56/57-ci nömrəsi 1939-cu ilin iyun-iyul

aylarında nəşr olunmuşdur.[2] Kurtuluşun 10 nömrəsi ikili nömrə kimi çıxmışdır. Birinci ildə 2 nömrəsi nəşr olunmuşdur (Əlavə 1). 1936-cı ilin sentyabrından "Kurtuluş" dərgisi ilə yanaşı Müsavat Partiyasının xəbərlər qəzeti - "Müsavat bülteni" nəşr olunmağa başlayır (5,130).

Befreiung

1937-ci ilin yanvar ayından etibarən „Kurtuluş" dərgisi „Kurtuluşun Qafqaz əlavəsi" adlı almanca əlavə ilə çıxmağa başlamışdır (3,1; 5,130). Təəssüf ki, tədqiqatlarımız zamanı "Kurtuluş"un almanca nəşr olunan ilk 3 nömrəsini əldə etmək bizə müyəssər olmamışdır. Yalnız 1939-cu ildə "Kurtuluş" dərgisinin almanca nəşri olan "Befreiung" yenilənmiş formada çap olunmağa başlayır. Adı 1946-cı ildə Sovet işğal zonasında Alman Xalq Təhsili İdarəsi tərəfindən tərtib edilən "Məhv ediləcək ədəbiyyat siyahısı"nda 13393 nömrə altında qeyd olunmasına baxmayaraq (15), Berlin Dövlət kitabxanasında "Befreiung" dərgisinın bir nüsxəsinə təsadüf etdik. "Befreiung" rüblük dərgi kimi çap olunmuş və iki nömrəsi çıxmışdır.

"Befreiung" dərgisinın nəşr tezliyi

İl	Nr.	Nəşr ayı və ili	Səhifələrinin sayı
1	1	Yanvar-Fevral-Mart, 1939	64
1	2	Aprel- May- İyun, 1939	100

Dərginin üz qabığında yazılır:

> **"Befreiung"** Azərbaycanın milli müdafiə orqanı olan "Kurtuluş" dərgisinın almanca nəşri, rübdə bir dəfə çıxır, „Kurtuluş" dərgisinın nəşr evi.

Daha sonra ilk səhifədə „Kurtuluş" dərgisinın redaksiyasından" adlı yazı verilir:

„Tərəfimizdən Azərbaycan milli hərəkatının mərkəzi orqanı olan "Kurtuluş"un Berlində hər ay türk dilində çıxan alman nəşri sırf texniki səbəblərdən üçüncü saydan sonra çıxa bilməyib. İndi bu səbəblər aradan qaldırıldıqdan sonra biz almanca nəşrimizi rüblük dərgi şəklində yeniləyirik və ümidvarıq ki, qarşımıza qoyduğumuz vəzifəni gələcəkdə mütəmadi olaraq həyata keçirə biləcəyik. Alman oxucusunun nəşrimizə göstərdiyi səmimi diqqət bizi görülən işlərdə daha da həvəsləndirəcək" (3,1)

Birinci nömrənin ikinci səhifəsində mündəricat verilir.

İlk məqalə "Milli ideyanın zəfəri adlanır". Sonra M.Ə Rəsulzadənin "Yeni zamanın ruhu", Ə.Vahabın "Şərqi Avropa probleminin həllində Prometey xalqlarının rolu" məqalələri yer alır. Alman alimləri Azərbaycanın Milli Müstəqillik hərəkatı haqqında rubrikasında Prof.Dr. G.Jäschkenin "28 Mayın tarixi əhəmiyyəti", Prof.Dr.

[2] Müqayisə et: Yaqublu N. Azərbaycan mühacirət mətbuatı, 2014, Bakı, səh.28.

G.von Mendenin "28 May idealı yaşamağa davam edir", Dr. J.Benzingin "Azərbaycanın istiqlal günü münasibətilə" adlı məqalələri yer alır.
"Sovet terroru və Azərbaycanda milli hərəkatın müqavimət hərəkatı" adlı məqalə M.Ə.Rəsulzadənin polyak dilində nəşr olunmuş "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə"əsərinin "Azərbaycanda mübarizənin hazırki vəziyyəti" fəslindən bir hissəni əhatə edir.

Mirzə Balanın "Azərbaycanda siyasi məhkəmələr" məqaləsindən sonra A.Azərinin "Musavat" Partiyasının tarixi" məqaləsi yer alır. Məqalə Mirzə Bala Məmmədzadənin türk dilində nəşr olunan "Azərbaycanın Milli Hərəkatı – Milli "Musavat"Partiyasının tarixi" əsərinə həsr olunmuşdur. Daha sonra Müsavat Milli Azərbaycan Xalq Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin "Beynəlxalq siyasi vəziyyət və sovetlərin təcrid olunması" adlı çağırışı dərgiyə daxil edilmişdir. (3)

Sonda xronika verlimişdir. Xronikaya *Türkiyə Cumhuriyyətinin banisi M.K.Atatürkün vəfatı ilə bağlı Azərbaycanın başsağlığı teleqramı; Münhen sazişi və "Müsavat" partiyası; 11 il sovet sürgünündə; Rayxın mətbuat məktəbində; 53 kommunistin məhkəməsi; "Azərbaycanın problemi" məruzəsi; Yaponiyada nəşr olunan "İslam dünyası" (Die Welt des İslams) dərgisində Azərbaycanın istqlal hərəkatı haqqında məqalə; Moskva və İslam dünyası; "Qafqaz" dərgisinə iftira; "Qafqaz" dərgisinın təhrifi; 185.9 milyon ton neft* oçerkləri daxil edilmişdir (3).

"Befreiung"un son səhifəsində verilən mətn "Kurtuluş" dərgisinın ideallarını izləyir:

„Kurtuluş" Azərbaycan azadlıq hərəkatının mərkəzi orqanıdır. Berlində türk dilində aylıq nəşr olunur. 1934-cü ildə yaradılmışdır, 1931-ci ildən Berlində nəşr olunan "İstiqlal" qəzetini əvəz edir. „İstiklal" 1922-ci ildən İstanbulda nəşr olunan "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" dərgi və qəzetlərinin işini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Hərəkatının bütün bu orqanları milli hərəkatın lideri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən nəşr edilmiş və "Kurtuluş" dərgisi ilə eyni proqram və siyasi istiqamətlə çıxış etmişdir.

„Kurtuluş" Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək və Qafqazın gələcək konfederasiya əsasında və digər qonşularla tam razılıq əsasında təşkili deməkdir.

"Kurtuluş" millətçidir. O, sinfi mübarizəyə qarşı vuruşur və milli həmrəylik ideyasını müdafiə edir.

"Kurtuluş" təkcə bolşevizmə deyil, bütün kosmopolit, beynəlmiləlçi və digər destruktiv doktrinalara da düşməndir. O, mədəniyyəti yalnız milli olaraq təsəvvür edir və fərdin xoşbəxtliyini cəmiyyətin xoşbəxtliyi ilə sıx bağlı görür" (3,63)

"Befreiung" dərgisinın ikinci nömrəsinin birinci səhifəsində mündəricat, son səhifədə isə Azərbaycan Milli Hərəkatı haqqında M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məmmədzadənin, Dr. Mir Yaqubun, H. Münşinin İstanbulda, Varşavada, Parisdə, Berlində türk, rus, fars, fransız, alman, polyak dillərində nəşr olunmuş kitabları, habelə "İstiqlal uğrunda" şeir toplusu haqqında məlumat verilmişdir.

İkinci nömrənin ilk məqaləsi "Böyük böhran günlərində" adlanır. Növbəti məqalə Azərbaycan Respublikasının Müstəqilliyinin elan olunmasının 21-ci ildönümü münasibətilə yazılmış "Azərbaycanın Milli hərəkatının ideoloji inkişafı" məqaləsidir. Daha sonra Məmməd Əminin "Sovet patriotizmi"nin ruslaşdırma cəhdləri, Mirzə Balanın Sovet türk respublikalarında rus əlifbasının tətbiqi münasibətilə yazdığı "Moskvanın ruslaşdırma siyasəti", Prof. Dr. C.Brockelmannın "Azərbaycanın azadlıq mübarizəsi", Prof.Dr. G.Jäschkenin "Azərbaycanın azadlıq mücadiləsi alman mətbuatında" məqalələri dərgidə yer alır. "Alman alimləri Azərbaycanın milli istiqlal hərəkatı haqqında" rubrikası Prof. Dr. Herbert W.Dudanın "Azərbaycanlı dostlarıma", Prof. Dr. Herbert Janskinin "Azərbaycanın müstəqilliyi" məqalələrini əhatə edir.

1936-cı ilin avqustunda „Müsavat" Milli Azərbaycan Xalq Partiyasının qurultayı baş tutur. Bu Qurultay Partiyanın yaradılmasının 25 illik yubileyi ilə eyni günə təsadüf edir. Qurultayda Partiyanın yeni proqramı təqdim edilir. Başqa sözlə, partiyanın gələcək taktikası o zamankı beynəlxalq vəziyyətlə uyğunluğu müəyyən edilir. Oxucuları Musavat Partiyasının fəaliyyəti ilə tanış etmək üçün dərgidə "Müsavat Partiyasının ideoloji və taktiki əsasları. Müsavat Partiyasının bülletenlərindən fraqmentlər" adlı məqalə yer alır. Daha sonra Ə.Azərtəkinin "Müsavat hərəkatının əsasları" adlı yazısı verilir. Oxucuların böyük marağına səbəb olan, bir neçə mühüm hissəni əks etdirən bu yazı "Musavat"ın partiya orqanı olan "Milli Azərbaycan Xalq Partiyasının bülleteni"nin 2 saylı nömrəsində dərc olunmuşdur. Ə.Vahabın "Azərbaycan Sovet Rusiyasına qarşı mübarizədə" məqaləsi *Giriş; 27 aprel 1920-ci il Sovet işğalı və ilk repressiyalar; Azərbaycan milli ordusunun buraxılması və ləğvi; Xalq üsyanları; Kənd təsərrüfatı necə kollektivləşdirildi; Sui-qəsdçi Azərbaycan* adlı hissələrdən ibarətdir. Ə.Azərinin "Milli Azərbaycan Respublikasının nailiyyətləri" məqaləsi Azərbaycanın zorla zəbt olunmasının 19-cu ildönümünə həsr olunmuşdur. Növbəti məqalə H.Münşinin "Müsavatçılar sürgündə" yazısıdır. Y.Əlinin "Mirzə Fətəli Axundzadə" məqaləsi Mirzə Fətəlinin sovetlərdə təşkil olunan yubiley tədbirlərinə həsr olunmuşdur. Dərgidəki sonuncu yazı A.Atayın Azərbaycanın milli sərvətləri və iqtisadi imkanlardan bəhs edən "Azərbaycanın iqtisadi əsasları" məqaləsidir (4).

İkinci nömrədəki Xronikaya *28 May münasibətilə; "Müsavat" Azərbaycanda rus əlifbasının tətbiqi haqqında; Əhməd bəy Ağaoğlunun vəfatı, Prof Dr Fuad Köprülünün yubileyi; Prof. Dr. G. Jäschkenin elmi fəaliyyətinin 25 illiyi; Dramaturq Cəfər Cabbarlının intiharı; Nizami və Mirzə Fətəlinin yubiley tədbirləri; Nəşrlərimiz barədə mətbuatdan səslər; Alman mətbuatı və "Befreiung"; Sovet İttifaqının xalqları; Azərbaycanın əməyi sabotaj edilir. Azərbaycanda Moskvanın neft orqanları; Azərbaycan poeziyası antologiyası; Azərbaycanda sovet mədəniyyəti; Gəncədə bir məhkəmə; Sərhəddən qaçanlar; Azərbaycan kənd ziyalılarının məhvi; Azərbaycan ziyalılarının Stalinə sədaqət andı; Azərbaycan Kommunist Partiyasında təmizləmə* oçerkləri daxil edilmişdir. (4)

Satış qiymətləri

"Kurtuluş" dərgisinın ilk nömrəsində illik abunə 100 fr. (franc), 6 aylıq abunə 60 fr., üç aylıq abunə isə 30 fr. yazılmışdır. Lakin 1-ci ilin 2-ci nömrəsindən abunə qiymətləri bir il üçün 40 fr., 6 ay üçün 25 fr. və 3 ay üçün 15 fr. müəyyən edilmiş, artıq 3-cü ilin 23-cü nömrəsindən abunə haqqı bir il üçün 55 fr., 6 ay üçün 40 fr. və 3 ay üçün 20 fr.-a qədər artırılmışdır. Qiymətləndirmədə sonuncu dəyişiklik 3-cü ilin 25-26 nömrələrində olmuş, abunə haqqı bir il üçün 70 fr., 6 ay üçün 50 fr. və 3 ay üçün 30 fr. təşkil etmişdir. "Befreiung"un qiyməti isə 1 RM (Reichsmark), illik abunə 3 RM, xaricdə satış üçün 5 RM olaraq müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin 30-cu illərində Almaniyada nəşr olunan "Kurtuluş" dərgisinin almanca nəşri "Befreiung"un cəmi iki sayı cıxmasına baxmayaraq, həmin dövrdə sovet Azərbaycanında baş verən hadisələrin, faktların Avropa, xüsusilə də alman ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Əlavə 1. "Kurtuluş" dərgisinın nəşr tezliyi

İl/cild	Nr.	Nəşr ayı və ili	Səhifə sayı	Biblioqrafik səhifələr
1	**1**	Noyabr, 1934	32	1-32
	2	Dekabr, 1934	40	33-72
2	**3**	Yanvar, 1935	28	73-100
	4	Fevral, 1935	28	101-128
	5	Mart, 1935	32	129-160
	6	Aprel, 1935	28	161-188
	7-8	May-İyun, 1935	39	189-228
	9	İyul, 1935	32	229-260
	10	Avqust, 1935	32	261-292
	11	Sentyabr, 1935	34	293-326
	12	Oktyabr, 1935	30	327-356
	13-14	Noyabr-Dekabr, 1935	48	357-404
3	**15**	Yanvar, 1936	32	405-436
	16	Fevral, 1936	32	437-468
	17	Mart, 1936	32	469-500
	18	Aprel, 1936	32	501-532
	19	May, 1936	32	533-564
	20	İyun, 1936	16	565-581
	21-22	İyul-Avqust, 1936	32	əldə olunan cildin bu sayında biblioqrafik səhifələr qeyd

				olunmamışdır
	23	Sentyabr, 1936	32	613-644
	24	Oktyabr, 1936	28	645-672
	25-26	Noyabr-Dekabr, 1936	40	673-712
4	**27**	Yanvar, 1937	32	713-744
	28	Fevral, 1937	32	745-776
	29-30	Mart-Aprel, 1937	40	777-806
	31	May, 1937	32	807-338
	32	İyun, 1937	32	839-870
	33-34	İyul-Avqust, 1937	36	871-906
	35	Sentyabr, 1937	36	907-942
	36	Oktyabr, 1937	36	943-978
	37-38	Noyabr-Dekabr, 1937	40	979-1018
5	**39**	Yanvar, 1938	32	1019-1050
	40	Fevral, 1938	32	1051-1082
	41	Mart, 1938	36	1083-1118
	42	Aprel, 1938	32	1119-1150
	43	May, 1938	36	1151-1186
	44	İyun, 1938	40	1187-1226
	45-46	İyul- Avqust, 1938	36	1227-1262
	47-48	Sentyabr-Oktyabr, 1938	44	1263-1306
	49	Noyabr, 1938	32	1307-1338
	50	Dekabr, 1938	32	1139-1370
6	**51**	Yanvar, 1939	32	1371-1402
	52	Fevral, 1939	32	1403-1434
	53	Mart, 1939	32	1435-1466
	54	Aprel, 1939	28	1467-1494
	55	May, 1939	24	1495-1518
	56-57	İyun-İyul, 1939	36	1519-1554

ƏDƏBİYYAT

1. Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient. 3. Jg.Nr.4, Nr.5.
2. Angriff. 22 Mai 1937.
3. Befreiung. Nr.1, 1939.
4. Befreiung. Nr.2, 1939.
5. Benzing J. Berliner politische Veröffentlichungen der Türken aus der Sowjetunion, S.122-131, In: Die Welt des Islams, Bd.18. 1936.
6. Deutsche Tageszeitung. 28 Mai 1930.
7. Deutsche Zeitung. 04 Juli 1930.

8. Die Sowjetherrschaft in Aserbaidschan.Völkischer Beobachter. 15. November 1935.
9. Foy, Karl. Aserbajğanischen Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, Jg. VI, 1903, Abt II, 126.
10. Jäschke G. Almanya ve Azerbaycan (Deutschland und Aserbeidschan), Kur. I, S. 213-217. https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1837/tur
11. Jäschke G. Aserbeidschaner und Tataren. MSOS XL (1937), S. 117-128. — Türk. Qevr.: Kur., S. 1106-11, 1144-47.
12. Jäschke G. Deutschland und Aserbeidschan. Politisches Archiv des Auswertigen Amts.
R 84340. Bd.1
13. Jäschke G. Der Freiheitskampf Aserbaidschans im Spiegel der deutschen Presse, S 28-33, Befreiung Nr.2, 1939.
14. Jäschke, G. Azerbaycan hakkında Almanca neşriyattan. Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl 3, II Kanun, 1934. Nu.26. S. 27-31.
15. Liste der auszusondernden Literatur. Hrgb. von der Deutschen Verwaltung für Volksbildung in der Sowjetischen Besatzungszone. Berlin: Zentralverlag, 1946.
http://www.polunbi.de/bibliothek/1946-nslit-zeit.html#b
16. Neue Preußische Kreuz-Zeitung. 31.05.1931.
17. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R84340 Bd.2. Dokument an das Auswärtige Amt in Berlin von 02 Mai.1935.
18. Spuler B. Azerbaidzan w walce o niepodleglos (Aserbaidschan im Kampfe um die Unabhängigkeit) by Mehmed Emin Resulzade. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Jahrg. 3, H. 4 (1938), pp. 638-639 file:///C:/Users/User/Downloads/41040859%20(1).pdf
19. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. I hissə. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2002.
20. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika, (1921-1991), Bakı, 2005.
21. Völkischer Beobachter. 23 Mai 1937.
22. Yaqublu Nəsiman. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. Bakı: Elm və təhsil. 2014.

KHANIM ZAIROVA

AZERBAIJANI EMIGRATION PRESS
"BEFREIUNG" JOURNAL

SUMMARY

One of the important factors in the systematic study of the press history of Azerbaijan is to pay attention to examples of emigrant press. From this point of view, the article examines the activities of Azerbaijani emigrants in Germany at the beginning of the 20th century, provides detailed information and research about the journal "Kurtulush" and its German edition "Befreiung", the press organ of the Azerbaijani emigrants published in Germany in the 30s of the 20th century.

"Kurtulush" is compared with newspaper "Istiklal", the first press of Azerbaijani emigrants in Germany, as well as "Milli Yul" and "Yash Turkistan" press, and the periodicity of both journals "Kurtulush" and "Bereiung" is highlighted.

At the same time, the article deal with the articles of Azerbaijani emigrants and German professors dedicated to the independence struggle of Azerbaijan in the German press using archival materials.

ХАНЫМ ЗАИРОВА

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЭМИГРАНТСКАЯ ПРЕССА
ЖУРНАЛ "БЕФРАЙУНГ"

РЕЗЮМЕ

Одним из важных факторов в систематическом изучении истории прессы Азербайджана является внимание к примерам эмигрантской прессы. С этой точки зрения в статье рассматривается деятельность азербайджанских эмигрантов в Германии в начале 20-го века, дается подробная информация и исследование о журнале "Куртулуш" и его немецком издании "Бефрайунг", печатном органе азербайджанских эмигрантов, издававшемся в Германии в 30-е годы 20-го века."Куртулуш" сравнивается с газетой "Истикляль", первой прессой азербайджанских эмигрантов в Германии, а также с прессой "Милли Юл" и "Яш Туркестан", подчеркивается периодичность обоих журналов "Куртулуш" и "Бефрайунг". В то же время в статье на основе архивных материалов рассматриваются статьи азербайджанских эмигрантов и немецких профессоров, посвященные борьбе за независимость Азербайджана в немецкой прессе.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: fil.ü.f.d, dos. Cavidə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
H.Cavid prospekti, 117
cavi_e@yahoo.com

CEYMS COYSUN "SÜRGÜNLƏR" ƏSƏRİNİN İDEYA VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSIYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə irland yazarı C.Coysun yeganə dram əsəri olan "Sürgünlər" təhlil edilir. C.Coysun "Sürgünlər" əsərinin yazılma və səhnələşdirilmə tarixi haqqında qısa məlumat verilir. Bu əsərin yazıçının romanları qədər şöhrət qazana bilməməsinin bəzi səbəblərinə aydınlıq gətirilir. Əsərin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi şərh olunur. Əsərin əsas ideyası Riçardın xarakterinin təhlili ilə aydınlaşdırılır. H.İbsenin dramaturgiyasının C.Coysun bu əsərinə təsiri müqayisəli təhlillər ilə izah edilir.

Əsərdə irəli sürülən bir çox ideyalar, o cümlədən yazıçının azadlıq konsepsiyası təhlil edilir. Əsərin başlığındakı sürgün sözünün simvolik mənası əsərdəki hadisələrin təhlili ilə aydınlaşdırılır və əsərin əsas ideyasına aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, Coys, Sürgünlər, Riçard, Azadlıq

Giriş

Modernist ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi C.Coysun maraqlı əsərlərindən biri də onun yeganə dram əsəri olan "Sürgünlər"dir. Dərin fəlsəfi-psixoloji məzmununa, zəngin ideya mahiyyətinə baxmayaraq bu əsər yazarın roman və hekayələri qədər şöhrət qazanmamışdır. C.Coysun yaradıcılığı haqqında bəzi böyük araşdırmalarda belə bu əsərdən ya bəhs edilməmiş, ya da sadəcə xatırlanmış, kiçik bir izahla təhlil edilmişdir. Tədqiqatçıların böyük qismi bunun səbəbini C.Coysun romanlarının, "xüsusən də "Uliss"in ideya, sənətkarlıq baxımından daha zəngin olması" [5, s.7] ilə əlaqələndirmişlər. Təbii ki, "Uliss" daha geniş anlamda və miqyasda insan taleyini əhatə edən bir əsərdir, "Sürgünlər" isə bu "taleyin" içində cərəyan edən, mürəkkəb mənəvi-psixoloji problemləri sərgiləyən bir qism hadisələri təqdim etməkdədir.

C.Coys "Sürgünlər" əsərini 1914-1915-ci illərdə Triestdə yaşayarkən yazmışdır. Məlumdur ki, C.Coys 1902-ci ildə Dublindən çıxaraq İrlandıyadan ayrılmış, başqa ölkələrdə yaşamış, ailəsindəki vəziyyətlə bağlı müəyyən bir müddətə Dublinə qayıtsa da yenə oranı tərk edərək müxtəlif ölkə və şəhərlərdə ömür sürmüş, fərqli işlərdə çalışmışdır. O cümlədən də C.Coys bir müddət İtaliyada Triestdə

yaşamış və "Sürgünlər"i də orda qələmə almışdır. Əsərin avtobioqrafik səciyyə daşıdığını sübut edən bioqrafik və bəzi tarixi faktlardan başqa, C.Coysun həyatının bu dövrünə xas və yazılarından, məktublarından bizə məlum olan ruhi-mənəvi təbəddülatlarının, daxili ovqatının bu əsərdə simvolik ifadəsi bunu bir daha sübut edir. Təbii ki bütün əsərlərində olduğu kimi, C.Coys bu əsərində də avtobioqrafik səciyyə daşıyan haidsələrin əksi ilə həm bəzi ictimai-siyasi, həm də ümumbəşəri amillərə toxunmuş, insanlıq üçün hər zaman aktual olan bir çox problemləri, o cümlədən də azadlıq məsələsini bir daha şərh etmişdir. Əsərin adı da simvolik məzmun daşımaqda, həm fiziki, həm də mənəvi mənada uzaqlığı ifadə etməkdədir.

C.Coysun, demək olar ki, bütün əsərlərində avtobioqrafik məqamlar mövcuddur, lakin bu yazıçı həmin əsərlərdə taleyində baş verən, yaxud şahidi olduğu hadisələri təfərrüatı ilə yazmamış, düşüncə və təbiətində oyanış, dönüş nöqtəsi olan məqamları qələmə almaqla ictimai-siyasi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, insan taleyini milli problemlər, yaxud əksinə, ictimai problemləri bir insanın taleyi işığında çözməklə bunların bir-birindən ayrılmaz olduğunu anlatmağa nail olmuşdur. O cümlədən, onun "Sürgünlər" əsəri də İtaliyada Triestdə "sürgün" həyatında qələmə alınmış, mənəvi tənhalığı, özgələşməni və bunları doğuran amilləri coyssayağı üslubda əks etdirməkdədir. Əsərin süjet xətti çox bəsit, baş verən hadisələr ilk baxışdan hətta əhəmiyyətsiz görünə biləcək qədər sadədir. Lakin hadisələrin arxa tərəfi, daxili qatı mürəkkəb konfliktlər, təzadlar, ziddiyyətlər, burulğanlarla doludur. Bir insanın bəzən özünün belə anlamayacağı dərəcədə yaşanan mürəkkəbliklər əsərin mərkəzində dayanır; yazarın bütün əsərləri üçün xarakterik olan sürgün, dostluq, sevgi, azadlıq, xəyanət, şübhə mövzuları bu əsərin bəsit görünən süjet xəttində aparıcı və həlledici yerə və rola sahibdir.

"Sürgünlər" əsərinin İrlandiya Milli Teatrında tamaşaya qoyulmasına bu teatrın yaradıcılarından biri olan böyük irland yazarı, ictimai xadimi U.B.Yeyts tərəfindən icazə verilməmişdir. Əsər, nəhayət, 1919-cu ildə Münhendə tamaşaya qoyulsa da daha çox tənqidə məruz qalmışdır. [6, s.12]. Lakin əsər 1970-ci ildə H.Pinter tərəfindən səhnələşdirilir və bu dəfə tamaşaçı və tənqidçilər tərəfindən müsbət qarşılanır. Sonrakı tənqidçilər nəsli belə hesab edir ki, bu əsər zamanında düzgün başa düşülmədiyi üçün uğursuzluqlara məruz qalmışdır. Təbii ki, müəyyən mənada bu əsər oxucular üçün anlaşılmaz olmuşdur, lakin U.B.Yeytsin bu əsəri tamaşaya qoymaqdan imtina etməsinin səbəbi daha başqa idi və bu məsələ ayrıca bir araşdırmanın mövzusu olduğu üçün məqalədə buna yer ayrılmamışdır.

C.Coysun "Sürgünlər" əsəri müxtəlif baxımdan tədqiqata cəlb edilə bilər. Məqalədə əsərdəki bədii-fəlsəfi ideyalar və bunların simvolik ifadəsi, bəzi sənətkarlıq keyfiyyətləri, yazarın təsirləndiyi mənbələr təhlil edilir.

"Sürgünlər" əsərinə Henrik İbsen dramaturgiyasının təsirləri

C.Coys "Sürgünlər" əsərini 1918-ci ildə yazmış olsa da "bir il öncə qeydlər halında qələmə almış" [2, s.80] və sonra üzərində çalışaraq tamamlamışdır. C.Coysun "Sürgünlər" dramı insanların mənəvi-psixoloji yaşantılarını əks etdirməklə

bərabər, həm də cəmiyyətdə fərdlər arasında zahirən davamedici görunən, lakin, əslində, qırılmış, həm də humanist mahiyyətini itirməkdə olan, məhvə sürüklənən münasibətlərə, özgələşməyə işıq salır. C.Coys "Sürgünlər" əsərində real hadisələrin batini yozumunu verməyə çalışmışdır. Həmin keyfiyyəti baxımından C.Coysun bu əsəri yazarkən H.İbsendən təsirləndiyi düşünülür. Həqiqətən də əsər H.İbsen dramaturgiyasının bəzi xarakterik cizgilərini canlandırmaqdadır.

H.İbsen yaradıcılığında bitkin realizm zəminində təqdim olunan ideyalar aləmi dramaturqun əsərlərinə olan marağı xeyli artırmış, onun realist dramaturgiya yaradıcılığını bir məktəb halına gətirmişdir. Dövrün bir sıra tanınmış yazarları kimi, C.Coys da H.İbsen məktəbindən bəhrələnmişdir və tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, H.İbsen dramaturgiyasının ümumilikdə C.Coysun bədii əsərlərinə təsiri onların yaradıcılığında bir bağlılıq, müəyyən yaxınlıq yaratmışdır [3, s.329].

H.İbsen yaradıcılığı insanın cismani və ruhani həyatı arasındakı fərqlilikləri və insan faciəsinin də, əslində, bu fərqliliklərdən irəli gəldiyini göstərməkdə, insanda maddi və ruhi olanların vəhdətini bu varlığın xoşbəxtliyi kimi mənalandırmaqdadır. Dramaturq inanırdı ki, insanın ruhani və cismani təbiəti arasında vəhdət mütləq baş tutacaq və bəzən o, bunun ictimai mühitin təkamülü ilə bağlı olduğunu da sətiraltı ifadə edirdi. "İmperator və Qalliyalı" ("Emperor and Galilean", 1873) dramı H.İbsenin bu düşüncələrini ifadə edən əsərlərindən biridir. H.İbsenin bu ideyaları və onları anlatmaq üsulları kimi sənətkarlıq xüsusiyyətləri C.Coysun yaradıcılığında da yer almaqda idi, belə ki, C.Coysun yeganə dram əsəri olan "Sürgünlər" H.İbsenin dramaturgiyası üçün xarakterik olan günah və vicdan problemini özünəməxsus şəkildə ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, C.Coysun müxtəlif süjet xəttinə malik əsərlərinin hər biri müəllifin əsas ideal və arzusu olan azadlıq məfhumu ilə sıx bağlı olduğu üçün biri digərinin davamı təsirini bağışlayır; yazıçının obrazlarının hər birində sırf özünəməxsus fərdi keyfiyyətlər olmaqla bərabər, onları bir-birinə bağlayan oxşar keyfiyyətlər də mövcuddur və bunlar olduqca təbii və realdır. Çox maraqlıdır ki, yazıçının sonralar başqa mövzulardan bəhs etməsinə, fərgli xarakter və tiplər yaratmasına baxmayaraq onun yaratdığı bütün qəhrəmanları oxucuya "Dublinlilər"dən tanışdır. C.Coysun, demək olar ki, bütün əsərlərində "Dublinlilər"ə xas ironiya, gizli, ama çox sərt ifşa tərzi hökm sürür və bəzən bu ironiya ikrah və qəzəb həddinə qədər yüksələ bilir. Yazarın əsərindəki bu qarışıq duyğu və əhval da insanların sanki azadlığa biganə olmasından, yaxud bu məfhumu unutmasından, həm də müəllifin daxilindəki azadlıq yanğısından irəli gəlir. Yazar öz millətinin taleyini, onu İngiltərənin əsarətində qalmağa məhkum edən, Dublini cahanın "iflic mərkəzi"nə çevirən mənəvi qüsurlarını qələmə alarkən onun əsərlərində bəzən Dublin dünyanın bədii obrazına çevrilir. Təsvir etdiyi hadisələrin məkanı olaraq hər zaman Dublini təqdim etməsinə, İrlandiya mühitini və irlandların həyatını, taleyini qələmə almasına baxmayaraq, yazarın qəhrəmanları, onların problemləri ümumilikdə bütün insanlığın taleyinin təsviri kimi canlanır, onun qəhrəmanları bu səbəbdən

oxucuya tanış, hətta dogma görünür. C.Coysun bütün yaradıcılığında "Dublinlilər"dən müəyyən izlər müşahidə edilsə də yazar "Sürgünlər" pyesində həmin hekayələr silsiləsinin son əsəri olan "Ölülər"dəki hadisələrə təkrar qayıtmış və ibsensayağı şəxsiyyət azadlığı, günah və vicdan, özünüdərk kimi mürəkkəb problemlərə toxunmuşdur. Hələ gənc yaşlarında H.İbsenin "Biz ölülər oyananda" ("When We Dead Awaken") dramından xüsusilə təsirlənən yazar "Sürgünlər" əsərində həmin pyesin əsas ideyasını davam etdirməklə yanaşı, insanın vicdan əzabını, birinin yanlış hərəkətinin digərlərinə vermiş olduğu iztirabları əks etdirməyə çalışmış, insan şərəfini müdafiə etmiş, onun toxunulmaz olduğunu anlatmaq məqsədini izləmişdir. İnsanın keçmişdə etdiyi günaha görə gələcəkdə əzab çəkməsi kimi dərin ruhi-psixoloji vəziyyətin təsviri və bununla insan varlığının incələnməsi H.İbsen yaradıcılığı üçün xarakterik olduğuna görə, tədqiqatçılar "Sürgünlər" əsərində norveç dramaturqunun təsirinin daha çox qabardığını düşünür [7]. Əsərin ruhuna insanın azad olmaq istəyindən doğan qarışıq hisslərin doğurduğu təəssürat hakimdir. Bu azadlıq arzusu insanın həm etdiyi günah və səhvlərdən, həm də artıq bir qanun halına gəlmiş hansısa davranış və qadağalardan azad olmaq istəyidir. C.Coysun qəhrəmanı, nəinki nə zamansa etdiyi günahdan və bu günahın onda doğurduğu vicdan əzabından, hətta, bəlkə də haqqı çatan hər hansı bir istəkdən belə qaçıb qurtarmaq istəyir. Bununla C.Coys, insanın daxilində daha geniş, daha dərin mənada azadlığa meylinin olduğunu rəmzi çalarda göstərməyə çalışır, mənəvi əsarətə etiraz edir. "Ölülər" əsərindəki ölülər və dirilər arasındakı fərqlilik burada da eyni məzmunda yer almaqdadır.

"Sürgünlər" əsərində azadlıq düşüncəsi

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Britaniyalı tədqiqatçılar "Sürgünlər"in C.Coysun şəxsi həyatından alındığını, əsərin qəhrəmanı Riçard Rovanın C.Coysun özü, Bertanın isə yazıçının həyat yoldaşı Noranın, digər obraz Robert Həndin isə müəllifin eyni yaşda olan yaxın dostları Oliver və Vinçentin ümumiləşdirilmiş obrazı olduğunu qeyd edirlər. Əsərdə təsvir olunanlarla C.Coysun həyatında baş verən mühüm hadisələrin uyğunluğu da bunu təsdiq edir.

Məlumdur ki, C.Coysun digər əsərlərində də avtobioqrafik məqamlar mövcuddur və yazıçı özü də dəfələrlə bunu etiraf etmişdir. C.Coys haqqında monoqrafiyanın müəllifi R.Ellman "Sənətkarın gənclik portreti" romanındakı qəhrəmanların prototipi haqqında bəhs edərkən yazır ki, əsərin baş qəhrəmanında müəllif öz həyatından və xarakterindən cizgilər əks etdirsə də bir neçə dublinli C.Coysa bu qəhrəmanı tamamlamağa yardım etmişdir [2, s.385]. Ona görə də C.Coysun əsərlərinin ideyasının əsas xəttində və obrazlar aləmində bir yaxınlıq və oxşarlıq, daxili, həm də harmonik bir əlaqə var. Yazarın əsərlərində əks olunan ictimai problemlərin, hadisələrin təqdimatındakı təbiiliyi, həm də bu amil şərtləndirir.

Sadə süjet xəttinə malik olan bu əsərdə, həm də az sayda obraz iştirak edir. "Sürgünlər"də təqdim olunan əsas hadisə yazıçı Riçard (Richard Rowan), onun həyat

yoldaşı Berta (Bertha), jurnalist Robert (Robert Hand) və musiqi müəlliməsi Beatris (Beatrice Justice) arasında baş verir. Bu adamlar arasındakı münasibətləri təqdim edən əsər, qeyd olunduğu kimi, insanın daxilindəki mürəkkəblikləri sərgiləyir, mənəvi yaşantıların, hisslərin dərketmədəki rolunu, insanın özünü axtarışını, ən əsası isə insan azadlığı və şərəf problemini ortya qoyur.

Əsərin qəhrəmanı rəssam Riçard daxilindəki vicdan əzabı və bu iztirabla hansısa həqiqətləri istər-istəməz dərk etmə vəziyyətində oxucuya təqdim olunur. Riçard sanki daxilən nədənsə xilas olmaq istəyilə əzab çəkir. Əsərdəki obrazlar həm də simvolik məzmun daşıyır, çünki C.Coysun əsərlərində təqdim olunan hər hansı real bir obrazın, yaxud hadisənin mahiyyətində yazarın anlatmaq istədiyi daha dərin bir məna batini şəkildə, digər tərəfdən də şüur axını zəminində əks olunmaqdadır. Bəzən özünü müqəssir bilən Riçardın əzabları ilə yazar hisslərin, psixoloji basqıların insan düşüncəsinə diqtəsini canlı bir şəkildə göstərməyə nail olur. Bu məsələlərə toxunmaqla C.Coysun məqsədi kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu müəyyənləşdirmək deyil, bütün bunlarla yazar insan təbiətindəki mürəkkəblikləri açmaq məqsədini izləyir. C.Coys bu əsərində də maddi olanla, ruhi olanı qarşı-qarşıya gətirir. "*Onun ruhu hələ də mənimlə mübarizə aparır*" [4],- deyə izah edən Riçardın əzablarının təzahürü şəklində vəfat etmiş anasının xəyalı sanki bütün əsər boyu baş verən hadisələrin üzərində dolaşır. Bəzən Riçard üçün sanki zamanın və məkanın gerçək sərhədləri aradan qalxır, bir zamansızlıq və məkansızlıq vəziyyəti ortaya gəlir. Bütün bunlarla C.Coys insanın maddi və ruhi varlığını, bunların arasındakı gizli, izaholunmaz, müəmmalı bağlılığı və eyni dərəcədə də ziddiyyətləri, bəzən hisslərin insan düşüncəsinə, onun təbiətinə qeyri-iradi təsirlərinin mövcud olduğunu izah etməyə çalışır. Yazara görə, insan həyatında baş verən hər bir şey ötən zamanla keçib getmir, yaşanıb bitənlər belə insanla bərabər davam etməkdədir.

"Ulisss" əsərində olduğu kimi, C.Coys bu dram əsərində də özünün insan konsepsiyasının bədii şərhini verməyə çalışır və müəllif U.Cemsin "şüur axını" kimi nəzərdən keçirdiyi insan psixikasının obrazlı şərhinə nail olur. Məlumdur ki, həmin dövrdə bədii ədəbiyyata təsir göstərən fəlsəfi təlimlərdən biri də intuitivizmin nümayəndəsi A.Berqsonun "Həyat fəlsəfəsi" idi. "Şüur axını"nı maddi dünyaya qarşı qoyan A.Berqsona görə, şüur zahiri və daxili ikiliyə, yəni maddi aləmlə əlaqəsi olan, məkan daxilində müəyyən edilən "mən"dən və gerçək pisixi reallıq olan "mən"dən ibarətdir. Sonuncu, yəni gerçək psixi reallıq şüurun özü kimi müəyyən edilir və bu, "*sonsuz axındır*" [8, s.50]. Demək şüur sürəklidir, yəni müxtəlif ardıcıl vəziyyətlərdən ibarətdir və sürəklilik zamandan fərqlidir. Çünki zaman məkan və onun dəyişiklikləri ilə bağlı olduğu üçün yalnız maddi dünya ilə bağlıdır. Şüurun fəaliyyətini xarakterizə edən sürəkliliyi isə filosoflar "psixoloji vaxt" adlandırırlar. Heç nəyə baxmayaraq, heç nədən asılı olmayaraq şüur müstəqil baş verən aktivlikdir və filosofa görə, bu keyfiyyətləri baxımından o, azaddır, azadlıq faktıdır. Müəyyən psixoloji durumu anlamaq üçün həmin vəziyyətin əvvəlki halını bilmək lazımdır. Məhz bunu nəzrədə tutaraq C.Coys yazır: "Mən, bu gün yaratdığım sabah, yaxud

gələcəyəm. Mən dünən, yaxud sırağa gün yaratdığım bu günəm". Aydın olduğu kimi, C.Coys bu dram əsərində insan şüurundakı daxili mənin, azadlıq aktının bədii obrazını yartmış, insanın və həyatın, əslində, sona qədər dərkedilməz varlıq və aləm olduğunu obrazlı şəkildə əks etdirmişdir. Riçardın onu çox incidən hadisələrə soyuqqanlı görünən münasibəti, bu hadislərə keçmiş həyatında yaşanan olayların, münaqişələrin zəminində baxması, bəzən bü günü dünənin əsasında anlamağa çalışması kimi məqamlar həm də bu fikrlərini ifadə edir.

Şübhəsiz ki, "şüur axını" nəzəriyyəsində C.Coysun diqqətini cəlb edən əsas məsələ insan şüurundakı daxili qatın, yəni ikinci "mən"in, zamandan asılı olmayaraq mövcud olması və aramsız davam etməsi, azadlıq aktı olmasıdır. C.Coys insanın nə qədər yaşadığı mühitlə, zamanla bağlı olsa da onun daxilində maddiliklərdən uzaq, ona azad təbiət verən bir qüvvənin varlığına inam bəsləyir. Vətəni əsarətdə olan C.Coys üçün azadlıqdan, müstəqillikdən müqəddəs dəyər və arzu mövcud deyildi. Ona görə də hansı mövzuda yazırsa-yazsın onun əsərlərinin ideya əsasında mənəvi və cismani azadlıq eşqi, əsarət buxovlarını qırmaq, insanların ruhunu və düşüncəsini əsarətdən xilas etmək cəhdi dayanır. C.Coysa görə, azadlığı əldə etmək üçün bu anlayışı düzgün dərk etmək, onu özbaşınalıq və ifrat sərbəstlikdən fərqləndirmək, bir sözlə, azadlığın sərhədlərini tanımaq vacibdir.

Nəticə

"Sürgünlərin" təhlilindən bir daha aydn olur ki, C.Coysun bu əsərindəki sürgün kəlməsi həm də məcazi mənaya sahibdir. C.Coys kimi əsərin qəhrəmanı Riçard da 9 il "könüllü" "sürgün"də yaşamış, lakin bu müddətdən sonra yenidən İrlandiyaya qayıtmışdır. Burada isə yaxın adamlar, dostlar arasındakı mənəvi uzaqlıq, yadlıq, özgələşmə mənəvi sürgün olaraq xarakterizə edilir. Daha əvvəl qürbətdə sürgündəymiş kimi yaşayan Riçard bu özgələşmə ilə mənsub olduğu mühitdən və cəmiyyətdən mənən sürgün edilmiş vəziyyətdədir.

Bir çox tədqiqatçılar "Sürgünlər"dəki hadisələrin tamamlanmamış, müəmmalı qaldığını, dramın anlaşılmaz sonluqla bitdiyini qeyd edərək əsərin əsas ideya mahiyyətini yalnız bu natamamlıqda, müəmmalı, anlaşılmaz sonluqda axtarır. Fikrimizcə, buradakı obrazlar və onların arasındakı müəmmalı münasibətlər də simvolik məzmun daşımaqdadır. Belə ki, müəllif bu obrazlar, onların arasındakı münasibətlər vasitəsilə insanı cəmiyyətdə özgələşdirən amilləri sərgiləyir. Bu amillərdən ən mühümü insanlar arasındakı ruhi ayrılıqların, mənəvi ögeyliklərin olmasıdır ki, bu ruhi ayrılıqlar insanları özgələşdirir və belə insanların yaşadığı ictimai mühitdə azadlıq, hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizənin baş tutması da mümkün deyil.

C.Coys hansı mövzuda, yaxud hansı janrda yazmasından, müxtəlif problemlərə toxunmasından asılı olmayaraq onun yaradıcılığının mahiyyətini, ideyalarının əsasını, bir ziyalı vətəndaş olaraq həyatının mənasını azadlıq idealı təşkil etmişdir. C.Coys insanın həm fiziki, həm də mənəvi azadlığının vəhdətini insanlığın xilası kimi görürür. "Sürgünlər" əsərində də C.Coys azadlıq anlayışını dərindən

xarakterizə edir; Berta Riçarddan Robertin dəvətini qəbul edib-etməməsi üçün icazə istəyərkən Riçard qəsdən "özün qərar ver… sən azadsan" (4), deyə cavab verir, əslində, ona nə icazə verir, nə də qadağa qoyur. Məhz bu vəziyyət hadisələrin mahiyyətindəki bir sıra həqiqəti üzə çıxarır; bu məsələ həm Riçardın, həm Robertin, həm də Bertanın əsl kimliyini aşkar edir. Beləliklə də C.Coys Riçardın Bertaya sərbəstlik imkanı verməsi ilə azadlıq kimi başa düşülən ifrat sərbəstliyin, əslində, bir fəlakətə, xəyanətə, ən əsası isə "iflic"ə səbəb amillərdən olduğunu vurğulayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ellman, M. The Nest of Modernism: Henry James, Virginia Woolf, James Joyce, and Sigmund Freud / M.Ellman. –New York: Cmabridge University Press, – 2010. – 250 p.
2. Ellmann, R. James Joyce / R.Ellman. – New York: Oxford Toronto, Oxford University Press, – 1982. – 888 p.
3. Harry, J. *Joyce and İbsen:* A Study in Literary Influence by B. L. Tysdahl //James Joyce Quarterly, – 1968, v.5, No.4, – pp.329-333.
4. Joyce, J. Exiles : A Play in Three Acts // https://www.gutenberg.org/files/55945/55945-h/55945-h.htm
5. Joyce, J. Exiles : A Play in Three Acts / J.Joyce. - London: Panther, 1979.
6. MacNicholas, J. *The Stage History of "Exiles"* // James Joyce Quarterly, - 1981, Vol. 19, No. 1, pp. 9–26.
7. Tysdahl, B. Joyce and Ibsen: A study in literary influence / B.Tysdahl. – Norwegian Universities Press, – 1968. – 255 p.
8. Кузнецов, В.Н. Французская буржуазная философия XXвека / В.Н. Кузнецов. – Москва: Мысль, – 1970. – 318 с.

Javida Mammadova

The Main Ideas and Artistic Features of *Exiles* by James Joyce

SUMMARY

This article analyzes Exiles, the only play by the Irish writer James Joyce. The paper provides brief information about the history of the writing and staging of this play. Some reasons why this work could not gain as much fame as the writer's novels are clarified. The article briefly interprets the literary philosophical ideas and artistic features of the play by Joyce. The analyses in the article clarify the main idea of Joyce's play by analyzing Richard's character.

The influence of Henrik Ibsen's dramaturgy on this play is explained by the comparative analysis. Many ideas put forward in the play are analyzed, including the writer's concept of freedom. The symbolic meaning of the word "exile" in the title of the play is explained by analysis and the main idea of the play is clarified.

Key words: Literature, Joyce, Exiles, Richard, Freedom

Джавида Мамедова

Основные идеи и художественные особенности романа "Изгнанники" Джеймса Джойса

Резюме

В статье анализируется единственная пьеса ирландского писателя Джеймса Джойса "Изгнанники". В статье представлена краткая информация об истории написания и постановки этой пьесы. Выясняются некоторые причины, по которым это произведение не смогло получить такую же известность, как романы писателя. В статье дается краткая интерпретация литературно-философских идей и художественных особенностей пьесы Джойса. Приведенные в статье анализы проясняют основную идею пьесы Джойса, анализируя характер Ричарда.

Влияние драматургии Генрика Ибсена на эту пьесу объясняется сравнительным анализом. Анализируются многие идеи, выдвинутые в пьесе, в том числе концепция свободы писателя. Символическое значение слова "изгнание" в названии пьесы объясняется с помощью анализа, проясняется основная идея пьесы.

Ключевые слова: Литература, Джойс, Изгнанники, Ричард, Свобода

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: fil.e.d, dos. Şahbaz Musayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ЧИЧЕК ЭФЕНДИЕВА
Институт Фольклора НАНА,
Ичеришехер, Кичик гала 8/31,
доцент, доктор философии по филологии
cicek71@mail.ru

СТРУКТУРНО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Введение. Язык является важным средством человеческого общения, а также хранилищем коллективного опыта, зафиксированного в лексемах и устойчивых выражениях. Особенно ярко это проявляется в пословицах и поговорках, посредством которых из поколения в поколения передаются традиции, обычаи, определенные жизненные установки поведения того или иного народа. Как известно, пословицы и поговорки были исследованы в различных аспектах, однако значительный интерес представляет также и синтаксический аспект. В настоящей статье паремиологические единицы рассматриваются с точки зрения структурно-синтаксических особенностей и определения их структурно-семантических моделей.

Как известно, в основном, пословицы оформляются в виде простых и сложных предложений, которые делятся на сложносочиненные и сложноподчиненные. Среди пословиц азербайджанского языка, оформленных как сложноподчиненные предложения часто встречаются сложноподчиненные с придаточными места, времени, указательными и уступительными; оформленных же как сложносочиненные предложения чаще встречаются такие, между частями которых имеются отношения противопоставления или сопоставления. Вследствие этого в сложносочиненных предложениях наблюдается синтаксический параллелизм частей, а в лексическом составе встречаются антонимы. В азербайджанском языке большинство рассматриваемых пословиц являются двусоставными предложениями, также часто встречаются односоставные безличные, определенно-личные и неопределенно-личные предложения.

Большинство паремиологических единиц опираются на определенные синтаксические конструкции. С. Г. Гаврин со структурно-синтаксической точки зрения выявил так называемые «стандартизированные конструкции - *компликативные модели,* которые понимаются как устойчивые сочетания грамматических и семантических констант, характеризующиеся воспроизведением определенных лексических компонентов и особой

функцией» [1, с. 78]. Метод назван *компликативным*, так как, по мнению С.Г. Гаврина, «любое устойчивое сочетание слов (то есть любая языковая единица, относимая к паремиологии и фразеологии) является компликативным, так как оно семантически и функционально осложнено. Выделяются три типа *компликативов*: 1) экспрессивно-образные, 2) эллиптические и 3) гносеологические (пословицы, поговорки, фразеологизмы, составные термины, номенклатурные наименования и т.п.)» [1, с. 79]. Например, *Alma öz ağacından uzaq (uzağa) düşməz* «яблочко от яблони недалеко падает» (два компликативных признака - экспрессивно-образный и гносеологический); *Tutdu - qatıq, tutmadı – ayran* «удастся – квас, а не удастся – кислы щи» (три компликативных признака - экспрессивно-образный, эллиптический и гносеологический) [2, с. 57, 610; 3, с. 44, 327]. С. Г. Гаврин, опираясь на вышеуказанные типы, определил следующие *компликативные модели* паремиологических единиц: *дефинитивные, атрибутивные, императивные и футуративные*. Однако, по мнению А. Кунина, в этом методе есть свои недостатки, а именно «отсутствие процедур и принципов речевой реализации паремиологических единиц и фразеологизмов», то есть отсутствует прагматический аспект этой проблемы [4, с. 18]. Но тем не менее, С.Г. Гаврин, по нашему мнению, принес большой вклад в аспект структурно-синтаксической организации устойчивых сочетаний слов. В связи с этим И.А. Наличникова считает, что «паремиологические единицы могут быть классифицированы в соответствии с их структурными особенностями, коррелирующими с определёнными семантическими и прагматическими свойствами» и, ссылаясь на С.Г. Гаврина, она, увеличив количество *компликативных* моделей, указывает «на следующие их структурно-семантические модели: дефинитивная, атрибутивная, императивная, футуративная, интеррогативная, рифмо-ритмическая» [5]. **А** теперь более подробно рассмотрим каждую из этих моделей на примере азербайджанских пословиц и поговорок:

Дефинитивные (или установленные, утвержденные) *модели*: их семантическая структура создается отношением тождества двух семантических компонентов. Например, *Allah bilən yaxşıdır, məsləhət onundur* «бог милостив, велик бог милостию»; *bir gün yaranan bir gün öləcək* «один раз мать родила, один раз и умирать»; *cavanlıqda daş daşı, qocalıqda ye aşı* «смолоду наживай, а под старость проживай»; *dostluq həmişə qalib gələr* «друг за друга держаться – ничего не бояться»; *örtülü bazar dostluğu pozar* «в тайном деле чести (дружбы) нет»; *yazıdan qaçmaq olmaz* «от судьбы не уйдешь» [2, с. 54, 133, 676, 280, 545, 386; 3, с. 40, 83, 99, 131, 289, 354].

Атрибутивные (или определительные) *модели*: их семантическая структура создается определительными отношениями двух семантических компонентов, они раскрывают какой-либо признак субъекта суждения: *ağ gün*

qara günü yaddan çıxardar «отвяжись, худая жизнь, привяжись, хорошая»; *dadlı söz – can arzusu, dadsız söz – baş ağrısı* «бесполезных слов не говори, от полезных не отказывайся»; *deyilmiş sözdən deyilməmiş yaxşıdır* «несказанное слово дороже сказанного»; *uzaq yerin arpasından, yaxın yerin samanı yaxşıdır* «ближняя солома лучше дальнего сенца»; *yaxşı gün cənnətdir, yaman gün cəhənnəm* «в добром житье лицо румянится, а в плохом - чернится» [2, с. 17, 236, 245, 611, 399; 3, с. 27, 105, 111, 330, 342].

Императивные (повелительные) *модели*: их семантическая структура создается отношением совета двух семантических компонентов: *Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru tutma* «плохо не клади, вора в грех не вводи»; *Min batman varın olunca, bir batman ağlın olsun* «не купи гумна, купи ума»; *Kimin arabasında gedirsən, onun mahnısı oxu* «на чьем возу сижу, того и песенку пою»; *Özgənin sözünü özgənin evində danışma* «в чужом доме о чужих не сказывайся» [2, с. 479, 492, 435, 532; 3, с. 264, 270, 221, 294].

***Футуративные модели*:** их семантическая структура создается отношением предсказания, предречения двух семантических компонентов: *Bir gün yaranan bir gün öləcək* «один раз мать родила, один раз и умирать»; *Əcəl (öz) vaxtında gələr* «бойся – не бойся, без року нет смерти»; *Qismətdən artıq yemək olmaz* «сужено, ряжено не объедешь в кузове»; *Nahaq iş ayaq tutmaz* «на обмане далеко не уедешь», *Yaman günün ömrü az olar* «не все ненастье – будет и ведро, лихое время переходчиво» [2, с. 133, 341, 197, 502, 391; 3, с. 83, 151, 248, 272, 348].

Интеррогативные (вопросительные) модели пословиц образуются посредством риторических вопросов. Адресат может воспринимать высказывание как запрос и реагировать на него в форме ответа. Однако по замыслу говорящего в его фразе не мыслится никакой запрос, а сообщается определенное мнение позитивного или негативного характера. Критерием риторического вопроса на семантическом уровне является отсутствие в нем запроса о неизвестном. Как верно заметил А. Логинов, «риторические вопросы обладают сильной эмоциональной выраженностью, то есть они сами по себе идиомы» [6, с. 34]. К тому же, использование восклицательного знака после вопросительного, еще более подчеркивает эмоциональную сторону пословицы. Например, *Padşah uzaqda, Allah yuxarıda, kimə deyəsən dərdini?!* «до царя далеко, до бога высоко»; *Sərçə olsun, əlimdə olsun, göydə uçan qazı neylərəm?!* «синица в руках лучше соловья в лесу»; *İslanmışın yağışdan nə arı (paka, qorxusu)?* «мокрый дождя не боится»; *Vətəni yadına düşən qərib ağlamasın, neyləsin?* «в своей деревне не видал веселья, на чужбину вышел - заплакал»; *Yaxşı (pis) oğul neylər ata malını?!* «глупому сыну не впрок и наследство»; *Yazan da sən, pozan da sən, heç bilmirəm nəsən sən?* «сам впрягает, сам погоняет, сам и в гости едет» [2, с. 546, 574, 364, 168, 400, 385; 3, с. 297, 310, 203, 337, 343, 353].

Рифмо-ритмические модели

Как известно, форма пословично-поговорочных выражений отличается максимальной краткостью и сочетанием риторического и поэтического момента в слове. В силу этой краткости выражений и тесной связи между поэтической и риторической сторонами в пословицах выделяется единая система риторических и поэтических средств. Поэтическая сторона выражается системой переносных значений слов. По мнению С. Пирсултанлы, «стихотворные пословицы способствуют увеличению их влияния, эстетики, длительному сохранению в памяти. Они часто используются в произведениях письменной литературы» [7, с. 187]. «Риторическая сторона и поэтическая лексика пословиц образуют в своих взаимоотношениях ядро пословичной системы. И каждая такая система проявляется во всей полноте национальной специфики пословичного фонда» [8, с. 11]. Подтверждением чему являются такие пословицы, как, *Alan alıb varlanıb, satan satıb aldanıb* «купишь - платишь, продаешь - плачешь»; *Alma kürən, satma kürən, yüz kürəndən bir kürən, ona da etibar yoxdur* «рыжий да красный – человек опасный»; *Aşını bişir – söylə, sözünü düşün – söylə* «сперва подумай, а там и скажи»; *Ay zamana, zamana,/Oxu qoydun kamana./Eşşəklər arpa yeyir,/At həsrətdir samana* «рабочий конь на соломе, а пустопляс на овсе»; *Adam var ki, adamların naxşıdır,/Adam var ki, heyvan ondan yaxşıdır/Adam var ki, dindirərsən "can" deyər,/Adam var ki, dindirməsən yaxşıdır* «каждый человек – всяк по-своему»*; Paran vardır – cümlə aləm qulundur, paran yoxdur – dar küçələr yolundur* «с деньгами мил, без денег - постыл» [2, с. 50, 57, 94, 44, 32, 548; 3, с. 38, 44, 53, 60, 299].

Таким образом, само определение паремиологических единиц предполагает внимание не только к их семантике, но и к способам и средствам их структурно-синтаксического выражения. Комплексный подход к исследованию структурно-синтаксической организации пословиц и поговорок позволяет раскрыть закономерности их строения. Как верно заметил С. Хавари, «в смысле системной целостности - комплексность один из важных признаков фольклора» [9, с. 146].

Заключение. В результате исследования азербайджанских паремиологических единиц в структурно-синтаксическом аспекте были выявлены компликативные модели, характеризующиеся воспроизведением определенных лексических компонентов и особой функцией. В ходе анализа пословиц и поговорок были выявлены следующие структурно-семантические модели: дефинитивная, атрибутивная, императивная, футуративная, интеррогативная, рифмо-ритмическая. Дефинитивная модель определяет новые предметы, качества, процессы, а также дает неожиданную трактовку уже знакомым понятиям; атрибутивная модель фиксирует закономерное явление, процесс; императивная модель характеризуется дидактической направленностью; футуративная модель способствует предвидению, прогнозированию и предостережению; интеррогативная модель представляет

критику явлений окружающей действительности; рифмо-ритмическая модель способствует реализации эстетической функции. Из них более продуктивными являются дефинитивные и атрибутивные модели, а менее продуктивными - императивные, футуративные, интеррогативные и рифмо-ритмические модели.

Таким образом, исследование структурно-синтаксической организации и определение структурно-семантических моделей пословиц и поговорок позволяет раскрыть закономерности их строения, а также способствует изучению их особенностей восприятия и понимания.

Литература

1. Гаврин С.Г., Фразеология современного русского языка /в аспекте теории отражения/. Пермь: ПГПИ, 1974, 269 с.
2. Hüseynzadə Ə., Atalar sözü, Bakı, Yazıçı, 1985, 690 s.
3. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L., Azərbaycanca-rusca, Rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti, Bakı, "Təhsil", 2009, 560 səh.
4. Кунин, А.В.,Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз., Москва: Высш. шк., Дубна: Феникс, 1996, 381 с.
5. Наличникова И. А., Когнитивно-прагматические особенности афористического дискурса, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук Уфа, 2010 Интернет-ресурс
6. Логинов А. В., Категория интеррогативности в современном русском языке, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Тамбов, 2015, 40 с.
7. Pirsultanlı S. P., Heca vəznli şeir və mənzum ata sözləri., Gəncə: Əsgəroğlu, 2001.
8. Майтиева, Р.А., Структурно-семантическая характеристика пословиц и поговорок даргинского языка в сопоставлении с английским, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала, 2011, 17 с.
9. Xavəri S., Quliyev H., Qarayev S., Folklorun funksional strukturu: multidissiplinar kontekst., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 496 səh.

Структурно-синтаксические особенности и структурно-семантические модели паремиологических единиц

Резюме

В статье были исследованы синтаксическая структура и определены структурно-семантические модели азербайджанских паремиологических единиц. В результате исследования рассматриваемых азербайджанских

пословиц было выявлено, что большинство из них являются простыми и сложными предложениями, делящиеся соответственно на сложносочиненные и сложноподчиненные. Надо отметить, что среди пословиц часто встречаются и односоставные безличные, определенно-личные и неопределенно-личные предложения.

В настоящей статье также были выявлены компликативные модели паремиологических единиц, подразделяющиеся на следующие структурно-семантические модели: дефинитивная, атрибутивная, императивная, футуративная, интеррогативная, рифмо-ритмическая. Дефинитивная модель определяет новые предметы, качества, а также дает другое объяснение уже известным понятиям. Атрибутивная модель фиксирует закономерное явление, процесс. А императивная модель характеризуется назидательной направленностью. Футуративная же модель способствует прогнозированию и предостережению. Интеррогативная модель представляет критику явлений окружающей действительности. Рифмо-ритмическая модель содействует осуществлению эстетической функции. Самыми продуктивными из них являются дефинитивные и атрибутивные модели. Императивные, футуративные, интеррогативные и рифмо-ритмические модели паремиологических единиц являются менее продуктивными.

Таким образом, анализ пословиц и поговорок в данном аспекте позволяет раскрыть закономерности их строения, а также способствует изучению их особенностей восприятия и понимания.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, паремиологические единицы, компликативная модель, структурно-семантическая модель, синтаксическая структура

Çiçək Əfəndiyeva

Paremioloji vahidlərin sintaktik-quruluş xüsusiyyətləri və semantik-quruluş modelləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan paremioloji vahidlərin sintaktik quruluşu tədqiq edilmiş və semantik-quruluş modelləri müəyyənləşdirilmişdir. Nəzərdən keçirilən Azərbaycan atalar sözlərinin araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, onların əksəriyyəti sadə və mürəkkəb cümlələrdir, hansılar ki müvafiq olaraq tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə bölünürlər. Qeyd edək ki, atalar sözləri arasında təktərkibli şəxssiz, müəyyən və qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrə də çox rast gəlinir.

Məqalədə həmçinin vahidlərin komplikativ modelləri ortaya çıxarılmışdır. Bu modellər semantik-quruluş modellərə bölünmüşdür: definitiv, atributiv, imperativ, futurativ, interroqativ, qafiyə-ritmik. Definitiv model yeni obyektləri, keyfiyyətləri müəyyənləşdirir, həmçinin artıq məlum olan anlayışlar üçün fərqli izahat verir. Atributiv model müntəzəm bir hadisəni, prosesi təsbit edir. İmperativ model isə nəsihətli yönlü olaraq xarakterizə olunur. Futuristik model proqnoz və xəbərdarlığı

təşviq edir. İnterroqativ (sorğu) modeli ətraf mühitin hadisələrinin tənqidini təmsil edir. Qafiyəli-ritmik model estetik funksiyanın həyata keçirilməsinə kömək edir. Onlardan ən çox işlənən definitiv və atributiv modellərdir. Paremioloji vahidlərin imperativ, futurativ, interroqativ (sorğu) və qafiyəli-ritmik modelləri isə az işlənəndir.

Beləliklə, bu aspektdən atalar sözləri və məsəllərin təhlili həmin vahidlərin quruluşun qanunauyğunluqların açıqlamasına imkan yaradır. Həm də onların dərk və anlama xüsusiyyətlərinin öyrənməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəl, paremiololji vahidlər, komplikativ model, semantik-quruluş model, sintaktik quruluş

Chichek Efendiyeva

Structural-syntactic features and structural-semantic models of paremiological units

Summary

In the article researched the syntactic structure and defined the structural-semantic models of Azerbaijani paremiological units. As a result of the study of the Azerbaijani proverbs under consideration, it was revealed that most of them are simple and complex sentences, respectively divided into compound and complex sentences. It should be noted that among the proverbs one-component impersonal, definitely personal and indefinitely personal sentences are also often found. This article also identified complicative models of paremiological units, subdivided into the following structural-semantic models: definitive, attributive, imperative, futurative, interrogative, rhyme-rhythmic. The definitive model defines new objects, qualities, and also gives a different explanation for already known concepts. The attributive model fixes a regular occurrence, a process. And the imperative model is characterized by an edifying orientation. The futuristic model, on the other hand, promotes prediction and warning. The interrogative model represents a critique of the phenomena of the surrounding reality. The rhyme-rhythmic model contributes to the implementation of the aesthetic function. The most productive of them are definitive and attributive models. Imperative, futurative, interrogative and rhyming-rhythmic models of paremiological units are less productive. Thus, the analysis of proverbs and sayings in this aspect allows us to reveal the patterns of their structure, and also contributes to the study of their features of perception and understanding.

Key words: proverbs, sayings, paremiological units, complicative model, structural-semantic model, syntactic structure

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Füzuli Bayat tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QÜDRƏT VİDADİ OĞLU MƏNSIMOV
Azəbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi 68
qudretmensimov@gmail. com

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə:

Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng söz ustadı olan Aşıq Ələsgər öz yaradıcılığı ilə oxucuların qəlbini fəth etmişdir. Şübhəsizdir ki, aşığın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dərin iz buraxmış və ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə əvəzolunmaz təsir göstətmişdir. Onun qoşma və təcnislərində bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi ədəbi yaradıcılığa əvəzolunmaz təsir bağışlayır. Məqalədə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrinin rolu və yeri müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı Aşıq Ələsgərin təşbehdən, metafordan, metonimiyadan, epitetdən, simvoldan, sinekdoxadan necə məharətlə istifadə etdiyi aşığın yaradıcılığından götürülmüş nümunələrlə diqqətə çatdırılmışdır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə həmin bu təsvir vasitələrinin aşığın yaradıcılığından götürülmüş nümunələr əsasında təlim tədris mərkəzində yeni təlim texnologiyalarının, belə demək mümkündürsə, köməkliyi ilə necə məharətlə öyrədilməsi, habelə mənimsədilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi burada xüsusi diqqət müəllimin materialı öyrənənə ənənəvi təlim metodlarından istifadə üsulları ilə deyil, yeni təlim texnologiyaları əsasında öyrədilməsinə yönəlmişdir. Habelə məqalədə problemin qoyuluşu zamanı fəal təlim üsulu olan "Beyin həmləsi"ndən istifadəyə də yer ayırılmışdır. Təbii ki, burada müəllim üçün əsas prioritet məsələ mövzünün tam şəkildə qavranılmasına yönəlmiş addımdır. Bununla yanaşı digər təlim üsullarından istifadə də məqalənin əsas özəyini təşkil etmişdir.

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, bədii təsvir vasitələri, poeziya, məcazlar

Bildiyimiz kimi bədii təsvir vasitələri bədii dilin əsas tərkib hissələrindən biridir. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənir. Buna görə də onlara "məcazlar" da deyilir. Şagirdlərə bu mövzunu tədris edərkən müxtəlif təlim üsullarından istifadə etmək olar. Nümunə üçün qeyd edək ki, "Beyin həmləsi" dən istifadə edərək qoyulmuş problemin həlli yollarına dair nəticə əldə edə bilərik. Bunun üçün şagirdlərə məcazların, ümumiyyətlə, məcazi mənalı ifadənin nə olduğu haqqında sual ünvanlamaq olar. Həmin sualın həlli yollarına dair şagirdlərin fikirlərini alıb ideyalarına heç bir müdaxilə etmədən, onlara irad və ya tənqidi

münasibət bildirmədən olduğu kimi lövhəyə yazmalıyıq. Sonra alınmış cavablara yenidən diqqət yetirərək ən səmərəli olanlarını seçməliyik. Bundan sonra əlavəmiz varsa, qeyd edə bilərik.

Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, məcazların əsasən 6 növü mövcuddur. Bunlar müvafiq olaraq təşbeh, epitet, metafor, metonimiya, simvol və sinekdoxadır. İlk olaraq təşbehin nə olduğu haqqında məsələ qaldırmaq olar. Şagirdlərə bildirmək lazımdır ki, təşbeh "bənzətmə" deməkdir. Burada bir əşya və ya hadisənin daha qüvvətli şəkildə başqa bir əşya və ya hadisəyə bənzədilməsi əsas götürülür. Təşbeh vasitəsilə gözəlin dişləri inciyə, gözləri ahunun gözlərinə bənzədilə bilər. Mövzunun tədrisi zamanı söz ustadlarımızdan olan Aşıq Ələsgərin yaradıclığında təşbehin mükəmməl formasından necə böyük məharətlə istifadə olunduğunu qeyd edə və xüsusilə də qoşma, təcnislərindən nümunələr verə bilərik. Qeyd etməliyik ki, aşığın bizə gəlib çatan şeirlərinin əksəriyyəti məhəbbət mövzusundadır(2.s.218). Onun "Dürdanəni səngisiyah içində" qoşmasında təşbehin gözəl nümunələrinə rast gəlirik.

Yanaqları güldür, olubdur xəndan
Cismidə mələkdir, nəsildə insan
Simi-zənəxdandı, mirvari-dəndan
İnnabi ləbləri can dərmanıdır (3.s.44)

Şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıyıq ki, aşıq burada gözəlin yanaqlarını gülə, onu mələyə, ləblərin can dərmanına bənzədir. Yəni, burada təşbehin mükəmməl formasından istifadə edilmişdir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında gözəl epitet nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. İlk olaraq şagirdlərə biz epitetin nə olduğunu çatdırmalıyıq. Belə ki, bədii əsərdə müəyyən bir fikri daha qüvvətli və qabarıq şəkildə çatdırmaq üçün onu ifadə edən sözə başqa bir təyinedici söz əlavə olunur. Həmin bu sözə epitet deyilir. Ədəbiyyatımızda işlənən "qələm qaşlı", "ala gözlü", "sərv boylu", "alma yanaq" kimi ifadələr epitetlərdir. Bunu şagirdlərə daha aydın izah etmək üçün lövhədə birinci növ təyini söz birləşmələrindən nümunələr gətirərək onların, əsasən, epitet olduğunu vurğulamaq olar. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, elə "gül üzlü", "qələm qaşlı" kimi ifadələr birinci növ təyini söz birləşməsi olduğu kimi, həm də epitetdir.

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

Gördüm gözəlliyin bizə bildirir,
Qaş oynadır, xəstə könlüm güldürür,
İşvəyü nazıyla adam öldürür,
Qəmzəsində nahaq qanlar dolanır (3.s.40)

Aşıq Ələsgərin "Dolanır" qoşmasının birinci və üçüncü bəndlərində gözəl epitet nümunələrinə rast gəlirik. Burada şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, birinci və üçüncü bəddə fikri daha qüvvətli və qabarıq şəkildə ifadə etmək üçün "büllur buxaq", "lalə yanaq", "xəstə könül", "nahaq qan" kimi epitetlərdən istifadə olunmuşdur. Bu söz birləşmələrindəki "büllur", "lalə", "xəstə", "nahaq" sözlərini birləşmənin ikinci tərəfindən ayırmaq olmaz. Yəni, tərəflər ayrı-ayrılıqda epitet yarada bilməz. Həmçinin burada sözlərin hər ikisi məcazi mənada işlənmişdir. Əgər həqiqi mənada işlənsəydi, epitet yarada bilməzdi. Bəzən şagirdlər epitetlə təşbehi qarışdırırlar, amma şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etmək yolu ilə düzəlirsə, təşbeh iki əşya yaxud hadisə arasında oxşar əlamət tapmaq yolu ilə yaranır.

Bədii dildə çox geniş yayılmış məcaz növlərindən biri də metafordur. Metafor məcazın qüvvətli, geniş yayılan, ifadəliliyi və təsiri artıran növüdür(1.s.185). Metafor haqqında nəzəri məlumatları tədris edərkən vurğulamalıyıq ki, yunan sözü olan metafor, "köçürmə" deməkdir və burada bir əşya və yaxud hadisənin müəyyən əlamətinin başqa əşya yaxud hadisə üzərinə köçürülür.

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar. (3.s.36)

Aşıq Ələsgərin dağların ilin dörd fəslindəki gözəlliyinin tərənnüm edildiyi "Dağlar" rədifli qoşmasından verilmiş bir bənddə mükəmməl metafor nümunələri yaradılmışdır. Şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıyıq ki, burada işlənmiş "ağ xələtə bürünmək", "zərnişan geyinmək", "heç kəsi dindirməz", "kefə dəymək", "söz demək", "baş əymək" kimi ifadələr insana məxsus xüsusiyyətlərdir. Həmin bu xüsusiyyətlər şeirin bədii gücünü artırmaq üçün dağların üzərinə köçürülmüşdür. Daha sonra tədris zamanı bədii təsvir vasitələrinin digər bir növü olan metonimiyadan söz açarkən onun danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirinləşdirən məcaz növlərindən biri olduğunu vurğulaya bilərik. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, metonimiya "ad dəyişmə" mənasını bildirir. Yəni, burada nəzərdə tutulan bir söz başqa bir sözlə əvəz olunur. Nümunə üçün şagirdlərə "danışır Bakı" ifadəsini səsləndirərək ifadənin metonimiya yolu ilə düzəldiyini və bu ifadənin "Bakıdan danışılır" mənasında işlədildiyini qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq yaradıcılığı nümunələrində əşya və hadisələr arasında müxtəlif əlaqədən, yaxınlıqdan yaranan metonimiyalara rast gəlmək olur.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən dərdlisən, mən yaralıyam.
Dedi: "Nişanlıyam, özgə malıyam",
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü(3.s.44)

Aşıq Ələsgərin "Düşdü" qoşmasının son bəndindən verilmiş nümunədən şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıyıq ki, bu parçada "Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü" misrasındakı məcazilik metonimiyaya əsaslanır. Bu metonimiya müəyyən vəziyyətlə əlaqədar yaranır. Belə ki, sözdən qol-qanad sınmaz. Burada məqsəd gözəlin cavabından aşiqin vəziyyətinin dəyişdiyini, əhvalının pozulduğunu ifadə etməkdir. Aşiqin pərişan hala düşdüyünü, məyusluğunu, ümidsizləşməsini qolqanadın sınması kimi mənalandıraraq aşıq gözəl metonimiya yaratmışdır(4.s.96). Tədris zamanı onu da vurğulamaq lazımdır ki, metonimiya ilə yanaşı bədii təsvir vasitələrinin digər növü olan "Sinekdoxa" da vardır ki, bu elə metonimiyanın bir növüdür. Yəni, mahiyyət etibarilə sinekdoxa ilə metonimiya arasında kəskin fərq yoxdur. Onu da qeyd edə bilərik ki, bütün sinekdoxalar metonimiya olduğu halda, bütün metonimiyalar sinekdoxa deyil. Sinekdoxa ilə bərabər biz simvol haqqında da şagirdlərə məlumat çatdırmalıyıq. Bunun üçün biz birinci olaraq şagirdlərdən "simvol" haqqında müəyyən subyektiv fikirlər soruşmalıyıq. Fikirlər alındıqdan sonra alınmış fikirləri lövhəyə yazaraq saf-çürük edib ümumi nəticəyə gəlməliyik. Burada müəllimin əlavəsi də yer ara bilər. Belə ki, bədii təsvir vasitələrinin sonuncu növü olan simvol bədii dildə məcaziliklə daha çox bağlı olan anlayışlardan biridir. Ədəbiyyatımızda simvol sözü bəzən "rəmz" termini ilə də əvəz edilir. Ərəb sözü olan rəmz, "işarə ilə müəyyən məqsəd anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək" mənasını bildirir. Burdan da aydın olur ki, ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir. Fikirlərin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına müxtəlif ədiblərimizin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Nümunə olaraq Aşıq Ələsgərin yaradıcılığından gözəl ədəbi nümunələrə müraciət edə bilərik. Aşıq Ələsgər bütün ömrü boyu xalqı azad, şad və xoşbəxt, hər kəsi öz zəhməti ilə dolanan, bir- biri ilə mehriban görmək arzusunda olmuşdur(1.s.574)Yurdunu, dağları pərişan görən və bu görüşdən sarsılan aşıq kədərli ovqatda yazdığı "Dağlar" qoşmasında qaçqın düşdüyü, elsiz yaşadığı üçün özünü məzəmmət edir, dərin kədər içində: "Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar"- deyir(5.s.154,). Aşığın fikrincə, vətənin ucalığının, əzəmətinin, gözəlliyinin rəmzi olan dağların bu vəziyyəti elin igid, qeyrətli övladları üçün ibrət dərsi olmalıdır(5.s.154). Deməli, buradan bizə aydın oldu ki, aşığın "Dağlar" qoşması vətənin ucalığının, əzəmətinin, gözəlliyinin rəmzidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Altı cilddə. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 2004. – 760 səh.
2. Azərbaycan folkloru. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1985, 414 səh.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.

4. Ş. Mikayılov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-11-ci sinifləri üçün dərs vəsaiti. Bakı. "Maarif". 2011. 112 səh.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. "Bakınəşr". 2017. 208 səh.
6. Abbas Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik. Bakı, 2010, 370 səh.

Mansimov Gudrat Vidadi

METHODOLOGY OF TEACHİNG THE MEANS OF ARTİSTİC DESCRİPTİON İN THE WORKS OF ASHİG ALASGAR

Summary: Ashig Alasgar is the well-known word master of the Azerbaijani literature who conquered his reader`s hearts. No doubt that the Azerbaijani literature history was strongly influenced by his activities and he has unparalleled role in enrichment of our literature. The means of artistic description in his analogy and tajnis have benefited indispensable effect to literary creativity. In article, it is described the role and the place of the means of artistic description of the creativity of Ashig Alasgar. Moreover, the way he use the analogy, metaphora, metonymy, synecdox, epithet skillfully in his creativity is delivered to the attention by examples derived his creativity. It is also worth to say that it is touched the matters of the way of teaching those means of artistic description based on the examples extracted from creativity of Ashig at teaching centers with the help of new teaching methods. As we said in this article the special attention has been paid to new teaching technology, not to the conventional methods. In this article it is allocated space as well to the usage of "Brain move" as the active teaching means, when pointing out the problem. Naturally, main priority for teacher is the the step towards the full understanding of the topic. An addition to this, employing of other teaching methods is the significant part of this article.

Keywords: Ashig Alasgar, means of artistic description, poetry, and metaphors

Мансимов Гудрат Видади

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СРЕДСТВАМ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОПИСАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АШИГА АЛЕСГАРА

Резюме:Ашуг Алескер, великий мастер слова в азербайджанской литературе, покорил сердца читателей своими произведениями. Несомненно, творчество Ашуга оставило глубокий след в истории азербайджанской литературы и оказало неоценимое влияние на обогащение нашей литературы. Богатство литературных образцов в своих гошмах и таджнисах, а также в средствах художественного описания оказывает неоценимое влияние на творчество. В статье выявляется роль и место художественных средств в

творчестве Ашуга Алескера. При этом были доведены до сведения примеры умелого использования Ашугом Алескером метафор, метонимии, эпитетов, символов, синекдох. Также следует отметить, что в статье также затрагиваются вопросы, как умело преподавать и осваивать эти средства обучения в учебном центре, по возможности, на основе примеров, взятых из работы ашуга. Как мы уже упоминали, особое внимание здесь уделяется преподнесению преподавателем материала обучаемому не на основе традиционных методов обучения, а на основе новых технологий обучения. Также в статье рассматривается использование «мозгового штурма» как активного метода обучения при решении задач. Конечно, главным приоритетом для преподавателя здесь является сделать шаг к полному пониманию темы. Кроме того, в центре внимания статьи было использование других методов обучения.

Ключевые слова:Ашуг Алескер, средства художественного описания, поэзия, метафоры

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: F.e .f .d, prof, Babayev Yaqub
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

UOT: 821

MAHMUDOVA ŞƏLALƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA TƏMSİL JANRININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə təmsilin bir janr kimi formalaşması haqqında qısa məlumat verilmiş, onun forma, struktur cəhətləri göstərilmişdir. Bundan başqa, təmsillərlə bağlı bəzi elmi araşdırmalara da müraciət olunaraq müəyyən nəticə əldə edilmişdir. Qədim tarixə malik olan təmsillər əsasən nəzmlə və eləcə də, nəsrlə olur, alleqorik səciyyə daşıyır. Bu janrın mətnaltı mənasında üstüörtülü şəkildə mənəvi və sosial problemlərə toxunulur. Eyni zamanda, təmsil əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət, ibrətamiz və nəsihətamiz səciyyə daşıyır. Təmsil janrı mənbəyini heyvanlar haqqında olan nağıllardan, pritça, mif, atalar sözü və məsəllərdən götürmüş, yazılı ədəbiyyatda bir janr kimi formalaşaraq dünya ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Onun bir janr kimi təşəkkül tapması Yunanıstanda Qesiod, Stesixor və Ezopun adı ilə bağlıdır. Ezopun təmsilləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. XVII əsrdə təmsil janrı fransız yazıçısı Jan de Lafontenin simasında yenidən inkişaf etməyə başlamışdır. XVIII əsrdə isə bu janra alman yazıçısı Lessinq müraciət etmişdir. Təmsil rus yazıçısı Krılovun qələmində daha da inkişaf etmiş və zirvəyə qalxmışdır.*

Burada Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında təmsil janrının təşəkkülü və inkişaf yolları tədqiq edilmişdir. Xüsusən, XIX əsrdə yazıb-yaratmış Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvaninin təmsillərinə nəzər yetirilərək münasibət bildirilmişdir. XX əsrdə Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Mirmehdi Seyidzadə, eləcə də, Teymur Elçin bu janrın inkişafında xüsusi rol oynamışlar. Görkəmli ədiblərimizin yaratdıqları təmsillərin məzmun və ideyaca oxucuların marağına səbəb olması diqqətə çatdırılmışdır. Bəzi təmsillər oxşar və fərqli cəhətdən müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Məqalədə insana məxsus naqis xüsusiyyətlərin heyvanlar üzərinə köçürülərək təsvir edilməsindən danışılır və qeyd olunur ki, bu baxımdan təmsil uşaqların mənəviyyatında, əxlaqında müsbət rola malikdir.

Açar sözlər: Təmsil, alleqoriya, janr, süjet xətti, ibrətamiz nəticə

Epik növün ən qədim janrlarından olan təmsildə əşyalar, təbiət cismləri şəxsləndirilir ki, ədəbiyyatşünaslıqda buna təşxis deyilir. Təmsilin ilk nümunələri nəsrlə yaradılsa da, sonralar nəzmə üstünlük verilmişdir. Təmsilin janr xüsusiyyətləri bunlardır: 1. Həcmcə kiçik olur və dərin məna kəsb edir; 2. Nəsrlə və

ya nəzmlə olur; 3. Əsasında alleqoriya, simvol durur; 4. İnsanlara məxsus əlamətlər əşya, bitki, təbiət hadisələri və heyvanların üzərinə köçürülür; 5. Tənqidi və satirik məzmuna malikdir; 6. Mətnaltı mənasında üstüörtülü şəkildə mənəvi və sosial problemlərə toxunulur; 7. Əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət, ibrətamiz və nəsihətamiz səciyyə daşıyır.

Təmsilin yaradılmasında əsas məqsəd mənəviyyatında müəyyən qüsurlar olan insanların təsvir olunan hadisədən düzgün nəticə çıxararaq həmin nöqsanları özlərindən kənarlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmçinin təmsillərdən ibrət alan oxucunun yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada yaradılan tülkü obrazı - hiyləgər, kələkbaz; ayı –qanmaz, nadan; canavar – acgöz, qəddar, ağılsız; dovşan, qoyun – sadəlövh, zəif; çaqqal - yaltaq, ara vuran; dəvə, at, ilan – ağıllı, müdrik; eşşək – axmaq, avam, tərs; qurbağa, meymun – özündən razı, lovğa; qarışqa, arı - əməksevər, zəhmətkeş; gicitkən, kol bitkiləri – kobud, acıdil; xoş ətirli gül – zərif, xoşxasiyyət insanları təmsil edir.

Təmsil yaradıcıları şəxsləndirmədən istifadə etməklə insanların mənfi xüsusiyyətlərini bu şəkildə qabardaraq onların iç üzünü açıb göstərməyə cəhd edirlər. Bu da hər bir kəsin mənəviyyatının formalaşmasına xidmət edən bir vasitə kimi dəyərləndirilir.

Bəzən yanlış olaraq, alleqorik əsərləri təmsil adlandırırlar. Alleqorik əsər anlayışı digər janrlara da aid edilə bilər. Ədəbiyyatımızda Məhəmməd Füzulinin *"Həft cam", "Söhbətül-əsmar", "Bəngü Badə", "Səhhət və Mərəz"* əsərləri alleqorik əsərlər olsa da, təmsil deyil. Alleqorik olub təmsil hesab edilməyən əsərlər ədəbiyyatımızda çoxdur. Alleqorik əsərlərdə verilən xüsusiyyət müşahidə olunmalıdır. Tənqid, satira təmsilin canını, ruhunu təşkil edir" [4].

Tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, təmsillər xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmış, mövzusunu, əsasən, heyvanlar haqqında olan nağıllardan götürmüşdür. Tanınmış ədəbiyyatşünüs-alim Məmməd Arif təmsillərin qaynaq mənbəyinə xalq nağılları ilə yanaşı atalar sözü və məsəlləri də aid etmişdir. Digər mənbədə isə "əfsanə, rəvayət və ən əsası da heyvanlardan bəhs edən miflərin təmsillərin mövzu və süjet xəttinin formalaşmasında mühüm rol oynadığı" qeyd olunmuşdur. "Təmsil janrı, eyni zamanda, "Kəlilə və Dimnə", "Min bir gecə", "Tutinamə" kimi abidələrdən də bəhrələnmişdir. Təmsilə hansı nöqtədən baxılırsa-baxılsın, onun motivlərinin, süjetlərinin və ən əsası da, mövzusunun şifahi xalq ədəbiyyatından götürülərək yazıya köçürüldüyü aydın şəkildə görünür... Təmsil folklordan qopa bilməyən, ancaq özünəməxsus poetikası olan müstəqil janrdır" [9, s.12-13]

Dərsliklərdə təmsil yazılı ədəbiyyatın janrları sırasına daxil edilsə də, bəzi mənbələrdə bu janrın folklora aid olduğu qeyd olunur. Folklorşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Sədnik Paşa Pirsultanlı "Azərbaycan ağız ədəbiyyatında təmsillər" adlı kitabında yazır: "Təmsillər ən maraqlı, ən ürəyəyatımlı, uzun müddət yaddaşlarda qalan folklor janrıdır. Təmsillər rəngarəng, poetik dillə söylənən

mövzulara malikdir... Təmsilin tarixi obrazlı sözün tarixi qədər qədimdir. Təmsil həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında, həm şifahi, həm də yazılı bədii nümunələrdə, həm ən qədim dövrlərdə, həm də bizim günlərdə mövcud olan ciddi, kəskin, fəal və böyük ictimai-əxlaqi təsirə malik ədəbi formadır" [10, s. 28].

Rus təmsillərinin tədqiqatçısı N.L.Stepanov folklor janrı olan heyvanlar haqqında nağıllarla yazılı ədəbiyyatın janrı olan təmsillərin fərqini sadə formada belə izah edir: "Təmsillər xalq təxəyyülünün məhsulu kimi heyvanlar haqqında ibtidai miflərdən yaranmışdır. Onların kökləri həm də xalq müdrikliyinin simvolu olan heyvanlar haqqında nağıllarda, atalar sözləri və məsəllərdədir. Ədəbiyyat isə yazının ortaya çıxması ilə başlayır və təmsillər də yazıya alınmaqla yazılı ədəbiyyatın janrına çevrilmişdir" [9, s.13-14].

Deyilənlərdən aydın olur ki, təmsil öz mənbəyini folklor motivlərindən götürsə də, o bir janr kimi yazılı ədəbiyyata məxsusdur.

Təmsilin mənşəyi haqqında yazılan mənbələrdə onun bir janr kimi təşəkkül tapması Yunanıstanda Qesiod (e.ə. 9–8 əsr), Stesixor (e.ə. 6-cı əsr) və Ezopun (e.ə.VI-V əsrlər) adı ilə bağlıdır. Ezopun təmsilləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur.

XVII əsrdə təmsil janrı fransız yazıçısı Jan de Lafontenin simasında yenidən parladı və bu dövrdən başlayaraq inkişaf etməyə başladı. XVIII əsrdə isə bu janra alman yazıçısı Lessinq müraciət etmişdir. Təmsil rus yazıçısı Krılovun qələmində daha da inkişaf etmiş və zirvəyə qalxmışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında təmsilin ilk nümunələrinə XII əsrdə - Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında rast gəlirik. Dünya şöhrətli şair bəzən, açıq şəkildə deyə bilmədiyini təmsildən istifadə etməklə dövrünün eybəcərliklərini, hakim dairədəki, cəmiyyətdəki nöqsanları, ədalətsizliyi bu şəkildə gündəmə gətirmişdir. Onun "Sirlər xəzinəsi" poemasına daxil olan "Qarışqa və Kəklik", "Bülbül ilə Qızılquş", "Meyvəsatanla Tülkü", "Ovçu, İt və Tülkünün dastanı" təmsilləri bunun bariz nümunəsidir. Bildiyimiz kimi, Nizami sırf uşaqlar üçün əsər yazmayıb. Lakin onun əsərlərinin hər birində uşaqlar üçün ibrətamiz, nəsihətamiz fikirlər olduğundan bu əsərlər uşaqların oxusu üçün məqbul sayılmış və uşaq mütaliəsi nümunələri kimi məktəb dərsliklərinə daxil edilmişdir.

XIX əsrdə A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani də təmsilin gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Abbasquluağa Bakıxanovun "Tülkü və Qoyun", "Yersiz iftixar", "Qurd və İlbiz" adlı 3 təmsili vardır. Bundan başqa, o, Krılovun "Eşşək və Bülbül" təmsilini dilimizə tərcümə etmişdir.

"Tülkü və Qoyun" təmsilində riyakarlıq, acgözlük pislənir. Burada Tülkü çəmənlikdə tək-tənha otlayan Qoyunu görüb onu aldadaraq yemək istəyir. Lakin hiyləsi baş tutmur, çünki ağıllı İt Qoyuna kömək edir, yalançı tülküyə və onun acgöz dostu olan Canavara elə bir qurğu qurur ki, Tülkü qorxub qaçır, Canavar isə acgözlüyünün qurbanı olur [1, s.9].

Təmsildən çıxan ibrətamiz nəticə isə belədir ki, heç kim gücünə arxalanıb özündən zəifi incitməməli, haqqını tapdamamalıdır. İnsan yalnız gücü, zorbalığı ilə yox, ağlı, zəkası, həmçinin, sədaqətli dostlarının köməyi ilə də qoluzorlulara qalib gələ bilər.

Qasım bəy Zakir də xalq yaradıcılığından bəhrələnərək təmsillər yazmışdır. Onun "Sədaqətli dostlar haqqında", "Xain yoldaşlar haqqında", "Dəvə və Eşşək", "Tülkü və Şir", "Aslan, Qurd və Çaqqal" təmsilləri vardır. Bu təmsillərdə dostluqda sədaqətli olmaq, düzlük təlqin olunur, xəyanətkarlıq, acgözlük, tərslik, axmaqlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir. O, təmsillərinin mövzusunu xalq yaradıcılığından götürmüş, nəzmə çəkmişdir.

Folklorşünas-alim Sədnik Paşa Pirsultanlının uzun illərdən bəri xalqdan topladığı təmsillər "Azərnəşr" tərəfindən 1992-ci ildə nəşr edilmiş, "Azərbaycan xalq söyləmələri" kitabına daxil edilmişdir. Kitaba daxil olan "Kömbə" təmsilinə diqqət yetirək:

Tülkü, Canavar, At və Dəvə bir kömbə tapırlar. Lakin bu kömbəni bölməkdə çətinlik çəkirlər. Belə qərara gəlirlər ki, kimin yaşı daha çoxdursa, kömbəni o yesin. Hərə bir yaş söyləyir. At bildirir ki, mənim yaşım yadımda deyil. Amma atam mənim yaş kağızımı nalın içinə qoyub. Tülkü deyir: - Mənim savadım yoxdur, odur ki, oxuya bilmərəm. Canavar bildirir ki, yüksək təhsil sahibiyəm. Arxaya keçir ki, məktubu oxusun. At təpiklə elə vurur ki, Canavar ordaca ölür. Tülkü bir daşın üstünə çıxıb deyir: - Qurbanın olum, ay ata, nə yaxşı ki, məni oxutmamısan [10, s.14-15].

"Dəvə və tülkü" təmsilinin məzmunu da, demək olar ki, "Kömbə" təmsili ilə oxşardır.

Dəvə ilə tülkü yoldaş olurlar. Ac imişlər, bir kömbə tapırlar. Tülkü deyir:

-Bu kömbəni bölsək, heç birimiz doymayacağıq, gəl, əcdadımızdan danışaq, kimin əsli daha qədim olsa, kömbəni o yesin.

Dəvə meydanı tülküyə verir. Tülkü deyir:

-Rəhmətlik anama nənəm həmişə deyərdi ki, dünya binnət olanda mənim Binnət adlı bir oğlum vardı.

Dəvə görür ki, tülkü çox uzaqdan başladı, nəslinin yaşı dünyanın yaşından da qabağa keçdi. Kömbəni ağzına atır, ayağa qalxır və deyir:

-Sənin dediyindən belə çıxır ki, dəvə uşaqdır [10, s.44].

Q.Zakirin "Xain yoldaşlar haqqında" təmsilinin mövuzsu yuxarıdakı təmsillərlə səsləşsə də, şair bu təmsili məsnəvi formasında nəzmə çəkmişdir. Təmsil 44 beytdən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, məsnəvi epik şeirin ən geniş formalarından biridir, mənası ikilik deməkdir və aa, bb, cc, çç və s. şəklində qafiyələnir.

Bu təmsildə də dostlar – Dəvə, İlan və Tısbağa gəzərkən çörək tapırlar. Lakin İlanla Tısbağa çörəyi dəvə ilə bölüşməmək üçün Dəvəyə kələk gəlmək istəyirlər və ortaya belə bir söz atırlar ki, yaşca kim böyükdürsə, çörək ona çatsın. Əvvəl Tısbağa yaşını söyləyir. O, deyir: - "Xaliq Adəmi icad edərkən mən artıq 10-15 yaşımda idim". İlan Tısbağaya söyləyir ki, "sən lap uşaqsanmış ki. Hələ yer-göy

yaranmamışdan bir mən var idim, bir də ki, Allah". Dəvə onların yalanını eşidib, deyir: "Öz yaşımı deyərəm mən də" və çörəyi götürüb, başlayır göyşəməyə.

Təmsilin sonunda janrın xüsusiyyətinə uyğun olaraq şair hikmətamiz fikir bildirir:

Burada "Bir adam ki, qoya hiylə binası, Aqibət özünə dəyər xətası" [6, s.121] misraları "Başqasına quyu qazan özü düşər" atalar sözünü xatırladır. Belə bir nəticə hasil olur ki, yoldaşlıqda qiyamətəcən bərabərlik, düzlük, səmimiyyət olmalıdır. Əks halda o dostluq pozular. Əsl dost əlində olan sonuncu tikəni belə dostu ilə bölüşməyə qadir olandır.

Görkəmli sənətkar Seyid Əzim Şirvani folklordan və klassiklərin yaradıcılığından təsirlənərək gözəl əsərlər yazmışdır. O, şeir, mənzum hekayə, uşaqlar üçün dərsliklər yazmaqla yanaşı, təmsil janrına da müraciət etmişdir. Şair "Qaz və Durna", "Dəvə və Eşşəyin yol getməsi", "Ayı və Siçan", "Siçan və Pişik", "Aslan və iki Öküz", "Aslan və Qarışqa", "Siçan balasının sərgüzəşti", "Dəvə balası", "Eşşək və Arılar", "Xoruz və Çaqqal hekayəsi" və başqa bu kimi təmsillərində insan mənəviyyatındakı naqis xüsusiyyətləri açıb göstərməklə gənc nəslə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər təlqin etməyə çalışmışdır.

Seyid Əzim "Xoruz və Çaqqal hekayəsi"ndə Çaqqalın simasında hiyləgərlik, acgözlük kimi mənfi xüsusiyyətləri açıb göstərmişdir. Təmsildə qoca, aclıqdan əldən düşmüş Çaqqal təsvir edilir. O, ağacda banlayan Xoruza rast gəlir. Soruşur ki, nə olub, niyə banlayırsan? Xoruz cavab verir ki, azan verirəm. Xalqı namaza oyadıram. Çaqqal onu aldatmaq fikrinə düşür. Deyir ki, düş aşağı, bir yerdə namaz qılaq. Xoruz Çaqqalın niyyətini başa düşür və deyir ki, imamımız gəlsin, sonra. "Dedi: - Kimdir imamın, ey zirək? Dedi: - Kənd içrə zorba, qıllı köpək". Bunu eşidən Çaqqal bəhanə edərək aradan çıxır. Deyir ki, dəstəmazım pozulub, gedim, bulağa [11, s.86].

Göründüyü kimi, təmsildə şair Çaqqalın timsalında riyakarlığı, acgözlüyü tənqid edir, oxucunu ayıq olmağa, aldanmamağa dəvət edir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, M.Seyidzadə, daha sonralar H.Ziya təmsil janrında gözəl nümunələr yazmışlar. Bu təmsillərin də əksəriyyətinin süjet xətti, əsasən, dünya ədəbiyyatından götürülsə də, hər bir sənətkar bu janra öz dəsti-xəttini əlavə etmiş, orijinallıq gətirmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabir "Ağacların bəhsi", "Hörümçək və İpəkqurdu" təmsillərini yazmış, eləcə də, Krılovun "Qarğa və Tülkü" təmsilini dilimizə çevirmişdir. O, "Ağacların bəhsi", "Hörümçək və İpəkqurdu" təmsillərində insan xislətindəki özünü öymək, lovğalıq kimi mənfi xüsusiyyətləri tənqid etmiş, gənc nəsli təvazökar olmağa çağırmışdır. Krılovun "Qarğa və Tülkü" təmsilini isə tərcümə etməklə yanaşı sonda iki misradan ibarət ibrətamiz fikir əlavə etmişdir. Burada Tülkü Qarğanın pendirini almaq üçün onu yalandan öyür, səsinin gözəl olduğunu deyir və ondan bir nəğmə oxumasını xahiş edir. Qarğa onun hiyləsinə uyur, ağzını açan kimi pendir ağzından düşür və Tülküyə qismət olur. Təmsilin sonunda Sabir deyir:

Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı, yəqin ki, yaltaqlar [7, s.116]

Göründüyü kimi, şair şirin dilə uyub qismətini qaçıranlara kinayə ilə gülür və tülkü xislətli insanların riyalarına aldanmamağı, ayıq-sayıqlığı itirməməyi tövsiyə edir.

Sabirin yaxın dostu olan Abbas Səhhət də uşaqlar üçün müxtəlif janrda və rəngarəng mövzularda əsərlər yazmışdır. Onun yaradıcılığında təmsillər də yer almışdır. "Ayı və Şir", "Ayı və Arılar", "İki Dana", "İt və kölgəsi", "Sərçə və Qırğı", "Ulaq və Aslan", "Gün və Külək", "Tülkü və Qurd", "Qarışqa və Milçək", "Tülkü və Meymun" təmsillərinin hər biri mənəvi-əxlaqi keyiyyətlər aşılayan əsərlərdir. Bunların içərisində "Ayı və Şir" təmsili dilinin axıcılığı, sadəliyi, şirinliyi ilə seçilir. Əruzun səri bəhrində yazılmış bu təmsil uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və yadda qalandır. Bu təmsildə dostların – Ayı ilə Şirin əldə etdikləri ovu bölmək istəməyərək bir-birlərini al-qana qərq etmələri və sonda dovşanın heç birinə qismət olmaması, Tülkünün şikarı götürüb qaçması təsvir olunur. Təmsildən belə nəticə çıxır ki, insan gərək tamahkar, acgöz olmasın, dosta qarşı səxavətli, əliaçıq, sədaqətli olsun.

"Qarışqa və Milçək" təmsilində tənbəllik, boşboğazlıq, lovğalıq kimi mənfi xüsusiyyətləri pisləyən şair oxuculara əməksevər, işgüzar, təvazökar olmağı təbliğ edir. Təmsildə Milçək Qarışqanın yanında öyünərək istədiyi yerə uçmasından, hər yeməyə qonub yeməsindən, həyatda hər şeyi rahatlıqla əldə edə bilməsindən danışır. Nəhayət, Qarışqa dözmür və deyir ki, mən indi nə qədər əziyyət, zəhmət çəksəm də qışda rahat dolanıram. Sənsə qışda ac qalacaqsan. Sonluq isə ibrətamiz nəticə ilə yekunlaşır: "Çəksə hər kim ki, bir qədər zəhmət,

Olar, əlbəttə, aqibət rahət [2, s.165].

Təmsildən çıxan əxlaqi-tərbiyəvi nəticə budur ki, insan hər şeyə zəhmətlə çatar, əməklə yüksələr, gələcək həyatını təmin edər. Atalar sözündə deyildiyi kimi: "İşləməyən dişləməz". Şair Milçəyin simasında avara, tüfeyli həyat sürən insanlara işarə edərək onları gülüş hədəfinə çevirmişdir.

Görkəmli şair, nasir, dramaturq, tərcüməçi, mütəfəkkir Abdulla Şaiq də təmsil janrının gözəl nümunələrini yaratmışdır. O, "Tülkü və Xoruz", "Hacıleylək və sərçə", "Tülkü və Dəvə", "Dəvə və Siçan", "Dəvə, Tülkü və Qurd", "Tülkü və Dovşan", "Arı və kəpənək", "Ayı və Eşşək" təmsillərini şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnərək qələmə almışdır. A.Şaiq "Tülkü və Xoruz", "Tülkü və Aslan", "Aslan, Qurd və Tülkü", "Tülkü və Qurd", "Tülkü və Dəvə" təmsillərini nəzmlə, "Tülkü və Xoruz", "Dəvə və Siçan", "Arı və Eşşək", "Tülkü və Dovşan", "Arı və kəpənək", "Hacıleylək və sərçə", "Tülkü və Dəvə", "Dəvə, Tülkü və Qurd" təmsillərini isə nəsrlə yazmışdır. Ədib bu təmsilləri kiçik yaşlı uşaqların anlayacağı səviyyədə, sadə bir dillə yazmışdır. Təmsillərin hər birində oxuculara əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlər aşılanır.

A.Şaiqin "Aslan, Qurd və Tülkü" təmsili Q.Zakirin "Aslan, Qurd və Çaqqal" təmsili ilə səsləşir. Hər iki təmsildə onların dostluğundan danışılır və hər ikisində də əldə etdikləri ovun bölgüsü zamanı onların dostluqlarının qeyri-sağlam olduğu üzə çıxır. A.Şaiqin Aslanı Q.Zakirin Aslanından fərqli olaraq bölgünü özü aparır və qeyd edir ki, nə qədər şikar var, hamısı ona çatmalıdır. Bu təmsildə də acgözlük, tamahkarlıq pislənir və dostluqda bu kimi xüsusiyyətlərin yolverilməz olduğu fikri təlqin edilir.

"Tülkü və Aslan" təmsilinin mövzusu xalq yaradıcılığının motivlərindən götürülmüşdür. Bu təmsil "Yavaş-yavaş döşə də çatasıyam" təmsili ilə səsləşir.

"Yavaş-yavaş döşə də çatasıyam" təmsilinin məzmunundan məlum olur ki, Ayı ilə Tülkü uzun müddət heç nə yeməyib ac-yalavac gəzirmişlər. Tülkü düşünür ki, belə getsə, Ayı aclıqdan onu yeyəcək. Ona görə kələk gələrək ağlamağa başlayır və Ayıya belə bir yalan uydurur ki, vaxtilə sənin atanla mənim atam da ac idilər. Atam sənin atana dedi ki, mənim qılçalarım daha yerimir, yəqin sən də mənim kimi əldən düşmüsən. Atan isə dedi ki: "- Qardaş, aclıq-zad mənə kar eləməz. İnanmırsan, bax. Sənin atan belə deyib dərənin bu üzündən bax, o üzünə, düz o qayanın üstünə hoppandı.

Bunu eşidən Ayı Tülkünün hiyləsindən xəbərsiz deyir: - Mən də hoppanaram.

Tülkü onu daha da qızışdırır: - Çətindi, nə səndə, nə də məndə atalarımızda olan o qoçaqlıq hanı...

Elə tülkü bunu demişdi ki, ayı qeyzə gəlib bu taydan o taya hoppanır, qayaya dəyir, xurd-xəşil olub dərəyə yuvarlanır. Tülkü ayının yanına enir və onun tərpənə bilmədiyini görüb deyir:

- Mən şadam ki, atamın dostunun oğlu özgə yerdə yox, mənim yanımda can verir. Deyirəm, dost, bu fani dünyadan birimiz köçürük, daha ikimiz də niyə ölək?

Tülkü ayaq tərəfdən ayını sökməyə başlayır. Ayı indi başa düşür ki, Tülkünün kələyinə uyub, ağılsızlıq eləyib. İstəyir ki, o da bu son nəfəsdə onun başına corab hörsün, onun axırına çıxsın:

- Qardaş, görürəm yaman acmısan, oralarım pasaxdır, nə gözün doyacaq, nə qarnın. Döşüm yağlıdır, özünü bərilərimə doğru ver.

Tülkü dedi: - Hövsələsiz olma, yavaş-yavaş yeyə-yeyə döşünə də gəlib çatasıyam. Arığın nə işi var o qoruqda, vurub qıçını da sındıralar.

Ayı gördü Tülkünü aldadıb ondan heyif ala bilməyəcək, soruşdu:

- Sən bu dərsi kimdən öyrənmisən?

Tülkü dedi: - Rəhmətlik atamdan. O, naşılıq eləyib siftə sənin atanın döşündən sökəndə başına dəyən qapazdan gözünün biri kor oldu" [10, s.33-35].

A.Şaiqin "Tülkü və Aslan" təmsilində Tülkü Aslanın başına eyni oyunu açır. Aslanı aldadaraq bu dağın təpəsindən o biri dağın təpəsinə atlanmağa təhrik edir. "Ayağını vurub dağa o zaman, tez atıldı qürur ilə Aslan. Dərəyə baş-ayaq yuvarlandı, tülkünün hiyləsinə aldandı [3, s.21].

Aslan inləyərək Tülkünü köməyə çağırır. Öz niyyətinə çatan Tülkü yavaş-yavaş dərəyə enib, başlayır Aslana tənələr vurmağa ki, səndə nə hünər var, nə qoçaqlıq, nə qeyrət. Bu aslan adı da sənə yaraşmır – deyib, Aslanın quyruğunu salır ağzına başlayır yeməyə. Aslan ona kələk gəlmək istəyir, deyir ki, başımdan başla, gör nə ləzzətlidir. "Dedi Tülkü: - Tələsmə, a nadan, Quyruğundan yeyə-yeyə əlan, Başına da yavaş-yavaş çataram, Qan içən kəllənə zəhər qataram [3, s.22].

Eyni mövzunu A.Şaiq ağız ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyata gətirərək onu nəzmə çəkmişdir. Təmsildə qafiyələrin düzülüşü əsərin axıcılığını, ritmikliyini artırmış, onu daha oxunaqlı vəziyyətə gətirmişdir.

Mirmehdi Seyidzadə də böyüklər üçün yazmaqla yanaşı uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərlər qələmə aımış, ədəbiyyatımıza gözəl töhfələr bəxş etmişdir. Seyidzadənin təmsilləri də mövzu, məzmun baxımından maraqlı, rəngarəng və ibrətamizdir. O, "Kəpənək və Bal arısı", "Aslan və Ceyran", "Tülkü və cücə", "Tikan və Qızılgül", "Qaranquş və bayquş", "Darğa-Qarğa", "Lovğa çiraq", "Yarasa və Pərvanə", "Ədabaz Meymun", "Canavar və tülkü", "Dağ və Duman", "Maral", "Əqrəb və Çanaqlı bağa", "Kirpi və İlan" və s. təmsillərində insanların xislətində, mənəviyyatında olan eybəcərlikləri, mənfi cəhətləri tənqid atəşinə tutur.

"Kəpənək və Bal arısı" təmsilində lovğalıq, özündən razılıq, müştəbehlik kimi xüsusiyyətlər pislənir. Kəpənək lovğalanaraq Bal arısına deyir ki, mən gözələm, güllər kimi qəşəngəm. Sənsə eybəcərsən və bu sir-sifətlə çəmənlikdə dolaşmaq sənin harana yaraşır? Arı cavab verir ki, mən göyçək olmasam da, güllərdən bal hazırlayıram, insanlara xeyir verirəm. Səninsə, ellərə heç bir faydan yoxdur [8, s.312]. Burada uşaqlara belə bir tərbiyəvi xüsusiyyət aşılanır ki, insan zahiri görünüşü ilə fəxr etməməli, gördüyü işlər, əməllər gözəl olmalı, Vətənə xidmət etməli, elinə-obasına mənfəət verməli, daxilinin, mənəvi aləminin gözəlliyinə can atmalıdır.

Seyidzadənin "Əqrəb və Çanaqlı bağa" təmsili məktəb dərsliyinə salınmışdır. Bu təmsil şagirdlər tərəfindən sevilərək öyrənilir. Təmsildə Əqrəblə Çanaqlı bağanın dostluğu təsvir edilmişdir. Lakin bu təmsildəki dostluq da Zakirin "Xain yoldaşlar haqqında", A.Səhhətin "Ayı və Şir", A.Şaiqin "Aslan, Qurd və Tülkü" və s. digər əsərlərdəki dostluqlara bənzəyir. Bir gün möhkəm yağış yağır. Bu zaman Çanaqlı bağa Əqrəbi sudan keçirtmək istərkən Əqrəb onu sancır. Çanaqlı bağa səbəbin soruşduqda Əqrəb cavab verir ki, sancmaq mənim adətimdir. Qəzəblənən Çanaqlı bağa cavabında belə deyir: "Mənim də adətim bax, olub suya baş vurmaq. Əqrəbi atdı suya, Bağa çıxdı quruya [8, s.35].

Burdan belə bir nəticə hasil olur ki, atalar sözündə deyildiyi kimi: "Dost dar gündə tanınar".

Hikmət Ziya Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Onu təmsil yazmağa həvəsləndirən, ruhlandıran isə, özünün də dediyi kimi, İslam Səfərlinin ona söylədiyi: - "təmsillərin xoşuma gəlir, bu sahədə üzəngi parlada bilərsən" - sözləri olmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən, H.Ziya bu janrı mövzuca daha

da genişləndirməyə, oxucularında bu janra rəğbət, məhəbbət oyatmağa nail olmuşdur. Onun təmsilləri özünün yığcamlığı, lakonikliyi, dilinin sadəliyi, şirinliyi, axıcılığı ilə seçilir. Ədəbiyyatşünaslar onu Azərbaycan ədəbiyyatının Krılovu adlandırırlar. O, bu janrda uşaqların maraq dairəsinə uyğun, tərbiyəvi-əxlaqi xüsusiyyətə malik xeyli sayda, silsilə təmsillər yazmışdır. H.Ziya folklordan və klassik ədəbiyyatdan təsirlənərək təmsil yaratmasına baxmayaraq, o, xələflərindən fərqli olaraq, təmsillərinin əksəriyyətini məsnəvi şəklində deyil, səpkili, sərbəst formada qələmə almış, təmsilə daha fərqli obrazlar gətirmiş və özünəməxsus rəng qatmışdır. "Qısa təmsillər" silsiləsinə daxil olan təmsillərdə şair, əsasən, yaltaqlıq, lovğalıq, yekəxanalıq, nankorluq, müftəxorluq, rüşvətxorluq kimi insana məxsus mənfi xüsusiyyətləri tənqid etmişdir. Bu şeirlər daha çox böyüklər üçün nəzərdə tutulsa da, bunlar arasında gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir bağışlayan təmsillər də var. Məsələn, "Buğa", "Ağıllı tövsiyə", "İki Külək", "Qarpız qabığı", "Dəniz və Nəlbəki", "Gur Çay, Göl və Gölməçə", Üsküyün arzusu", "Xeyirxahlığa yad Ağcaqanad", "Nısihətçi Hindtoyuğu", "Pişik və Yaltaq", "Geridə qalan, hay-küy salan", "Şikəstə yazığı gələn" və s.

Şairin müraciət etdiyi obrazlar da hər biri özünəməxsus xüsusiyyətinə uyğun olaraq seçilmişdir. H.Ziya məişətdə olan elə əşyaları təmsil obrazına çevirmişdir ki, bu obrazlar həqiqətən də, hər biri daşıdığı funksiyaya uyğun olaraq şəxsləndirilmiş, insan xarakterləri ilə uyğunlaşdırılmışdır. Bu onu göstərir ki, H.Ziya çox yüksək müşahidə qabiliyyətinə malik olub. Bunlar hər kəsin ağlına gəlməyəcək tapıntılardır. Şairin bu istedadını görən Bəkir Nəbiyev onu yüksək qiymətləndirərək demişdir: "...ev heyvanlarından, vəhşilərdən, ümumiyyətlə, onurğalılardan və sürünənlərdən, məməlilərdən və suda-quruda yaşayanlardan elə bir heyvan qalmayıb ki, H.Ziyanın təmsillərində bədii obraza çevrilməsin. Həm də bu obrazlar özlərinin ən səciyyəvi əlamətləri ilə yadda qalırlar" [5, s.8]. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, H.Ziya nəinki heyvanları, hətta məişətdə rastlaşdığımız istənilən ən adi elementləri belə təmsil personajına çevirərək onun əlamətləri ilə insan xislətində mövcud olan naqislikləri həmin obyektin üzərinə köçürmüşdür. Bu personajlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: Tiftik [5, s.324], Pijama [5, s.321], Kibrit [5, s.332], Qrammofon [5, s.319], Üskük [5, s.319], Ərizə, Dərkənar, Möhür [5, s.315], Açar [5, s.315], Tüfəng, Güllə [5, s.312], Nəlbəki [5, s.309], Polis Dəyənəyi [5, s.309], Çəkic [5, s.3005], Qarpız qabığı [5, s.304], Çarx [5, s.303], Qurğuşun [5, s.301], Mikrob [[5, s.301], Divar [5, s.300], Çay qaşığı [5, s.298], Qıyıq [5, s.291], Müşənbə [5, s.289], Çaxmaqdaşı [5, s.285], Tire [5, s.282], Gün eynəyi [5, s.278], Mıx [5, s.276], Pillə [5, s.269], Palaz, Keçə, Xalı [5, s.267], Burun, Məngənə [5, s.264] və s.

H.Ziyanın təmsillərindəki bu orijinallığı görən, tədqiqatçılar, ədəbiyyatşünas-alimlər onun bu sahədə çox böyük istedad sahibi olduğunu vurğulayırlar. Şair, ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifoğlu "Hikmət Ziyası" başlıqlı ön sözdə yazır: "Hikmət Ziyanın yığcam, dərin mənalı təmsilləri çoxdur. Bu bədii parçaların hər biri tədqiqatçı üçün zəngin material vermək gücündədir. Şairin təmsillərində dövrün

bütün sosial bəlalarına təmsilçinin kinayəli münasibəti öz əksini tapmışdır. Hikmət Ziyanın təmsillərində xalq hikmətinin ziyası vardır. Hər bir bədii əsərə qələm sahibinin arzu və düşüncələri, həyata, cəmiyyətə baxışı ilə bərabər, yaradıcı insanın ruhu da hopur" [5, s.14].

Tanınmış rus yazıçısı Qoqol Krılov haqqında demişdir ki: "Krılov heç kəsin etina etmədiyi, hamının köhnəlmiş və işdən düşmüş bir şey hesab etdiyi və hətta uşaq oyuncağı adlandırdığı bir formanı, yəni təmsili elə məharətlə yaratdı ki, xalq şairi adını qazandı..." Fikrimizcə, bu fikri H.Zayaya da aid etmək olar. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bu janr məhz H.Ziyanın qələmində yenidən öz bədii təcəssümünü tapdı və sevildi.

Göründüyü kimi, təmsil janrı Azərbaycan ədəbiyyatında da geniş yer tutur, bu gün də özünün tərbiyə etmək xüsusiyyəti ilə gənc nəslin formalaşmasında, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Abbasquluağa Bakıxanov. Qurd və İlbiz. Bakı, 1985, 18 səh.
2.Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", Bakı, 2005. 456 səh.
3.A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri. III cild. Avrasıya Press. Bakı, 2005
4.Elxan Nəcəfov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 2015, 139 səh.
5.Hikmət Ziya. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, "Aspoliqraf", 2014, 464 səh.
6.Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 400 səh.
7.Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. II c. Bakı, 2004, 384 səh.
8.Mir Mehdi Seyidzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, 320 səh.
9.Sevinc Əliyeva. Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər. Avtoreferat. Bakı-2017, 25 səh.
10. Sədnik Paşa Pirsultanlı "Azərbaycan ağız ədəbiyyatında təmsillər". Bakı, 2012. 97 səh.
11. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. III c. Bakı, 2005. 288 s.

MAHMUDOVA SHELALE

CHARACTERISTICS OF THE FABLE GENRE IN AZERBAIJANI CHILDREN'S LITERATURE

SUMMARY

The article gives brief information about the emergence of the genre of fable and shows its form and structural aspects. In addition, certain results were obtained by referring to some scientific studies related to fables. Fables with an ancient story are written mainly in verse and also in prose, they have an allegorical character. In

the subtextual sense of this genre, moral and social problems are implicitly addressed, it has a moral and educational meaning, teaching and admonishing character. The genre of fable originated in animal stories, proverbs, myths, proverbs, and sayings, and enriched world literature by emerging as a genre in written literature. Its emergence as a genus is associated with the names of Hesiod, Stesichorus, and Aesop in Greece. Aesop's fables have been translated into many languages around the world. In the 17th century, the fable genre developed anew in the person of the French writer Jean de Lafont. In the 18th century, the German writer Lessing turned to this genre. The fable was further developed and reached its peak in the pen of the Russian writer Krylov.

Here, the organization and development paths of the genre of representation in Azerbaijani children's literature were studied. In particular, the views of Abbasgulu Agha Bakikhanov, Gasim Bey Zakir, and Seyyid Azim Shirvani, who wrote and created in the 19th century, were expressed. In the 20th century, Mirza Alakbar Sabir, Abdulla Shaig, Mirmehdi Seyidzade, and Teymur Elchin played a special role in the development of this genre. It was found that the fables created by our prominent writers arouse the interest of readers in terms of content and ideas. Some fables are involved in the comparative analysis in similar and different ways.

The article is about the fable of the imperfect qualities of man by transferring them to animals, and it is stated that the fable from this point of view plays a positive role in the morals and morality of children.

Keywords: Fable, allegory, genre, plot line, instructive conclusion

МАХМУДОВА ШЕЛАЛЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖАНРА БАСЕН В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РЕЗЮМЕ

В статье дана краткая информация о возникновении жанра басен, показаны его форма и структурные аспекты. Кроме того, определенные результаты по данной тематике были получены при обращении к некоторым научным исследованиям, связанные с баснями. Басни с древним сюжетом пишутся преимущественно в стихах, а также в прозе, имеют аллегорический характер. В подтекстовом смысле этого жанра имплицитно затрагиваются нравственные и социальные проблемы. Также басня имеет воспитательное значение, поучительный и назидательный характер. Жанр басен зародился в сказках о животных, мифах, пословицах и поговорках, обогатил мировую литературу, став жанром письменной литературы. Появление этого жанра связано с именами Гесиода, Стесихора и Эзопа в Др. Греции. Басни Эзопа

переведены на многие языки мира. В XVII веке жанр басен получил новое развитие в лице французского писателя Жана де Лафона. В 18 веке к этому жанру обратился немецкий писатель Лессинг. Дальнейшее развитие басен получила в творчестве русского писателя Крылова.

Здесь изучались организация и пути развития жанра изображения в азербайджанской детской литературе. В частности, были высказаны взгляды Аббасгулу Аги Бакиханова, Гасым бека Закира, Сейида Азима Ширвани, писавших и творивших в XIX веке. В XX веке особую роль в развитии этого жанра сыграли Мирза Алекпер Сабир, Абдулла Шаиг, Мирмехди Сеидзаде, Теймур Эльчин. Выявлено, что басни, созданные нашими выдающимися писателями, вызывают интерес читателей по содержанию и идеям. Некоторые басни участвуют в сравнительном анализе сходным и различным образом.

В статье говорится о басни несовершенных характеристик человека путем переноса их на животных и отмечается, что с этой точки зрения басня играет положительную роль в детской морали и нравственности.

Ключевые слова: Басня, аллегория, жанр, сюжетная линия, поучительный вывод.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Gülsüm Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGIZ QURBANOVA
AMEA-nın
Gəncə filiali

PROTO-INTIBAH VƏ İNTIBAH DÖVRÜ INGILIS ƏDƏBIYYATINDA TÜRK KONSEPTININ TARIXI ŞƏRTLƏNDIRMƏSI HAQQINDA

Məqalədə protorenessans və İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatı araşdırılır. Konkret olaraq, məqalə çərçivəsində həmin tarixi mərhələdə ingilis ədəbiyyatında əksini tapan "Türk" konsepti təhlil olunur. Müəllif həmin konseptin reallaşmasını mümkün edən faktorları, tarixi şərtləndirməni araşdırır. Məlum olur ki, İntibah dövrü ideologiyası öz nüvəsində tolerantlığı vəsf edirdi. Bu da labüd şəkildə multikultural dəyərlərin formalaşmasına yol açırdı. Bu baxımdan, intibah dövründə yaradıcı şəxslərin digər mədəniyyətlərə maraq göstərməsi tam məntiqəmüvafiq idi. Belə ki, Çoserin əsərində Türkiyənin adının xatırladılması, eləcə də müəllifin, ümumilikdə, türklərə (ərəblərlə müqayisədə) daha loyal münasibətdə olması faktı qeyd oluna bilər.Eləcə də həmin dövrdə İngiltərə dəniz donanmasının gücü ilə seçilirdi. Bu sahədə onun ən qatı əleyhidarı İspaniya sayılırdı. İspaniyaya qarşı münasibətdə İngiltərə özünə müvəqqəti müttəfiq və ya partnyorlar tapmaq məcburiyyətində idi. Təsadüfi deyil ki, İngiltərə dəniz qüvvələri güclü olan Osmanlı türk dövləti ilə əlaqələrin möhkəmləndirməsində maraqlı idi. Bu baxımdan da, məntiqəmüvafiqdir ki, ingilis ədəbiyyatında türk dəniz qüvvələrinin, daha dəqiq desək, dövlət maraqları lehinə korsanlıq edən dəniz quldurlarının həyatını əks etdirən əsərlər meydana gəlirdi.

Açar sözlər: ingilis ədəbiyyatı, Türk konsepti, proto-intibah dövrü, intibah dövrü, tarixi şərtləndirmə.

İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatında Türk konseptinin işlənmə səviyyəsi və spesifikasının dolğun təhlili, heç şübhəsiz ki, bu mərhələdə Türk konseptinə olan hədsiz marağın real səbəblərinin, tarixi şərtləndirməsinin müəyyənləşdirmək zərurətini ortaya qoyur. Əgər nəzərə alsaq ki, İntibah dövrü istioqrafik ədəbiyyatlarda: 1) proto-intibah mərhələ; 2) bilavasitə intibah mərhələ, yəni İntibah dövrü və 3) post-intibah mərhələ – olaraq, üç periodda fərqləndirirlir, öncədən onu qeyd edək ki, təqdim olunan məqalədə biz, protorenessans və renessans dövr İngiltərəsində mövcud olan tarixi şərtləndirmə və ədəbi mühit tendensiyalarına diqqət edəcəyik.

Protorenessans mərhələnin sırf italyan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına aid olan hadisə kimi dəyərləndirən bir çox yanaşmaların [1]; [2 ; 7] olmasına rəğmən, protorenessans dövrü ingilis ədəbiyyatı və mədəniyyətinə də böyük simalar bəxş etmişdir. Bu sırada, "ingilis poeziyasının atası" sayılan C.Çoserin məhz,

protorenessans dövrünün yetirməsi olduğunu önə sürən A.N.Qorbunovun [3] fikrini ilə razılaşmamaq olmaz. C.Çoserin (təxminən: 1340-1400) "Kenterberri hekayələri" adlanan əsərində də artıq Türkiyənin adının xatırladılması ingilis – türk əlaqələrinin çox erkən dönəmə təsadüf etdiyini və bu əlaqələrin ingilis qələm ustalarının əsərlərinin konseptsferasında bütöv bir qlobal xarakterli konsept formatında təzahür tapmağa başladığını söyləməyə imkan verir.

This ilke worthy Knight hadde been also,
Sometime with the Lord of Palatye
Again another hethen in ***Turkye****…*
(Müasir ingilis dilində: *This self-same worthy knight had been also*
At one time with the lord of Palatye
Against another heathen in Turkey) [4].

Tədqiqatçılar Cefri Çoserin hələ Layonelin (qraf Olsterin), yəni kral III Eduardın oğlunun yanında xidmətdə olarkən, bölgənin geopolitikasına dərindən bələd olduğunu, türklər haqqında, türklərin siyasi və hərbi gücü haqqında yetərincə geniş məlumata malik olduğunu qeyd edirlər. Eləcə də tədqiqatçılar ona diqqət çəkirlər ki, elə bu yüksək məlumatlılığı səbəbiylə C.Çoser, "sarasinlərdən" [3] (saracens) fərqli olaraq, türkləri İngiltərə üçün böyük təhlükə hesab etmirdi. [5; 259].

Göründüyü kimi, ilk baxışdan nə qədər paradoksal görünsə də, milli ədəbiyyatda yad mentallığın tərənnümü və ya təqdimatı bilavasitə, həmin genetik baxımdan yad olan etnik topluma, mədəniyyətə olan münasibətin təzahürü kimi ortaya çıxır. Başqa sözlə desək, məhz, siyasi, iqtisadi, hərbi faktorlar ədəbi əsərlərdə reallaşan milli-etnik konseptlərin müsbət və ya mənfi planda inkişaf tapacağını və hətta, ümumiyyətlə, inkişaf tapıb-tapmayacağını müəyyənləşdirir.

İntibah dövrü ədəbiyyatının real mənzərəsini canlandırmaq üçün həmin dövrün abu-havasını dolğun şəkildə təqdim edə bilən şəxslərdən birinin – İntibah dövründə (XVI əsr) yazıb yaratmış tarixçi alim Leon Leruanın səsləndirdiyi fikirləri xatırlatmaq kifayətdir: "*Bundan əvvəl keçmişdə heç vaxt mədəniyyət və incəsənət indi olduğu kimi, belə mükəmməllik zirvələrinə çata bilməmişlər. Son yüz ildə daha öncə cahillik qaranlığında gizlədilmiş olan* (orta əsrlər sxolastikasının inkar etdiyi və gizlətdiyi antik mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat incilərinə işarə edilir. – N.Q.) *bir çox mətləblər aşkara çıxdı. Eləcə də qədim insanlara ümumiyyətlə məlum olmayan nəsnələr, yerlər, hadisələr və s. kəşf edildi ...*" [6; 18].

Doğrudan da, həqiqətin, gerçəkliyinin ilkin instansiyası kimi kilsənin nəzərdən keçirilməsi ənənəsini aşılamış olan və inkvizisiya məhkəmələri ilə insanlardan nəinki söz, hətta düşüncə azadlığını "oğurlamış" olan orta əsrlər cəhalətindən sonra Dünya və xüsusilə Avropa mədəniyyətinin çiçəklənən, keyfiyyətcə yeni mərhələni təcəssüm etdirən dövrü – İntibah dövrü başladı.

[3] Xatırladaq ki, sarasinlər dedikdə, Orta əsrlər və Protorenessans dövr Avropasında əsasən, ərəb mənşəli müsəlmanları nəzərdə tuturdular.

Bəşəriyyətin uzun müddətli tarixi ilə müqayisədə, yetərincə qısa zaman kəsimini əhatə edən İntibah dövrü özünün Dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatına verdiyi misilsiz töhfələrlə hətta, antik dövrlə rəqabət təşkil edə bilər. Məhz, bu rəqabət məsələsi İntibah dövr mütəfəkkirlərinin bir qədər fəxarət dolu olan, bir qədər də təkəbbür notları qarışmış bəyanlarında öz əksini tapır. "*Heç nə ona mane olmur ki, bizim əsrimiz fəlsəfədə Platon və Aristotelə tay olan, təbabətdə Hippokrat və Qalenə rəqabət təşkil edə bilən, riyaziyyatda isə Evklid, Arximed və Ptolomeylə yarışa biləcək nəhənglər yetişdirə bilsin. Mədəniyyətin inkişafına köklənmiş olan bizim bu əsrdən daha xoşbəxt əsr yoxdur və ola bilməz*" [7; 164] – belə iddiaların böyük gerçəklik payı olması ədəbiyyat sahəsində baş vermiş sürətli təkamül prosesində də öz təsdiqini tapmış olur.

İtalyan renessansı italyan ədəbi dilini formalaşdırmış olan, onu latın ədəbiyyatı və mədəniyyətinin kölgəsindən çıxaran F.Petrarka, Bokkaççço, Dante və başqaları ilə seçildiyi halda, İspan renessansı özünü romanın "doğulması" ilə biruzə verirdi ki, bu da "*müasir mədəniyyətdə yeni eranın yaradılmasını təcəssüm etdirən Servantesin "Don Kixot*" əsərinin ərsəyə gəlməsi ilə əlaqələndirilə bilər. İngilis İntibahı isə daha çox – teatr epoxası kimi xarakterizə edilə bilər ki, Şekspir yaradıcılığında öz pik nöqtəsinə çatmışdır [8 ; 50-51].

Sekyularlığı, antik ədəbi ənənələrə marağın artması, əslində isə, uzun əsrlər davam edən Orta əsrlər "qaranlığın"dan sonra keçmişə "işıq salmaq", antik mədəniyyət, mifologiya və ədəbiyyatla üzvi bağlılığı, hətta belə demək olarsa, bəşər mədəniyyəti ənənəviçiliyinin, yəni, ideya-konseptual "varisliyin", mədəni kod "ötürülməsinin" bərpa olunması ilə səciyyələndirilə bilər. Belə ki, sxolastik doqmalarla yönləndirilən erkən orta əsrlər mədəniyyəti dini konstantaları inkar edən, hətta onlara skeptik münasibət sərgiləyən istənilən elmi fikirləri təqib edir, ədəbi formatda analoji fikirlərin yayılmasının qarşısını tam ciddiyyətlə alırdı.

Həmin "qaranlıq dövrlərdən" sonra bəşəriyyətin ehtiyac duyduğu inkişaf, yenilik, hətta ümumiyyətlə, mental yenilənmə impulsu, məhz, İntibah dövrünün mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elmi düşüncəsi tərəfindən vermişdir. Bu fikri dolayı şəkildə təsdiqləyən fakt kimi təkcə onu demək kifayətdir ki, "qaranlıq dövrlər" epitetinin özü belə, məhz, İntibah dövrünün inkişafı "yüksəkliyindən" sxolastik keçmişə boyalanarkən verilmiş səciyyələndirmə idi. Belə ki, "qaranlıq əsrlər" terminin müəllifi məhz, İntibah dövrünün ilk şairi kimi tanınan Françeska Petrarka olmuşdur. F.Petrarka "qaranlıq əsrlər" dedikdə, Roma İmperiyasının süqutundan (456-cı il) sonra başlamış və nəhayət, İntibah mərhələsinin başlanması ilə yekunlaşan böyük zaman diliminə işarə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, müasir tarixşünaslıqda həmin epitet, bir çox halalrda, erkən orta əsrlərə şamil edilirdi. Məlumdur ki, erkən orta əsrlər antik tarixlə müqayisədə ciddi siyasi reqresslə səciyyələnir, mədəniyyət və incəsənətdə (antik dövrlə müqayisədə) əsaslı geriləmə ilə seçilirdi. [9].

Bu səciyyələndirmənin, ilk dəfə sıradan bir şair tərəfindən deyil, məhz, İntibah dövrünün ilk ədəbiyyat nümayəndəsi sayılan şəxs tərəfindən, eləcə də öz

yaradıcılığı ilə Renessansın əsas ideya-konseptual platformunu formalaşdırmış olan mütəfəkkir-şair Françeska Petrarka tərəfindən verilməsi, ümumilkdə, İntibah dövrünün sxolastik yaxın keçmişə münasibətini səciyyələndirir. Belə ki, İntibah dövrü özünün humanistik, antroposentrik, ideya-fəlsəfi doktrinaları ilə fərqlənirdi. Antroposentrizm fəlsəfəsinin əsas götürülməsi, bütün hadisələrin yeganə meyarı kimi, Tanrının nəzərdən keçirilməsi ideyasından imtinaya söykənirdi. (bax: [10; 84-97]).

Onu da əlavə edək ki, orta əsrlər haqqında eləcə də "qaranlıq dövr" səciyyələndirməsi də mövcuddur ki, bu xarakteristikaya mədəniyyət tarixçiləri üstünlük verir və həmin istilahla təxminən min ili əhatə edən böyük bir geriləmə dövrünü səciyyələndirirlər. Bu epiteti şərh edən X.V.Yanson və E.F.Yanson məsələyə maraqlı rakursdan yanaşaraq, "*hal-hazırda isə biz, həmin dövrü "inanc dövrü" kimi səciyyələndirərdik*" – qənaətini dilə gətirmişlər. [11]. Bu yanaşma onunla şərtlənir ki, Orta əsrlər Avropa elm xadimləri, ədəbiyyat nümunələri kilsənin təsiri ilə, əsas etibarı ilə Tanrı kəlamından kənarda hər hansı bir həqiqətin olması fikrinə qarşı dözümsüz idilər. Yəni, kilsənin bəyan etdiyi doktrinə görə, real olan gerçəklik yalnız və yalnız "İncil" mətnlərində əks olunan fikirləri əhatə edir. Ətraf gerçəkliyin dəyərləndirmə prinsipləri, ölçü mexanizmləri də məhz, kilsənin əlində cəmləşib və bilavasitə "İncil" mətnlərinə istinad edir. Yəni, teomərkəzçi (Tanrı mərkəzçi) və ya teosentrik mahiyyət kəsb etməklə hər şeyin başlanğıc və sonunu yalnız və yalnız Tanrıda görməyi məqbul sayır; və yeganə ölçü vahidi kimi, mənəvi oriyentir kimi, Tanrı kəlamlarını nəzərdən keçirirdi. Məhz, İntibah dövründə bu dövr üçün səciyyəvi sayılan humanizm və sekyularizm sayəsində, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyətin kilsənin doqmatik təsir sferasından çıxması mümkün oldu. [12; 691-692].

Bununla da, İntibah dövrü yazıçı və şairləri öz diqqətini İnsana, onun ehtiraslarına, onun arzu və istəklərinə, günah və səhvlərinə, etiraf və daxili mübarizəsinə yönləndirmiş oldu. Beləliklə, ideal *Tanrı – Şeytan, İsa Peyğmbər – Antixrist, mömin – cadugər / əcinnə, ideal insan – mənfi insan, günah – cəza* dixotomiyaları ambivalent obrazlara maraqla, günahını etiraf etmiş və bundan əzab çəkən insanların daxili aləminin faciəsinə maraq artmağa başladı. Bu mənada təsadüfi deyil ki, antik dövrdən sonra ağ – qara rəng kontrastında, **Xeyir – Şər, yaxşı – pis, doğru – yanlış** qarşılaşdırmasını təqdim etməyə köklənmiş Orta əsrlər ədəbiyyatından sonra, belə qəti oppozisiyaları, dixotomiyaları çətinləşdirən və günahkar insanın keçirdiyi katarsisini işıqlandıran ədəbi əsərlər meydana gəlməyə başladı. Katarsisi sosial-estetik fenomen kimi araşdırmış Y.A.Buqaçevanın da qeyd etdiyi kimi, antik dövrdə yetərincə qlobal səciyyə daşıyan ("*mərkəzi mövqe tutatn və ya mərkəz mövqelərdən birində qərarlaşan*") katarsis problemi, katarsisin təfsiri məsələləri orta əsrlərdə öz aktuallığını itirmişdir. Orta əsrlərdə ikinci plana geçmiş katarsis problemi "*praktiki olaraq, heç kəs tərəfindən təhlil və şərh edilmirdi. Ona*

(katarsisə – N.Q.) *gerçək maraq təkrarən yalnız İntibah dövründə mümkün olmuş-dur*" [13].

Əslində "Orta əsrlər" terminin özündə belə, İntibah dövrü mütəfəkkirlərinin antik dövr mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyat və mifologiyası qarşısında duyduqları piyeteti, ehtiramı və onları (İntibahı dövrü mütəffəkkirlərini, incəsənt və mədəniyyət nümayəndələrini, şair, yazıçı və dramaturqları) həmin "qızıl çağdan" ayıran zaman kəsiminə qarşı təkəbbür və etinasızlığı ifadə tapmışdır. O.V.Qorbaçevanın da qeyd etdiyi kimi, məhz, İntibah dövrünün aparıcı ideoloqları sayılan humanistlər "*durğunluq, dəyişməzliklə seçilən*" keçmişə münasibətini əks etdirərək, dolayısı ilə həmin mərhələni mədəniyyətin inkişafı baxımından daha az əhəmiyyətli dövr kimi səciyyələndirmişlər. [14].

Yəni, orta əsrlər əhəmiyyətli olan iki əsas zaman mərhələsinin "qaranlıq", az əhəmiyyətli, durğun, bəzi hallarda reqressiv xarakterli "tranzit zaman keçidini" səciyyələndirmiş olurdu. Bununla da, İntibah dövrünün əsas ideoloji postulatları, inkişaf oriyentirləri müəyyənləşmiş olur: antik dövr mədəniyyəti, ədəbiyyatı dini doqmaların ağır pressinqdən əziyyət çəkmiş Orta əsrlər mərhələsindən fərqli olaraq, teoloji doktrinləri ön plana almırdı. Eynilə İntibah dövrü ədəbiyyatı da dini sxolastikanın "buxovundan" qurtularaq, öz ədəbiyyatınını antroposentrik məcraya yönəltmiş, əsas etibarı ilə insanı, onun hiss və həyəcanlarını, cəmiyyətdəki münasibətlər sistemini, cəmiyyətlə sosial rakurslu və digər planlı əlaqələrini təsvir və tərənnüm etməyə köklənmişdir. Antroposentrizm – "*İntibah dövrünün humanizminin bədii prinsipi olmaqla, bədii yaradıcılıqda və fəsləfədə insanı dünyanın mərkəzinə yerləşdirir ...və bununla da Orta əsrlər teosentrizmini* (yəni, Allah mərkəzçiliyinə – N.Q.) *qarşı çıxır*". [15].

İntibah dövrü ədəbiyyatını fərqləndirən digər maraqlı cəhət bilavasitə tədqiqatımızın mövzusu ilə səsləşən istiqamətdəki dəyişiklikləri əhatə edir. Belə ki, İntibah dövrünün artıq xatırlatdığımız aparıcı ideya-fəlsəfi konsepsiyaları sırasında humanizm yer alır. V.Y.Poqrebnyayanın bildirdiyi kimi, İntibah dövrünə aid terminoloji inventarda aparıcı mövqe tutan humanizm istilahı latın dilində *humanitas* sözünə istinad edir və anlam etibarı ilə insanı heyvandan fərqləndirən cəhətlər, xüsusiyyətlər məcmusunu (zəka, mənəviiyyat, mədəniyyət, təhsil və s.) əks etdirir. İntibah dövründə humanistlər adı altında nəzərdən keçirilən insanlar – sırf dini və sxolastik problemlərdən diqqətini arındırmağı bacararaq, daha çox filoloji, etik, estetik problemlərlə məşğul olan şəxslər sayılırdı. Bura eyni zamanda qrammatika, ritorika, poetika, tarix və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən aydınlar da daxil edilirdi. V.Y.Poqrebnyaya onu da qeyd edir ki, humanizmin digər təyinedici xüsusiyyətini sadalan sahələrin vasitəçiliyi ilə antik mədəniyyət, ədəbiyyat irsinin dirçəldilməsi təşkil edirdi. [15].

Lakin humanizmin digər vacib, hətta bir çox cəhətlərdən həlledici sayıla biləcək özəlliyi də vardır ki, bu da orta əsrlər sxolastik doqmalarından qurtulmuş Avropanın mütərəqqi düşüncə sahiblərinin dini dözümsüzlük aşılayan kilsə

təsirindən kənarlaşması idi. Belə ki, İntibah dövrü insanı öz sələflərindən fərqli olaraq, digər dinə etiqad edənlərə, fərqli dil daşıyıcısı olan şəxslərə daha tolerant münasibət sərgiləməyə başlamaşdır. Dini doqmaların beyinlərə hakim kəsilmədiyinin parlaq örnəyi kimi, İntibah dövrünün ən parlaq simalarından sayılan Uilyam Şekspirin əsərlərində italyan mədəniyyətindən ciddi şəkildə təsirlənmələri qeyd etmək olar. Belə ki, həmin dövrdə protestant İngiltərəsi katolik Roma kilsəsinə, eləcə də bütün katoliklərin dini lideri olan Roma Papasına ciddi oppozisiya (müxaliflik) təşkil etməsinə rəğmən, "Qlobus" teatrının səhnələrini katolik İtaliyanın şəhərlərində cərəyan edən hadisələrin, yaşanan ehtirasların bədiiləşmiş təsviri bəzəməkdəydi. Halbuki, təxminən elə həmin illərdə real şəkildə London meydanların katolisizmə qarşı mübarizənin qurbanı olan şəxslər edam edilirdi. Hətta katolikləri təqiblərdən qorumağa cəhd edən şəxslər belə həyatları ilə vidalaşmalı olurdular. Təkcə onu demək kifayətdir ki, katoliklərə yardıma görə edam edilən 30 şəxsdən üçü hətta qadın idi [16; 34]. Yəni, dini doqmalar ədəbiyyat üzərində öz hakim, diqtəedici mövqelərini itirsələr də, real həyatda dini qarşıdurmalar, etnik dözümsüzlük hələ də davam edirdi. Bununla belə, artıq tolerantlıq konsepsiyası qarşısıalınmaz şəkildə Avropa məfkurəsində özünə yer qazanmağa başlamışdır. Təbii ki, bu toleranlıq müasir multikulturalizm və tolerantlıq konsepsiyaları ilə eyniyyət təşkil etməsə də, mahiyyət etibarı ilə onun ilkin rüşeymləri, ibtidai forması da sayıla bilər.

Məhz, bu cəhətdən də, yəni digər mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük prinsipinə loyallıq baxımından da, antik dövrlə İntibah mərhələsi arasında paralellik aparmaq mümkündür. Belə ki, "tolerantlıq" kateqoriyasının tarixi prosesdə inkişaf dinamikasını izləyən araşdırmaçıların da haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, digər inanc və dini təriqətlərə qarşı dözümlü, anlayışlı münasibət işartıları, yəni fərqli mədəniyyəti qəbul etmə prinsipləri ilə bağlı ilkin görüşlər hələ antik dövrlər də özünü biruzə vermişdir. Bir müddətlik itirilən (həmin müddət ehtimal ki, "qaranlıq dövr" olan Orta əsrləri əhatə edir. – N.Q.) bu birgəmövcudluq konsepsiyası, daha sonra – İntibah dövründə yeni formatda, yeni güc və intensivliklə mədəniyyətə, ədəbiyyata, gündəlik həyata qayıtmışdır. [17].

Məhz, humanizm anlayışı ilə sinkretiklik təşkil edən tolerantlıq bir-birini tamamlayan, biri digərini şərtləndirən faktorlar kimi, Avropa İntibah mədəniyyətinin qeyri-xristian mədəniyyətlərə qarşı artan marağının ədəbiyyat nümunələrində reallıq qazanmasını mümkün etdi. Bu mənada humanizmi (və deməli onun sinkretik törəməsi kimi ortaya çıxan dözümlülüyü, tolerantlığı – N.Q.) Orta əsrlər sxolastik kilsə ehkamlarına qarşı çıxan dünyagörüşü sistemi kimi dəyərləndirmiş Y.V.Ratnikovanın fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Belə ki, tədqiqatçı əslində, humanizmi, tolerantlığı, antroposentrizmi üzvi bağlılıqda olan, biri digərini şərtləndirən, "qidalandıran" konsepsiyalar statusunda nəzərdən keçirir [18; 54]. Belə olan şəraitdə İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatında Türk konseptinə xüsusilə diqqət yetirilməsi də məhz, həmin humanizm prinsiplərinin ədəbiyyata keçidi ilə izah edilə bilər. Belə ki, hətta dövlətlər arasında permanent şəkildə,ciddi qarşıdurma və hətta mübarizə və

müharibə rejimi mövcud olsa da, İntibah şair və dramaturqları fərqli mədəniyyətlərinin öyrənilməsinə, təsvir və tərənnümünə xüsusi maraq göstərirdilər.

"İngiliz edebiyatında türk motifleri" araşdırmasının müəllifi, Türkiyə araşdırmaçısı C.Kunterin də qeyd etdiyi kimi, ingilis – türk yaxınlaşmasının əsas səbəblərindən biri kimi, dəniz donanması ölkəsi olan İngiltərənin digər dəniz hegemonu İspaniya ilə qarşıdurmada Osmanlı Türkiyəsini müttəfiq gözündə görməsi də qeyd oluna bilər. Ümumiyyətlə C.Kunter ingilis ədəbiyyatında türk motivlərinin İntibah dövründə xüsusi aktuallıq qazanmasının bilavasitə tarixi proseslərlə şərtləndiyini bildirmişdir. Tədiqiqatçı, elə bu səbəbdən də Türk motivlərinin yer aldığı əksər əsərlərin tarixi mövzulara xitab etməsinin də, məhz həmin faktordan qaynaqlandığını vurğulamışdır. [19].

Sözsüz ki, burada klassik anlamda müttəfikliqdən danışmaq çətin olsa da, müəyyən maraq ortaqlıqlarının mövcudluğu danılmazdır. Bu kontekstdə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, türk əsilli dəniz quldurları ingilis toplumunun maraq və diqqətinə səbəb olurdu. Dəniz mühitində onların şəksiz üstünlüyü, döyüş qabiliyyəti və şücaəti haqqında rəvayətlər ingilis oxucusu və tamaşaçısının marağını cəlb edirdi. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Jack Ward və ya real tarixi adı ilə kapitan Jack Sparrow adlı şəxsin dəniz qulduru kimi fəaliyyətinə həsr olunmuş və Robert Dabornun qələmə aldığı "**A Christian Turned Turk**" səhnə əsərində türk obrazlarının, ümumiyyətlə, Türk konseptinin müfəssəl şəkildə işlənilməsi ilə qarşılaşırıq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Лазарев В.Н. Начало раннего Возрождения в итальянском искусстве http://www.bibliotekar.ru/Italia-Vozrozhdenie/15.htm
2. Зайцев, А.А. Проторенессанс и раннее Возрождение в культурно-исторической концепции Пауля Оскара Кристеллера : автореферат диссертации ... кандидата исторических наук : 07.00.09 / Зайцев Александр Александрович; [Место защиты: Казан. (Приволж.) федер. ун-т].- Казань, 2012., 24 с.
3. Горбунов А. Н. Проторенессанс: Чосер - «отец английской поэзии» https://studme.org/135693/literatura/angliya
4. Chaucer G.The Canterbury Tales: General Prologue lines 43-78: The Knight http://www.librarius.com/canttran/genpro/genpro043-078.htm
5. Tashdelen P.The Ottomans and the Turks within the context of Medieval and the Elizabethan English poetry // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2015 Bahar (22), 253-276, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/593621
6. Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. М.: Мысль, 1977. - 359 с.
7. Кондратенко К. С.Конфликт ценностей эпохи Возрождения: историко-философская реконструкция // Евразийский Союз Ученых. – 2015. – №

11-3 (20). – С. 163–166 https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-tsennostey-epohi-vozrozhdeniya-istoriko-filosofskaya-rekonstruktsiya
8. Всемирная литература (под оющей редакцией С.В.Фомина), Нижний Новгород: НГЛУ, 2019, 197 с.
9. Тёмные века https://www.philol.msu.ru/~rki/alphabet/temnyje%20veka.html
10. Андреев М. Л. Инновация или реставрация: казус Возрождения //Вестник истории, литературы, искусства//Отд-ние ист. -филог. Наук РАН. – М., 2005. Т. 1. С. 84-97
11. Янсон Х. В., Янсон Э. Ф. Основы истории искусств http://krotov.info/libr_min/28_ya/an/son_2.htm
12. Руткевич Е. Д. Секуляризация // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] ; 2004—2017, т. 29 / гл. ред. Ю. С. Осипов М. : Большая российская энциклопедия, 2015. — С. 691-692 https://bigenc.ru/religious_studies/text/3546097
13. Бугарчева Е. А.. Катарсис как социально-эстетический феномен : социально-философский аспект : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Бугарчева Евгения Алексеевна; [Место защиты: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина].- Казань, 2009. https://www.dissercat.com/content/katarsis-kak-sotsialno-esteticheskii-fenomen
14. Средние века и формирование нового культурного типа https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/158296/2/1.1_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B9%205%20%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80.pdf
15. Погребная Я.В.: История зарубежной литературы Возрождения, 2012 http://svr-lit.ru/svr-lit/pogrebnaya-srednie-veka/osobennosti-vozrozhdeniya.htm
16. Ерохин В. Н. Английское католическое сообщество в XVI — первой половине XVII века в современной британской историографии: Монография. — Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2012. — 195 с.
17. Спирина В.И.,Ургачёва Т.Г. Определение категории «Толерантность» в историческом процессе // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология, 2012 https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-kategorii-tolerantnost-v-istoricheskom-protsesse
18. Ратникова, Е. Н. О соотношении понятий "гуманизм", "плюрализм" и "толерантность" [Текст] / Е. Н. Ратникова // Гуманізм та освіта : збірник матеріалів X міжнародної науково-практичної конференції м.

Вінниця, 14 - 16 вересня 2010 : присвячена 200-річчю від Дня народження М. І. Пирогова та 50-річчю ВНТУ / МОН України, НАПН України, ВНТУ, Новий університет Лісабону. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2010. – С. 54-56. http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/ratnikova.php

19. Kunter C. İngiliz edebiyatında türk motifleri // Tarihin Yaz Dediği, October 5, 2017, https://tarihinyazdedigi.blogspot.com/2017/10/ingiliz-edebiyatinda-turk-motifleri.html?m=1

НАРГИЗ КУРБАНОВА

Об исторической обусловленности тюркской концепции в английской литературе проторенессанса и ренессанса

В статье исследуется английская литература проторенессанса и ренессанса. В частности, в статье анализируется концепт «тюрк», отраженный в англоязычной литературе того исторического этапа. Автор рассматривает факторы, обуславливающие реализацию этой концепции, ее историческую обусловленность. Автор выявил, что идеология Возрождения в своей основе прославляла толерантность. Это неизбежно привело к формированию мультикультуральных ценностей. С этой точки зрения вполне логичным для творческих людей было проявление интереса к другим культурам в эпоху Возрождения. Таким образом, можно отметить тот факт что, Чосер в своих "Кентерберийских рассказах" "упоминанает название страны "Турция", а также можно указать на то, что автор в целом более лояльно относился к туркам (по сравнению с арабами).Также известно что, в то время Британия отличалась силой своего военно-морского флота . Его главным противником в этой области была Испания. В отношениях с Испанией Британии пришлось искать временных союзников или партнеров. В этом плане неслучайно что, Англия была заинтересована в укреплении отношений с могущественным османским турецким государством. С этой точки зрения логично, что в англоязычной литературе были произведения, изображающие жизнь турецкого флота, а точнее, пиратов, служающих в интересах государства.

Ключевые слова: английская литература, концепция “Türk/Turk”, проторенессансный период, ренессанс, историческая обусловленность.

NARGIZ GURBANOVA

On the historical conditionality of the Turkic concept in the English literature of the Proto-Renaissance and Renaissance

The article examines the English literature of the Proto-Renaissance and the Renaissance. In particular, the article analyzes the concept of "Turk", reflected in the English-language literature of that historical stage. The author examines the factors that determine the implementation of this concept, its historical conditionality. The author revealed that the ideology of the Renaissance glorified tolerance at its core. This inevitably led to the formation of multicultural values. From this point of view, it was quite logical for creative people to show interest in other cultures during the Renaissance. Thus, one can note the fact that Chaucer in his "Canterbury Tales" "mentions the name of the country" Turkey ", and it can also be pointed out that the author was generally more loyal to the Turks (compared to the Arabs). It is also known that , while Britain was distinguished by the strength of its navy. Its main opponent in this area was Spain. In relations with Spain, Britain had to look for temporary allies or partners. In this regard, it is no coincidence that England was interested in strengthening relations with the powerful Ottoman Turks From this point of view, it is logical that in English literature there were works depicting the life of the Turkish fleet, or rather, pirates serving in the interests of the state.

Key words: English literature, concept of "Turk, Proto-Renaissance period, Renaissance period, historical background.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.08.2022
Rəyçi: professor Şahin Xəlilli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Н.А.СУЛТАНЛЫ
Доктор философских наук
БГУ

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ

В 1956 года тунисская новеллистика выделяется в отдельный жанр прозы. Это связано прежде всего с ростом ритма общественной жизни, когда возникла необходимость показа тунисской действительности в краткой, но ёмкой форме. Только новеллистика обладала способностью точно показать назревшие проблемы.

С 1956 года в Тунисе наблюдается бурный рост журналистики. В несколько раз увеличиваются тиражи газет и журналов, в основном, за счёт привлечения передовых тунисских писателей новеллистов. Кроме большой читательской аудитории, которой располагали периодические издания того времени, к сотрудничеству в газетах и журналах побуждал писателей и кризис издательского книжного дела. Салех аль-Кырмади отмечает "Проблема упадка тунисской литературы в области искусства рассказа – это не само написание, а проблема публикации". (1,74)

С конца 1955 года начинает издаваться популярный литературный журнал "аль-Фикр", основанный Мухаммедом Мзали. Журнал собрал вокруг себя такие силы передовой тунисской прозы, как Рашид аль-Гали, Тахир Витар, Мухаммед аш-Шазли, Али ад-Дуаджи, Мухаммед аль-Аруси Матви, Хасан Наср, Мустафа аль-Ферси, Рашад аль-Хамзави, Башир Хреййиф и другие.

С января 1956 года возобновляется издание журнала "Надва", который был посвящён преимущественно арабской классической литературе. С 1961 года выходит журнал "ат-Тадждид", освещающий вопросы культуры и теоретические проблемы. Другой ежемесячный журнал "ал-Лугат" занимается изучением литературы и лингвистики. Журнал "аль-Масрах" пропагандирует народный театр. В 1966 году появляется журнал "аль-Кисса", который издаётся "Нади-л-Кисса" (Клубом рассказа). (1,20)

Этот период характерен наличием трёх основных направлений в тунисской новеллистике. "Направление сентиментального романтизма, направление доблести и восхваления, и направление социального реализма" - пишет Салех Кырмади. (1,90)

Особенно популярными становятся первые два направления. Это связано, в первую очередь, с социальными сдвигами, произошедшими в Тунисе накануне завоевания независимости. Расслоение тунисских писателей находится в неразрывной связи с поисками интеллигенцией, способов противостоять

усилению нажимов французских колонизаторов. Одни писатели, не выдержав борьбы, стали уходить в мир грёз и любовных страданий, другие, противопоставляя колониализму национальную гордость и богатые исторические традиции тунисского народа, постепенно приходили к проповеди национализма. И только представители третьего направления показывали жизнь без прикрас, такой какая она есть.

Среди писателей течения сентиментального романтизма выделились два представителя: Рашид аль-Гали и Тахир Витар. Рашид аль-Гали разрабатывал, в основном, любовную тематику. Его волнует положение влюблённых в условиях тройной тирании: общественной, семейной и религиозной. В рассказе "يقظة" (Бдительность) он повествует о влюблённых, которые не могут соединиться из-за того, что женщина замужем, а суровые законы шариата не позволяют развестись. Рассказ напоминает касыду или гимн по своей форме, потому и приближается к искусству. (1,80)

Основной метод, применяемый писателем в этом рассказе – тщательная поэтическая отделка рассказа. В рассказе "لن اسائلك" (Никогда тебя не спрошу), писатель показал психологию любви и желания женщины оторваться от всесторонней опеки родителей, от устаревших традиций, которые омрачают жизнь влюблённых.

Рашидом аль-Гали были опубликованы рассказы "من أمس" (Вчера), "وإليها" (К ней), "الغبى" (Глупый), "قالت لي" (Она мне сказала), в которых рассматривается одна и та же тема – неприятие молодыми людьми общественной рутины, а также вопросы определения ими своей судьбы в условиях тирании.

Что касается форм повествований, то в этих рассказах Рашид аль-Гали свободно переходит от одной к другой: стихотворная форма сменяется белым стихом, а тот прозой. Кроме того Рашид аль-Гали интересуется и сельской тематикой. В основе его сельских рассказов лежит тема любви между городским юношей и сельской девушкой. В этом плане показателен рассказ "ذات ليلة ماضية" (Прошлой ночью), где описывается сватовство горожанина Махмуда к селянке Сабии. Подобная канва прослеживается и в других его рассказах. Говоря о рассказе "Прошлой ночью" Салех аль-Кырмади пишет: "Здесь проявляются черты сентиментального романтизма (Махмуд мечтает о том, чтобы только поцеловать свою невесту) и здесь же присутствуют черты жанра описания повседневной жизни, на которые указывают абзацы, написанные на диалекте". (1,83)

Другой писатель этого направления Тахир Витар также использует похожие сюжеты. Даже канва сюжетов у него напоминает рассказы Рашида аль-Гали. Всё тот же принцип построения: драма, размышления героя, мораль. В рассказе "ممر الأيام" (Течение дня), герой – юноша – выпускник аз-Зитуны, который живёт в столице, пишет пьесы, пьёт вино "Рози", курит сигареты "аль-Хлози" и "аль-Арти", одним словом, ведёт богемный образ жизни. Но дни его

проходят, и не спасает его от одиночества даже любовь к девушке. Основная мысль высказывается в конце рассказа: "Юноша в арабском мире не имеет других периодов развития, кроме детства и отрочества. Любовь не возможна в арабском мире". (1,85)

Дни героя тянутся один за другим, не суля перемен. В отличие от Рашида аль-Гали Тахир Витар в свои рассказы не вводит диалектную лексику даже в диалогах.

В рассказе "القبعة الجليدية" (Ледяная измена) Тахир Витар повествует о девушке – ученице Дар Уль-Баша (женское учебное заведение Туниса), которую преследует юноша, нашептывая ей на ушко о своей любви. Автор подвергает подробному психоанализу состояние девушки, разрывающейся между велениями своего сердца и запретом, наложенным её матерью.

Писатели этого направления довольно часто используют сюжет приставания к женщинам на улице, проводя мысль о том, что в арабском, исламском обществе невозможна чистая любовь между мужчиной и женщиной. Необходимо отметить, что писатели течения сентиментального романтизма ввели в тунисскую литературу новый сюжет: социальные условия зачастую не дают возможности арабскому юноше жениться на арабке, поэтому он вынужден жениться на француженке. Этим общественным явлением, вскрытым Витаром в рассказе "إبتسام" (Улыбка) заинтересовались не только писатели – беллетристы, но и публицисты и учёные – социологи.

Однако, несмотря на все художественные достоинства прозы сентиментального романтизма, она не заняла в современной литературе Туниса основополагающего места, так как уводила читателей от социальных проблем в мир любовных переживаний.

Писатели второго направления использовали в своих произведениях героические сюжеты из истории Туниса. Представителями этой плеяды писателей является Мухаммед Фарадж аш-Шазли, Хасан Наср и Тахир Витар. Героическое начало в их произведениях основывается на высокой морали, всепобеждающем мужестве и доблести, неприятии предательства и измены.

Рассказ Мухаммеда Фарадж аш-Шазли "Гибель Салиха" может служить этому яркой иллюстрацией. Главный герой Салих – хороший крестьянин, которого не берут в армию из-за малокровия. Затем он высказывает неуважения войсковой жандармерии, расквартированной в их деревне, и из-за этого конфликта вместе с сестрой и матерью уходит в горы к партизанам. В конце рассказа Салих погибает в перестрелке. Как и во всех своих рассказах, в этом рассказе автор пользуется только литературным языком, не прибегая к диалекту. Заметно тяга аш-Шазли к приёму, использующемуся в макамах, как "قال الراوى" (Рассказчик сказал).

Подобные темы используются во многих произведениях, посвящённых сопротивлению французским колонизаторам. Писатели этого направления,

прославляя пафос борьбы против французских оккупантов, возводили во главу угла всё арабское, подводя читателя к мысли о том, что любой европеец – враг.

Третье направление в современном тунисском рассказе получило название "النزعة الواقعية الإجتماعية" (социальный реализм), но было бы правильнее назвать его критическим реализмом, так как писатели этого направления – Башир Хреййиф, Мустафа аль-Ферси, Рашад аль-Хамзави, Мухаммед аль-Аруси аль-Матви, Тыбб аль-Трики и другие описывали мельчайшие подробности социального быта своей страны. Они затрагивали в своих произведениях самые злободневные проблемы Туниса. Особое место занимал женский вопрос, вопрос образования тунисского народа. Они вскрывали социальные язвы, заставляли читателя задуматься над тем или иным социальным явлением. Их несомненной заслугой является то, что они подняли тунисский диалект на уровень литературного языка. Они описывали, в основном, жизнь бедных кварталов, маленьких людей и неутомимых тружеников.

Самый старший из этих писателей Башир Хреййиф (1917 год рождения), литературную деятельность начал когда ему было 14 лет. Старший брат Башира – Мустафа Хреййиф является одним из признанных тунисских поэтов. Кроме того Мустафа Хреййиф был видным публицистом и издателем. Другой его брат – Хади, также интересовался литературой и театром, став впоследствии зачинателем тунисской шуточной песни.

Первый рассказ Башира был о жизни певицы Хабибы Масики, которая в результате личной трагедии покончила жизнь самоубийством. Он послал его в журнал "فكر", но рассказ так и остался неопубликованным. Последующие свои рассказы "نخال بية" (Отруби на продажу) и "ليلة الوصية" (Надвигающеяся ночь) он напечатал в газете "الدستور" (Конституция), редактором которого был его брат Мустафа Хреййиф. Основу первых своих рассказов Башир взял из жизни базаров. Во-первых, со времён ярмарки "Указ", базар в жизни арабов играет роль клуба или общественного места, где можно "и на людей посмотреть и себя показать". На базаре можно услышать анекдоты, послушать песни, посудачить о новостях. Во-вторых, базар слишком знакомая тема для Башира Хреййифа, чтобы он мог пройти мимо неё.

Башир Хреййиф начинает собирать все свои рассказы в сборники. Таким образом первый его сборник (1971г.) под названием "مشموم الفُلّ" (Запах жасмина) вошли написанные им прежде рассказы и изданные по одному в журнале "الفكر" . Это рассказ "خليفة الاقرع" (Лысый Халифа), "رحلة الصيف" (Летняя поездка), "المروض والثور" (Укротитель и бык), "محفظة السمار" (Портфель собеседника) и другие. Все рассказы этого сборника связаны между собой единой темой – бедственное положение низов тунисского общества.

В 1980 году Башир Хреййиф публикует повесть "إفلاس أو حبك درباني" (Банкротства или твоя любовь не постоянна). Успех повести был так велик, что

имя её автора, доселе известное лишь узкому кругу критиков, стало известно на всю страну. В чём же секрет успеха этой повести – в сюжете, языке, юморе или в содержании? Безусловно, всё это немаловажно. Важнее то, что Хреййиф пишет о народе и для народа. В посвящении к этой повести Башир Хреййиф пишет "إليك يا إبن بلدي، أكتب" (Для тебя пишу, сын отечества).

В феврале 1960 года журнал "الفكر" публикует историческую повесть Башира Хреййифа "برق الليل" (Барк аль-Лейли). Действие повести происходит в османский период Туниса. Главный герой – негр Барк аль-Лейли служит в составе негритянского взвода на корабле султана. Из-за жестокого обращения негры поднимают восстание, но в неравной схватке со флотом султана все погибают. Вокруг повести разворачиваются споры. Башира Хреййифа обвиняют в том, что он в повести практически свёл на нет литературный язык.

На эти нападки писатель ответил статьей "خطر الفصحى على العربية" (Опасность литературного языка перед лицом панарабизма). Он пишет: "Живой язык, как ходьба, не имеет правил, также как горы. Он не может зиждеться на самом себе, он питается традициями, вкусами. Для чего пользоваться тяжелыми оборотами? Ради дани уважение к традиции?"

Одним из самых значительных произведений Башира Хреййифа является роман "الدقلة في عراجينها" (Пальмовая роща), (1959 год). В романе автор рассказывает о крестьянской семье, которая живёт в небольшом тунисском селенье на побережье. Основной их доход – это продажа фиников и поэтому неудивительно, что к финиковым пальмам они относятся с почтением и любовью. Неустанно трудясь, отец и три брата обрабатывают почву, сажают новые пальмовые деревья. Но такой патриархальный уклад не выдерживает столкновения с прогрессом. Мимо них должна проходить дорога, которая пролегает через финиковую рощу. Старик выезжает в город, пытаясь спасти деревья, но государственные чиновники, вытянув у него деньги, отказывают ему в помощи. Поняв, что правды не добиться, он уезжает в своё селение и собственноручно вырубает финиковые пальмы.

В этой работе автор обнажает целый узел проблем: взаимоотношения между городом и деревней, маленький человек в соприкосновении с большим городом, противоречия в крестьянской семье. Кроме того, в этом романе Башир Хреййиф впервые поставил вопрос об отношении человека к природе. Автор любит своих героев, понимает мотивы, толкающие их на тот или иной поступок, и зачастую оправдывает их.

Не оставил Башир Хреййиф без внимания и драматургию. Единственная пьеса, которую он написал, была "سوق البلاط" (Рынок аль-Балат), но как сообщает газета "عمل" (Последняя пьеса "Рынок аль-Балат" всё ещё ждёт своей публикации).

Особенное внимание критиков к Баширу Хреййифу привлекает язык его произведений. Как отмечалось, писатель является сторонником введения

диалекта в язык художественных произведений. В столице Туниса на эту тему даже состоялась лекция профессора – языковеда Абд аль-Лятифа Обейда под названием "التداخل اللغوي في أدب البشير خريف". Лектор остановился на разборе лексических и грамматических особенностей романа "Ветвь финиковой пальмы". Стало ясно, что в произведениях Башира Хреййифа наблюдается стирание привычной грани между диалектом и литературным языком.

Многоплановое творчество Башира Хреййифа даёт возможность ближе познакомиться с тунисским обществом и его бытом 20-х годов XX века.

Следующий представитель социального или критического реализма является видный государственный деятель Туниса, прозаик, драматург публицист и кинорежиссёр Мустафа бен Хамид аль-Ферси, родился 26 декабря 1931 году в семье крестьянина. Мустафа аль-Ферси был заместителем редактора журнала "Лотос", органа Союза писателя Азии и Африки. Неоднократно Мустафа аль-Ферси удостаивался звания лауреата литературных премий. Так, например, в 1954 году он получил премию в области арабской литературы, в 1978 году за пьесу "والفلين يحترق أيضا" (И пробковое дерево тоже горит), в области драматургии Мустафа аль-Ферси получил премию "علي البهلوان" (Али аль-Бахлавани).

В 1983 году он стал лауреатом премии "Лотос" за заслуги в области литературы. Эту премию он получил вместе с узбекским писателем Сарваром Азымовым и мозамбикским писателем Онозе Кевравиния. Одной из причин того, что тунисский писатель был удостоен этой премии является: "его вера в глубокие, вечные связи литературы с народом, с жизнью, его ответственность в выполнении священного долга перед собственной совестью, своим народом и человечеством, и то, что его творчество освещает дорогу борьбы за свободу, прогресс и мир". (4,10)

Многие его рассказы и стихи переведены на разные языки народов мира: русский, английский, французский, узбекский, вьетнамский и другие. Мустафа аль-Ферси использует литературу как орудие борьбы против реакции, социальной несправедливости и отсталости, которую оставил колониализм в арабских странах, и особенно, в странах Магриба.

Основной сутью его творчества является его уверенность в том, что литература и искусство могут изменить общество.

Мустафа аль-Ферси не выбрал определенного направления в своём творчестве. Он порой смешивал реализм с символизмом, чтобы не быть "обвинённым" в принадлежности к одному из направлений: "Я не ответственен как писатель за то, что чтобы передавать действительность так верно, как фотограф. Я отпускаю стремена фантазии, чтобы она превратилась в реальность, и это – новый реализм, смешивающий прошлые мечты с будущими стремлениями, испытывающий влияние символов, преданий и настоящего, и этот новый реализм мало похож на настоящий реализм".

Во многих своих произведениях Мустафа аль-Ферси выступает против тех, кто использует религию как средство личной выгоды. Он бичует дикие обычаи, предрассудки и суеверие.

В рассказе "النفحة الشافية" (Дар исцеления) Мустафа аль-Ферси показывает к чему приводит слепая вера в святых – чудотворцев, в шейхов, бессовестно спекулирующих наивностью и доверием народа.

Мустафа аль-Ферси уверен в своем предназначении в обществе. Он пишет: "Мы писатели не должны только марать бумагу, располагать буквы и предложения, украшать выражения, красиво говорить, мы должны защищать жизнь в интересах человека и труд во имя счастья".

Другим представителем этого направления является Мухаммед Рашад аль-Хамзави (1934 год рождения). Доктор филологических наук, выпускник парижского университета, Рашад аль-Хамзави является одним из виднейших писателей – реалистов Туниса. Его творчество связано с народными массами, что сказывается не только в тематике его произведений, но и в широком использовании им фольклорного материала и диалекта. В своих произведениях он изображает жизнь простого народа, раскрывая при этом социальные противоречия, свойственные современному тунисскому обществу. Талант Рашада аль-Хамзави несомненно самобытен. Он пишет рассказы, которые богаты пословицами и фразеологическими выражениями.

В 1959 году он пишет рассказ "طرننو" (Тарнанно). Этот рассказ был переведён на французский язык доктором Махмудом Фаридом аль-Гази и опубликован в журнале "Orient". В дальнейшем Рашад аль-Хамзави озаглавил сборник этим рассказом. Герой новеллы "Тарнанно" - участник национально-освободительной борьбы против французских колонизаторов.

В 1961 году Рашад аль-Хамзави пишет рассказ "تعيش وتربّي الريش" (Живёт и здравствует), который повествует о жизни человека, приехавшего в Тунис в поисках работы. Герою приходится испытать много лишений. Глубокое разочарование постигает его. Таких как он в Тунисе множество. Автор глубоко проникает в чувства и мысли героя, пытаясь воссоздать реальные условия тяжкой жизни безработных Туниса.

В 1962 году аль-Хамзави издаёт рассказы "حياة" (Хаят) и "بودودة مات" (Будуда умер). Первый из рассказов повествует о том, как тунисцы придумали хитрую уловку путём проволочных заграждений избавляться от французских военных парашютистов. В новелле ярко отражена борьба тунисского народа против французской оккупации. Рассказ назван именем героини – Хаят, которая творила чудеса в военном госпитале.

Рассказ "Будуда умер" был переведён на французский язык Лелонгом (Le Pere Lerong) и напечатан в журнале "ابلة" (Ибла). Далее аль-Хамзави, расширяя рассказ превращает его в роман, о приключениях деревенских детей, которые собирают деньги, чтобы освободить из тюрьмы своего товарища Будуду,

арестованного за кражу хлеба. Роман выражает идею братской солидарности, как залог успеха борьбы за лучшую жизнь. Будуда, оставшись один, погибает.

Рашад аль-Хамзави автор также драматических произведений. В 1976 году он пишет пьесу "الشياطين في القرية" (Черти в деревне) и "صارخون في الصحراء" (Кричащие в пустыне).

Одним из корифеев течения "социальный реализм" является Мухаммед аль-Аруси аль-Матви, о котором нами, много написано.

После независимости в Тунисе появилась целая плеяда женщин – писательниц. Достижение независимости стало исходной точкой в развитии женской нахды. Из всех литературных жанров среди женщин писательниц самый популярный – жанр рассказа. До недавнего времени, литература Востока полностью принадлежала мужчинам.

Мужчины пытаются описывать внутренний мир и чувства женщины, но не всегда им это удаётся, так как они описывают то, что им не дано ощущать. Тунисская новеллистка Хинд Азуз пишет: "Рассказчиков – мужчин объединяет их природная болтовня. Они пытаются описывать женские чувства, и как бы он не был уверен, что хорошо знает женские чувства, он описывает неведомое ему".

Начиная с 50-х годов, в газетах и журналах всё чаще стали появляться рассказы, стихи и статьи, написанные женщинами. Имена их уже очень популярны в Тунисе. Это – Фатима Аджал, Зубейда Башир, Хинд Азуз, Хаят бин Шейх, Нафиля Захаб, Наима Сеййид, Халима аль-Алани и другие. Они посвящают свои произведения нравственному и социальному положению женщин Востока и, в частности, Туниса. Некоторые рассказы посвящены тому, какой трудный путь преодолевает женщина, чтобы стать писательницей. Они пишут статьи, в которых высказываются о современной тунисской литературе.

Все вышеуказанное говорят о том, как быстро, стремительно развивается общество Туниса, о том какое важное место в нём начинает занимать женщина.

ЛИТЕРАТУРА:

1. صالح القرمادي "قصة في تونس منذ الإستقلال"، تونس، ١٩٧٥
2. محمد صالح الجابري "القصة التونسية – نشأتها وروّادها"، تونس، ١٩٧٥
3. مجلة "الحياة الثقافية" القصة عدد الأكتوبر
4. جريدة "عمل"، أكتوبر، ١٩٩٠

N.Ə. Sultanlı

MÜASIR TUNIS NƏSRINDƏKI ƏDƏBI CƏRƏYANLAR

XÜLASƏ:

Müasir Tunis nəsri XX əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Bu illər ərzində tunis hekayəsi meydana gəlir və formalaşır. 1955-ci ildə "Əl-fikr" ədəbi jurnalın ətrafında birləşən yazıçılar: Rəşid əl-Gali, Tahir Vitar və Məhəmməd Şazli ilk novellaları ilə çıxış edir. Saleh Gırmadinin yazdığı ilk Tunis novellası "sentimental romantizm", "mədh və qəhramanlıq" və "sosial və ya tənqidi realizm" cərəyanları idi. "Sentimental romantizm" cərəyanının görkəmli nümayəndələri Rəşid əl-Gali və Tahir Vitardır. Birincisi məhəbbət və sevgi mövzusunu işiqlandırırdı. Təbii ki, qadın məsələlərinə toxunulur. Tahir Vitar hesab edir ki "insan ərəb dünyasında əsas iki mərhələ keçir: uşaqlıq və cavanlıq. Ərəb dünyasında məhəbbət yoxdur". İkinci cərəyan – sentimental romantizm qəhramanlıq tunis yazıçıların fransa mədəniyyətinə qarşı qoymaq cəhdidir. Bu ədəbi cərəyanda xüsusilə Rəşid əl-Gali və Tahir Vitar seçilir. Rəşid əl-Gali əsərlərində kənd mövzusundan istifadə edir. Üçüncü ədəbi cərəyan "sosial realizm" və ya "tənqidi realizm" nümayəndələri Əli əd-Duacı, Bəşir Xreyyif, Mustafa əl-Fersi, Rəşad əl-Xəmzəvi və Məhəmməd əl-Ərusi əl-Mətvi və sair. Bu yazıçılar Tunisin sosial problemlərinə toxunurlar və fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizədə ön cəbhədə gedirlər. 60-cı illərdə ədəbi meydana qadın yazıçılar çıxır. Onlar Şərqdə və xüsusilə Tunisdə qadınların mənəvi və sosial vəziyyətindən yazırlar.

Azərbaycan dilində: Müasir Tunis novellası, sentimental romantizm, mədh və qəhramanlıq cərəyanı, sosial realizm

Н.А.Султанлы

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ

РЕЗЮМЕ:

Создание тунисской прозы относится к 50-ым годам XX века. В эти годы формируется тунисская новелла. В 1955 году писатели Рашид аль-Гали, Тахир Витар, Мухаммед аш-Шазли, объединившиеся вокруг литературного журнала "аль-Фикр" опубликовали свои первые новеллы. Первая тунисская новелла, написанная Салехом аль-Кырмади относилась к направлениям "сентиментального романтизма", "доблести и восхваления", и "социального или критического реализма". Рашид аль-Гали и Тахир Витар – видные представители течения "сентиментального романтизма". Рашид аль-Гали разрабатывал, в основном, любовную тематику. Конечно, затрагиваются и женские вопросы. Тахир Витар пишет: "Юноша в арабском мире не имеет других периодов развития, кроме детства и отрочества. Любовь не возможна в арабском мире". Второе течение – это попытка героических тунисских писателей противостоять французской культуре. В этом литературном

направление выделяются Рашид аль-Гали и Тахир Витар. Рашид аль-Гали использует в своих произведениях сельскую тематику. Представителями третьего литературного течения "социальный реализм" или "критический реализм" являются – Али аль-Дуаджи, Башир Хреййиф, Мустафа аль-Ферси, Рашад аль-Хамзави, Мухаммед аль-Аруси аль-Матви и другие. Эти писатели затрагивают социальные проблемы Туниса и борьбу с французским колониализмом. В 60-е годы на литературную арену выходят женщины – писательницы. Они посвящают свои произведения нравственному и социальному положению женщин Востока и, в частности, Туниса.

Rus dilində: Современная тунисская новелла, сентиментальный романтизм, направление доблести и восхваления, социальный реализм

N.A.Sultanli

LITERARY CURRENTS IN MODERN TUNISIAN PROSE

SUMMARY:

The creation of Tunisian prose dates back to the 50s of the XX century. During these years, the Tunisian novel was formed. In 1955, the writers Rashid al-Ghali, Tahir Vitar, Mohammed ash-Shazli, united around the literary magazine "al-Fikr", published their first novels. The first Tunisian novella written by Saleh al-Kirmadi belonged to the lines of "sentimental romanticism", "valor and praise", and "social or critical realism". Rashid al-Ghali and Tahir Vitar are prominent representatives of the current of "sentimental romanticism". Rashid al-Ghali developed mainly love themes. Of course, women's issues are also covered. Tahir Vitar writes: "A young man in the Arab world has no other periods of development than childhood and adolescence. Love is not possible in the Arab world". The second current is an attempt by heroic Tunisian writers to resist French culture. In this literary direction, Rashid al-Ghali and Tahir Vitar stand out. Rashid al-Ghali uses the peasant theme in his works. Representatives of the third literary current "social realism" or "critical realism" are Ali al-Duadzhi, Bashir Khreyyif, Mustafa al-Fersi, Rashad al-Hamzawi, Mohammed al-Arusi al-Matwi and others. These writers touch on the social problems of Tunisia and the struggle against French colonialism. In the 1960s, women writers entered the literary arena. They dedicate their works to the moral and social status of the women of the East and, in particular, Tunisia.

İngilis dilində: Contemporary Tunisian novella, sentimental romanticism, direction of valor and praise, social realism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: Professor A.Ş.Qasımova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI RUS DRAM TEATRININ SƏHNƏSINDƏ

XÜLASƏ

Görkəmli dramaturq-şair Hüseyn Cavid 1882-ci il oktyabr ayının 24-də Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olub. 1904-cü ildə əmək fəaliyyətinə başlayan Hüseyn Rəsizadə «Cavid» ədəbi təxəllüsünü seçmiş və sonrakı illərdə ədib bu soyad altında tanınmışdı. H.Cavid bir müddət Bakıdakı «Səfa» məktəbində müəllim işləmiş, hazırlıq kurslarında ədəbiyyat fənnindən dərs vermişdi. Bu illər ərzində bir yazıçı və ədəbiyyat xadimi kimi tanınan Cavid ictimaiyyət arasında məşhurlaşır. 1920-ci ildə «Yaşıl qələm» dərnəyinin nizamnaməsini hazırlayan komissiyanın üzvü, 1921-ci ildə isə «Tənqid-təbliğ» teatrının repertuar komissiyanın üzvü, bir neçə ay sonra təşkil olunmuş «Azərbaycan ədəbi və şairlər dərnəyi» idarə heyətinin üzvü seçilir. Artıq bu illərdə H.Cavidin əsərləri müxtəlif səhnələrdə tamaşaya qoyulmuş, hətta bəstəkar M.Maqomayev onun eyniadlı faciəsi əsasında «İblis» operasını yazmışdı. 1925-26-cı illərdə H.Cavid «Azər» poemasını və sonra «Knyaz» faciəsini qələmə alır. Ədibin «Topal Teymur» əsəri Azərbaycan Dram Teatrında tamaşaya qoyulur. Onun səhnə əsərləri nəinki Bakıda, həmçinin Təbrizdə, Tbilisidə oynanılır.

1921-32-ci illərdə H.Cavid böyük şair Firdovsinin 1000 illik yubileyinə həsr etdiyi «Səyavuş» faciəsini və 1914-cü ildə isə «Şeyx Sənan» əsərini yazır. Bu faktlar ədibin şöhrətini zirvəyə yüksəltdi.

37-ci ilin irticası böyük ədibin taleyinə də özünün qara kölgəsini saldı. Onun şöhrətinin parlaq şölələri bir çox qaragüruhçu dəstələrin xoşuna gəlmirdi. 1937-ci ildə H.Cavidə qarşı millətçi ittihamı irəli sürülür. İki il Keşlə və Bayıl həbsxanalarında ağır şəraitdə yaşadıqdan sonra 1939-cu ilin 4 iyulunda Sibirə sürgün edilir və orada 1941-ci ilin 5 dekabrında dünyasını dəyişir.

Açar sözlər: Görkəmli dramaturq-şair, tamaşa, faciə, qaragüruhçular dəstəsi, «Azər» poeması, «Xəyyam» əsəri.

Dünya tarixinə diqqət yetirdikdə görürük ki, zaman-zaman insan həyatına ən böyük zərər vuranlar həmin dövrdə hakimiyyət başında olan kabus, şeytan təbiətli adamların törətdikləri fəlakətlərdir. Məhz 37-ci il hadisələrini xatırlarkən insanı dəhşətə gətirən Stalin irticasının cinayətləri bir çox günahsız şəxsiyyətlərin həyatına son qoydu. Onlar bir çox xalqın yaşlı nəslinin yaddaşında silinməz izlər buraxıblar. Məhz xalqımızın acı taleyində görkəmli dramaturq-şair Hüseyn Cavidin həyat yolu dediklərimizə əyani misaldır. Yaşlı nəsil onu Şərqin Şekspiri adlandırırdılar. Belə bir

fitri istedadın susdurulmasında həmin illərin qaragüruhçu qüvvələri az rol oynamamışlar.

H.Cavidin pyeslərinin repertuar həyatı ilə tanışlıqdan məlum olur ki, ədibin ən çox səhnə həlli tapan pyesi «Şeyx Sənan»dır. Əsərin qəhrəmanı Turanda doğulan, İranda yaşayan, Ərəbistanda din xadimi rütbəsinə ucalan, Gürcüstanda sevgilisini qəlbinin hökmü ilə gürcü qızı Xumarda tapan Şeyx Sənan şəxsiyyətinin ömür yolunun təsviri haqda dövrümüzün tanınmış teatrşünası Cəfər Cəfərov iyirmi illik fasilədən sonra yenidən 1956-cı ildəki sonuncu səhnə quruluşunun realizmə doğru istiqamətdə həll olunmasına qarşı çıxması təbii idi. Tənqidçinin fikrincə, «Teatr təsirə qapılıb öz yaxşı ənənələrinə zidd gedərək, «Şeyx Sənan»nı cürbəcür eksperimentlərdən keçirir, onun mürəkkəb məzmununu sadələşdirir, «sol» səhnə prinsipinə uyuşdurmaqda əsərin ilkin ədəbi mənbəyinin qorunmasını lazım sayırdı» (2).

Professor Abbas Zamanov həmkarı Cəfər Cəfərovun rəyinin təsiri altında Rus Dram Teatrındakı tamaşaya nigarançılıq hissi ilə getdiyini bildirirdi. Lakin səhnədəki quruluşa baxandan sonra nigarançılığın nahaq olduğu qənaətinə gəlir. Tamaşadakı qanadlandırılmış romantizm, poetiklik məni qane etdi. Belə bir hissin yaranmasına tərcüməçi Vladimir Portnovun tərcüməsi böyük rol oynayıb. Hətta qəhrəmanların hansı dildə, rus yaxud Azərbaycan dilində danışdıqları barədə düşündüm. Belə bir təəssüratın yaranmasında rejissor Cənnət Səlimovun əsərdəki romantik əhval-ruhiyyəni ön plana çəkməsi qənaətbəxş sayılmalıdır. Professor pyes üzərindəki ixtisarın da yerli-yerində olduğunu qeyd edir. Çünki hal-hazırdakı tamaşaçı üçün ilahiyyat barədəki mübahisələr maraqsız görünəcəkdir. Sənanın özünün dediyi kimi o başqaları tərzində yaşaya bilmir, o ideal məhəbbət sevdası ilə yaşayır, Xumarın xəyalı görünür, o bununla da həm özünə və digərlərinə divanə görünür. Sənan Xumara olan hissi qarşısındakı nişanlısı Zəhraya yox deməyə məcbur olur. Çünki Sənan öz fikrində sərtdir, eyni zamanda yumşaqdır.

Sənan ilk dəfə Xumarla rastlaşarkən öz arzusunu tanıyır. Xumar da nəyi isə xatırlayır. Bu pyesdə yoxdur, lakin rejissorun plastik teatr vasitələri ilə həllində bu özün ifadəsini tapıb (4).

A.Zamanovun fikrincə, Şeyx Sənan və Keşişin deyişməsi əla təsir bağışlayır. Bu səhnə plastik baxımdan ifadəli alınıb. Keşiş və Sənan öz bəzənmiş geyimindədirlər. Məhz Sənan məhəbbət haqda sərbəst düşüncələrini əyan edir. Onun məhəbbət düşüncələri quru büt təfəkkürünə ziddir, lakin islamdan heç də çəkilmir. Onun təsəvvüründə məhəbbət allah qarşısında inamdan yüksəkdir. Tamaşada bu fikir teatr vasitələri ilə verilib.

Sənanı iki aktyor oynayır və onların hər biri obrazlarına özünəməxsus tərzdə yanaşırlar. M.Yaqizarov qəhrəmanını ümumiləşdirilmiş, monumental səpkidə yaradır. Onun Sənanı vüqarlıdır, daim mənəvi cəhətdən fədakarlığa hazırdır. İfaçının duruşu, şeirin oxunuşunu vüqarlı tərzdə çatdırmağı, tutduğu mövqedən dönməyə-cəyini sübuta yetirir.

A.Şarovskinin Sənanı isə realistdir, daha artıq mülayim təbiətlidir. Aktyor mürəkkəb psixoloji səpkili obraz yaradır. İfaçı Cavid dramaturgiyasına, münasib hisslərin yığcamlığını qaldırmağı bacarır, lakin şeirin musiqili oxunuşuna az diqqət yetirir (4).

Xumar obrazında mətn zənginliyi yoxdur. Lakin hər iki ifaçı Sənanın məhəbbətinə layiqdirlər. L.Xələfovanın Xumarı temperamentli, dinamikdir. H.Bağırovanın qəhrəmanı isə lirik və poetikdir. Daha füsunkardır, əhəmiyyətlidir. Onlar məhəbbət naminə hər bir zülmə dözməyə hazır olan insanı canlandırırlar.

Pyesdəki Dərviş xalq müdrikliyini təcəssüm etdirir. Dərviş həqiqəti təriqətdən kənarda aparır. Aktyor A.Adamovun Dərvişi faciəvi və əzəmətlidir. A.Markatunin yaratdığı obraz əsəbidir. Bu obrazın ifaçısı məni qane etmədi. Bu məsələyə rejissorun yanaşma yönəmi bir qədər ciddi olmayıb. Rəyçi A.Zamanovun qənaətincə, Dərvişin Sənanın taleyindəki rolu müəyyən dərəcədə qiymətləndirilməyib (4).

İfaçılardan A.Amirbəyovanın (Zəhra), L.Qruberin (Şeyx Kəbir), A.Karnilovun (Şeyx Abuzər), A.Xarçenkonun (Şeyx Sədri) oynadıqları obrazlar müxtəlif səpkili olduqlarına baxmayaraq, yadda qalırlar. Kütləvi səhnələrdəki iştirakçılar xarakterdilər. Rəyçi A.Zamanov onu da qeyd edir ki, «şaxsey-vaksey» dini adət ənənənin canlandırılması koloritli, parlaq tamaşaya heç bir koloritlik, emosionallıq verməzdi.

Professor A.Zamanov quruluşun final həllinin xüsusilə həyəcanlı olduğunu qeyd edir. Axıcı şeriyyət, musiqi, özünəməxsus tərzli səhnə həlli («yüksəklikdə» durmuş məhəbbət aşıqları göyə doğru ucalırlar, ulduzlu göy) çox təbiidir, tamaşanın faciəli sonluğuna bir növ təntənəli ton verir.

«Şeyx Sənan» quruluşuna «Məhəbbətin böyüklüyü» adlı rəyin müəllifi B.Nadirova yazırdı ki, hər bir rejissor əsərə öz dəst-xəttinə münasib bir yöndə yanaşır. C.Səlimova pyesi saf, ülvi bir məhəbbət tarixçəsi kimi təqdim edir. Quru, dini ehkamlardan xilas olmuş Sənan və Xumarın böyük məhəbbətlərini ön planda verməklə əsəri lirik dramaya çevirir. Lakin rəyçinin fikrincə, «Şeyx Sənan» kimi fəlsəfi mənalı bir əsəri yalnız məhəbbət barədə motivlərlə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Çünki müəllif əsərində çox ciddi problemlər qaldırır… Bu problemlər arasında müasir zamanda insanları narahat edən, xalqları bir-biri ilə düşmən kimi təqdim edən qüvvələr kəskin ittiham olunurlar. Sadalanan motivlər quruluşun ümumi anlayışından doğur (5).

Həmkarı C.Səlimovanın «Şeyx Sənan» tamaşası barədə öz dəst-xəttinə münasib fikirləşən Ağakişi Kazımovun da mühafizəkar mövqeyi müəyyən dərəcədə maraq doğurur. Onun fikrincə, C.Səlimova «filosof Cavidin faciəsinin alt qatlarındakı mütləq həqiqət axtarışlarını ön plana çəkir» (6). Bu baxımdan Sənan həqiqətin əldə olunması yolunda çox əzablara qatlaşmağa hazır olan qəhrəmandır.

Rejissor A.Kazımovun fikrincə M.Yaqizarovun ifasında Sənan dinin saxta qanunlarına şübhə ilə yanaşdığı andan surətin inkişafı dayanır. Obraz realist düşüncəyə malik olandan sonra Sənanın ifaçısı M.Yaqizarov getdikcə alovlanmalı idi

(6). Əlbəttə, peşəkar rejissor A.Kazımovun bu iradında bir həqiqət var. Çünki Şeyx Sənanın daxilində yaranan bu təbəddülat «məhz bu məqam zahiri əlamət» (6) obrazın ifaçısında öz əhəmiyyətini tapmalı idi.

Sənanda ziddiyyət doğuran fikirlər Dərvişlə görüşdən sonra alt-üst olur. Dünyada böyük tərəddüdlərin şahidi olmuş Dərvişə tamaşada müəyyən dərəcədə yer verilməsini irəli sürən A.Kazımovun iddiası ilə razılaşmaq lazımdır. Quruluşda Dərvişin hər iki ifaçısı A.Markatun və K.Adamov obrazın əsas qayəsini təşkil edən qatlara diqqətlə yanaşmayıblar. Dərvişə məxsus mülahizə, əsas fəlsəfi, ictimai fikirlər bir növ kölcədə qalır.

Aktyor V.Myasnikovun Keşişi Sənanı ən ağır imtahandan keçirir. O, Sənana şərab içirəndə, quranı yandırmağı təklif edəndə qorxunc təsir bağışlamağa çalışır. V.Myasnikovu Xuramanın Sənana getməsi yox, dinin mahiyyətinin parçalanması daha artıq narahat edir.

Xumar obrazı aktrisa H.Bağırovanın oyununda həmişə dalğın, öz aləminə qapılmış adam təsiri bağışlayır, hətta monastıra getmək barədə düşünür. Lakin onun Sənanla görüşü Xumarın təbiətində böyük sarsıntı yaradır. Rəyçi A.Kazımovun fikrincə, tamaşanın ikinci hissəsində obrazda yaranan bu dəyişiklik ifaçı tərəfindən tam dərəcədə çatdırılmır (6).

Rus Dram Teatrının səhnəsində H.Cavid dramaturgiyasının həllinin tapması teatr ictimaiyyətində böyük maraq doğurdu. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, quruluş oyatdığı xeyli bir-birindən fərqli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yüsif Bağırov «Hiddətli Sənan» adlı məqaləsində Sənanın hətta şərq aləmində «tarixi şəxsiyyət» olduğunu söyləyir və onun Cavid dramaturgiyasında öz əksini tapmasını sevindirici hal kimi qiymətləndirir. Bu əfsanəvi Şeyxin qəbrinin ondan artıq olduğunu vurğulayır.

Quruluş, şübhəsiz, teatrın uğuru sayılmalıdır. Lakin göstərilən müsbət cəhətlərlə bərabər bir neçə nöqsanın da məqalə müəllifi qeyd etməyi lazım saymışdı. İlk baxışda pyes üzərində aparılan ixtisar sayəsində Şeyx Mərvan və Şeyx Naimi obrazlarının olmaması təəssüf doğurur. Məhz bu adamların dünyagörüşləri ilə müqayisədə Sənan müsbət insan kimi ön plana çəkilir. Eyni zamanda Sənanın mənəvi baxımdan yaxın olduğu, rəhbəri Şeyx Kəbiri obrazın da ixtisara düşməsi əsas qəhrəmanın düşüncələrinin tam dərəcədə açıqlanmasına müsbət təsir göstərmiş olardı.

İfaçıların ustalıq səviyyələri, əlbəttə, yaxşıdır. Lakin hər iki aktyorun oyununda müəyyən kəsirlər tapıla bilər. Həm M.Yaqizarova, həm də Şarovskiyə hələ öz rollarını təkmilləşməsi istiqamətində yaradıcılıq axtarışları aparmaları məsləhət görülərdi (7).

Teatrşünas Əsəd Məmmədov doğru olaraq qeyd edirdi ki, bütün klassik əsərlərdə olduğu kimi H.Cavidin «Şeyx Sənan»ında ümumbəşəri ideyalar mövcuddur» (8) və məhz bu səbəbdən də onun səhnə həyatı daim teatr xadimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsərdə Şeyx Sənanın din xadimi kimi baş qəhrəmana

çevrilir, mütərəqqi bəşəri ideyaların «həqiqəti harada və nədə axtarmalı» sualına cavab tapmağa xidmət göstərir. H.Cavid Şeyx Sənanın rəvayətini realist-məişət epizodları ilə deyil, fəlsəfi pritça vasitəsilə təqdim edir (8).

C.Səlimovanın quruluşunda məhəbbət xəttinə daha çox meyl var. Odur ki, tamaşa boyu Sənan və Xumarın oxuduqları lirik-həzin sevgi mahnıları (bəstəkar O.Kazımov) qəhrəmanları müşahidə edir, onların münasibətində əsas leytmotiv rolunu oynayır. Bu musiqi parçaları həm psixoloji, hə də lirik-romantik duyuğuların ifadəsinə yardım göstərirdi (8).

Rəssam E.Məmmədovun tərtibatında məişəti canlandıran detallar yoxdur. Səhnədə sanki göylərə «can atan» vahid dekorların, faciəvi talelərin ehtiraslarını canlandıran məkan mövcuddur. Bu maraqlı tapıntı, çoxçeşidli səhnədəki epizodların ahəngdar tərzdə sıralanmasına imkan yaradırdı. Səhnə boşluğunda nəzərə çarpan miniatür üslublu rəsmlər cərəyan edən rəvayətin poetikliyini daha da artırırdı (8).

Pyesdəki personajlar güclü emosional aləmə məxsus qəhrəmanlardır, onları yüksək romantik pafosla ifadə etmək məqsədəuyğundur. Baş qəhrəman Şeyx Sənanın hər iki ifaçısı obrazın səhnə təcəssümünə tam şəkildə nail olmadıqları üçün tamaşaçı qəhrəmanın daxili aləmində baş qaldıran düşüncələr və iztirablarla kifayət qədər təsirlənə bilmir. A.Şarovskinin Sənanı rəyçi Ə.Məmmədovun fikrincə, ətrafdakı problemlərlə bağlı suallara cavab tapmayan əzabkeşdir. M.Yaqizarovun Sənanı daha artıq küskün qəlbə malikdir. «Birinci aktyorun qəhrəmanında müşahidə etmədiyimiz kolorit, ikinci aktyorun ifasının rəsmində müxtəlif boyalarla işlənmişdir» (8).

Sənan dinsizliyi təriqət kimi səciyyələndirir. Dərvişlə görüşündə Sənanın hissləri təlatümə gəlir, köhnə şübhələr baş qaldırır. Dərviş öz panteist fəlsəfəsi ilə Sənanın qəlbinə şübhə toxumu səpir. Aktyor K.Adam öz fəlsəfəsi ilə tamaşaçıda maraq oyadır (8).

Quruluşun qadın ifaçıları H.Bağırova və L.Xələfova Sənanın ali hisslər bəsləyən Xumarını nakam məhəbbətin qurbanı kimi rəsm edirlər. Hər iki ifaçı Xumarın xəsis boyalarla təsvirinə üstünlük verirlər. Rəyçinin qənaətinə görə tamaşaçı Sənana layiq olan Xumarı daha zəngin təbiətli bir səpgidə görmək istərdik (7).

Cənnət Səlimovanın Rus Dram Teatrında baş rejissor olarkən rəhbərlik etdiyi yaradıcı heyətlə birlikdə görkəmli dramaturqumuz «Şeyx Sənan» pyesini rus ictimaiyyətinə çatdırmaqda xidməti əvəzsizdir. Bu quruluşun nəinki Azərbaycan, o cümlədən Leninqraddakı Aleksandrinski teatrında, həmçinin keçmiş sovetlər birliyinin onlarca şəhərlərində sürətli alqışlar qazanması kollektivin uğurunu səciyyələndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu. Bakı – «Elm», 2005.
2. C.H.Cəfərov. Dramaturgiya və teatr. «Elm və Təhsil», Bakı, 1967, səh. 248.
3. A.Dadaşov. Rejissorun üslub problemləri. «Elm və Təhsil», Bakı – 2010, səh. 87.
4. Abbas Zamanov. «Песнь вечной любови». Газета «Бакинский рабочий», 1984 г., 28 февраля .
5. В.Надирова. «Величие любова». Газета «Баку», 1984 г. 10 января.
6. Ağakişi Kazımov. «Şeyx Sənan», «Bakı» qəzeti, 1984, 22 yanvar.
7. Юсиф Багиров. «Неистовый Сенан» Газета «Бакинский рабочий», 1984 г., 13 января.
8. Əsəd Məmmədov. «Gözəllik və həqiqət aşiqi», «Kommunist» qəzeti, 1984, 19 oktyabr.

Ilham Gazizada

Doctor of Philosophy in Art History, Associate Professor,
Institute of Architecture and Art of ANAS
nigarqazizade@gmail.com

AZERBAIJANI DRAMATURGY ON THE STAGE OF RUSSIAN DRAMA THEATER

SUMMARY

Huseyn Javid, prominent Azerbaijani poet and playwright, was born on October 24, 1882 in the spiritual family in Nakhchivan. Huseyn Rasizada, who began his career in 1904, chose the literary pseudonym "Javid" and the writer was known under this surname in the following years. H.Javid worked at the position of teacher at "Safa" school in Baku for some time and taught Literature in preparatory courses. During these years, Javid, known as a writer and literary figure, had gained reputation among the public. In 1920, he was elected a member of the commission that drafted the Charter of the "Yashil galam" ("Green pen") association, and in 1921 he was elected a member of the repertoire commission of the "Tangidi - tabligh" ("Critical propaganda") theater, a few months later he was elected a member of the board of the "Azerbaijan Literary and Poets "Association". Over the years, works by Huseyn Javid had been staged on various stages, and even composer Muslum Magomayev wrote the opera "Iblis" on the basis of his tragedy of the same name. In 1925-1926, Huseyn Javid wrote the poem " Azer " and then the tragedy "Knyaz". The author's play "Topal Teymur" is staged at the Azerbaijan Drama Theater. His plays are performed not only in Baku, but also in Tabriz and Tbilisi.

In 1921-1932, Huseyn Javid wrote the tragedy "Sayavush" dedicated to the 1000th anniversary of the great poet Firdovsi, and in 1914 he wrote "Sheikh Sanan". These facts raised the writer's fame to the top.

The reactionary of 1937 also cast a dark shadow over the fate of the great writer. "Garaguruhchular "(strongly reactionary forces) did not like the bright rays of his fame. In 1937, Husen Javid was charged with nationalism. After living in harsh conditions in Keshla and Bayil prisons for two years, he was exiled to Siberia on July 4, 1939, where he died on December 5, 1941.

Key words : Prominent poet and playwright, play, tragedy, garaguruhchular, "Azar" poem, "Khayyam"

Ильхам Газизаде

Доктор философии по искусствоведению, доцент,
Институт Архитектуры и Искусства АНАН
nigarqazizade@gmail.com

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДРАМАТУРГОВ НА СЦЕНЕ РУССКОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА

РЕЗЮМЕ

Выдающийся драматург - поэт Шусейн Джавид родился 24 октября 1882 года в Нахичевани в семье представителя духовенства. Начавши свою трудовую деятельность в 1904 году Гусейн Расизаде выбрал себе литературный псевдоним «Джавид» и в дальнейшем стал известен под этим именем. Г.Джавид некоторое время работал педагогом в Бакинской школе «Сафа», преподавал литературу на подготовительных курсах. В эти годы Джавид, известный как писатель и литературный деятель, приобретает популярность среди общественности. В 1920 году Джавид избирается членом комиссии, подготовившей устав кружка «Яшыл гелем», а в 1921 - членом репертуарной комиссии театра «Тенгид - Теблиг», через несколько месяцев - членом правления только что созданного « Кружка Азербайджанской литературы и поэзии ». В эти годы произведения Джавида ставятся на разных сценах, известны композитор М. Магомаев создает оперу « Иблис » по его одноименной драме. В 1925-26 годах Г. Джавид пишет поэму «Азер», а затем создает драму «Князь». Драматическая пьеса драматурга « Топал Теймур » ставится на сцене Азербайджанского Драматического Театра. Его сценические произведения ставятся не только в Баку, но и в Тебризе, Тбилиси.

В 1921-32 годах Г. Джавид создает свое драматическое произведение «Сиявуш», посвященное 1000 - летнему юбилею великого поэта Фирдовси, а в

1914 году создает свое произведение « Шейх Санан ». Этот факт превозносит популярность драматурга до небес.

Творческий взлёт великого романтика внезапно оборвался в страшном 1937 году. Блеск его популярности не нравился многим черносотенцам. В 1937 году Г. Джавид обвиняется в национализме и после двух лет содержания в тяжелых условиях в Кишлинской и Баильской тюрьме, он в июле 1939 года был сослан в Сибирь, где скончался 5 декабря 1941 года.

Ключевые слова: Выдающийся драматург - поэт, спектакль, драма, черносотенцы, поэма «Азер», произведение «Хайям»

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SULTANOV ƏLİCAN
Şirin İsmayılov adına
3 saylı tam orta məktəb
Siyəzən şəhəri

"TƏHSİL CƏMİYYƏTİ" ASPEKTİ

Xülasə

Yer kürəsi və onun nöqtələr çoxluğu aid olduğu formanın məzmununda belə, subyektiv bucaq, künc anlayışından uzaq (bir-birinə arxa olmaqla, bir-birinə arxalana bilən) bərabərhüquqlu vəhdəti-birgəliyi ifadə edir. Burada "nöqtə" anlayışı simvolik səciyyə daşıyır. Həmçinin sözügedən nöqtələr çoxluğunun əsas timsalı canlı təbiətin sivil hadisəsi olan insan, onun daxil olduğu ayrı-ayrı cəmiyyətlər və bütövlükdə bəşəriyyətdir.

İstənilən cəmiyyət maddi, iqtisadi, eləcə də psixoloji zədələrə rəğmən ən tərəddüdlü halda, bir neçə yüzilliyin çərçivəsində ayağa qalxa bilər. Məsələn, bir toplum təxminən bir əsrə yaxın işğalda qalsa belə, müstəqil olduqdan sonra həm iqtisadi, həm də psixoloji mənada öz tarixi vəziyyətini bərpa edə bilər. "Mən haqqa girməklə deyil, haqqıma sahib çıxmaqla yaşamağı haqq edirəm" məramına rəğmən. Mənəvi zədə anlayışında isə hər hansı subyektiv (cılızanlamlı) marağın təhriki ilə ətrafa qarşı göstərilən hər hansı laqeyd, təhdidci və ya zorakı münasibət faktı "vahid orqanizm" yanaşımlı xarakterə zidd çıxışı səbəbkar qismində reallaşdırılmaqla, neqativ tərəfin gələcək özünübərpa ehtimalını sual altında qoyur. Çünki sözügedən tərəfi Yer kürəsinə xas "ailə ocağı" prinsipli doğallığın subyektinə çevirəcək sağlam təbiətli bir ideyanın formalaşması qarşılıq qismində ya daha böyük vaxt itkisini, ya da mümkünsüzlüyü reallaşdıra bilər.

Açar sözlər: "vahid orqanizm" prinsipi, ictimai dəyər, ləyaqət, bütövlük, insanlıq

Hesab etmək olar ki, hər bir cəmiyyət (kütlə, etnos, bəşəriyyət) ayrı-ayrı fərdlərinin məişət düşüncəsi timsalında kimdirsə, elə öz inkişaf səviyyəsinə görə də odur. Aidiyyətli məqamı bir çox nümunələr üzərində də görmək olar:

Tutaq ki, məişət düşüncəsi ictimai faydalı ənənələrə söykənən bir cəmiyyətin hər hansı subyekti meşədə azır. Həmin şəxs, əsasən, o mənada meşədən qurtulmağa çalışır ki, meşədə gecələmək məcburiyyəti onu hər hansı ağacı qırmağa, heyvanı yaralamağa- bir sözlə, təbiətlə kobud davranmağa məcbur edə bilər.

Əks xarakterli toplumun nümayəndəsi isə bir gecəlik meşədə qalmağın rahatlıq baxımdan ev şəraitinə uduzduğunu nəzərə alaraq çıxış yolu axtarışında olur. Qısası, anlaya bilmir ki, arzulanan xeyirə qovuşmaq verə biləcəyin ziyanın hətta ehtimal qismindən uzaqlaşmaqdan başlayır.

Nəzərə alaq ki, sağlam yanaşım nümunəsini canlandıran tərəf mövcud vəziyyətdə kimsə tərəfindən müşahidə olunmurdu və göstərdiyi münasibət vərdiş qismində diqqət çəkən mənəvi tələbatın nəticəsi idi. Məhz insani səriştə idi.

Deməli, sağlam, mütərəqqi cəmiyyət hər bir fərdinin məişət ənənəsi timsalında ətraf üçün fədakar xislətli ictimai dəyər daşıyıcısı kimi özünü ifadə edə bilən cəmiyyətdir. Burada istifadə olunan "hər bir fərdinin"-məqamı "əksər"-ifadəsi ilə müqayisədə nisbətən qeyri-real təsir bağışlasa da, irəlidəki hədəfə çatmaq baxımından daha ciddi əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə ki, biz həyatın (eləcə də kainatın) əlaqəli orqanik xarakterindən xəbərdarıq. O cümlədən bir üzvün sağlıq durumunun digər üzvün fəaliyyət imkanlarına göstərdiyi təsirdən də həmçinin. Hətta Yerin kürə formasından belə, təsadüfilik sezilmir. Hər halda, onun subyektiv mövqeli ayrıca küncü, bucağı yoxdur. Yəni, bir-birinə arxa olmaqla, bir-birinə arxalana bilən bərabərhüquqlu nöqtələr çoxluğu var. Bu nöqtələrin hüququ da budur, vəzifəsi də. Bir-birinə olan sevgi və sayğıdan doyumsuzluq, həm də bu ehtiyacın yerinə və zamanına xərclənmək mədəniyyəti, yəni ədalət nümunəsi həmin nöqtələrin hər birinə bir kainat əzmini sığışdırmaq gücündədir.

Bəli, ədalətdən söz düşmüşkən bir çox nəzəriyyələr, eləcə də XX əsrin tanınmış ABŞ psixoloqu Lourens Kolberqin "Mənəvi inkişaf" nəzəriyyəsi də (1,s.160) xeyirxahlığı ədalətdən daha yüksək səriştə kimi götürür. Lakin mövcud dünyamız üçün zəruri olan ətrafı özündən daha artıq sevməyi bacarmaqdırsa, daha zəruri olan ətraf üçün daha faydalı olanı yerinə və zamanına görə daha artıq sevgi ilə təmin etməkdir, yəni ədalətli olmaqdır. Eyni zamanda, biz Yer kürəsinin, (eləcə də həyatın, bəşəriyyətin) mövcudluğunun və davamlılığının bir-birinə arxa olmaqla, bir-birinə arxalana bilən nöqtələr çoxluğundan və bu yanaşımın hər bir nöqtə üçün həm hüquq, həm də vəzifə olduğunu qəbul etməkdən yola çıxırıqsa ("Nöqtə"-ifadəsi burada rəmzi məna daşıyır, yəni bunu canlı, cansız, fərd, toplum, cəmiyyət və s. anlamında da qəbul etmək olar), deməli, yalnız vəhdətdənkənar, qeyri-mütərəqqi cəmiyyətlərdə hüquq və vəzifə anlayışları bir-birinə qarşı qoyula bilər. Çünki ətrafa qarşı fədakar xislətli münasibətdən doğan hər cür dəyər (məişət həyatının tərkib hissəsi olaraq) hüquq və vəzifə anlayışlarını "bir bədəndə iki can" kimi doğma anlamda ifadə etməyi bacarmalıdır. Əks təqdirdə, istənilən cəmiyyətdə hər kəsin öz vəzifəsinə laqeydliyi hər kəsin dırnaqarası haqqının təmsilçisi mövqeyindən çıxış edib, daim kiminsə haqqına girməyi məişət həyatının vacib ənənəsinə çevirəcəkdir.

Ümumiyyətlə, vahid orqanizm səciyyəli bütövlük həyatın (əsasən, bəşəriyyətin) istənilən tərkibinin, xüsusən, hər bir fərdinin ətrafa təsir imkanları, yəni münasibəti qismində öz məzmununu ortaya qoyur. Bəşəriyyəti bu mənada vahid makrocəmiyyət, ona daxil olan digər cəmiyyətləri (ailə, etnos və əsasən, dövlətləri) isə bəşəriyyətin subyekti kimi göstərməklə, bu cəmiyyətləri həm də mikrocəmiyyət fonunda da dəyərləndirə bilərik. Eyni zamanda, bəşəriyyətin labüd xarakterini əks etdirən subyeklərin-mikrocəmiyyətlərin ən əhəmiyyətlilərindən biri məhz ailə anlayışı-ailə institutudur. Məqbul cəmiyyət də ailə dəyəri dedikdə, ətraf üçün faydalı

övlad-yetkin insan, şəxsiyyət anlayışı qavranılır. Bu övladı yetişdirmək isə valideynin ən ümdə vəzifəsi, əxlaq norması kimi əhəmiyyət daşıyır. Qeyri-məqbul cəmiyyətdə isə öz subyektiv maraqları xətrinə ətrafdan faydalana bilən bir fərdə sahib çıxmaq amili (özü də nəyin bahasına başa gəlsə belə) əsas valideynlik səriştəsi fonunda çıxış edə bilər. Məhz belə cəmiyyətdə öz vəzifəsinə mümkün qədər laqeyd yanaşan, həm də çoxluğu ifadə edən tərəf əks xarakterli, həm də azlığı ifadə edən tərəfin təhdidçisinə çevrilir.

Nəzəri tərəqqinin kosmik məkana daşındığı müasir dövrün insanı və onun aid olduğu ayrı-ayrı cəmiyyətlər fövqəladə sürətlə elmi-texniki yeniliklər anlamında, demək olar ki, istəniləni yaratmaq mərhələsini adlasa da, görünən odur ki, XIX əsrin məşhur fransız yazıçısı V.Hüqonun "Səfillər" əsərindən boylanan Jan Valjanları nəinki dəyərləndirmək, heç anlayıb müəyyən etmək potensialına da sahiblənə bilməyib. Yəqin ki, məşhur yazıçı "Səfillər" romanını Jan Valjan əhəmiyyətli xarakterinə nəfəs vermək üçün deyil, məhz bu tip istisnaları (Jan Valjanları) anlamaq iqtidarında olan bir cəmiyyətdə yaşamaq ehtiyacını ödəmək üçün qələmə almışdır. Nədənsə bu ehtiyac XXI əsrin qloballaşmış, fərqli mədəniyyətlər üzrə inteqrasiya olunmuş xarakterində də tənha, səfil həyatını yaşamaqda davam edir. Maddi-texniki ixtiralar insanın həyatına rahatlıq gətirdiyi üçün təfəkkürü də aidiyyətli istiqamətdə fəaliyyətə adaptasiya olunur. Təbii ki, psixanın məlum imkanlarına rəğmən adekvat tələbatdan doğan hər cür motivasiya beynin biristiqamətli (əsasən, qeyri-mənəvi) məhsul yaratmaq səriştəsini daha sürətli versiyaya kökləyir. Nəticədə, tədricən mənəvi idrak potensialı durğunlaşır, müvazinətini itirir, nəhayət, sırada çıxır. Bəli, bu gün bəşəriyyətin (vahid makrocəmiyyətin) ayrı-ayrı subyekləri, yəni mikrocəmiyyətləri (əsasən, dövlətlər və onların marağını ifadə edən birliklər, təşkilatlar) bir-birini duymaq, anlamaq kimi vaciblik doğuran xüsusiyyətlərin qeyri-təmsilçisi rolunda çıxış etməkdə daha çox maraqlıdır. Əlbəttə, "vahid orqanizm" xislətindən imtina, əslində, sözügedən vacib mikrocəmiyyətlərin özünü və bu anının imkanlarını dəyərləndirməklə, mümkün sabahını reallaşdırmaq potensialına sahiblənməməsindən irəli gəlir. Qeyd olunanları XX əsrin tanınmış psixoloqu Benjamin Blumun idrak sahəsi üzrə taksanomiyasına (2,s.55) tətbiq etsək, bəşəriyyətin tətbiq imkanlarının düzgün anlama mərhələsindən yararlanmadığını anlamaq olar. Həmçinin biz hansı empatiyadan danışa bilərik ki, vahid makrocəmiyyətin əsas subyekti rolunda çıxış edən ayrı-ayrı dövlətlər özünəlaqeydliyin ən faciəvi şərti olan soyuq, isti və müasir dövr üçün daha xarakterik hərtərəfli (strateji) müharibələrə qucaq açıb hər cür təcavüzkar xislətli münasibətsizliyin təmsilçisi rolunda çıxış edir? (3,s.370) Daha güclüsü qismən zəifi, əsasən, strateji müharibə yolu ilə (gəlir mənbələrindən təcrid etmək, xarici bazardakı mövqeyinə zərbə vurmaq, daxilində sosial narazılığa səbəb olmaq, iqtisadi coğrafiyasını daraltmaq və s.) sıradan çıxarır, özündən asılı salır, milli mənini zərbə altında saxlamaqla nə vaxtsa özünə gəlmək ehtimalını, demək olar ki, heçə endirir (4,s.261)

"Bəs zorakı tərəf bu rəzaləti ilə özünə nə edir?"-sualı, əslində, özündə ifadə etdiyi cavabla daha çox diqqət çəkir: öz insanının, öz cəmiyyətinin həqiqi mövcudluğu, həm fiziki, həm də mənəvi gerçəkliyi üçün heç bir gələcək ehtimal yeri saxlamır. Nəticədə məişət həyatı belə, təcavüzdən qidalanan daimi yaşamsızlığa sürüklənir.

Hər halda, maddi-iqtisadi və ya fiziki anlamda istismara məruz qalan öz tarixi kimliyinə arxalanıb hətta bir onillik çərçivəsində ayağa dura bilər. Milli-mənəvi cəhətdən istila olunan tərəf yox yerdən, "Mən haqqımı haqqa girən biri kimi tanıtmamışam"-fikrindən mənəvi haqq götürüb (bir və ya bir neçə yüzillik çərçivəsində olsa belə) özünə gəlmək imkanı tapar. Zorakılığa, təcavüzə məruz qoyanın isə psixasında mənəvi aşınma yarandığı üçün onun istər fərd, istərsə də cəmiyyət qismində hansısa əxlaqi dayaq tapıb, bir də cana gəlmək ehtimalından danışmaq olmaz.

Yeri gəlmişkən, insan ayrıca ada sakini rolunda deyil, ictimai hadisə kimi analiz oluna bilər. Eyni zamanda, insan bəşəriyyətin (makrocəmiyyətin) əsas subyektlərinin-ailə və millət (və ya dövlət) hadisələrinin subyekti rolundadır. Yəni müşahidə olunan ayrı-ayrı cəmiyyətlərə aid münasibətlər məcmusu həm də insanların fərdi subyektiv marağının təzahürüdür. Məsələn: "Əlimdən olmayanı mənə ikiqat qiymətə satıblarsa, əlimdə olanı üçqat qiymətə satım ki, fiziki olsa belə, yaşamaq ümidim ölməsin", "Aldadılana qədər aldadım ki, gülüş predmetinə çevrilməyim" kimi cılız mənəviyyatlı devizlər məhz fərdlərarası münasibətlərdən təşkilat, cəmiyyət və dövlətlərarası münasibətlər həddinə qədər yüksələ bilib.

Biz istər cəmiyyət, istərsə də fərdlərarası münasibətlər əsnasında Blum taksonomiyasının idrak sahəsi üzrə aşıladığı mövqedən çıxış edərək emosional və psixomotor sahə üzrə gözlənilən reaksiyanı da məntiqi olaraq, qeyd edə bilərik. Məsəln, beşmərhələli emosional sahənin (1,s.50) ikinci-cavabvermə mərhələsində də ciddi bir mövqe qazanılmayıb, insanlıq özünüifadə imkanlarını, mənəvi mövcudluğun əhəmiyyətini insanlara ötürsə də (həm də ictimai faydalı münasibətlər sferası üçün), bir məqbul cavab ala bilməyib.

Digər beşmərhələli sistemə malik psixomotor sahədə də müasir bəşəriyyət üçün ikinci mərhələ-manipulasiya mərhələsi daha münasib təsir bağışlayır. (1,s.52) Subyektiv maraqların hökmünə itaət etdikcə insanın mənəvi qədəri ilə ölçülən dəqiq özünüifadəsi-yəni üçüncü mərhələyə adlanması mümkünsüzləşib. Subyektiv maraqların diqtəsinə başı qarışmış bu tip manipulyasiyalar daha öncə də qeyd olunan XX əsrin tanınmış psixoloqu Lourens Kolberqin üç səviyyə, altı mərhələli "Mənəvi inkişaf" nəzəriyyəsində də "birinci-pre-konvensional mərhələnin ikinci səviyyəsi olan individualizmlə bənzərlik təşkil edir: "Özüm də, əzizim də, bu günüm də, sabahım da məişət həyatımın belə, sevimlisinə çevrilmiş subyektiv marağımdır" şüarına rəğmən.

Qeyd olunan nəzəriyyələrə aid ikinciliyi ifadə edən mərhələlərin (idraki sahə üzrə anlama, emosional sahə üzrə cavabvermə, psixomotor sahə üzrə manipulyasiya;

eləcə də digər nəzəriyyəni təmsil edən pre-konvensional səviyyə üzrə individualizmin) mövcud fərd və cəmiyyətlərarası ictimai dəyər və münasibətlər sferasındakı rolu məhz ən ümdə idrak hadisəsi olan mənəvi gerçəkliyin təmsilçisi kimi daha çox diqqət çəkə bilər. Belə ki, insanın da və insanların təşkilatlanmasından yaranan istənilən cəmiyyətin də əsas çəkisi həm cəmiyyət, həm də insanın məişət həyatı üçün belə, aparıcı rola malik ictimai faydalı dəyərlər sistemindən ibarətdir. Məhz bu mənəvi doğallığa mənsub cəmiyyət hər bir fərdinin nümunəsində ictimai faydalılığı ətraf üçün fədakarlıqda görməklə (gündəlik məişəti timsalında) yaşayır. Bu məişət həyatı isə həmin cəmiyyəti bir emosional zəka sahibi, bir təhsil cəmiyyəti kimi xarakterizə edir. Əlbəttə ki, sözügedən cəmiyyətin təhsil sistemi də sağlam mənəvi dəyərlərə, (məs, digərin haqqını öz haqqından belə, irəli çəkən qeyri-subyektiv yanaşmalara) malik məhz emosional zəkalı təhsil cəmiyyəti üzərində rasional zəkanı reallaşdırmaq baxımdan heç bir maneə ilə üzləşmir. Bəli, hər bir fərd və ya cəmiyyətin tərəqqi ehtimalı o təhsildən keçir ki, həmin təhsilin aid olduğu cəmiyyət öz məişət həyatını ətraf üçün fədakar xarakterli dəyərlərin daşıyıcısına çevirib. Emosional Zəkaya malik təhsil cəmiyyəti öz təhsil sisteminə canlı səmimiyyətdən qaynaqlanan bir ailə doğmalığı gətirmək sevgisinin özüdür. Bu yaşantıda dünəni bu günə qarşı qoymaq, üsul və ya vasitə axtarışına çıxmaq kimi asılılıqlar yoxdur. Dünənki gözəllikdən doğan daha böyük gözəllik var: dünənə təşəkkürün timsalı kimi. Bu prosesə aid üsul da, vasitə də, iş forması da aidiyyətli qədərsiz sevginin (öyrədənin də, öyrənənin də timsalında məhz öyrənməyin; daha ciddi arqumentə daha çox hörmət etmək mədəniyyətinin və s.) yaşadığı stiuasiyaya rəğmən reallaşır. Odur ki, bütöv insan (şəxsiyyət) yetişdirməyə məsul xislətdə yaranan mənəvi standart anlayışı öz gerçəkliyini öyrədən və öyrənməyi təbii tələbatına çevirib istənilən davranış nümunəsində belə (məqsəd olaraq, qarşıya qoyulmasa da), hər bir dərsin məqsədini reallaşdırmağa müvəffəq olur.

Təbii ki, yerli-yersiz bütün əlavə tərtibatlar və əyləncələrin öz qeyri-səmimi xarakterindən utanıb kənara çəkildiyi məhz sağlam təhsil cəmiyyətinə xas təhsil sistemində formalaşmış həqiqi əxlaq normasının özü istənilən dilemmatik (1,s.162) vəziyyətdə daha vacib seçim imakanını təqdim etməyi bacarır: hətta XIX əsrin tanınmış rus yazıçısı F.Dostoyevskinin "Cinayət və cəza" əsəri ilə tanış olmayana belə. Əsərlə tanış olanı isə daxil olduğu cəmiyyətin emosional zəka səviyyəsinə rəğmən bu nəticəyə kökləyir ki, əslində, əsərin baş qəhrəmanı məzmunun ideya yükünü öz üzərinə götürə bilməyən Raskolnikov deyil. Çünki kimlərinsə taleyi haqqında birmənalı qərar vermək daha çox psixi düşkünlüyün yox, mənəvi tənəzzülün göstəricisidir. Həmçinin o talelərdən söhbət gedir ki,həmin talelərin nə əvvəlindən, nə də sonraki situativ yaşantılarının yaradıb-yaratmadığı köklü dəyişikliklərdən Raskalnikovun məlumatı yoxdur. Bəlkə də, bu natamam davranış faktoru olmasaydı, məhz əlində olanları öz ehtiyacı olduğu halda, başqa ehtiyac sahiblərinə sərf etməsinə rəğmən sözügedən obrazı baş qəhrəman qismində görmək olardı.

Əlbəttə ki, baş qəhrəmanın müsbət obraz mütləqliyi şərt götürülmür. Lakin istənilən halda, digər daha diqqətəlayiq obrazın-Sonyanın xarakterik münasibətindən irəli gələn mümkün qədər müsbət seçim imkanını nəzərdən qaçırmaq olmur (Əsərin ideyası da məhz situasiyanın belə, əlavə gərginlik yaşatdığı, demək olar ki, bərabər hüquqlu seçim imkanlarının necə dəyərləndirilməsindən danışır). Sonya sözügedən əsərdə, nəinki yaşadığı acı yaşayışın, həm də mövcud ailəsinin təhriki ilə arzuolunmaz həyat tərzi yaşamağa məcbur olur. Lakin qazandığı pulu ailəsinə sərf etməsi ilə yaşadığı həyatın onun şəxsi seçiminə aid olmadığını isbat edir. Və Raskolinikova "Etdiyin günahın fiziki cəzasını çək ki, mənəvi əzabdan qurtulasan" təklifi ilə bərabər, həm də sevdiyi biri kimi sədaqət göstərməsi onu olduqca ciddi əxlaq nümunəsinin daşıyıcısı qismində diqqət mərkəzinə çəkir.

Yer kürəsi, təbiət və eləcə də onun əsas məzmununu əks etdirən bəşəriyyət öz subyeklərinin (ailə, etnos, millət və s.) timsalında "bir-birinə arxa olmaqla, bir-birinə arxalana bilmək" devizinə yiyələnməklə yanaşı, həm də "vahid orqanizm" tamlığından zaman baxımdan da uzaq düşməməlidir. Yəni, keçmişdən faydalana bilən gələcəyin təminatını bu ana vicdanla xidmətdən gözləməlidir. Bəli, bu günün zamanı bü günün ehtiyacıdır və bu ehtiyaca qeyri-laqeyd yanaşıldığı halda, yalnız vaxt azlığı hansısa narahatlıq doğura bilər. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən bu günün haqqının sabaha xərclənməsi (vaxt, enerji, güc və s.baxımından) bu günün haqqının pozulması deməkdir. Və bir daha qeyd edirik ki, sabahın hər hansı səviyyədə təminatı bu günün ehtiyaclarına məsuliyyətlə yanaşmaqdan keçir. Başqa sözlə, bu gün reallıqdır, sabah isə güman. Bəşəriyyətin bütün keçmiş səhvləri reallığa biganə münasibətdən doğub. Eləcə də onun ayrı-ayrı subyektlərinin (əsasən, dövlətlərin), eləcə də insanların "vahid orqanizm" çalarından kənar düşüncəsi birbaşa özünə qarşı daha ən böyük düşmən (ən azı laqeyd) münasibətin timsalıdır. Bir orqanın fəaliyyətinin zəifləməsinin daha əksər hallarda sözügedən orqanın deyil, digərinin sıradan çıxmasına səbəb olduğunu nəzərə alsaq, bəşəriyyət və onun istənilən subyekti bu gününü, həm də dünən itirdiyi və ya qazandığı zamanın sayəsində reallaşdırıb. Bu gün üçün də itirilən və ya qazanılan zaman faktoru var və o, gələcəyin formalaşmasında xüsusi pay sahibi olacaq. Burada itirilən vaxt dedikdə, subyektiv, yəni cılız, maddi maraqlara xərclənən vaxt; qazanılan vaxt dedikdə isə ətraf üçün ictimai faydalı-fədakaryönlü niyyətə xidmət edən, həmçinin emosional zəkalı bir təhsil cəmiyyətinin məişətini belə, ictimai dəyərlərə kökləyən vaxt nəzərdə tutulur.

Sözügedən mövzunun məntiqi tələbi ilə bir daha vurğulayaq ki, bir təhdidçi və ya təvavüzkar bəşəri subyekt (fərd, təşkilat, dövlət və s.) neqativ xüsusiyyətlərindən təmizləndikdən sonra təbiətin, eləcə də bəşəriyyətin "vahid orqanizm" aspektli inkişafına töhfə verə bilər (digər bərpa dövrləri ilə müqayisədə bu proses daha uzun vaxt tələb etməklə, nəticəsizliyi də ifadə edə bilir). Təcəvüz və ya təhdidə məruz qalan tərəf isə sonrakı dövr üçün yalnız psixoloji və fiziki bərpa dövrünə vaxt ayırmış olur ki, eyni dövr təcavüz edən tərəfə də (bəzən eyni dərəcədə) gərəkli olur. Çünki hücum edən tərəf hücuma məruz qalmaq ehtimalını da reallaşdırır

və hər hansı istiqamətdə verəcəyi itkinin çəkisində nəticə baxımdan (təbii ki, düşmənləri ilə müqayisədə) ciddi fərq olmur. (3,s.303)

İqtisadi, maddi-mədəni, psixoloji və s. bərpa dövrü işğal (və ya təhdid) edənə də, işğal (və ya təhdid) olunana da lazım olur. Lakin mənəvi bərpa dövrünə (özünün neqativ xüsusiyyətlərdən təmizləmə dövrünə) yalnız işğalçı (və ya təhdidçi) tərəfin ehtiyacı olur və daha uzun dövrün istismarı qismində. (4,s.274)

Bütövlüyün həm də zaman aspektli özünüifadəsindən istər-istəməz görünür ki, bəşəriyyətin yaşadığı dövrlər insanın yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə müəyyən paralellik təşkil edir. Bu və ya digər səbəbdən uşaqlıq dövrünün hər hansı mərhələsində nəinki bullinnqə, müəyyən etinasızlığa məruz qalan biri bu məqamın xarakterində yaratdığı boşluğu böyüdükcə hiss etməyə başlayır və əksərən bu boşluq onun həyatında kifayət qədər ciddi rol oynayır. Bəşəriyyətin ayrı-ayrı subyektləri: etnik qruplar, xalqlar, millətlər də belədir: feodalizmdə istismar olunubsa, kapitalizm dövründə (ayrı-ayrı cəmiyyətlərin məhz təfəkkür səviyyəsinə görə qiymətləndirildiyi dövr) özünü normal cəmiyyət kimi təqdim edə bilmir. Bir daha istila olunduğu dövrə qədərki xüsusiyyətlərinə qayıdaraq, özünün ifadə etməyə başlayır. Çünki istilaya məruz qaldığı dövrdə qorxu ilə döyəclənən təfəkkür, əslində, mövcud olmayıb.

Ümumiyyətlə, istər fərd, istərsə də istənilən cəmiyyət ilk növbədə təfəkkür hadisəsidir və özünəməxsusluğu müstəqil təfəkkür imkanlarına görə fərqləndirilir.

XX əsrin digər tanınmış psixoloqu Jan Piajenin "Zehni inkişaf mərhələləri" (2,s.177) nəzəriyyəsini bəşəri dövrlərə tətbiq etsək, ibtidai icma (5,s.7) dövrünü (3,2 milyon il əvvəldən – e.ə. IV minilliyin sonlarınadək) hissi – hərəki mərhələyə (0-2 yaş), quldarlıq dövrünü (e.ə IV minilliyin sonlarından – eramızın III əsrinədək) ilkin - əməli mərhələyə (2-7 yaş), feodalizm dövrünü (III-XVII əsr) konkret əməli mərhələyə (7-11 yaş), Nəhayət, kapitalizm dövrünü (XVII əsrdən – bu günədək) formal əməli (11 yaşdan yuxarı) mərhələyə uyğunlaşdırmaq olar. (4,s.6)

Bəşəriyyət, yəqin ki, formal əməli mərhələnin (yeniyetməlik yaşı dövrünün əsasən, 11-17 yaşın) şıltaq xarekterindən ayrıla bilməyib. Hələ də məişət həyatı ictimai faydalı ənənələrə yoluxmuş emosional zəkalı, "vahid orqanizm" anlayışlı cəmiyyət kimi özünü təqdim edə bilmir. Makrocəmiyyətin (bəşəriyyətin) ayrı-ayrı subyektlərinin (əsasən, dövlətlərin və dövlət tərkibli təşkilatların) mövcud və ya əvvəlki dövrlər üçün biri-birinə qarşı münasibətdə təsir predmeti rolunda olan qeyri ictimai , qeyri-insani və ya təcavüzkar faktlar kapitalizmdə (bəşəriyyətin müstəqil idrak baxmdan özünün ifadə dövrü, bir növ 11-17 yaşa uyğun yeniyetməlik dövrü) daha ciddi təfəkkür hadisəsinə çevrilərək (məs, elektron qurğuların həm də hərbi sahədə söz sahibinə olması) Yer kürəsinin "vahid orqanizm" vəziyyəti üçün bərpaolunmaz problemlər yaşadır. Ümumiyyətlə, "bir-birinə arxa olmaqla, bir-birinə arxalanma" xarakterinə malik nöqtələr çoxluğu (canlı və cansız təbiətin və bu fonda bəşəriyyət və onun hər bir subyekti: fərd, cəmiyyət, ailə, xalq, dövlət, təşkilat və d.) Yer kürəsinin hər bir nöqtəsindən digər nöqtələrə qarşı fədakar niyyətli, emosional

zəkalı yetkin yanaşma mədəniyyəti (formal-əməli mərhələdən, yeniyetməlik dövründən çıxmış) tələb edir.

Bəli, məhz təhsil cəmiyyətində ictimaiyönlü fədakar əməllər gündəlik məişət həyatı kimi yaşanmaqla, ədalətin həqiqətdən, həqiqətin isə faktdan böyüklüyü qiymətləndirilə bilər. Məs, insanın insan kimi doğulması fakt; insanlığa xarakter olaraq, yiyələnməsi həqiqət; bu xarakterin yerində və zamanında özünü ifadə etməsi isə ədalətdir. XX əsrin digər tanınmış ABŞ psixoloqu Daniel Qoulmanın "Emosional zəka" nəzəriyyəsinə (1,s.170) rəğmən ədalətə yiyələnməni münasibətlərin idarə olunması mərhələsinə - IV (ən yüksək) mərhələyə aid edə bilərik. Ətraf üçün fədakarlığı məhz lazımi anda həyata keçirmək məqamı elə ədalət hissinin münasibətləri sivil şəkildə idarə etmək prinsipidir. Mövcud münasibətləri fonunda müqayisə aparılmasa belə, müşahidə olunur ki, bəşəriyyətin ayrı-ayrı subyektləri sözügedən nəzəriyyənin – "Emosional idrak nəzəriyyəsinin" ilkin-özündərk mərhələsindən (Qeyd edək ki, nəzəriyyə dördmərhələlidir) hələ də çıxmadığını nümayış etdirir (hələ də müharibələr və maddi-subyektiv maraqlara xidmət edən zorakı yanaşmalar yetərincə müşahidə olunur). Bir sözlə, bəşəriyyət, ayrı-ayrı subyektlərinin timsalında özünü "vahid orqanik" xarakterli təbiətin bir parçası olaraq, görməyi və təmsil etməyi icbari halda deyil; doğal azadlığı kimi yaşamalıdır. Qəbul etməlidir ki, orqanizmdə "yad cisim" anlayışı yoxdur; "əhəmiyyəti böyük, lakin fəaliyyət üzdə olmayan üzv" məqamı var. Və o üzvə nəinki təcavüz, hətta diqqət göstərilmədikdə hər bir üzvün, eləcə də orqanizmin daha böyük təhlükə ilə baş-başa qalması daha real gözləntidir. Təhsil cəmiyyəti olaraq, bəşəriyyət ətraf üçün fədakaryönlü xislətə sahib çıxsa, onda ayrı-ayrı subyektlərinin beyin mərkəzi olan aidiyyətli təhsil sistemləri kosmosa belə, açıq düşüncə tərzin də olar. Bu təhsil sistemləri biri-birinə daha çox arxa olmaq və daha geniş qucaq açmaq vərdişinə köklənib, bir-birindən öyrənməyi adi məişət həyatı kimi yaşayar. Nəinki digər qorxu ehtimalları, heç yorulmaq qorxusu da müstəqil təfəkkür sahəsinə yaxın düşə bilməz. Yəqin ki, digər tanınmış ABŞ psixoloqu Karl Dvekin (1,s.155) "Düşüncə tərzi nəzəriyyəsi" (bəşəriyyətin həm də genetikasını qidalandıran fədakar ənənələrinin timsalında) qeyri-papulyar əhəmiyyət daşımalı olar.

Nəzərə alaq ki, uşaq böyüyüncə böyümək arzusu ilə, böyüdükdən sonra isə itirdiyi böyüklüyün peşmanlığı ilə yaşayır. Hələ də anlama, cavabvermə, manipulyasiya, individual, özünüdərk, formal-əməli kimi mərhələdən çıxa bilməyən bəşəriyyət və onun ayrı-ayrı subyektləri tam mənada subyektiv maraq amili ilə nəfəs aldığı üçün sözügedən böyümək arzusunun doğulmağına belə, imkan vermir. Bir daha vurğulayaq ki, söhbət bəşəriyyətin bütöv mənada doğuluşundan, ətrafına qarşı tam fədakar münasibəti adi məişət həyatına çevirməsindən – bir sözlə, sivil–emosional zəkalı təhsil cəmiyyətinə çevrilməsindən gedir.

Qeyd edək ki, "Mənəvi inkişaf", "Emosional zəka" kimi d. müasir nəzəriyyələr bəşəriyyətin mənəvi inkişafı və ictimai hadisəyə çevrilməsini demək olar ki, heç bir irsiyyət hadisəsi qismində götürmür. Lakin nəzərə almalıyıq ki,

istənilən cəmiyyət və ya subyekt tarixi və genetik hadisə kimi ötürücü funksiya daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, keçmiş ən azı itirdiyi və qazandığı vaxtın timsalında bu günün, bu gün isə sözügedən anlamda sabahın reallaşmasında pay sahibidir.

Bəzən nəzəriyyələr də öz cəmiyyətlərinin bir növ xarakterik təmsilçisi olur. Məs: Jan Piajenin "Zehni inkişaf mərhələləri" nəzəriyyəsində, bəlkə də, zehni inkişaf ona görə öyrənmədən irəlidədir ki, xüsusən, 23 yaşından sonra yaşadığı Fransa 1789-cu il 26 avqust tarixli "İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi" ilə kapitalizmə əsas sima verən, azad hüquqi təfəkkür cəmiyyətinin formalaşması yönündə ilk addım atan cəmiyyətlərdəndir. Eyni zamanda, tarixi-irsi siyasətinə rəğmən daim müharibələrlə baş-başa yaşayan Rusiyanın qapalı düşüncə tərzinə meyilli xarakteri tanınmış rus pedaqoqu Lev Vıqotskinin "Sosial inkişaf nəzəriyyəsi"ndə (2,s.180) öyrənməni zehni inkişafdan irəli çəkərək, müvəqqəti dəstək – skafoldinq anlayışını reallaşdırıb.

Bəli, razılaşmamaq mümkün deyil ki, "Mənə nə qədər lazımsansa, mənim üçün o qədər qiymətlisən" məqamı qeyri-yetkin cəmiyyətin, "Başqaları üçün nə qədər gərəklisənsə, mənim üçün o qədər dəyərlisən" yanaşması isə yetkin cəmiyyətin anlayışıdır.

Eləcə də, razılaşmalıyıq ki, "Qara rəng çirkabı özündə rahat şəkildə gizlədə bildiyi üçün ağı rəngindən küsənə qədər təqib etmək lazımdır" fikri ətrafı üçün fədakar yanaşımlı, bütöv xarakterli bir təhsil cəmiyyəti üçün əhəmiyyət doğura bilməz. Çünki ən ideal yaradıcılıq nümunəsi bir sağlam yanaşımlı cəmiyyətin subyektinə məxsus insani həyat tərzidir və yerdə qalan bütün yaradıcılıq sahələri (musiqi, rəssamlıq, ədəbiyyat və s.), sadəcə, sözügedən həyat tərzinin surətini çıxarmaqla məşğuldur.

Ədəbiyyat:

1. Təhsildə Araşdırma və İnkişaf Mərkəzi, Maksimum Tədris Mərkəzi. "Metodika və Pedaqogika. Kurikulum". Bakı, "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya", 2022.
2. İlkin Həsənov, Aynur Rüstəmova, Nigar Babayeva. "Kurikulum. Metodika. Pedaqogika ". Bakı, "Mücrü", 2021.
3. Anar İsayev, Rəhim Məcnunov, Muxtar Abbasov. "Ümumi tarix". Bakı, "Şərq-Qərb", 2021.
4. Bəhruz Cavadov (" Təhsildə Araşdırma və İnkişaf Mərkəzi). "Ümumi tarix". Bakı, "Zərdabi Nəşr", MMC Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2021.
5. Bəhruz Cavadov ("Təhsildə Araşdırma və İnkişaf Mərkəzi). "Azərbaycan tarixi". Bakı, "Zərdabi Nəşr", MMC Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2021.

Султанов Алиджан

Аспект «Образовательное Общество»

Резюме.

Даже в содержании формы, к которой принадлежит Земной Шар и множество его точек, субъективный угол, далекий от понятия угла (опираясь друг на друга, способные опираться друг на друга), выражает равное единство - совместность. Также основным примером указанного множества точек является человек, цивилизованное явление живой природы, входящие в него отдельные общества и человечество в целом.

Любое общество, несмотря на материальную, экономическую, а также психологическую травму, может простоять в рамках нескольких столетий в самом колеблющемся состоянии. Например, даже если общество остается под оккупацией почти столетие, став независимым, оно может восстановить свое историческое положение, как в экономическом, так и в психологическом плане. Несмотря на намерение “Я вправе не вступив в право, жить став хозяином своего права» . А в понятии моральной травмы факт любого безразличия, угрожающего или насильственного отношения, проявляемого к окружающему путем возбуждения какого-либо субъективного (слабого значения) интереса, ставит под вопрос возможность будущего самовосстановления отрицательной стороны путем реализации противоположного характера подхода «единого организма». Так как формирование здоровой идеи, делающей рассматриваемую сторону субъектом естественности, основанной на принципе «семейного очага» на Земном Шаре, может в качестве взаимности либо к большей потере времени, либо к невозможности.

Ключевые слова: принцип «единого организма», общественная ценность, достоинство, целостность, человечность

Sultanov Alijan

Aspect of “Education Society”

Summary.

Earth and its set of points even in the content of the form to which it belongs, the subjective angle expresses an equal unity-together, far from the concept of an angle (supporting each other, able to lean on each other). Here, the notion of "point" has a symbolic character. Also, the main symbol of the indicated set of points is a person, a civilized phenomenon of wildlife, individual societies included in it and humanity as a whole.

Any society, in spite of material, economic and psychological damage, can recover in a few centuries, even in the most traumatic situation. For example, even if a society has been under occupation for almost a century, it can restore its historical

status both economically and psychologically after gaining its independence. Despite the motto "I deserve to live not by entering into the right, but by asserting my right". In the concept of moral injury, the fact of any indifferent, threatening or violent attitude towards the environment, motivated by any subjective (loosely defined) interest that the "unified organism" is contrary to the approachable character is realized as the causative factor, questions the possibility of future self-recovery of the negative side. Because the formation of a healthy idea that will turn the party in question into a subject of naturalness on the basis of the “family hearth” characteristic of the Earth in turn, this can lead to either more time wasting or impossibility.

Key words: principle of "unified organism" social value, dignity, honesty, humanity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RUZANƏ SÜLEYMANOVA NEMƏT QIZI
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
MARAL QASIMOVA İLQAR QIZI
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-poçt: ruzanesuleymanova@gmail.com

İRVİNQ STOUNUN BİOQRAFİK ROMAN TƏRTİBİNDƏ YARADICI ÜSULU

XÜLASƏ

Məqalə XX yüzilliyin görkəmli yazıçısı, dramaturq və ssenaristi İrviq Stounun (1903-1989) yaradıcılıq üslubunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Irvinq Burada Stounun çoxşaxəli yaradıcılığı, hekayələri, pyesləri, tanınmış insanların tərcümeyi-halı və film ssenariləri öz əksini tapır. Qeyd olunur ki, İrvinq Stoun əsasən dünyanın ən görkəmli ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinə həsr olunmuş bioqrafiq romanlar yazdıqdan sonar şöhrət tapıb. Tez bir zamanda dünyada məşhurlaşan bu romanlar görkəmli şəxsiyyətlər haqqında ən yaxşı əsərlər kimi tanınıb.

Mikelanceloya həsr edilmiş ən yaxşı bioqrafiq roman "Əzab və ekstaz" ("The Agony and the Ecstasy") 1961-ci ildə nəşr olunub. Bu roman müəllifin bir sıra əsərlərindən, o cümlədən Vinsent Van Qoqun həyat və yaradıcılığından bəhs edən "Yaşamaq yanğısı" ("Lust for Life") romanından sonar yazılmışdır. Romanın sayəsində az tanınan Holland rəssamı Van Qoq ilk dəfə şöhrət tapdı və İrvinq Stoun Fransa hökümətinin ən yüksək mükafatına –İncəsənət və Ədəbiyyat ordeninin Komandoru döş nişanına, eləcə də bir sıra fəxri fərmanlara layiq görüldü. Daha sonar yazıçı İtaliya hökümətinin mükafatları və Amerika mükafatları ilə təltif olunmuşdü.

Məqalədə İrvinq Stounun yaradıcılıq üsulu təhlil edilir. Müəllif materialların toplanması zamanı öz qəhrəmanları haqqında, o dövrün tarixi ilə bağlı sənədlərin üzə çıxarılmasında atxivlərdə çox böyük işlər görüb. Sənədlər araçdırılıb, tərcümə edilib, yazılı materialların əsasını təşkil edən mktublar nəşriyyatların tələblərinə uyğun düzülüb. Bundan əlavə İrvinq Stoun qəhrəmanlarının məskunlaşdıqları yerlərə baş çəkib, maddi əşyalar, görməli yerlər, tarixi məkanlarla tanış olub. Mikelancelo məsələsində o, hətta daş kəsən peşənidə mənimsəmişdir. Yalnız bu yanaşma sayəsində İrvinq Stoun təkcə qəhrəmanların və onlarla əlaqəli tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını deyil, həm də intibah dövrünün tarixi mühitini tam şəkildə canlandıra bilmişdir.

İrvin Stounun yaradıcılıq üsulu bioqrafiq əsərlər üzərində işləyən gənc yazarların yardıcılığında öz təsirini göstərmişdir. O. həyat yoldaşı Cin Faktorla birlikdə ən yaxşı bioqtafiq və tarixi hekayə üçün ilin ədəbi mükafatını təsis ediblər.

Açar sözlər: *İrvinq Stoun, yaradıcılıq üsulu, bioqrafiq roman, "Əzab və Ekstaz", "Yaşamaq yanğısı"*

Görkəmli Amerikalı yazıçısı, dramaturq, "bioqrafik roman janrının əsasını qoyanlardan biri" (1,1271) olan İrvinq Stoun (*Irving Stone)* öz zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, hələ sağlığında bir çox ölkələrdə tanınmışdır. 1903-cü ildə Kaliforniyada dünyaya gələn, soyadını ögey atasından miras götürən Stounun əsl adı Tennenbaumdur. Uşaqlıqdan oxumağa həvəs göstərən Stouna oxumaq sevgisi anasından keçmişdir. 1923-cü ildə Berkli Kaliforniya Universitetində bakalavr dərəcəsini almış, daha sonra Cənubi Kaliforniya Universitetində Ədəbiyyat, İncəsənət və Elmlər Kollecində magistr dərəcəsini alaraq 1960-cı ildə fəxri Ədəbiyyat Doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

İyirmi yeddi əsərin müəllifi olan İrvinq Stoun bioqrafik romanın yaradıcılarından biri kimi yaradıcılığında görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən Van Qoq, Mikelancelo, Çarlz Darvin, Ziqmund Freyd, Cek London və digər görkəmli şəxslərin tərcümeyi-hallarını özündə əks etdirən əsərlər yazmışdır. Gənclik illərində Avropaya səyahət edən yazıçı gördüyü hadisələrlə, ünsiyyətdə olduğu insanlarla bağlı məlumatları qeyd etmiş, bu faktlar sonradan onun əsərlərinin yaranması üçün zəmin olmuşdur. O, hələ Nyu-Yorkda olarkən altı-yeddi il ərzində teatr üçün on səkkiz pyes yazmışdır. Ona görə də "Əzab və Ekstaz" ("The Agony and the Ecstasy") (1961) romanını yazmazdan əvvəl artıq İrvinq Stounun böyük yazıçılıq təcrübəsi var idi. 1934-cü ildə ailə qurduğu Cin Faktor (Stoun) daima ona əsərlərini yazmağa mənəvi dayaq olmuşdur.

Gənc yaşlarından başlayaraq kitablar yazan İrvinq Stoun 1957-ci ildə bioqrafik əsər yaratmaq üçün materialların seçilməsi və təhlili üçün tədqiqat metodları və prinsiplərini təsvir etmişdir. O, ABŞ Konqres Kitabxanasında bu mövzuda mühazirə (sonralar "Oxford Mühazirələri" adlandırıldı) oxumuşdur. Bir çox yerlərdə fəaliyyət göstərən yazıçı eyni zamanda "Los Angeles Times" qəzetində bədii tənqidçi vəzifəsində çalışmışdır. İrvinq Stoun həyatının bir çox illərini əsasən Los-Anjelesdə keçirmişdir.

İrvinq Stoun hər bir yeni əsərinin yazılmasına böyük məsuliyyətlə yanaşırdı. O, *"The Agony and the Ecstasy"* kitabı əsasında işləmək xatirinə Kaliforniyadakı evini satıb Florensiyaya köçməli olmuşdu. Bu, böyük Mikelancelonun bütün təcrübələrinə nüfuz etmək, onu duymaq və həqiqətən hiss etmək üçün edilmişdi. Yazıçının sözlərinə görə bioqraf öz qəhrəmanının əsl simasını canlandırmaq üçün mübariz olmalıdır. Məhz bu baxımdan İrvinq Stounun qəhrəman obrazını yaratmaq səyləri bu romanın onun ən yaxşı bioqrafik əsəri kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Böyük İtalyan memarı, İntibah dövrünün şairi və rəssamı Mikelancelo Buonarottinin həyat və yaradıcılığını qələmə alarkən Mikelancelonun vətənində yaşayan yazıçı hətta daş ustası peşəsini yaxşı mənimsəmişdi. O, qeyd edirdi ki, bu iş çeviklik və bacarıq tələb edirdi, çünki heykəllər üçün ayrılan daşlar çox bahalı idi.

Sənədli kinorejissorlar yazıçının gələcək əsəri üçün sənədlər toplayarkən onun diqqətli olmasını qeyd edirlər. Tədqiqatçı Daria Saxarova "İrvinq Stoun və Mikelancelonun ortaq cəhətləri nədir?" məqaləsində yazırdı ki, arxivə çox vaxt ayıran yazıçıya onun alim yoldaşları dəyərli, lazımi sənədlərin və materialların tapılmasına kömək edirdilər. Nəticə etibarı ilə kitabda hətta alimlərin və tarixçilərin özlərinin də əvvəllər bilmədiyi çoxlu məlumatlar yer alırdı.

Bununla yanaşı, Marşall İngerson İrvinq Stounun yazı üslubunun digər tərəfinə diqqət çəkərək bunun əksini diqqətə çəkir. Onun fikrincə Stoun daim ciddi tərcümeyi-haldan məhrum olmasına baxmayaraq o, adətən dəqiq və hərtərəfli tədqiqatı olan birinci dərəcəli tarixçi sayılırdı. Belə ki, Stounun marağı daim dramatik tarixi şəxsiyyətlərin emosional təcrübələri olmuşdur. O, müsahibələrinin birində yazıçının dediyi sözlərini nümunə gətirir. "Xalqımın həm döyüldüyü, həm məğlub olduğu, həm əzildiyi zaman, həm də uğurlu, məmnun və sevincli olduqları zaman keçirdikləri hissləri yaşayıram, çünki hiss etmədikcə, bir yazıçı kimi hisslərinizi çatdıra bilməyəcəyinizi düşünmürəm" (2,18).

İrvinq Stoun iyirmi yeddi kitab nəşr etdirmişdir. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, bu kitablardan cəmi doqquz yarım milyon nüsxə satılmıışdır. Mikelancelo haqqında 1961-ci ildə yazılmış " Əzab və Ekstaz" *("The Agony and the Ecstasy")* romanı iki milyondan çox tirajla satılıb. Roman New York Times-ın bestseller siyahısında 13 ay keçirdi və onun əsasında Çarlton Hestonun baş rolda olmaqla bir film çəkildi. Marşal İnqerson Stounun bioqrafik materialın son dərəcə cəlbedici izah formasına diqqət çəkir: "Ancaq romanın bioqrafik planda o, yarım əsr keçsə də, hələ də inanılmaz enerjisini özündə saxlayan bir forma tapdı" (2, 27)

Darya Saxarova haqlı olaraq İrvinq Stounu kitabının qəhrəmanı Mikelancelo ilə müqayisə edir. O, Mikelancelonun fikrinə əsasən qeyd edirdi ki, incəsənət qısqancdır, o insandan özünü tamamilə ona verməyi tələb edir. Bunda həm əfsanəvi rəssam, həm də əfsanəvi bioqraf bir-birinə çox bənzəyirdi, hər ikisi işlərini sevirdi və onların əlləri ilə hazırlanmış hər bir əsər özlərinin bir hissəsi idi. Məqalə müəllifi onların vətənə münasibəti baxımından da paralellər apararaq Mikelancelonun vətəni Florensiyanı çox sevdiyini, Savonarola - din xadimi, mütəfəkkir, inkvizitor hakimiyyətə gələndə, heykəltəraşın depressiyaya düşdüyünü, üzüldüyünü qeyd edir.

O dövrdə "Lazımsız" və "səhv" sənət əsərlərinin yandırılması zamanı heykəltəraş hakimiyyətdə dəhşətli bir adamın olduğuna əmin olmuşdu. Bu sadəcə bir nümunədir, əslində Mikelancelonun sağlığında onun narazılığına səbəb olan çoxlu siyasi xadimlər olub. İrvinq Stounu hər şeydən öncə vətəni olan ABŞ-ın taleyi narahat edirdi. O, sakitliklə tarixi əsərlərin səhifələrində yerləşmiş yalanların və yarı həqiqətlərin çoxluğuna heyran qalmışdı. O, həmçinin ölkənin inkişafının doğru, real mənzərəsini vermək, onunla bağlı rəvayətləri və stereotipləri təkzib etmək üçün milli tarixi öyrənmişdir. Bu, vətənə, sənətə sevgi, həm də yazıçı ilə sənətkarı birləşdirir.

Müəllif və onun qəhrəmanı arasında aydın paralel Marşal İngersonun aşağıdakı ifadəsində də yer alır: "Müəllif İrvinq Stoun üçün yazmaq əzab verə bilər, amma mükafat vəcddir" (2, 29).

İrvinq Stoun eyni zamanda Kaliforniyanın ilkin tarixi haqqında əsər yazmış, bu əsər əsasında film çəkilmişdir. Yazıçının 1970-ci Berkli Universiteti haqqında da qələmə aldığı ("There was light; Autobiography of a University, Berkley, 1868-1968) tarixi əsəri mövcuddur. İrvinq Stounun ən maraqlı əsərlərdən biri də hələ o, otuz yaşlarında olarkən qələmə aldığı "Həyat yanğısı" *("Lust for Life")* povestidir. Qısa bir zamanda amerikan oxucularının marağına səbəb olan bu əsər əsasında da film çəkilmişdir.

İlk dəfə 1934-cü ildə işıq üzü görən povest dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən fransız, çex, holland, fin, portuqaliya, norveç, türk, fars, hind və digər dillərə tərcümə edilmişdir. Əsər əsasən ağır, fırtınalı bir həyat keçirən rəssam Vinsent Van Qoqun *(Van Gogh (1853-90))* hərtərəfli əks edən ömür yoluna həsr edilmişdir.

Bu əsəri yazarkən müəllif onun yazılma səbəbindən çox qısa danışır. O, əsasən rəssam haqqında materialları əldə etmək üçün rəssamın daha çox olduğu yerlərdə Hollandiyada, Belqiya və Fransada olmuş və əsas mənbə kimi rəssasmın öz qardaşı Teoya yazdığı üç cilddə tərtib olunmuş məktublardan istifadə etmişdir. İrvinq Ctoun bu barədə yazır: "Mənim tərəfimdən haqsızlıq olar ki, Van Qoq Avropada olarkən Van Qoqun etibarlı, o cümlədən ona həmişə sadiq qalan Kolin van Oss və Lui Bron, İohan Terstex, Anton Mauv ailəsi, doctor Feliks Rey, doctor Edqar Lerua, Jan Batist Deni, Xofke ailəsi, Pol Qaşe, və mənə material verən digər dostlarının zəhmətini dəyərləndirməyim" (3, 469).

Bu əsəri ərsəyə gətirmək üçün yazıçı nəinki Fransada və yaxud Hollandiyada, hətta Vinsent Qoqu görən hər bir kəslə təmasda olmuş, onları dinləmişdir. Yazıçı yazırdı: "Arxamda çanta Fransanın bütün cənub bölmisini gəzmiş, "Sarı ev"də işləmiş, hətta Van Qoqun yatdığı psixiatriya xəstəxanasındada yaşamış, məhz Van Qoqun balaca Over mehmanxanasında yatdığı və dünyasını dəyişdiyi otaqdakı çarpayıda yatmışam" (4, 472).

Onu da qeyd edək ki, "Həyat yanğısı" əsəri üçün əldə edilən təcrübə sonrakı dövrlərdə yazılan romanlar ücün yazıçıya bir örnək olmuşdur. Stoun özü də etiraf edir ki, yazılan hər bir bioqrafiq povest və roman mütləq tarixi materiallara əsaslanmalıdır. İrvinq Stoun yazır: "Yazıçı-bioqraf yola çıxmalı, qəhrəmanının olduğu və yaşadığı yerləri öz gözləriylə görüb, gəzdiyi torpağa ayaq basmalı, gördüyü günəşı görməli, o şəhərin və kəndin abu-havasını duymalıdır" (4, 472). Məhz İrvinq Stoun yazdığı bütün bioqrafik əsərlərini qələmə alarkən bu yoldan istifadə etmiş, ona görə də onun bütün əsərləri öz tarixi və faktiki baxımdan ən qiymətli əsərlər sırasındadır.

İrving Stounuun kitabları dünyada 80 dilə tərcümə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında İrvinq Stounun yaradıcılığı kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu günə qədər onun cəmi bir bioqrafik romanı tərcümə olunub.

Holland rəssamı Vinsent van Qoqa həsr olunmuş "Yaşamaq yanğısı" *("Lust for Life")* (1934) romanı rus dilindən Fərhad Qəmbəroqlu tərəfindən 2006-cı ildə tərcümə olunmuşdur. Əsər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" (12 yanvar 2004-cü il) sərəncamı əsasında nəşr olunmuşdur. Stounun əsərləri görkəmli ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinə həsr olunduğu üçün onların Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Стоун Ирвинг. Советский энциклопедический словарь. Москва: «Советская энциклопедия», 1985
2. Marshal Ingwerson. For author Irving Stone, writing may be agony but the reward is ecstasy. Beverli Hills, Calif, 1984
3. Стоун Ирвинг. От автора. Жажда жизни. Москва. Издательство «Правда», 1988
4. Стоун Ирвинг. Николай Банников. Несколько слов о книге Стоуна. Жажда жизни. Москва. Издательство «Правда», 1988

Рузана Сулейманова Немат кызы
Марал Касумова Илгар кызы

ТВОРЧЕСКИЙ МЕТОД ИРВИНГА СТОУНА ПРИ НАПИСАНИИ БИОГРАФИЧЕСКОГО РОМАНА

РЕЗЮМЕ

Американский писатель, драматург и сценарист Ирвинг Стоун (Тенненбаум) (1903-1989) сыграл большую роль в формировании биографического романа. В статье анализируется творческий метод писателя, использованный при работе над биографическими романами. Будучи ученым-филологом Ирвинг Стоун подходил к этим трудам с большой ответственностью.

При работе над романом «Муки и радости», посвященном выдающемуся итальянскому скульптору Микеланджело, а также над романом «Жажда жизни», посвященном голландскому художнику Винсенту Ван Гогу, писателем были досконально изучены архивные материалы, письма, которые отражали все чувства и переживания великого скульптора. Ирвинг Стоун переселился на их родину, чтобы ближе познакомиться с их трудами и историей стран. Вызывает восхищение то, что писатель освоил профессию

каменотеса, чтоб на себе почувствовать всю сложность работы скульптора Микеланджело на мраморе. Эти произведения признаны лучшими в числе биографических романов и были бестселлерами.

Дело Ирвинга Стоуна продолжено его последователями. Для них Ирвинг и его жена Джин Стоун создали фонд для награждения лучших работ, описывающих биографии великих людей. Ирвинг Стоун также написал труд, в котором были описаны методы исследования и принципы отбора материалов для создания биорафического романа. Он выступил с так называемой «Оксвордской лекцией» на эту тему в Библиотеке Конгресса США. Ирвинг Стоун заслуженно считается основоположником жанра биографического романа.

Ключевые слова: *Ирвинг Стоун, творческий метод, биографический роман, «Муки и радости», «Жажда жизни»*

Ruzana Suleymanova Nemat
Maral Kasumova İlqar

IRVING STONE'S CREATIVE METHOD WHEN WRITING A BIOGRAPHICAL NOVEL

SUMMARY

American writer, playwright and screenwriter Irving Stone (Tennenbaum) (1903-1989) played a large role in shaping the biographical novel. The article analyzes the writer's creative method used when working on biographical novels. As a philologist, Irving Stone approached these works with great responsibility.

While working on the novel "The Agony and the Ecstasy", dedicated to the outstanding Italian sculptor Michelangelo, as well as on the novel "Lust for Life", dedicated to the Dutch artist Vincent van Gogh, the writer thoroughly studied archival materials, letters that reflected all the feelings and experiences of the great sculptor. Irving Stone moved to their homeland in order to get to know their works and the history of countries better. It is admirable that the writer mastered the profession of a stonemason in order to feel for himself the complexity of the work of a sculptor on marble. These works are recognized as the best among biographical novels and were bestsellers.

The case of Irving Stone was continued by his followers. For them, Irving and his wife Jean Stone created a fund to reward the best works describing the biographies of great people. Irving Stone also wrote a work that described research methods and principles for selecting materials for creating a biographical novel. He delivered the so-called "Oxford Lecture" on the subject at the US Library of

Congress. Irving Stone is deservedly considered the founder of the biographical novel genre.

Key words: *Irving Stone, creative method, biographical novel, «The Agony and the Ecstasy», «Lust for Life»*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyli Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN HACIYEVA SƏRDAR Q.
ADBTİA, müəllim
ayten.haciyeva@sport.edu.az

AMERİKA JARQONUNUN TARIXI VƏ ONUN YARANMASI

Açar sözlər: jargon,leksikoqrafiya, dilçi, etimologiya, termin
Key words: jargon, lexicography, linguist, etymology, terminology
Ключевыеслова:жаргон, лексикография, лингвист, этимология, терминология.

Jarqonun tarixiçox qədim zamanlara təsadüf edir. Bu barədə görkəmli dilçi, jarqon mütəxəssisi və jarqon lüğət tərtibçisi Eric Partridge öz fikrini belə ifadə edir(12,86).“Jarqon” həm yunan, həm də latın dillərində olub – axı, insanlar həmişə insan olaraq qalıblar, onlar həmişə nitqi canlandırmağa, onu obrazlı sözlər və ifadələrlə rəngləndirməyə, anlaşılmaz “elmi” və rəsmi sözləri özünəməxsus şəkildə yenidən formalaşdırmağa çalışıblar. Bütün dillərdə bu tendensiyanı canlı nitqdə qeyd etmək olar.Ancaq ingilis jarqonu özünəməxsus və unikaldır. O, ingilis dilinin özündə, müxtəlif sosial sferalarda və yaş qruplarında qısalıq, ifadəlilik istəyi, bəzən darıxdırıcı və ya uzun sözə etiraz olaraq, hansısa obyekti və ya dilini vəftiz etmək istəyi kimi doğulub və doğulur. Jarqon yaradıcılığının xüsusilə geniş yayıldığı gənclik dairələrində, başqa şeylərlə yanaşı, özünü böyüklər dünyasından təcrid etmək, öz dilini “şifrələmək” istəyi, həmçinin hörmətli ingilis dilinin güzgü səthini sadəcə olaraq qızışdırmaq istəyi – Queen’s İngilis dili aydın şəkildə ifadə edilir. Jarqon yaradıcılığı xüsusilə böyük sosial dəyişikliklər, müharibələr, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər dövrlərində, hər gün qarşılaşmalı olduğu yeni bir şeyin adını çəkməyə təcili ehtiyac olduqda çiçəklənir.

Jarqon sözünün etimologiyası məlum deyil. Termin ilk dəfə 1750-ci ildə "küçə dili" mənası ilə qeydə alınmışdır. Hal-hazırda “lüğətlərdə jarqon sözünün ən azı iki əsas şərhi var. Birincisi, cəmiyyətin alt qruplarının və ya alt mədəniyyətlərinin xüsusi nitqi, ikincisi, qeyri-rəsmi ünsiyyət üçün geniş istifadə lüğəti. Üstəlik, müasir leksikoqrafiyada ikinci məna birincidən üstündür. Jarqon qeyri-rəsmi ünsiyyət üçün məşhur söz və ifadələr ilə dar sosial qrupların lüğəti arasında aralıq mövqedə dayanır. Bu səbəbdən də ingilisdilli leksikoqrafiyada problem jarqondan ayrilmaq deyil, sözlərin jarqondan danışıq nitqinə keçidini düzəltməkdir. Jarqon insana dildən istifadədə yaradıcı olmağa imkan verir. Bəzi insanlar bir-biri ilə qeyri-rəsmi ünsiyyət qurmaq üçün jarqon köməyə gəlir. Eynilə, jarqondan istifadə edən insanlar subkulturasının digər üzvlərini asanlıqla tanıya bilirlər.

Belə sözləri və onların mənalarını ehtiva edən xüsusi Slang Dictionary var. Jarqon dilində yeni söz yarandıqda və insanların əksəriyyəti ondan istifadə etməyə başlayanda o, dilə əlavə olunur. Kifayət qədər populyarlıq qazanmasa, unudulur.

Slənqin yaranmasının səbəblərindən biri də insanların jarqondan istifadə etməklə özlərini başqalarından fərqləndirə və unikal ola biləcəklərinə inanmalarıdır. Ancaq başqaları bunun düzgün olmayan danışma və ya yazı tərzi olduğuna inanır və onun istifadəsini şiddətlə tənqid edirlər. Danışarkən jarqondan istifadə edən uşaqlar məktəbdə yazarkən ondan istifadə edirlər ki, bu da akademik dünyada həvəsdən düşür. Jarqon insana dildən istifadədə yaradıcı olmağa imkan verir. Bəzi insanlar bir-biri ilə qeyri-rəsmi ünsiyyət qurmaq üçün jarqondan istifadə edirlər. Eynilə, jarqondan istifadə edən insanlar subkulturasının digər üzvlərini asanlıqla tanıya bilirlər. Bu cür sözləri və onların mənalarını ehtiva edən xüsusi Slang Dictionary var. Jarqon dilində yeni söz yarandıqda və insanların əksəriyyəti ondan istifadə etməyə başlayanda o, dilə əlavə olunur. Kifayət qədər populyarlıq qazanmasa, unudulur.

Jarqon çevikliyi və gözlənilməz zəka ilə ingilis nitqini nəzərəçarpacaq dərəcədə bəzəyir.Jarqon əsrlər boyu uğur qazanmışdır: bir çox sözlər "aşağıdan" çıxdı, ədəbi ingilis dilinə nüfuz etdi və möhkəmləndi. İndi nahar sözünün hörmətliliyinə kim şübhə edəcək? Və bu söz avtobus, əyləncə və digər sözlər kimi jarqonların dərinliklərində öz həyatına başladı. Üstəlik, jarqonizmlər təkcə sosial deyil, həm də coğrafi sərhədləri keçərək vətənlərindən kənarda yaranır. Kim "dandy" sözünü bilmir? Bizi onunla ilk dəfə Puşkin tanış etdi, o, Onegini sadəcə olaraq "qızılbaz" və ya "dandy" kimi səciyyələndirdi, onu London "dandy" ilə müqayisə etdi. Belə çıxır ki, dandy sözü Puşkinin dövründə İngiltərədə dəbdə olan jarqon termini olub. Ən çox jarqonizmlər müxtəlif dövrlərin dramaturqlarının əsərlərindədir. Şekspirin dram və komediyalarında axmaqlar üçün nə qədər hazırcavab epitetlərə rast gəlirik! *Snipe, woodcock, clod-pole və "axmaq" sifəti - gil beyinli, düyünlü - çoxlu "yaltaq"* epitetlərdən yalnız bir neçəsidir.

İngilislər arasında bir çox Şekspir jarqonizmləri hələ də istifadə olunur, məsələn, *snakea glass-bir stəkan çırpmaq - bir stəkan şərab içmək), blouse-bluz - polislər, kickshaw - yemək, xırdalıq və s.*İngilis və Amerika yazıçılarının böyük əksəriyyəti jarqonlara xərac verdilər. Galsworthy-nin "Fəslin sonu" trilogiyasının romanlarında onun əvvəlki əsərlərində rast gəlinməyən çoxlu yeni sözlər var(14, 98-115). Belə ki, məsələn, möhtərəm burjua Soames çaşqın halda kürəkənindən "*to take someone's goat-kiminsə keçisini almaq*" ifadəsinin nə demək olduğunu soruşur və bunun "*to harass someone -kiməsə sataşmaq"* mənasını verdiyi cavabını alır. *"Will you come in?-İçəri girəcəksən?" (Will you fall for us?-"Bizə "düşəcəksən"?")* - Deputat Maykl Mont dostunu dəvət edir. *Have you been upstairs?"Yuxarıda olmusunuz?" (Did you attack?-"Hücuma getdinmi?")* – heç bir hərbi xarakter daşımadan tapşırığın icrası barədə hesabat verən tabeliyindən soruşur.

Ümumi ədəbi danışıq lüğəti ilə frazeologiya ilə qeyri-ədəbi lüğətin bəzi qrupları arasında aydın sərhədlər yoxdur. Ümumi ədəbi danışıq lüğəti demək olar ki, hiss olunmadan artıq ədəbi istifadə normalarına daxil olmayan sözlər kateqoriyasına keçir.Xüsusilə bu lüğətə"jarqon" deyilən sözlər yaxındır.Amerika leksikoqrafiyasında "jarqon" termininin etimologiyası mübahisəli görünür və bu

termin heç bir xarici dilçi tərəfindən dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bu yanaşma tərzinə görə jarqona ədəbi nitq ətrafında dolaşan və daima ən incə cəmiyyətə yol tapmağa çalışan avara dil kimi tərifi verilmişdir. Elmi nəsrdə obrazlılıq, məlum olduğu kimi, hadisənin mahiyyətini müəyyən etmək üçün deyil, müəyyən təsvir olunan hadisələri daha da izah etmək, habelə müəllifin bu hadisələr barədə fikir formalaşdırmasını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Belə olan halda "jarqon"u təyin etməkdən ötrü metaforadan istifadə bu hadisəni izah etmir, əksinə, məzmununu itirir. Xarici leksikoqrafiyada "jarqon" anlayışı "dialektizm", "jarqon", "vulqarizm" kimi anlayışlarla qarışdırılır. Belə ki, ingilis və amerikan leksikoqrafiyasında "jarqon" növləri meydana çıxır: hərbi "jarqon", idman , teatral , tələbə , parlament və hətta dini "jarqon". Bəzi ifadələr - yalnız canlı qeyri-rəsmi ünsiyyətə xas olan neologizmlər də "jarqon" kimi təsnif edilir. Bu sözlərə xas olan keyfiyyətlər onların işlənməsinin təzəliyi, yeniliyi, işlənməsinin gözlənilməzliyi, yəni danışıq neologizminin tipik xüsusiyyətləridir. Amma elə bu keyfiyyətlərə görə də belə sözlər "jarqon" kateqoriyasına daxil olur. Məsələn, *for good-xeyir üçün - əbədi, to guess-təxmin etmək -, to show –tamaşa göstərmək - "jarqon" kimi təqdim edilir; to take someone-kimisə almaq - başa düşmək mənasında, to cut the throat-boğazı kəsmək - qatil mənasında* və digər danışıq ifadələrində də bir sıra lüğətlərdə "jarqon" işarəsi var.Bəzi ədəbi sözlər var ki, onlar jarqon kimi təsnif edilirlər və onlar arasındakı fərqi təyin etmək çətinlik törədir və bu zaman ikiqat stilistik etiketlər nüfuzlu ingilis və amerikan lüğətlərində görünür: (danışıq) və ya (jarqon).Məsələn,:*gravel - pul; fishy-balıqlı - şübhəli; governor-qubernator - ata; roar-uğultu* və s.

"Jarqon" altında ədəbi birliklər nəticəsində yaranmış və mənası ilkin anlayışla semantik əlaqələri ilə bağlı olan təsadüfi birləşmələr də ümumiləşdirilir(4,94). Beləliklə, məsələn, "Qısaldılmış jarqon lüğəti" Scrooge sözünü "jarqon" işarəsi ilə pis və xəsis insan mənasında verir. Bu söz Dikkensin "A Christmas Carol" əsərinin qəhrəmanı adından yaranıb.Bir lüğətlərdə söz əmələ gətirmənin çox lazımlı yollarından biri - konversiyadır. Konversiya zamanı yaranan sözlər "jarqon" sözlərə istinad edilir. Məsələn: agent mənasında olan sözün isim kimi işlənməsində "jarqon" təqləri yoxdur; ondan düzələn agent feli - agent olmaq mənasında "jarqon" işarəsinə malikdir. *The Altar-Qurbangah* sözü stilistik cəhətdən neytraldır, lüğətlərdə heç bir işarəsi yoxdur; ondan düzələn *to altar feili* - ingiliscə lüğətlərin birində evlənmək mənasında işlənmıişdir bu da jarqona bir işarədir. Bir çox əcnəbi nəzəriyyəçi-leksikoloqlar "jarqon" kəlməsi ilə əlaqədar olaraq eyni nəticəyə gəlir: "jarqon" ingilis ədəbi dilində işlənə bilməz. Bu ona dəlalət edir ki, ingilis leksikoqrafiyasında "jarqon" anlayışı öz üslubi koloritinə və istifadə sahələrinə görə tamamilə heterojen olan söz və frazeoloji vahidlərlə qarışır."Jarqon" qeyd olunan müxtəlif lüğətlərdə aşağıdakı söz və ifadələr nəzər-diqqəti cəlb edir:

Oğurluğu ifadə edən jarqon sözlər, məsələn: *barker - revolver;to dance-rəqs etmək - asılmaq; to crush-əzmək - qaçmaq; thought pot- - baş* deməkdir.

Digər sözləri də jarqonlara aid edə bilərik :*dirt-kir - pul mənasında; juice-şirə - bir qurtum Coca-Cola, ABŞ-da tanınan içki; dotty –crazy-dəli.* Digər jarqon mənalı sözlər, məsələn: *big boy-böyük oğlan - iri çaplı silah mənasında; knitting needle,eating ginger - ən yaxşı rolda çıxış etmək; to play the best role-knock-şaqqıldamaq - böyük uğur qazanmaq deməkdir; dark-qaranlıq (hərfi mənada qaranlıq) qapalı mənasında (teatr lüğətindən); dead ring-pis rəqqasə mənalarında* . Geniş çeşidli jarqonların "jarqon"a daxil edilməsi sayəsində sonuncu öz fərqini büruzə verir. Belə ki, amerikan leksikoqrafiyasında "jarqon" növləri meydana çıxır. Biz bu barədə yuxarida söhbət açmışıq.Bəzən canlı qeyri-rəsmi ünsiyyətə xas olan neologizmlər də "jarqon" kimi təsnif edilir.Jarqonların lüğətdə məxsusi yerləri vardır və onlar danışıq və qeyri-rəsmi xarakterə malikdir.

Vulqarizmlə jarqon arasında fərqə diqqət yetirək. Vulqarizmlərləri cəmiyyətdə savadlı insanlar işlətmir, çünki onlar kobud sözlərdir, sosial statusu aşağı olan insanların istifadə etdiyi xüsusi leksikondur: məhbuslar, narkotik alverçiləri, evsizlər və s.. Jarqonlar daim standart dilə maneə olur. Bunlar gündəlik həyatda danışılan obyektləri təyin etməyə xidmət edən çox ifadəli, istehzalı sözlərdir. Bəzi dilçilər onları müstəqil qrup kimi ayırmırlar və jarqonu ümumi maraqları olan bir qrup insanla ünsiyyət üçün istifadə olunan xüsusi lüğət kimi təqdim edirlər.

"Jarqon" termininin mahiyyətinə diqqət yetirək:

Jarqon ədəbi dildən fərqlidir və sosial və ya peşə cəhətdən təcrid olunmuş qrupun nitqidir;

O, ədəbi dil standartı ilə üst-üstə düşmür və danışıq nitqinin bir variantıdır

Jarqon müəyyən sosial qruplarda yaranmış və ilkin olaraq işlənmiş və bu qrupların vahid oriyentasiyasını əks etdirən söz və frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu sözlər geniş istifadə olunaraq, bəzən qiymətləndirmənin "işarəsi" dəyişsə də, əsasən öz emosional-qiymətləndirici xarakterini saxlayır. Məsələn, "*hack work"* (aktyorun istifadə mühiti) - "qazanc" deməkdir.

Jarqonun həm anlayış, həm də termin kimi digərlərindən fərqləndirilməsi və ya seçilməməsi probleminə yerli dilçilərin bir neçə baxışı mövcuddur.İ.R.Qalperin "Jarqon" termini haqqında" məqaləsində bu kateqoriyanın qeyri-müəyyənliyinə istinad edərək, ümumiyyətlə onun mövcudluğunu inkar edir(6,125).Onun arqumenti ingilis leksikoqraflarının tədqiqatlarının nəticələrinə, əsasən onların ingilis dili lüğətlərinin tərtibi təcrübəsinə əsaslanır ki, bu da müxtəlif lüğətlərdə eyni sözün müxtəlif linqvistik tanınmasına malik olduğunu göstərir; eyni şey "jarqon", "danışıq" etiketi ilə və ya heç bir etiketsiz verilir ki, bu da dilin ədəbi normasına uyğunluğunu göstərir. İ.R. Qalperin jarqonun ayrıca müstəqil kateqoriya olmasını qəbul etmir, "jarqon" termininin sinonim, jarqonun ingiliscə qarşılığı kimi istifadə edilməsini təklif edir(6,213).

Bu aspektdə akademik Şaxmatov A.A.-nın fikrindən istifadə etmək maraqlıdır. Şaxmatov belə bir fenomenə diqqət yetirməyi və jarqonların inkarının təbliğatına və necə danışmağın göstəricisinə qapılmamağı təklif edir (13, 231).

Lakin dil statik hadisə deyil, çoxşaxəli və ilk növbədə ifadə tərzi baxımından (jarqon əsasən şifahi nitqdə olur) olduğundan jarqona təkcə dilçi tədqiqatçı mövqeyindən yanaşmaq olmaz.

Üslub baxımından jarqon, və ya sosiolekt natiqin şifahi nitqini vulqarlaşdıran dilin bədənində zərərli parazit çıxıntı deyil, bu sistemin üzvi və müəyyən dərəcədə zəruri hissəsidir.

Beregovskaya E.M. jarqonun funksional vahidlərinin formalaşmasının 10-dan çox yolunu müəyyən edir və bununla da jarqon lüğətinin daim yenilənməsi haqqında tezisini təsdiq edir(3, 137). Bundan əlavə, o, Moskva vilayətində söz işlənməsinin müqayisəli təhlili yolu ilə sistemin bir sistem subyekti kimi dilin təmsilçi funksiyasının kommunikativ funksiyadan üstün olduğunu göstərir, yəni. yeni lüğət vahidləri məhz paytaxtlarda baş verir və yalnız bundan sonra onlar periferiyaya keçir. Eyni zamanda, onun tədqiqatında qeyd olunur ki, bu hərəkət orta hesabla 6 ay çəkir, lakin elmi-texniki tərəqqi və daha müasir rabitə vasitələrinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq hərəkət müddəti xeyli azalır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, jarqon termini iki mənada işlədilir: jarqonun sinonimi kimi (lakin ingilisdilli ölkələrə münasibətdə) və jarqon sözlər toplusu, tanınmış sözlərin jarqon mənaları, jarqon ifadələri kimi. mənşəyinə görə müxtəlif jarqonlara aiddir və çox istifadə olunmursa, rus dilində danışanlarınkifayət qədər geniş dairəsi üçün başa düşülən hala gəldi. Müxtəlif jarqon lüğətlərin müəllifləri jarqonu belə başa düşürlər.Bəzi tədqiqatçılar jarqonda şəxsi prinsipin üstünlüyünü təsdiq edir, lakin o, bizim fikrimizcə, hermetik sələflərin əsasları olan linqvistik ənənələrin mövcudluğuna da işarə edir. Dəqiqlik bolluqdan üstündür.Müasir dilçilikdə jarqon termini əsasən "oğru dili" mənasında işlənir (5,121). Keçmişdə mövcud olan kiçik bir qrupun gizli dili kimi jarqon fikri var.Dahl lüğətində qeyd olunan jarqon sözü fransız dilindən alınma bir söz kimi qəbul edilir və müvafiq olaraq, sadəcə olaraq "ləhcə", "tələffüz", "yerli nitq" kimi tərcümə olunur. Bu şərhə görə jarqon və kodlaşdırılmış dil arasındakı fərqi hiss edə bilirik, lakin terminheç də aşağılayıcı məna kəsb etmir.Hazırda jarqon çox vaxt nitq mədəniyyətinin əksi kimi təqdim olunur. O, "sosial təbəqələşmə kontekstində ("oğruların jarqonu", "tələbələrin jarqonları" və s.) işlənir. Yeni bir istiqamət 19-cu əsrdə peşəkar jarqonları araşdırmaq üçün inkişaf etmiş ənənəyə qoşulur: sosial yaş jarqonları. Üstəlik, peşəkar jarqonla milli lüğət arasında sərhəd çəkmək çətin deyilsə, o zaman sosial və yaş jarqonlarının əhatə dairəsini müəyyən etmək problemlidir.. Bəzi dilçilər jarqon sistemliliyini və bütövlüyünü qəbul etmir, onu sosial qrupa aid olan "xüsusi lüğəti" kimi təqdim edirlər. M.Kopılenko yazır: "14-15 yaşdan 24-25 yaşa qədər olan rusdillilərin əhəmiyyətli bir hissəsi həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə bir neçə yüz konkret sözdən və gənclik jarqonu adlanan güclü idiomatik ifadələrdən istifadə edir"(10,79). Digər tədqiqatçılar jarqonu semantik sahələrin seçiciliyi, azaldılmış üslub və danışanların məhdud dairəsi ilə seçilən dilin bir hissəsi, kifayət qədər mürəkkəb alt sistemi kimi görürlər. E.M. Bereqovskaya yazır: "Gənclik jarqonu milli dilin tərkib hissəsi kimi

14-25 yaşlı insanların həmyaşıdları ilə təsadüfi ünsiyyətdə istifadə etdiyi xüsusi alt dildir" (3, 95). Gənclik jarqonu həm xüsusi leksik vahidlər toplusu, həm də onların mənaxüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Daşıyıcılar, yaşa görə birləşən xalq daxilində sosial-demoqrafik qrupdur. Slənq qapalı qrup üzvlərinin, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin istifadə etdiyi gizli dildir, qeyri-hermetik qrupun atributu olan jarqon isə müəyyən yaş qrupunun və ya peşəkar korporasiyanın sosial ləhcəsidir. Bu səbəbdən bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, müasir kriminal qruplar ezoterik lüğətdən daha çox vulqar sözlərdən istifadə etdikləri üçün jarqon öz fəaliyyətini dayandırıb. Bəzi filoloqlar jarqonu alt sistemə təcrid etməyə deyil, əksinə, onu milli dilin bir hissəsi hesab etməyə meyllidirlər. Bununla belə, hətta onlar jarqonu sosial olaraq qeyd edirlər. Hazırda hər hansı bir sosial qrupun qapalı nitqi kimi jarqon haqqında danışmaq artıq mümkün deyil: gənc jarqon daha çox azaldılmış nitq tərzidir və onu həmyaşıdlar arasında asan ünsiyyət vasitəsi hesab etmək olar.

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, jarqon çoxfunksiyalıdır. İlk növbədə bu, ironik bir effekt verir - artıq söz yaratmaq yolu ilə xüsusi olaraq jarqon üçün nəzərdə tutulub. Bununla da, jarqonun Amerika nitqinin ayrılmaz hissəsi olduğunu iddia etmək olar.

Slənq nitqi daha yığcam, konkret, emosional ifadəli edir, həm də müəyyən sosial mühitə mənsubluğun bir növ əlaməti kimi çıxış edir. Slenq və jarqon arasındakı əhəmiyyətli fərq jarqonun emosionallığının artması, sözdə "lakoniklik" meylinin olması, həmçinin jarqonun insanların ən dar dairəsinə "xidmət etməsi"dir.

AYTAN HACIYEVA

THE HISTORY OF AMERICAN JARGON AND ITS ORIGIN
SUMMARY

The article discusses the history and origin of the jargon of America. Jargon is the act of distinguishing a smaller social group that can be easily joined and understood. A person who uses jargon in his speech presents himself with intelligence, control, modernity, arrogance, and usually satirical intelligence, and even aggression. Jargon is necessary for self-improvement. Without it, a society would be impossible. İt is designed to make speech more casual and playful. In general, it is spread and can be spread through a group of people. Jargons are always a barrier to standard language. These are very expressive, sarcastic words that serve to designate objects spoken in everyday life. Some linguists do not distinguish them as an independent group and present slang as a special vocabulary used to communicate with a group of people with common interests. Slang allows one to be creative in using language. Some people use slang to communicate informally with each other. Likewise, people who use slang can easily identify other members of their subculture. There is a special Slang Dictionary that contains such words and

their meanings. When a new slang word is created and most people start using it, it is added to the language. If it is not popular enough, it is forgotten. Slang noticeably embellishes English speech with its agility and unexpected wit. Some researchers affirm the primacy of the personal principle in jargon, but it also points to the existence of linguistic traditions that, in our opinion, are the foundations of Hermetic predecessors.

АЙТАН ГАДЖИЕВА

ИСТОРИЯ АМЕРИКАНСКОГО ЖАРГОНА И ЕГО ПРОИСХОЖДЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история и происхождение жаргона Америки. Жаргон — это процесс выделения небольшой социальной группы, к которой можно легко присоединиться и которую можно легко понять. Человек, использующий сленг в своей речи, представляет собой интеллект, контроль, современность, высокомерие, а обычно сатирический интеллект и даже агрессивность. Жаргон необходим для самосовершенствования. Без него общество было бы невозможно. Сленг призван сделать речь более непринужденной и игривой. Как правило, это распространено и может распространяться через группу людей. Жаргон всегда является барьером для стандартного языка. Это очень выразительные, саркастические слова, служащие для обозначения предметов, о которых говорят в быту. Некоторые лингвисты не выделяют их в самостоятельную группу и представляют сленг как специальную лексику, используемую для общения с группой людей, объединенных общими интересами. Сленг позволяет творчески использовать язык. Некоторые люди используют сленг для неформального общения друг с другом. Точно так же люди, использующие сленг, могут легко идентифицировать других представителей своей субкультуры. Существует специальный словарь сленга, который содержит такие слова и их значения. Когда создается новое сленговое слово и большинство людей начинают его использовать, оно добавляется в язык. Если он недостаточно популярен, о нем забывают. Сленг заметно украшает английскую речь своей подвижностью и неожиданным остроумием. Некоторые исследователи утверждают примат личностного начала в жаргонизме, но это также указывает на существование языковых традиций, которые, на наш взгляд, составляют основу герметических предшественников.

XÜLASƏ
AMERIKA JARQONUNUN TARIXI VƏ ONUN YARANMASI

Məqalədə Amerika jarqonunun tarixi və yaranmasından bəhs olunur. Jarqon, rahatlıqlaqoşulavə başadüşülə biləndahakiçikbirsosialqrupufərqləndirməkaktıdır. Nitqində jarqonişlədən özünü ağılla, nəzarətlə, müasirliklə, həyasızlıqlavə adətənsatirikzəkailə, hətta aqressiya ilə təqdimedir. Jarqon özünü inkişafetdirmək üçünlazımdır. Onsuzbircəmiyyətqeyri-mümkünolardı. Jarqonnitqidahatəsadüfi edir və onun oynaq şəkildə olmasını təmin edir. Ümumiyyətlə, bu birqrupinsanvasitəsilə yayılırvə yayılabilər. Jarqonlar daim standart dilə maneə olur. Bunlar gündəlik həyatda danışılan obyektləri təyin etməyə xidmət edən çox ifadəli, istehzalı sözlərdir. Bəzi dilçilər onları müstəqil qrup kimi ayırmırlar və jarqonu ümumi maraqları olan bir qrup insanla ünsiyyət üçün istifadə olunan xüsusi lüğət kimi təqdim edirlər. Jarqon insana dildən istifadədə yaradıcı olmağa imkan verir. Bəzi insanlar bir-biri ilə qeyri-rəsmi ünsiyyət qurmaq üçün jarqondan istifadə edirlər. Eynilə, jarqondan istifadə edən insanlar subkulturasının digər üzvlərini asanlıqla tanıya bilirlər. Bu cür sözləri və onların mənalarını ehtiva edən xüsusi Slang Dictionary var. Jarqon dilində yeni söz yarandıqda və insanların əksəriyyəti ondan istifadə etməyə başlayanda o, dilə əlavə olunur. Kifayət qədər populyarlıq qazanmasa, unudulur. Jarqon çevikliyi və gözlənilməz zəka ilə ingilis nitqini nəzərəçarpacaq dərəcədə bəzəyir. Bəzi tədqiqatçılar jarqonda şəxsi prinsipin üstünlüyünü təsdiq edir, lakin o, bizim fikrimizcə, hermetik sələflərin əsasları olan linqvistik ənənələrin mövcudluğuna da işarə edir.

ƏDƏBİYYAT.

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986
2. Беляева Татьяна Михайловна Нестандартная лексика английского языка (Беляева Т.М., Хомяков В.А.) -Л.: ЛГУ, 1985.
3. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания, 1996, № 3, с. 32-41
4. Волошин Ю. Общий американский сленг: состав, деривация и функция (аспект). Краснодар: КубГУ, 2000
5. Воровской язык// Энциклопедический словарь, начатый проф. И.Е.Андреевским, продолженный под ред. К.К.Арсеньева и засл. проф. Ф.Ф.Петрушевского/ Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (СПб).- СПб,1892.
6. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка. – М.: Высшая школа, 1981
7. Горелов И. Коммуникация//Лингвистический энциклопедический словарь. М .: Сов. энциклопедия, 1990.

8.Каверина, Д. А. Сравнительный анализ американского и британского сленга / Д. А. Сальникова// Молодой ученый. — 2014. — №20. — С. 72

9. Копыленко М. О семантической природе молодежного жаргона// Социально-лингвистические исследования.- М.,1976

10. Burke D. Street Talk… How to Speak & Understand American Slang. Los Angeles: Optima Books, 1993. 270 p.

11. Partridge E. Slang // Usage & Abusage: A Guide to Good English. L.: PenguinBooks, 1964

12. ШахматовА.А.Синтаксисрусскогоязыка. 1957.

Fiction

14.GalsworthyJ.End of the Chapter II. T 8, 2018 .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyla Xanbutayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİL BAXŞƏLİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
S.Rüstəm 33
sevil.seferova1@mail.ru

UŞAQLIQ XATİRƏSİ AVTOBİOQRAFİK ROMANDA SÜJETQURMA ÜSULU KİMİ

Xülasə

Məqalə memuar-xatirə təhkiyə formalarında yazılmış müasir avtobioqrafik romanlarda dominantlıq təşkil edən uşaqlıq motivinə həsr olunub. V.Babanlının "Gizlinlər", S.Əhmədlinin "Yazılmayan yazı", S.Səxavətin "Qaçhaqaç" və başqa Azərbaycan romanlarında uşaqlıq xatirələri sujetqurma funksiyasına malik olub, fabulaqurma üsullarından biri kimi çıxış edir. S.Əhmədlinin "Yazılmayan yazı" və S.Səxavətin "Qaçaqaç" romanlarında reyrospektiv təhkiyə forması müəlliflərin uşaqlıq xatirələri ilə bilavasitə bağlıdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, S.Əhmədlidə uşaqlıq xatirəsi avtobioqrafik qəhrəmanın nəsil tarixi, S.Səxavətdə isə sosial mühitin kontekstində təqdim olunur. Bundan başqa, uşaqlıq xatirəsi onların əsərlərində fərqli nitq formaları və ya nitq tipləri səviyyəsində verilir. S.Səxavət təhkiyənin dialoq formasına, S.Əhmədli isə monoloq formasına üstünlük verir.

Uşaqlıq xatirəsini söyləmə aktı bu yazıçıların təfəkkür tipini səciyyələndirir: A.Rəhimovun avtobioqrafik romanında uşaqlıq xatirələri poetik-lirik üslubda, Ş.Ağayarın romanlarında isə etnoqrafik diskursda nəql edilir. Uşaqlıq obrazları avtobioqrafik yaddaşın imkanlarını müəyyənləşdirir. Xatirə söyləyicisi həm də avtobioqrafik qəhrəmanın özüdür. Ə.Əmirlinin "Ağdamda nəyim qaldı" romanında uşaqlıqla bağlı etiraflar əsərin üslubunu və təhkiyənin emosional atmosferini formalaşdırır. Uşaqlıq obrazları avtobioqrafik təxəyyülün vacib arxetipik dominantları kimi çıxış edir.

Açar sözlər: avtobioqrafik roman, xatirə təhkiyə forması, motiv, süjet, uşaqlıq

Uşaqlıq sujetləri xatirə-memuar tipli romanlarda kompozisiya retrospeksiyası, yaxud "narrativ qayıdış" səviyyəsində sujet ardıcıllığı qurmaq üsullarından biridir: keçmişin fiksasiyası onu yaddaş üsullarına çevirir. Bu mənada retrospektiv elementlər J.Delezin "obraz-hərəkət" anlayışına yaxındır (Delez) ki, bu da əslində zamanı adekvat təsvir etmək üsuludur. Uşaqlıq obrazının açılmasında "ürək yaddaşı" mühüm rol oynayır. Məhz "ürək" uşaqlığın saf, təmiz xatirələrini yadda saxlayıb danışa bilir. "Uşaqlıq yaddaşı" ürək yaddaşıdır.

Müasir Azərbaycan nəsrində S.Səxavətin "Qaçaqaç", S.Əhmədlinin "Yazılmayan yazı", V.Babanlının "Gizlinlər", M.Bəkirlinin "Sürgün", Ş.Ağayarın "Gülüstan", "Arzulardan sonrakı şəhər", A.Rəhimovun "Yaddaşda yaşar xatirələr", Ə.Əmirlinin "Ağdamda nəyim qaldı" və başqa əsərlərin təhkiyə strukturunda uşaqlıq xatirələri sujetyaradıcı funksiya daşıyır.

Uşaqlıq xatirələri romanlarda kompozisiya retrospeksiyası, yaxud təhkiyə səviyyəsində fabula qurmağın etibarlı üsullardan biridir. Bu baxımdan iki əsərin – Sabir Əhmədlinin "Yazılmayan yazı" və Seyran Səxavətin "Qaçaqaç" romanlarının müqayisəli təhlili yerinə düşür. S.Əhmədli "Yazılmayan yazı" və S.Səxavət "Qaçaqaç" avtobioqrafik romanlarında retrospektiv təhkiyə forması uşaqlıq xatirəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Hər iki yazıçını həm də "Qarabağ xronotopu" birləşdirir və doğmalaşdırır. Sabir Əhmədlinin uşaqlığı Cəbrayılda, Seyran Səxavətin isə Füzulidə keçib.

Bu romanlarda müəllif "məni" eyni zamanda müxtəlif mənayaradıcı və strukturyaradıcı funksiyalarda çıxış edərək, fərqli "Mən"-"Eqo" formalarında gerçəkləşir. Əgər müasir sosial psixologiya terminologiyasından istifadə etsək, S.Əhmədlidə "tarixi mən"in, S.Səxavətdə isə "sosial mən"in üstün olduğunu görə bilərik. S.Səxavətdə "fiziki "mən" daha qabarıq şəkildə təqdim edilir. S.Əhmədlinin retrospektiv təhkiyəsi üçün, belə demək mümkünsə, "tarixi mən" mühüm şərtdir. Ailəsi, nəsli tarixi kontekstdə xatırladılır. Amma S.Səxavətdə avtobioqrafik qəhrəmanın "sosial mən"i sosial mühitlə sıx təmasdadır. S.Əhmədli avtobioqrafik qəhrəmanın şəxsi tarixçəsini mütləq tarixi zamanla, yaşadığı dövrlə uzlaşdırılır. Ona görə də uşaqlıq xatirəsi bir nəslin tarixi kontekstində verilir. S.Səxavətdə isə uşaqlıq xatirəsi tərcümeyi-halın və fərdi təxəyyülün komponenti kimi verilir, L.Həsənovanın haqlı qeyd etdiyi kimi, "uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir" (8, 189)

Uşaqlıq xatirəsi bu romanlarda sujetin tərkib hissəsidir, epik təhkiyənin üslubunu və formasını, bədii materialın təqdimat manerasını müəyyənləşdirir. S.Əhmədli romanda sanki uşaqlıq motivinə, uşaqlıq mövzusuna xəsisliklə və az yer verir, yəni uşaqlıq bir çox avtobioqrafik əsərlərə xas olan "ilkin hadisə" kimi qabardılmır. Onu "uşaqlıq dünyası" deyil, "böyüklərin dünyası" daha çox maraqlandırır.

Uşaqlıq xatirəsi mövzu-motiv-obraz səviyyəsində S.Əhmədlidə və S.Səxavətdə fərqli nitq formaları və tipləri əsasında qurulur. S.Səxavətin avtobioqrafik yaddaşının daha "oynaq" və "teatral" olduğunu görərik. S.Səxavət uşaqlıqla bağlı xatirə sujetini sanki "novellalaşdırır", çevik, yığcam, dialoqlar şəklində qurur, S.Əhmədlinin təhkiyəsi isə "ağırtaxtalı", epos siqlətli monoloq tərzindədir.

S. Səxavət üçün xatirə forması özünüifadə, özünüdərk üsullarından biridir. S.Səxavətin "xatirə mətni" müəllifin (təhkiyəçinin) digər real personajlarla qarşılıqlı ünsiyyəti üstündə qurulur. Dialoqlar folklor mətnlərdə olduğu kimi, "dedim-dedi"

modeli üzrə gerçəkləşir. Təhkiyəçi özü ilə bərabər başqalarını fəal surətdə xatirə dünyasına daxil edir, yəni onları "söhbətə qoşur". Süjet axarında hər dialoq situasiyası hekayə -lətifə fraqmenti kimi çıxış edir ki, bu da Seyran Səxavət poetikasına xas olan yumor stixiyası ilə bağlıdır. Məsələn: "Bu boyda kənddə cıqqılı canımı qoymağa yer tapa bilmirdim. Evə gəldim. Gördüm Tükəzban nənəm dibək daşının böyründə, kilimin üstündə oturub yun darayır. Onun böyründə çöküb ayaqlarımı uzatdım, sonra da nənəmə söykəndim. Nənəm əl saxlayıb başıma sığal çəkdi:

-Hardan gəlirsən?

-Cəhənnəmdən.

-Buyy...-nənəm təəccübləndi,-söz soruşuram axı, sənnən, hardan gəlirsən?

-Dedim axı-cəhənnəmdən-gordan gəlirəm.

-Ordan bura piyada gəlmisən?-nənəm qəribə bir fəxrlə soruşdu.

-Yox.Pərizadın eşşəyinnən.

-Deyirəm axı, bir əlcə uşaq cəhənnəmdən bura piyada gəlib çıxa bilməz..."(10, 15).

Romanda uşaqlığın koloritli, maraqlı hadisələri fonunda canlı xarakterlər yaradılır. Ona görə də yazıçı təhkiyəsində oxucularla emosional, sərbəst, səmimi münasibətlər qurmağı bacarır. Yazıçı avtobioqrafik yazısının ən maraqlı məqamlarını tale-zaman, insan haqqında ibrətamiz hekayətə çevirir, həm özünün, həm də başqalarının xarakter ştrixlərindən – "naxışlarından" "xatirə xalısı" toxuyur. S.Səxavətin avtobioqrafik yaddaşındakı uşaq obrazında hətta bir "narsisizm", özünə inam, özünəgüvən elementləri sezilir: axı, o, sadəcə adi kənd uşağı deyil, bir "kişi qırığı"dır, müstəqil düşüncəsi olan şəxsdir.

"Qaçhaqaç" romanında avtobioqrafik gerçəkliyin dominantlığı "memuar janrı"nın sinonimi kimi "metajanr" terminindən istifadəni zəruri edir. "Metajanr" anlayışı bu romanın motiv strukturunun fərqli nitq janrlarının sinkretik-kontaminasiya xarakterini, görməyə imkan verir. S.Səxavətin xatirə təhkiyəsi bir sehrli qüvvə kimi, bir maqnit kimi başqa motivləri, mövzuları da özünə çəkir və romanın motiv strukturuna daxil edir. Bu motivlərin süjet boyu bir-birini tamamlaması, bir-birilə bağlanması xatirə təhkiyəsinin imkanlarını və hüdudlarını genişləndirir. Yazıçının məqsədi, "bir əlcə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət" açmaq olsa da, ayrı-ayrı avtobioqrafik janrlar (etiraf, gündəlik, memuar, xatirə, avtobioqrafiya və s.) vasitəsilə əslində "ruhunun bioqrafiyası"ni danışır.

Sabir Əhmədlinin uşaqlıq və uşaq obrazları adətən böyüklərin (ata-ananın, qardaşların, bibinin...) "əhatəsində" təqdim edilir, onların uşaqlıq xatirələri böyüklərin ömür tarixçəsi ilə bilavasitə bağlı olur: "Uzun qış gecəsi məzəli hekayələr danışan Səkinə nağılına ara verib bir eşmə eşib, ya hazır papiros çıxarıb məni səsləyirdi: "Ə, köpəyoğlu! Bunu ordan yandır ver mana!" Ordan, yəni yanan sobanın deşiyindən. Qapıcıqdakı üç dəlikdə alov qızarırdı. Mən də papirosu o dəyirmi deşik-

dəlikdən soxub, yanmağı üçün sümürürdüm. Bu yolla məni də dadandırmışdı. Axır vaxtlar sorurdum, verirdim ona. "Ə, qurumsaq!... Dədən yesin, bunu yarıdan ötürmüsən!" Söyürdü, biabırçı sözlər söyləyirdi, kimsə də onun bu latayırlarına baş qoşmur, incimirdi" (5, 42-43).

S.Əhmədlinin əsərində xatirə mətninin əsasını təşkil edən "onda/indi", "keçmiş/bu gün", "uşaq-yaşlı" semiotik qarşıdurmaları müəllif-təhkiyəçi və ya personajların qarşılaşdırılması, təhkiyəçinin və ədəbi qəhrəmanın identikliyi müəllif kontekstinin müəyyən edilməsinə, sujetdə yer almış personajların təsvirini real insanlarla əlaqələndirməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, xatirələri söyləmə aktı həm də müəllifin təfəkkür tipini səciyyələndirir, yəni təfəkkürün monoloq və ya daxili monoloq tipli olması bütövlükdə nəsrin estetik istiqamətini müəyyənləşdirir. S.Əhmədlinin "ağır ləngərli" təhkiyəsi, epos təfəkkürü uşaqlıq xatirələrini sanki ötəri hadisəyə çevirir. S.Əhmədli təhkiyəsinin epik intonasiyasından və "sakit" emosiyasından da hiss olunur ki, yazıçı üçün el-obasının tarixi, nəslinin portreti uşaqlıq xatirəsindən daha önəmli və əhəmiyyətlidir: uşaqlığını, uşaqlıq xatirələrini bir nəslin və ya Cəbrayılın etnoqrafik tarixindən ayırmır, yaxud yaxınlarının, qohum- əqrabasının tərcümeyi-halı fonunda təqdim etməyə üstünlük verir: "Biz Kürəxanadan isti qalac-buxankaları xərəyə yığıb, daşıyıb çörək dükanına gətirincə, ötürhaötürlə dükana yığanda çörəklərin qazmağının böyür-başını qoparıb, gizlincə cibimizə, qoyun-qoltuğumuza doldururduq. Arif bunu güdürdü, qoymasın. Görsə də, utandığından, qorxusundan, dava-şava düşməsin deyə demirdi. Sonra Bəhrəm dayıgil köçüb Karyaginə getdilər" (5, 41).

Uşaqlıq xatirəsi adətən inisiasiya (sınaqdan çıxma ritualı) motivi ilə bağlı olur. Müəllif bunun üçün onu müəyyən sınaqlara, çətin situasiyalara salır. "Qaçaqaç"da uşağın ilk qələm təcrübəsi, təkbaşına rayon qəzeti redaksiyasına gedib, redaktorla söhbəti qəhrəmanın-gələcək yazıçının ilk "inisiasiya aktına" çevrilir.

S.Səxavətin uşaqlıq dünyası dinamik, enerjili, oynaq və rəngarəngdir. Onun uşaq obrazları canlı və koloritlidir. Uşaqlıq dünyası avtoportreti xəfif və şirin yumorla, nostalji duyğularla təsvir edilir.

Hazırcavab, fərasətli avtobioqrafik uşaq obrazı onun uşaqlıq dünyasının ən vacib təqdimatıdır. Hazırcavablığı, məntiqi və cəsarətli cavabları ilə bu sınaqdan-dialoqdan qalib çıxır. Uşağın davranışı, nitqi daha çox dialoqlar şəklində verilir. Dialoqların məsamələrində, replikalarda yumor havası olur. Məsələn, altıncı sinif şagirdinin qəzet redaktoru ilə söhbətini bir nümunə kimi göstərə bilərik:

"-Yaxşı, de görüm, bura nəyə gəlmisən?
-Şairəm!-dedim.
-Yox, əşi?
-Vallah..
-Şeir gətirmisən?
-Hə.
-Ver baxım

-Əzbər desəm olar? Gələndə tələsik oldu, ərindim, kağıza yazmadım.

-Neynək, əzbər de.

Özümdən asılı olmayaraq ayağa durdum, şeirin birinci sətrini demişdim ki, məscidin dalında pəncərəyə bağladığım eşşək anqırdı. Gözlədim, eşşək anqırdı qutardı, içini çəkə-çəkə sakitləşdi.

-Mənim eşşəyimdi, anqırır.

-Anqırdı qurtardı, indi də sən başla... şeirini de" (10, 30)

Örnək gətirdiyimiz mətndən göründüyü kimi, ilk baxışdan uşaq məntiqi ilə aparılan dialoq xatirənin poetik bütövlüyünü və lətifə atmosferini təmin etmiş olur.

S.Səxavətdə ünsiyyət semiotikasını yalnız təhkiyədə adresant-adresat modelinin fəallığı ilə müəyyənləşdirmək olmaz. Burada təhkiyəçinin eqosentrikliyi, yəni "müəllif konteksti" mühüm şərtlərdən biridir. Müəllifin dialoqlarda aparıcı estetik mövqeyi bütövlükdə romanın özünü ünsiyyət formalarından birinə çevirir.

Uşaqlıq xatirəsi Vidadi Babanlının "Gizlinlər" romanının strukturunda müəllifin qarşıya qoyduğu məqsədin reallaşması üçün zəmin rolunu oynayır. Vidadi Babanlı vizual yaddaşı xatirəni kitab rəfindəki uşaqlıq şəklindən başlayır. Uşaq fotoşəkili hadisələrin bioqrafik ardıcıllığını qismən də olsa müəyyənləşdirməyə imkan verir. Şəkil uşaqlıq xatirələrinin bədii diskursa çevrilməsində də bir vasitə olur. Dörd-beş yaşlı Vidadinin şəkli ixtiyar yaşlı Vidadiyə anasını, babasını, nənəsini xatırlamaq üçün bir vəsilə olur, "gizlinlərin" açılmasına səbəb olur. Janrını "gerçək roman" kimi müəyyənləşdirdiyi əsərin təhkiyəsi həmin məhrəm, doğma detaldan-uşaqlıq şəklindən başlayır. "Mənzilimdəki babat iş otağımın diqqətçəkən yan divarı boyunca hündür, şahmatvari kitab düzümünün tən ortasında bir o qədər də böyük olmayan fotoşəkil qoyulmuşdur. Rəngi saralıb solmuş, çox köhnə bir şəkildən dörd-beş yaşlarında, sarışın, nədənsə küskün bir oğlan uşağı boylanır. Hər səhər, lap ertə ikən yazı masasının arxasına keçəndə onunla istər-istəməz göz-gözə gəlirəm. Məni maqnit kimi özünə çəkir. Xeyli qıyılmış, kövrəkcə baxışları qəlbimi qeyri-adi bir riqqətlə döyündürür. Sanki məni him-cimlə gizlin söhbətə çağırır, mürgülü yaddaşımı oyatmağa çağırır." (3, 85)

Görkəmli yazıçı Miraslan Bəkirli "Sürgün" romanında təhkiyə boyu uşaq yaddaşlarına – balaca Əlinin, balaca Əsmərin yaddaşına da istinad edir. Uşaq yaddaşının ayrı-ayrı detallarını və epizodlarını süjet strukturuna daxil edərək, Səttaruşağının qazax çöllərində sürgün həyatının "semiotik mənzərəsi"ni bərpa edir: "Bu kənddə balaca Əlinin yaddaşında qalan hələlik iki səhnə vardı – bir klubda ölən adam olanda qazaxlar bir az aralıdan ağlaya-ağlaya gəlir, meyidi qucaqlayıb nəsə deyir, sonra aparıb onu dəfn edirdilər; bir də Cetibayın evində yiyəsinin qazax milli paltarı geyinib saza oxşayan alətlə nəsə çalması idi" (4, 76)

Ağarəhim Rəhimovun "Yaddaşda yaşar xatirələr" romanında da uşaqlıq xatirələri sujetyaradıcı funksiya daşıyır. "Romanın açıq kompozisiya həlli var: qəhrəmanın doğumundan, ilk şüurlu həyatından indiyəcən az qala yükü, zidiyyət və süprizləri ilə davam edən, hələ bitməmiş ömrünü romanın əsasına qoyur" (7, 612).

Romanda xatirələr, belə demək mümkünsə, "genetik-bioqrafik başlanğıca" malikdir. "Kövrək qəlbli anam mənim", "Bacı məhəbbəti", "Qardaş sevgisi" kimi xatirə - memuar parçaları bu qəbildəndir. Bu xatirələr poetik, lirik üslubda, mənsur şeir kimi söyləyir. Nəsil, soy-kök dəyərlərinə bağlılıq ideyası bu hekayətlərin dəyərini və emosional intonasiyasını təşkil edir. Təhkiyə müəllifin babası ilə bağlı xatirələrindən başlayır. Daha sonra söhbət atasına və özünə, oğluna keçir, əmilərini kövrək xatirələrlə yad edir.

Şərif Ağayar yaddaşının epik ifadəsi olan "Gülüstan", "Arzulardan sonrakı şəhər" romanlarında uşaqlıq xatirələri fonunda müharibənin didərgin, qaçqın saldığı insanların ağrılı-acılı taleyindən, güzəranından bəhs edir. Ş.Ağayarın nəsrində avtobioqrafik yaddaşın üstün mövqeyə malik olması da bu üzdəndir. Əslən Laçın rayonundan olan yazıçının özü, qohum-əqrəbası birinci Qarabağ müharibəsi dövründə yurd-yuvalarından didərgin düşmüşlər. Müəllif özü də həmin taleyi yaşamış, həmyerliləri ilə birgə didərginliyin əzab-əziyyətlərini görmüşdür. "Silah səslərinə heç kimin ağlına gəlməyən bənzətmələr tapırdım. Ən balaca səs buğda boydaydı. Kəndimizə yaxınlaşdıqca bu səslər böyüyür, noxuda, fındığa, gilasa, qoza, almaya, yemişə, ən axırda qarpıza çevrilirdi... İndi o səslər noxud boyda olmuşdu və demək, müharibə bizə bir az da yaxınlaşmışdı. O səslər müharibənin düz ortasından gəlirdi, adamları o səslərlə atılan güllələr öldürürdü." (1,31) Bu müharibənin uşaq düşüncəsindəki təzahürü və buraxdığı dərin izlərdi. Əslində Ş.Ağayar yaddaşı vasitəsilə həm də özünün "itirilmiş uşaqlıq dünya"sını bərpa etməyə çalışır. Xatirə daşıyıcısı və söyləyicisi onun qəhrəmanları deyil, həm də özüdür. Təsadüfi deyil ki, tənqidçilər və tədqiqatçılar yazıçı "alter-eqo"su ilə onun qəhrəmanları arasında əlaqəni axtarır. T.Əlişanoğlu yazır: "Ş.Ağayar "məhz o adamlara yer verir ki, Mətnin (Kosmosun) bir hissəsidir, onu özündə qapsayır" (7, 591). Əli Əmirlinin "Ağdamda nəyim qaldı" romanın sujetini müəllifin etirafları və təhtəlşüur "gizlinləri", unuda bilmədiyi keçmişi – uşaqlığı və gənclik illəri təşkil edir. Romanda uşaqlıq xatirələrinin əsas yer tutması, əlbəttə, avtobiorafik janrın özəlliyi ilə sıx bağlıdır. Uşaqlıq xatirəsi romanın sujet və kompozisiyasının əsasıdır, hətta deyərdik ki, uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü ilə bağlı etiraflar və xatirələr bütövlükdə əsərin üslubunu və təhkiyənin emosional atmosferini müəyyən edir. Romanın əvvəlində təhkiyəçi "Mən ağdamlı olsam da, Qarabağı tez-tez xatırlamıram" desə də, uşaqlıq illərini xüsusi bir ehtirasla xatırlayır. "Mürəkkəb izdivacın övladı olan, sonra dayısına övladlığa verilən bir uşaq "əmimin heç vaxt keçib getməyən kölgəsi"ndən bəhs edir.

Göründüyü kimi,uşaqlıq motivi bir sıra romanlarda, xüsusilə avtobioqrafik əsərlərdə təhkiyəçinin yaddaş xəzinəsinin açarı rolunu oynayır və hadisələrin axarına istiqamət verir. Belə ki, Azərbaycan nasirləri romanlarda xatirə təhkiyə forması kimi uşaqlıq obrazından istifadə edərək avtobioqrafik təxəyyülün və yaddaşın simvolqurma məntiqi ilə xatirə təhkiyə formasını bir sujet-kompozisiya səviyyəsində bütövləşdirirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayar Ş. Arzulardan sonrakı şəhər (roman). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 232 s.
2. Ağayar Ş. Gülüstan (roman). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015, 320 s.
3. Babanlı V. Gizlinlər. (Gerçək roman) Bakı, "QAPP-Poliqraf" korporasiyası, 2015, 317 s.
4. Bəkirli M. Sürgün (roman). Bakı: "Zərdabi LTD", MMC, 2012, 392 s.
5. Əhmədli S. Yazılmayan yazı. Memuar-roman. Bakı: "Xan" nəşriyyatı, 2015, 192 s.
6. Əmirli Ə. Ağdamda nəyim qaldı. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2019, 208 s.
7. Əlişanoğlu T. Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı. Bakı: 2017s. 429-436
8. Həsənova L. Çağdaş ədəbi paradiqma: icmallar, məqalələr, düşüncələr. Bakı, 2018.
9. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cilddə. XII cild (xatirə-roman). Bakı, BQU nəşriyyatı, 2014, 508 s.
10. Səxavət Seyran. Qaçhaqaç. Bakı: Qanun, 2010, 465 s.

БАХШАЛИЕВА СЕВИЛЬ МИРЗАХАН ГЫЗЫ

ПАМЯТЬ О ДЕТСТВЕ КАК СПОСОБ ПОСТРОЕНИЯ СЮЖЕТА В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОМ РОМАНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена мотиву детства, доминирующему в современных автобиографических романах, написанных в форме мемуаров-воспоминаний. В « Секретные» В. Бабанлы, «Ненаписанное писании» С. Ахмедли, «Гачхагач» С. Сахавата и других азербайджанских романах детские воспоминания несут функцию сюжетостроительства и выступают одним из приемов басностроительства. В романах С.Ахмедли « Ненаписанное писании» и С.Сахавата «Гачхагач» форма ретроспективного исследования напрямую связана с детскими воспоминаниями авторов. В статье отмечается, что у С. Ахмедли память детства представлена в контексте поколенческой истории автобиографического героя, а у С. Сахавата – в контексте социальной среды. Кроме того, память детства представлена в их произведениях на уровне разных речевых форм или типов речи. С.Сахават предпочитает диалогическую форму техкийях, а С.Ахмедли предпочитает монологическую форму. Акт рассказывания воспоминаний детства характеризует тип мышления этих писателей: в автобиографическом романе А. Рагимова детские воспоминания изложены в поэтико-лирическом стиле, а в романах Ш. Агаяра - в этнографическом дискурсе. Образы детства определяют возможности автобиографической памяти. Рассказчик мемуаров и сам автобиографический герой. В романе А. Амирли «Что у меня осталось в Агдаме» признания о

детстве формируют стиль произведения и эмоциональную атмосферу ободрения. Образы детства выступают важными архетипическими доминантами автобиографического воображения.

Ключевые слова: автобиографический роман, форма развития памяти, мотив, сюжет, детство

BAKHSHALIEVA SEVIL MIRZAKHAN

CHILDHOOD MEMORY AS A METHOD OF PLOTTING IN AN AUTOBIOGRAPHICAL NOVEL

SUMMARY

The article is devoted to the motif of childhood, which is dominant in modern autobiographical novels written in the form of memoir-memories. In V. Babanli's "The secret ones", S. Ahmadli's "Unwritable Writing", S. Sakhavat's "Running" and other Azerbaijani novels, childhood memories have the function of plot construction and act as one of the methods of fable construction. In the novels of S. Ahmadli "The secret ones" and S.Sakhavat "Running", the form of retrospective investigation is directly related to the childhood memories of the authors. It is noted in the article that in S. Ahmadli, the childhood memory is presented in the context of the generational history of the autobiographical hero, and in S. Sakhavat, it is presented in the context of the social environment. In addition, childhood memories are presented in their works at the level of different forms of speech or types of speech. S. Sakhavat prefers the dialogue form of tehkiyyah, while S. Ahmadli prefers the monologue form. The act of telling a childhood memory characterizes the type of thinking of these writers: in A. Rahimov's autobiographical novel, childhood memories are narrated in a poetic-lyrical style, and in Sh. Aghayar's novels, in an ethnographic discourse. Childhood images determine the possibilities of autobiographical memory. The narrator of the memoir is also the autobiographical hero himself. In A. Amirli's novel "What I have left in Aghdam", confessions about childhood form the style of the work and the emotional atmosphere of encouragement. Childhood images act as important archetypal dominants of the autobiographical imagination.

Key words: autobiographical novel, form of memory development, motive, plot, childhood

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: prof. Rüstəm Kamal
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA KÖNÜL VAQIF q.
baş müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti

CƏFƏR CABBARLININ JURNALİSTİK FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: dramaturgiya, sənətkar, mətbuat, tədqiqat, ədəbiyyat, irs, məqalə, publisistika
Ключевые слова: драматургия, художник, пресса, исследование, литература, наследие, статья, публицистика
Key words: dramaturgy, artist, press, research, literature, heritage, article, journalism

C.Cabbarlının dramaturji fəaliyyəti haqqında əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılsa da, yazıçının publisistikası barədə araşdırmalar elmi əsaslarla işıqlandırılmamışdır.

Azərbaycanın klassik söz sənətkarı Cəfər Cabbarlı hələ uşaq ikən mətbuat aləminə qədəm qoymuş, sənətə və mədəniyyətə öz dəyərli töhvələrini vermişdir. Cəfər Cabbarlı irsinin son dövr tədqiqatçılarından olan filologiya elmləri doktoru Asif Rüstəmlinin araşdırmasına görə Cabbarlının mətbuatda ilk yazısı 1911-ci il 5 noyabrda "Həqiqəti-əfkar" qəzetində dərs edilən "Eşidənlərə" və "Şücaətim" adlı şeirlərdir. Yaşadığı həyatı həmişə düşünən, yazıb-yaratmaq xəyalı ilə çırpınan gənc xalqının taleyinə biganə qala bilmirdi: gənc Cəfərin mətbuatda dərc etdirdiyi yazıları ideya-bədii cəhətdən dövrünün tələblərinə tamamilə cavab verirdi. Fitri istedada malik olan ədib həyatı diqqətlə, dərin və ciddiyyətlə öyrənərək onu öz yaradıcılığında düzgün və məharətlə təsvir etmişdir.

Dramaturqun yaşadığı dövr, iyirminci əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi – mədəni həyatında böyük dirçəliş mövcud idi. Çeşidli mətbuat orqanlarının meydana gəlməsi, teatr sahəsində canlanma yarandıqca ədib ədəbi-ictimai həyata qaynayıb-qarışır, teatr, ədəbiyyat və mühitinin sənət adamları haqqında məqalələr, resenziyalar yazırdı. C.Cabbarlının fikrincə mənəviyyatı zəngin olan xalqın ədəbiyyatı da zəngin və qüvvətli olar.

Görkəmli yazıçı "Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti" adlı məqaləsində ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yolu və hazırki vəziyyəti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dillərin təsiri altında olduğunu qeyd etmişdir: "Bunlardan birincisi, dediyimiz kimi, farsca yazılmış ədəbiyyat olmuşdur ki, bütün Qərb üçün Yunan və Roma klassisizmi ilk mənbə olduğu kimi, Azərbaycan-türk ədəbiyyatı üçün də farsca yazılmış ədəbiyyat bir təqlid mənbəyi olmuşdur. Biz "fars ədəbiyyatı" deyil, farsca yazılmış ədəbiyyatı deyirik.

Çünki bu gün fars dilində gördüyümüz ədəbiyyat ayrıca farsların deyildir. Onun sarsılmaz sütununu Cəlaləddin Rumi kimi böyük türk şair və filosoflarının farsca yazdığı "məsnəvi"lər təşkil etdiyi kimi, eynilə ümumi İran mədəniyyəti mühitində olaraq farsca yazmış olsalar da, fəqət əsərləri deyil ki, fars ədəbiyyatına təqlid etməmiş, bəlkə bütün orijinal olub ən qüvvətli fars yazıçılarının ən qüdrətli əsərlərilə rəqabət edə biləcək və bəlkə də bir çoxlarına üstün gələ biləcək, hətta bir çoxları üçün tərsinə olaraq, təqlid mənbəyi edəcək və etmiş olan Nizami, Xaqani kimi Azərbaycan türk ədibləri də vardır ki, bunları unutmaq olmaz." [2, 208]

Paniranistlər İran mədəniyyətinin ancaq farslar tərəfindən yarandığını iddia etsələr də, yazıçı haqlı olaraq qeyd edir ki, burada fars ədəbiyyatı yox, farsca yazılmış ədəbiyyat görürük.

Dramaturq Nizami yaradıcılığı haqqında sevə-sevə danışmış və həmin dövrdə dahi şairin dağılmış məqbərəsinin təmiri məsələsini gündəmə gətirmişdir: "... Bundan başqa, iclas tərəfindən çıxarılmış qərarda "Kommunist" qəzetinin ədəbiyyat dərnəyi tərəfindən, Nizami, Xaqani və s. bu kimi farsca yazmış türk ədib-şairləri və onların ayrı-ayrı əsərləri xüsusunda ayrıca məruzələr düzəldilməsi və məruzələrdən sonra materialların nəşr olunmasına çalışması və Nizaminin sökülmüş, dağılmış və bilinməz bir halda qalan məqbərəsinin Nizamiyə layiq bir vəziyyətdə tikilməsi üçün lazımi yerlərə müraciət edilməsi tapşırılır." [2,212]

C.Cabbarlı xalqını düşünən bir sənətkar kimi həyatın bütün sahələri haqqında məqalələr yazmışdır. O, teatr və səhnə sənəti, dövrünün görkəmli sənətkarları, dil və mədəniyyət məsələləri, xarici dramaturqların əsərlərindən edilmiş tərcümələrin dilinin qəlizliyi və s. problemlərə öz məqalələrində böyük həssaslıq və ustalıqla yanaşmışdır.

C.Cabbarlının zəngin yaradıcılığı çox müxtəlif sahələri əhatə edir. O, həm böyük dramaturq, həm şair, həm nasir, həm ssenarist, həm də orijinal fikirli teatr rejissorudur. Onun coxcəhətli fəaliyyəti hələ geniş şəkildə elmi əsaslarla araşdırılmamışdır.

Cabbarlı həyatı diqqətlə, dərindən və ciddiyyətlə öyrənərək onu öz yaradıcılığında düzgün və məharətlə təsvir etmişdir. O, xalqın sənətkarı idi. Cabbarlı təkcə böyük ustad yazıçı olmaqla kifayətlənməmiş, ictimai həyatın bütün sahələrində xalqına xidmət etmişdir. XX əsrin əvvəllərində bildiyimiz kimi ədəbiyyat, mətbuat əlaqələri güclü şəkildə inkişaf edirdi. Cəfər Cabbarlının teatr, ədəbiyyat, ayrı-ayrı sənət xadimləri haqqında bir sıra məqalələri olmuş və görkəmli dramaturqun baxışlarını əks etdirmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Cabbarlı yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu məqalələr haqqında geniş məlumat verilmir. Bəlkə də bunun səbəblərindən biri yazıçının məqalələrini müxtəlif imzalarla yazmasıdır. Dramaturq əsərlərini "Qəyyur əyyar", "Qəyyur", "Əyyari-kəmşüur", "Mənsur əyyar" kimi gizli imzalarla yazmışdır. Buna baxmayaraq, dramaturqun üslubu, yazı tərzi, işlətdiyi ifadələr 1920-ci ildən başlayaraq ədibin

mətbuatda nəşr etdirdiyi məcmuələrin sənətkarın qələminə məxsus olduğunu sübut edir.

Dramaturqun fikrincə, gənc kadrlarımızı, gənc yazıçılarımızı tərbiyə edə biləcək iki mühüm amil vardır. Biri nəşriyyat, o biri isə mətbuatdır. Cabbarlı həmçinin qeyd edirdi ki, mətbuatda çıxan tənqidlərimizin keyfiyyətli olması üçün ilk növbədə ədəbiyyat tənqidçilərinin ədəbiyyatı dərindən bilməsi lazımdır. Ədib qeyd edirdi ki, ədəbiyyat sifarişlər əsasında yazılmamalıdır. Yazıçı mövzunu yaşadığı mühitdən və xalqın həyat tərzindən almalıdır.

Realist teatr və aktyor sənəti uğrunda mübarizə aparan C.Cabbarlı Azərbaycan teatrlarının tamaşaları haqqında doqquz qüvvətli resenziya yazmışdır. Bu resenziyalar Ü.Hacıbəylinin "O olmasın, bu olsun", Sultan Məcid Qənizadənin "Axşam səbri xeyir olar", "Hicranlar", Ə.Haqverdiyevin "Pəri cadu", "Dağılan tifaq", Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" və "İblis", Şekspirin "Otello" və s.əsərlərinə, habelə bu əsərlər əsasında yaradılmış tamaşalara həsr olunmuşdur.

Resenziyalardan əlavə, həmin illərdə C.Cabbarlı "Hacıbaba Şərifzadə", "B.A.Uqryumı", "Mətbuat və ictimai həyat", "Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti" (dörd məqalə, biri tapılmayıb), "Türk (Azərbaycan) teatro məktəbi" (dörd məqalə), "Kənd səhnələrinə kömək edilməlidir" və s.məqalələr də yazmışdır.

Cabbarlının ədəbiyyat tarixindəki ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan bədii təfəkkürünü ümumtürk tarixi ideallarını və həmrəyliyi zirvəsinə yüksəldə bilməsidir.

Zəngin və coxcəhətli ədəbi irsə malik, istər ədəbi əsərləri, istərsə də məqalələri ilə ədəbiyyat tariximizdə sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Cəfər Cabbarlının irsi öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Cabbarlı Azərbaycan teatrlarının tamaşaları haqqında doqquz qüvvətli resenziya yazmışdır. Bu resenziyalar Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun", Soltan Məcid Qənizadənin "Axşam səbri xeyir olar", "Hicranlar", Ə.Haqverdiyevin "Pəri cadu", "Dağılan tifaq", Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" və "İblis", Şekspirin "Otello" və s.əsərlərinə, habelə bu əsərlər əsasında yaradılmış tamaşalara həsr olunmuşdur.

Mayın 10-da səhnələşdirilən və geniş tamaşaçı auditoriyasına təqdim olunan tamaşa haqqında kiçik həcmli resenziya yazmış, rejissor işi, səhnə tərtibatı, aktyorların oyunu cəhətincə buraxılan nöqsanları sadalamışdır:

"...Bu səhnənin görünüşü hər kəsi maraqlandırır. Əcəba, məclis harada vaqe olur: Ərəbistanın qumsal çöllərindəmi ? Ya Sibirin bir şəhərindəmi ? Uzaq cənubdamı ? Uzaq şimaldamı ? Səhnənin sağ tərəfi cənubu andırır: ərəb stilində otaq, kiçik, yastı evciklər; bunu görüncə səhnənin cənubu təsvir etdiyi düşünülür. Tamaşaçılarla üzbə-üz kərpicdən tikilmiş bir-iki mərtəbə rus izbası ki, bu da şimalı andırır. Bu iki bir-birindən uzaq tərəflərin hansını qəbul etməli? Hələ Rüstəmbəyin evi heç birinə oxşamır, bəlkə xüsusi evdən daha əvvəl, klub, ya bu kimi bir şeyə oxşayırdı." [2, 133]

"O olmasın, bu olsun" haqqında verilən bu məlumatdan aydın olur ki, dramaturq opera əsərinin qüsurlarını geniş ictimaiyyətə çatdırmışdır.

Cabbarlının fikrincə, aktyorun səhnədə oyunu təbii olmalıdır. "...Aktyorların oyununa gəlincə: Məşədi İbad rolunda Mirzəağa Əliyev yaxşı idi. Şarjsız oynadığından təbii bir Məşədi İbad tipi təsvir edirdi; Sərvər rolunda Sarabski xüsusən hərəkətcə zəif idi. Hasar üzərində nagahani olaraq Məşədi İbad, küçəyə çıxarkən Rüstəmbəyi, qoçuların evi güllələmək istədiyini gördükdə heç bir həyəcan və tələş göstərmədən, ya bir tədbir tapmaq üçün az da olsa bir şey düşünmədən haman birinə cavab verir, ötəki üçün fit çalır və s." [2, 134]

Dramaturqun yazdığı məqalələrdən onun teatr sənətinə, incəsənətə bağlılığı aydın görünür. Gənc istedadın fikrincə aktyor canlı bir ədəbiyyatdır: "...Böyük bir ədibin uyqusuz gecələr boyu çalışıb vücuda gətirdiyi bir əsəri, onun əvvəli kağızlar üzərində qaraladığı fikirləri, fəlsəfələri, gözəllikləri, incəlikləri, gülüşləri, göz yaşlarını aktyorlar alır və önündə canlandıraraq böyləliklə söylədiyi sözlər, fırlandığı fəryadlar, iniltilər etibarilə canlı bir ədəbiyyat olmuş olur."

Cabbarlının teatr işi, aktyor sənəti haqqında məqalələri ilə yanaşı, dilimizin saflığı, təmizliyi, özgə, yad kəlmələrdən arınması üçün mübarizliyi onun bir vətəndaş kimi narahatlığı yaratdığı məqalələrdə öz əksini tapır. "Kommunist" qəzetində "Cim" imzası ilə dərc edilmiş "Türkoloji qurultayı və sərf-nəhv" məsələsi, o cümlədən yarımçıq qalmış və arxivində saxlanılan "Dilin tarixi dirçəlişi", "Təkamül və incələşməyə doğru", "Xalq dili" məqalələri böyük təkamül dövrü keçirmiş dilimizin problemləri dövrünün kontekstində işıqlandırılmışdır.

"C.Cabbarlının dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizliyi, barışmazlığı və töhvələri təkcə ayrı-ayrı həmkarlarının xatirələrində deyil, onun öz geniş ədəbi-bədii yaradıcılığı, çoxsaylı elmi-nəzəri mülahizələri ilə də təsdiqlənir."

Qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli sənətkarımız "Azərbaycan", "Kommunist" qəzetlərində, "Ali iqtisadi şuranın Əxbarı" jurnalında, Xalq ərzaq Komissarlığında və b.qurum və təşkilatlarda on ilə yaxın peşəkar tərcüməçilik ilə məşğul olmuşdur. Onun "Kommunist" qəzetinin 1926-cı il 29 yanvar 25-ci nömrəsində "Cim" imzası ilə dərc edilən "Tərcümə məsələsinə əhəmiyyət verilməlidir" məqaləsi bu sahədə çoxillik elmi axtarışlarının nəticəsi kimi yaranmışdır.

"Voltsonun kitabı tərcümə edildi, bu gün kimsə istifadə edəmiyor. Daha bir çox kitablar göstərilə bilər ki, alanlar yersiz para itirməkdən başqa bir şeyi qazanmamışlardır. Təkrar tərcümə ediliyor, o da əvvəlkindən irəli gedəmiyor.

Burada əsas təqsir kimdədir? Bizcə təqsir müştərəkdir. Onun bir qismi tərcüməçilərdə, bir qismi maarifçilər ittifaqında və ən böyük bir qismi də nəşriyyat idarələrindədir."

Həyatın bütün sahələri ilə maraqlanan, xalqının maariflənməsi, milli şüurun oyanışı yolunda qələmə sarılıb mübarizə aparan sənətkar ürək yanğısı ilə tərcümə məsələləri haqqında da öz mülahizələrini ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır. "Məqalədə qaldırılan bir sıra problemlər – xüsusilə tərcümə ənənələrinin qıtlığı və ya

qeyri sabitliyi, nəşriyyatlarda tərcümə işlərinə biganə yanaşmalar, professional tərcüməçilərin xalturaçılğa meylliliyi, sahələr üzrə tərcümə işinin yarıtmaz vəziyyəti, aidiyyatı üzrə fəaliyyət göstərən qurumların bu ciddi məsələyə soyuq münasibəti vətəndaş yanğısı ilə diqqətə çatdırılır və müşkülatların həll yoları təklif olunur.” [3, 297]

Sənətkarın çoxsahəli və çoxşaxəli ədəbi-bədii yaradıcılığında tərcümə məsələləri mühüm yer tutur. M.F.Axundovun təməl daşlarını, bünövrəsini qoyduğu milli dramaturgiyamız Cabbarlının şəxsində yeni tarixi şəraitdə yenidən təkmilləşdi. Təqdirəlayiq faktdır ki, mətbuat səhifələrində istedadlı dramaturqun teatr tamaşaları haqqında açıq və gizli imzalar ilə yazdığı resenziyalara, kiçikhəcmli məqalələrə, yığcam informasiyalara təsadüf olunur. Bu cəhətdən onun teatr tamaşalarına yazdığı resenziyalar xüsusilə diqqətə layiqdir. Teatr tənqidçisi kimi də ardıcıl fəaliyyət göstərən müəllif səhnədə təsvir olunan xalq həyatının real canlandırılmasının, təsvir olunan mühitin konkret təcəssümünün zəruriliyi haqqında söhbət açır, bu cəhətdən dram əsərinin mətnində, rejissor işində, səhnə tərtibatında və ya aktyorların oyununda buraxdığı qüsurları açıb göstərirdi.

Özünün real həyati konfliktləri, canlı, düşündürücü mövzu və problemləri ilə XX əsr ədəbiyyatında dərin izlər açmış Cəfər Cababrlı ədəbiyyatşünaslığımız üçün bu gün də aktualdır. Xalqımızın mənəvi ehtiyaclarına bir cavab kimi yeni ruhlu səhnəni rejissor və aktyor məktəbinin tərəqqisinə, bədii tərcümə sənətinin inkişafına böyük töhvələr vermişdir.

O, müasir həyat həqiqətini qələmə aldığı zaman hadisələrin gələcək inkişafını təsəvvür edə bilirdi. Dramaturqun fikirləri bilavasitə ədəbiyyatın ən zəruri, aktual və ciddi məsələlərinə aiddir. O, deyirdi: “Sənət həyatı tərbiyə etmək məqsədini təqib etməli, sənət həyata yol göstərməli, və ən gözəl əsər sənətdə böyük fikirlər ifadə edənlər, insanlığı tərbiyə məqsədilə yazılanlardır.” Cabbarlı bu sözlərlə ədəbiyyatın ictimai, tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərdə tuturdu.

Cəfər Cabbarlının ədəbiyyat tarixindəki ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan bədii təfəkkürünü ümumtürk tarixi ideyaları və həmrəyliyi zirvəsinə yüksəldə bilməsidir.

Zəngin və çoxcəhətli ədəbi irsə malik istər ədəbi əsərləri, istərsə də məqalələri ilə ədəbiyyat tariximizdə sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən C.Cabbarlının irsi öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Onun publisistikası çətin, həm də mürəkkəb dövrdə yazıb-yaradan sənətkarın yaradıcılığını bu günkü tələblərimiz baxımından təfsir etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan” jurnalı, 1963, № 1, C. Məhərrəmli
2. Cəfər Cabbarlı əsərləri. Dörd cilddə, IV cild
3. Asif Rüstəmli. Cəfər Cabbarlı: Həyatı və mühiti
4. Asif Rüstəmli. Cəfər Cabbarlı və milli istiqlal hərəkatı

5. C.Cabbarlı dramaturgiya və teatr haqqında (məqalə) "Azərbaycan" jurnalı, 1963, № 8

Xülasə

Tədqiqat işində Cəfər Cabbarlının məqalələri dövrü mətbutda araşdırılmışdır. Məlumdur ki, C.Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu ilə tanınan, ədəbiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində əsərlər yaradan istedadlı dramaturq, şair, nasir, bacarıqlı teatrşünas və rejissor idi.

C.Cabbarlı müxtəlif illərdə mətbuat orqanlarında həyatın müxtəlif sahələrində haqqında nəşr etdirdiyi məqalələri bu günkü dövrümüz üçün də həmahəng səsləşir. Onun bədii yaradıcılığında vətənpərvərlik ruhu ölkəsinə, dövlətinə, azadlıq və istiqlal ideyalarına sevgisi güclü və tükənməzdir. Nəşr etdirdiyi maraqlı məqalələri ilə sənət adamlarının, dövrünün ziyalılarının üzərinə daha məsuliyyətli vəzifələr qoyur.

Cabbarlı dünyagörüşünün və yaradıcılığının mürəkkəb məqamları, ədibin irsində mühüm yer tutan milli tərəqqi, millətə bağlılıq ideyaları dramaturqun məqalələrində özünü göstərir.

Dramaturqun yaradıcılığının araşdırılması göstərir ki, o milli ənənələrlə yanaşı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr səhnəsində müəyyən yer tutmuş bir çox rus, Avropa və Türkiyə dramaturqlarının təcrübəsindən faydalanmışdır.

Məlumdur ki, Cəfər Cabbarlı 1920-27-ci illərdə "Kommunist" qəzetinin ədəbi işçisi və tərcüməçisi olmuşdur. Onun müxtəlif illərdə "Azərbaycan", "Sovqat", "Zəhmət", "Yeni yol" və başqa mətbuat orqanlarında dərc edilən kiçik həcmli natamam pyesləri, librettoları və ədəbi-tənqidi məqalələri öz məzmunu ilə eyni kontekstdə birləşir.

MAMMADOVA KONUL VAQIF q.

Summary

JAFAR JABBARLI'S JOURNALISTIC ACTIVITY

In the research work, Jafar Jabbarli's articles were examined in the period of the press. It is known that J. Jabbarli was a talented dramatist, poet, prose writer, skilled theater critic and director, known for his style in Azerbaijani literature, who created works in almost all fields of literature.

J.Jabbarlı's articles published in different areas of life in the press in different years resonate harmoniously for our time as well. The spirit of patriotism in his artistic creations is strong and inexhaustible, his love for his country, state, ideas of freedom and independence. With the interesting articles he published, he placed more responsible duties on artists and intellectuals of his time.

The complicated Jabbarli's aspects worldview and creativity, the ideas of national progress and loyalty to the nation, which occupy an important place in the writer's heritage, are reflected in the playwright's articles.

The study of the dramatist's creativity shows that, along with national traditions, he benefited from the experience of many Russian, European and Turkish dramatists who occupied a certain place in the Azerbaijani theater scene at the beginning of the 20th century.

It is known that Jafar Jabbarli was a literary worker and translator of "Communist" newspaper in 1920-27. His small incomplete plays, librettos and literary-critical articles published in "Azerbaijan", "Sovgat", "Zahmat", "Yeni yol" and other media outlets in different years are united in the same context with their content.

КОНУЛ МАММАДОВА

Резюме

ЖУРНАЛИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛИ

В исследовательской работе были рассмотрены статьи Джафара Джаббарлы в период печати. Известно, что Дж. Джаббарлы был талантливым драматургом, поэтом, прозаиком, искусным театральным критиком и режиссером, известным своим стилем в азербайджанской литературе, создававшим произведения почти во всех областях литературы.

Статьи Дж.Джаббарлы, опубликованные в различных сферах жизни в прессе в разные годы, гармонично перекликаются и с нашим временем. Силен и неиссякаем дух патриотизма в его художественных творениях, любовь к своей стране, государству, идеям свободы и независимости. Своими интересными статьями, которые он публиковал, он возлагал более ответственные обязанности на художников и интеллектуалов своего времени.

В произведениях драматурга отражены сложные аспекты мировоззрения и творчества Джаббарлы, идеи национального прогресса и верности нации, занимающие важное место в наследии писателя.

Изучение творчества драматурга показывает, что наряду с национальными традициями он воспользовался опытом многих русских, европейских и турецких драматургов, занявших определенное место на азербайджанской театральной сцене начала XX века.

Известно, что Джафар Джаббарлы был литературным деятелем и переводчиком газеты «Коммунист» в 1920-27 годах. Его небольшие незавершенные пьесы, либретто и литературно-критические статьи, опубликованные в разные годы в "Азербайджан", "Совгат", "Захмат", "Ени йол" и других СМИ, объединены в едином контексте своим содержанием.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: prof. Asif Rüstəmli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SVETA NURİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Baş müəllimi
e-mail: sveta.nuriyeva @ mail.ru

РАЗВИТИЕ РЕЧИ У Детей ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Речь-чудесный дар природы – не даётся человеку от рождения. Должно пройти время, чтобы ребёнок начал говорить. А взрослые должны немало усилий,чтобы речь у ребёнка развивалась правильно и своевременно
В.А.Сухомлинский

Речь ребенка- это один из показателей его интеллектуального развития. Дошкольный возраст-это период активного усвоения ребёнком разговорного языка, становления всех сторон речи: фонетической, лексической и грамматической. Чем раньше будет начато обучение родному языку, тем свободнее ребёнок будет им пользоваться в дальнейшем. Исследования Л.С. Выготского и А.Р. Лурия показали, что психологические процессы у детей – мышление, восприятие, внимание, вообжение- развиваются с прямым участием речи. К.Д.Ушинский внёс большой вклад в методику развития речи детей дошкольного возраста. Он доказал необходимость подготовительного обучения до школы, накопления у детей знаний о предметах, их окружающих, совершенствования сенсорной культуры, развития речи на основе развития знаний и мышления. Ушинский обратил внимание на психологические особенности детей дошкольного возраста, указав на образную природу детского мышления, на необходимость наглядности в работе с ними. В первоначальном обучении детей родному языку К.Д. Ушинский видел три цели.

Первая-развивать дар слова, т.е.умение выражать свои мысли. Для этого важна наглядность обучения, опора на конкретные образы, воспринимаемыми ребёнком (явления природы, картины).Вторая цель-учить ребёнка облекать свои мысли в наилучшую форму. Идеальными образцами такой формы служат художественные произведения, как народные, так и авторские. Ушинский чётко определил требования к отбору произведений для детей: положительные идеи, художественность, доступность содержания. Им была впервые разработана система детского чтения. В круг чтения детей великий педагог включил народные сказки, загадки, прибаутки, пословицы, произведения писателей и свои собственные. Третья цель – практическое усвоение грамматики, предшествующее изучению её как науки. Этой цели могут служить разнообразные упражнения-придумывание предложений с

заданным словом, подбор слов в нужной форме и др. Все три цели должны осуществляться одновременно.

К.D.Ушинский сумел претворить в жизнь свои теоретические взгляды на роль художественного слова в воспитания детей, создав классические учебники «Детский мир и хрестоматия» (1861) и «Родное слово» (1864). (В список литературы, рекомендуемой» Программой воспитания в детском саду « для чтения и рассказывания детям, включены его рассказы « Умей обождать»,» Вместе тесно, а врозь скучно», « Утренние лучи».)

Своевременное и полноценное овладение речью является первым важнейшим условием становления (появления) у ребёнка полноценной психики и дальнейшего развития её. Внимание к развитию речи ребёнка на первых возрастных ступенях особенно важен потому, что в это время интенсивно развивается мозг, формируются его функции.Согласно исследованиям физиологов, функции центральной нервной системы легко поддаются тренировке именно в период их естественного формирования. Вез тренировки развитие этих функций задерживается и даже может остановится навсегда.

По данным Кольцовой М.М. для функции речетворчества таким « критическим» периодом развития являются первые три года жизни ребёнка

Речь начинает развиваться уже в младенческом возрасте, несмотря на то, что сначала это примитивное звукоподражание. Есть несколько этапов, когда этот процесс идёт более активно.

. младший возраст 3-4 года,

.средний возраст 3-5 лет,

. старший возраст 4-5 лет

Мы рассмотрим каждый этап и пособия, которые подходят для развития речи в каждом возрасте.

В младшем возрасте 3-4 лет дети активно изучают все, что их окружает. У них уже есть достаточно знаний о предметах и явлениях, они могут высказываться простыми предложениями и делать собственные выводы.

Для этого возраста отлично подойдет пособие О.С. Ушаковой «Развитие речи детей 3-4 лет. Младшая группа». Это авторская программа, в которой собраны разные форматы работы с детьми: пересказы текстов описание игрушек и картинок, составление рассказов, стихотворения, инсценировки сказок, игры на развитие активного словаря, театрализованная деятельность и другие.

В этом возрасте для детей актуален игровой формат: так они лучше воспринимают новую информацию и проявляют интерес к обучению. Поэтому в пособии много развивающих игр, например, «Куклы рисуют и гуляют», в которой ребенок изучает формы слов, уменьшительно-ласкательные суффиксы и описательные прилагательные. Программа построена в форме

занятий, каждое из которых выполняет определенные задачи: закрепить произношение тех или иных букв, активизировать в речи прилагательные или другие части речи и так далее.

Еще одно пособие для этого возраста — «Рабочая тетрадь по развитию речи для детей 3-4 лет» О.С. Ушаковой. Это тетрадь, которая поможет повторить и закрепить знания, полученные на занятиях. В ней много игр, загадок, заданий и практических упражнений. Например, на первом занятии предлагается разбор сказки «Колобок» вместе с ребенком. Он включает пересказ, совместное рассказывание сказки, где малыш продолжает за взрослым предложения, отгадывание загадок и обсуждение. Такой подход отлично развивает речь, так как ребенок не просто слушает, а включается в процесс и тоже размышляет и приходит к своим выводам.

Последнее пособие для этого возраста — «Демонстрационный материал. Развитие речи для детей 3-4 лет» О.Е. Громовой, А.Ю. Кабушко и Г.Н.Соломатиной. Это папка с 16 яркими картинками для обсуждения с детьми. На картинках представлены лексические темы, которые развивают речь в соответствии с возрастом: состав семьи занятия членов семьи, части тела куклы, дома, чайная посуда и другие темы.

Красочные изображения демонстрируют разные ситуации, которые нужно обсудить с ребенком, предложить ему рассказать, что происходит на картинке.

В среднем возрасте дети начинают достаточно свободно общаться наречиями, прилагательными и предлогами. Но чистота произношения шипящих и сонорных звуков, а также буквы «Р» может страдать. Однако к 5 годам звуки в норме встают на место. В 4-5 лет появляется словотворчество: дети могут преобразовывать услышанные слова «красиво-красивее». Активный словарный запас увеличивается до 3-4 тысяч слов.

Для этой группы подойдет пособие О.С. Ушаковой — «Развитие речи детей 4-5 лет. Средняя группа». Здесь аналогичный набор игр и упражнений, как и в пособии для младшего возраста, но адаптированный по лексическим темам для средней группы. Помимо описания игрушек и картинок и составления собственных рассказов здесь есть игры на усвоение категорий рода, числа, падежа существительных, а также вида, времени и наклонения глаголов. Все темы изучаются в игровом формате, что упрощает запоминание. Например, тема «Овощи» разобрана с помощью следующих заданий: описание с использованием овощей, муляжей или картинок; групповая игра «Чудесный мешочек», где ребенок достает овощи и описывает их, а остальные отгадывают; игра «Что растет в огороде», во время которой дети учатся отличать овощи, которые растут в огороде, от фруктов, предметов и других вещей, которым там не место.

Занятия спланированы и объединяют разные задания, чтобы дети лучше усваивали темы.

Второе пособие для этого возраста — «Рабочая тетрадь по развитию речи для детей 4-5 лет» О.С. Ушаковой. Его главная цель — научить детей рассказывать и связно выстраивать свои мысли. Для этого используются наводящие вопросы, яркие картинки, загадки и задания. В итоге ребенок составляет рассказ, тренирует произношение звуков, выполняет задания и изучает новые слова. Например, в занятии 2 предлагается составить рассказ о девочке Варе, у которой было много животных — кошка, собака, утка и курица. В этом упражнении ребенок повторяет, как называются дети разных животных, описывает их, придумывает собственный сюжет сказки.

Еще одно пособие — демонстрационный материал О.Е. Громовой и Г.Н. Соломатиной «Развитие речи детей 4-5 лет». Здесь 16 карточек, по которым проводятся тематические беседы для расширения кругозора ребенка. Он учится сравнивать, обобщать и выражать свои мысли по поводу разных ситуаций. Здесь не только яркие иллюстрации, но и задания на обороте, которые помогают структурировать занятие, сделать его более познавательным. Лексические темы подобраны в соответствии с возрастом и тематикой, например, овощи в огороде, уход за садовыми цветами, летние забавы. На картинке изображены разные ситуации, а на обороте — ряд заданий для совместного выполнения: беседа по картинке, составление простых предложений, тематические игры.

В старшем возрасте 5-6 лет дети уже умеют формировать связные конструкции в речи, могут пересказать текст. В норме они произносят звуки без ошибок, могут менять интонации, читать более выразительно, тише-громче, быстрее-медленнее. Они хорошо и артистично рассказывают стихи, подбирают интонацию и делают логические паузы.

Для развития речи в этом возрасте подойдет пособие О.С. Ушаковой «Развитие речи детей 5-6 лет. Старшая группа».. В процессе занятий используются более сложные и интересные форматы: пересказ сказок и форматы, составление рассказов по заданной теме,рассказ о личных впечатлениях, сочинения.Также в пособии есть готовые конспекты занятий по художественным произведениям разных авторов: С. Михалкова, В. Серова, Дж. Родари, А. Милна и других. Помимо этого, в занятиях используется фольклор разных стран — норвежские, русские, чувашские, татарские и другие народные сказки.

Для старшего возраста изучаемые темы усложняются. Сюда относятся: род, число и падеж существительных; вид, время и наклонение глаголов; словообразование; монологическая речь;

понимание смысловой стороны слов; формирование образной речи.

«Рабочая тетрадь по развитию речи для детей 5-6 лет» О.С. Ушаковой используется в качестве дополнения к первому пособию и содержит картинки, практические задания, загадки и вопросы для обсуждения. Здесь задача

усложняется, нужно не просто повторять за взрослыми или продолжать предложения. Теперь ребенку надо составить рассказ по картинке, произнести чистоговорку, найти отличия в словах. Такие упражнения дают более глубокое понимание лексических тем и упрощают запоминание информации.

Демонстрационный материал для бесед по картинкам «Развитие речи детей 5-6 лет» Г.Н. Соломатиной и Е.Е. Рукавишниковой — это отличное дополнение к занятиям. Здесь, также как и в предыдущих аналогичных пособиях, большие картинки формата А4, на которых изображены разные ситуации, игры и предметы. Темы более сложные — умывание, у врача, дома и здания, продукты и другое. На картинках нарисованы предметы, которые надо переставить местами и объяснить, где ошибка. Есть задания с лабиринтами на развитие логики. Есть картинки, где де нужно описать, чем занимается зайчик.

Последнее пособие по развитию речи — это « народный фольклор» Т.М. Борменковой. Многие педагоги, например, В.А. Сухомлинский считали, что сказки, потешки и песенки — это незаменимые инструменты в развитии ребенка, его познавательных и речевых способностей. Пособие представляет собой конспекты занятий по развитию речи и ознакомлению с окружающим миром с элементами фольклора. Оно подходит для всех детей, в нем есть занятия для каждого возраста с разбивкой по месяцам года.

Каждое занятие включает в себя: загадки,диалоги, стихотворения, дидактические упражнения, интеллектуальные и подвижные игры, описание картинок и др.

Через сказки и стихи детям легче воспринимать окружающий мир, запоминать его проявления, поэтому такое пособие будет отличным дополнением к занятиям.

Развитие речи — это важная часть процесса интеллектуального развития ребенка и основа умственной деятельности. Оно помогает четко выражать свои желания и потребности, общаться с людьми, учиться и узнавать что-то новое.

И задача взрослых заключается в терпеливым простом объяснении ребёнку того, что его интересует. Родители должны набраться терпения и отвечать на все вопросы, не отмахиваясь от малыша.

Ведь психологическая особенность формирования речи и жизненного опыта заключается в том, что ребёнок обращается к взрослому как к энциклопедии. Поэтому важно играть с малышом в словесные игры, общаться на разные темы и даже рифмовать.

У малыша развивается четкая склонность к юмору, и несуразицам потому, что-то он реально отличает смысл от бессмыслицы. Юмор является показателем интеллектуального развития, поэтому и важно не губить фантазии малыша, всячески их поддерживать. А ещё нужно учитывать, что в этом возрасте развитие речи зависит от развития мелкой моторики рук. О мелкой

моторике в последнее время написано немало книг и пособий. И это неслучайно. Учёные пришли к выводу что, формирование речи ребенка начинается тогда, когда движение пальцев рук достигает достаточной точности. Другими словами, формирование речи совершается под влиянием импульсов, идущих от рук. Это важно при своевременном речевом развитии, и особенно в тех случаях, когда это развитие нарушено. Кроме этого доказано, что и мысль и глаз ребёнка двигаются с той же скорость, что и рука. Значит, систематические упражнения по тренировке движений пальцев являются мощным средством повышения работоспособности головного мозга. Результаты исследований показывают, что уровень развития речи у детей всегда находится в прямой зависимости от степени развития тонких движений пальцев рук. Несовершенство тонкой двигательной координации кистей и пальцев рук затрудняет овладение письмом и рядом других навыков. Психологи утверждают, что упражнения для рук развивают мыслительную деятельность, память и внимание ребёнка.

Если же в этом возрасте ребёнк разговаривает плохо,то, скорее всего, причину нужно искать в речевом окружении ребёнка. Это может быть фактор наследственности, неблагоприятные социальные условия развития влияющих на речевую функцию.

1.Ухудшение состояние здоровья детей

2.Глобальное снижение уровня речевой культуры в обществе

3.Большое время занимает компьютер и другие средства технического прогресса.

4.Психологи утверждают: дошкольный возраст сензитивный период, а значит он наиболее благоприятен для развития речи, формирование культуры речевого общения.

В настоящее время в дошкольном образовании для развития речи детей широко применяются игровые технологии. Д.Б. Элконин сделавший большой вклад в изучение игры дошкольников, писал что в игре детей возникает чрезвычайно богатая речевая связь которая освобождает речь детей от ситуационной связанности. Современные игровые технологии в развитии речи включает достаточно обширную группу методов и приемов организации педагогического процесса в форме различных педагогических игр: дидактическая игра; театрализованные игры; пальчиковые игры; игровые приемы при заучивании стихотворений; игровые приемы при развитии звуковой культуры речи

Дидактическая игра является основаным видом игр и представляет собой многослойное, сложное, педагогическое явление; она является и игровым методом обучения детей, и самостоятельной игровой деятельностью, и средством всестороннего воспитания ребёнка.

Существует следующие виды дидактических игр:игры с предметами (игрушками); настольно печатные игры; словесные игры.

На практике все задачи речевого развития детей-дошкольников можно реализовать на основе театрализованной игры. В играх драматизациях ребёнок исполняет роль в качестве «артиста» самостоятельно, создаёт образ с помощью комплекса средством вербальной и невербальной выразительности. Видами драматизации являются: игры -имитации образов животных, людей, литературных персонажей; ролевые диалоги на основе произведений; постановки спектаклей по одному или нескольким произведениям; игры – импровизации с разыгрывание сюжета без предварительной подготовки.

В режиссерской игре « артистами» являются игрушки или их заменители ребенок,организуя деятельность как « сценарист» и «режиссер», управляет «артистами.

Озвучивая « героев» и комментируя сюжет, он пользуется различными средствами выразительности.

Пальчиковые игры-прекрасное средство переключить детей на другой вид деятельности. А проговаривание стихов одновременно с движениями делает речь детей более ритмичной, громкой,четкой,и эмоциональной.

При заучивании стихотворения эффективно использовать игровые приемы: сочинительство, сказотерапия(сочинении детьми сказок). Декламируя стихотворение, дети имитируют сюжет при помощи слов, мимики, жестов. При разучивании потешек, прибауток, стихов дети учатся не только правильно произносить звуки, но и изображать движениея действующих лиц.

Сочинение сказок любимое занятие дошкольников: « Салат из сказок» (смешивание разных сказок); « Что будет, если…?» (сюжет задаёт воспитатель); «Изменение характера персонажей» (сказка на новый лад)…Чёткое проговаривание чистоговорок и скороговорок развивает звуковую культуру речи.Дети произносят чистоговорок , меняя силу голоса, т.е тихо, громче, громко; и меняя интонацию: удивлённо , вопросительно, испуганно).

Игры и упражнения на произношение шипящих звуков можно проводить после рассматривания картинок.Например, картинки «Еж и ежата» взрослый предполагает выполнить ряд заданий: четко произнести фразы со звуками» «ш» и «ж» («Ша-ша-ша-мы купаем малыша; шу-шу-шу – дам грибочек малышу; ши-ши-ши-где гуляют малыши ?» или жа-жа-жа- где грибы берут ежи?»)Такие упражнения помогают детям освоит интонацию вопроса и развивают у них чувство ритма.Вычленяя звук при четком произношении слова, фразы, ребёнок подводится к пониманию терминов « звук», « слово»

Таким образом, развитие речи в игровой форме деятельности даёт большой результат: наблюдается желание абсолютно всех детей в процессе, который активизирует мыслительную деятельность, обогащает словарный

запас детей, развивает умение наблюдать, выделять главное, конкретизировать информацию, сопоставлять предметы, признаки и явления, систематизировать накопленные знания.

А С.Макаренко писал: « У ребёнка есть страсть к игре, и её надо удовлетворять. Надо не только дать ему время поиграть, но надо пропитать этой игрой всю его жизнь.Вся его жизнь -это игра»

Литература:

1.Ушинский.К.Д. Избранные педагогические произведения.М.: Просвещение, 1968

2.Ушакова. О.С.Развитие связной речи / Фф фазПсихолого-педагогическин вопросы развития речи в детском саду.М.,1987

3.Бородин.А.М.Методика развития речи детей дошкольного возраста М,: Просвещение, 1984

4.Тихеева Е.И..Развитие речи детей.М,: Просвещение,1981

5.Микляева Н.В.Познавательное и речевое развитие дошкольников.М.2015.

6.Калинченко А.В «Развитие игровой деятельности «-М,Айрис Пресс 2012г

7.Михайленко. Н.Я, Короткова Н А «Игра с правилами в дошкольном возрасте «-Екатеринбург деловая книга 2011г

8.Атемаскина Ю.В.Современные педагогические технологии в ДОУучебно- методическое пособие Детство-Пресс, 2012.

СВЕТА НУРИЕВА

РАЗВИТИЕ РЕЧИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию речи дошкольников. Дошкольный возраст-это период активного усвоения ребёнком разговорного языка, становления всех сторон речи: фонетической, лексической и грамматической. В этом возрасте, когда ещё сформирована голосовая функция, особое внимание следует обращать на развитие двигательной и артикуляционной системы, занятия желательно строить в игровой форме. В работе затронута проблема развития речи детей посредством игровой деятельности. Это связано с тем, что игра способствует формированию новообразований ребёнка, его психических процессов, в том числе воображения. Причиной острой необходимости развития речи детей является потребность общения человека с окружающими его возраста. Актуальность работы заключается в том, что ранний возраст -это период наиболее интенсивного развития организма, период, когда у ребёнка происходит активное усвоение разговорного языка, что является одним из основных новообразований периода раннего детства. Полноценное владение родным языком является необходимым условием решения задач умственного,

эстетического и нравственного воспитания детей. В статье указывается необходимость правильного подхода к развитию речи дошкольников с использованием современных игровых технологий. Сушествует разные виды дидактических игры с предметами ((игрушками); настольно-печатные игры; словесные игры, а на практике все задачи речевого развития детей дошкольников можно реализовать на основе театрализованной игры. Автор статьи настоятельно подчеркивает, что формирование у детей грамматически правильной, лексически богатой и фонетически чистой речи одна из важнейших задач в общей системе воспитания и обучения ребёнка Рассмотрены компоненты игры, такие как сюжет, роль; предпочтения детей в выборе сюжета. Также рассмотрено влияние родителей на игру дошкольника.

В статье рассматриваются психологические основы развития связной речи у дошкольников. Раскрывается психологическая природа связной речи, проблемы её становления и развития, роль понимания речи в процессе общения, влияние наглядности на формирование специальных речевых навыков и умений

Ключевые слова: дошкольный период, развитие речи, компоненты игры,сюжетно- ролевая игра, этапы развития возраста

SVETA NURIYEVA

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA NITQIN INKIŞAFI

XÜLASƏ

Məqalə məktəbəqədər uşaqların nitqinin inkişafına həsr edilmişdir. Məktəbəqədər yaş dövrü danışıq dilinin aktiv mənimsənilməsi dövrü, nitqin bütün aspektlərinin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən inkişafı dövrüdür. Nitq funksiyalarinin formalaşdığı bu yaşda məşğələlərin oyun formasında keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu nəzərə alınaraq motor və artikylyar sistemin inkişafına xüsusi diqqət yetirmək tövsiyə olunur.

Məqalədə bilavasitə oyun fəaliyyəti vasitəsilə uşaqların nitqinin inkişafı problemlərinə toxunulur. Oyun uşaqların dünyagörüşünün , psixi proseslərinin, o cümlədən təxəyyülünün formalaşmasında əsas vasitələrdən biridir. Ətrafindakı həmyaşıdları ilə ünsiyyət yaratmaq tələbatı uşaqlarda sürətli nitqin yaranmasına səbəb olur.Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, erkən yaş orqanizmin ən intensiv inkişaf dövrü, danışıq dilinin aktiv şəkildə mənimsənildiyi dövrdür. Ana dilini tam mənimsəmək uşaqların əqli, estetik və əxlaqi tərbiyə problemlərinin həlli üçün zəruri şərtlərdən biridir. Məqalədə müasir oyun texnologiyalarından istifadə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafına düzgün yanaşmanın zəruriliyini göstərir.

Əşyalarla (oyuncaqlarla) didaktik oyunların müxtəlif növləri: masa üstü çap oyunları; söz oyunları va, praktikada isə nitqin inkişafı ilə bağlı bütün məsələləri səhnələşdirilmiş oyunlar əsasında həyata keçirmək olar.

nitqin yaranmasına səbəb ətrafdakılarla, öz yaşıdları ilə ünsiyyət yaratmaq tələbatının zəruriliyini göstərir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki erkən yaş orqanizmin ən intensiv inkişaf dövrü, danışıq dilinin aktiv şəkildə mənimsənildiyi dövrdür. Ana dilini tam mənimsəmək uşaqların əqli, estetik və əxlaqi tərbiyə problemlərinin həlli üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Məqalədə müasir oyun texnologiyalarından istifadə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafına düzgün yanaşmanın zəruriliyini göstərir.

Didaktik oyunların obyektlərlə (oyuncaqlarla) müxtəlif növ ləri var; masa üstü çap oyunları; söz oyunları, lakin praktikada nitqin inkişafı ilə bağlı bütün məsələləri teatr oyunlari əsasında həyata keçirmək olar.

Uşaqlarda nitqin qrammatik cəhətdən düzgün, leksik cəhətdən zəngin və fonetik cəhətdən aydın formalaşması ümumi tərbiyə və təhsil sistemində vacib məsələlərdən biridir. Usaq oyunlarına valideynlərin təsirinin əhəmiyyət kəsb edildiyi göstərilir. Məqalədə oyunun bütün növlərinə o cümlədən uşaqların önəm verdiyi süjetli oyunlar nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların ardıcıl nitqinin inkişafının psixoloji əsasları müzakirə olunur. Ardıcıl nitqin psixoloji təbiətini,onun formalaşması və inkişafı problemlərini, ünsiyyət prosesində nitqin dərk edilməsinin rolunu , əyani vasitələrin uşaqlarda bilik və bacarıqların formalaşmasına təsiri aşkar edilir.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, nitqin inkişafı,oyun komponentləri,süjetli rollu oyunlar, yaşın inkişaf mərhələləri

Sveta Nyriyeva

Cpeech development in preschool children

SUMMARY

The article is devoted to the development of cpeech in preschool children. Preschool age is a period of active learning of a spoken language, the formation of all aspects of speech: phonetic, lexical, and grammatical. Af this age, when the voice function is not yet formed, special attention chould be paid to the development of the respiratory and articulatory syshems, it iş desirable to build classes in a playful form.

The paper is devoted to the problem of tanguage development of shildren through play activities. The is due to the fact that play promoters the formation of child's mental processes, including imagination. The reason for the urgent need of language development of children is a human need to communicate.The paper reveals the value of the games and their role in the development of cpeech in young children.The relevance of the work ties in the fact that early age is a period of the most lntensive development of the child,the period when the child is in aktiv assimilation of the spoken language.During this age the establishment and

development off all aspects of speech: phonetic,lexical, grammatical are presented.The full possession of the native language is a prerequisite for solving the problems of intellectual, aesthetic and moral education of children.

the in articulatorye indcates the need for a correct approach to the development of cpeech of preschoolers using modern gaming technologies.There are different types of didactic games: games with objectc(toys); board-printed games ;word games and in practice, all the tasks of the speech development of preschool children can be realised on the basis of a theatrical game.The author of the article strongly emphasizes that the formation of grammatically correct, lexically rich and phonetically pure speech in children is one of the most important tasks in the general system of education and training of a child

İn this article the author considers psychological bases of development of coherent speech of preschool children. The psychological nature of coherent speech,a problem of its formation and development, a role of understanding speech in the course of dialogue, influence of presentation on formation of special speech skills and abilities are revealed.

Key words: preschool period,speech development, game components parents, roleplaying game, developmental stages of age

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.08.2022
Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Əminə Qədimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim
dadasov.ilham.69@bk.ru
Sumqayıt, 43-cü məhəllə

XX ƏSR AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRAŞLIĞINDA AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ POEZİYASININ ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan heykəltəraşlığında Azərbaycan poeziyasının təsirinin özünəməxsus şəkildə inkişafı haqda bəhs olunur. Məhz Azərbaycan poeziyası öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl əsərləri ilə daim heykəltəraşlarımız üçün ilham mənbəyi olaraq onların yaradıcılığında müxtəlif mövzularda əsərlərin yaradılmasına ruhlandıraraq böyük təkan verici qüvvə olmuşdur. XX əsr Azərbaycan poeziyasının incilərini bütün dünyada tanınmasında və məşhur olmasında tanınmış heykəltəraşlarımızın böyük əməyinin olmasına geniş yer verilir. XX əsrin əvvəllərində heykəltəraşların Azərbaycan poeziyasının dahilərinə həsr olunmuş yaratdıqları maraqlı sənət nümunələri, bədii obrazlar, dünya klassik incəsənətinin ən gözəl ənənələrindən bəhrələnmiş Azərbaycan heykəltəraşları haqda xüsusi oıaraq qeyd olunur. Azərbaycan və Şərq poeziyasının rolu müəyyən çətinliklərə baxmayaraq heykəltəraşlığın hər bir sahəsində öz əksini tapmışdır. 40-cı illərdən başlayaraq 60-cı illərədək Azərbaycan monumental heykəltəraşlığının inkişafı və peşəkar heykəltəraşların dolğun səmərəli fəaliyyəti göstərilir. Azərbaycan poeziyasının dahilərinə həsr olunmuş çox mükəmməl və bənzərsiz müxtlif janrlarda öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl heykəltəraşlıq nümunələri haqqda xüsusi olaraq qeyd edilir. Həmçinin XX əsrin axırlarında heykəltəraşlığın monumental janrında bir-birindən maraqlı axtarışlar aparan dəyərli sənətkarlarımızın yaratdıqları bir sıra qeyri adi bənzərsiz gözəl sənət əsərləri haqqda danışılır. XX yüzilliyin son mərhələsində heykəltəraşlıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasında Azərbaycan poeziyasının xüsusi rolu olaraq məqalədə özünü əks etdirir

Açar sözlər: Azərbaycan monumental heykəltəraşlığı, obrazlarda monumental formalar, heykəlin bədii təsviri, Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan heykəltəraşlığında özünəməxsus rolu.

Azərbaycan heykəltəraşlığı XX yüzillikdə milli bədii irsin zəngin qaynaqlarından, eləcə də dünya mədəniyyətinin ən son mütərəqqi ənənələrindən və novator nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə yüksək və özünəməxsus inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu mərhələdə mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, həmin dövrün olduqca

gərgin, mürəkkəb, dinamik siyasi və ictimai şəraitində formalaşıb boya-başa çatmış milli heykəltəraşlığımızda çox yüksək tərəqqi və intibah baş vermişdir.

O dövrdə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan heykəltəraşlığında böyük və danılmaz rolu vardır. İllər boyu təsviri incəsənət ustaları Azərbaycan və Şərq poeziyasına istinad edərək çox dəyərli və maraqlı əsərlər yaratmış və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermişlər. Bu poeziya öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl əsərləri ilə daim heykəltəraşlarımız üçün ilham mənbəyi olaraq onların yaradıcılığında müxtəlif mövzularda maraqlı və möhtəşəm əsərlərin yaradılmasına ruhlandıraraq böyük təkan verici qüvvə olmuşdur. Məhz bu qüvvə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan heykəltəraşlığı ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən bəhrələnməsinə, inkişaf etməsinə və müxtəlif xarakterli çox mükəmməl və bənzərsiz sənət əsərləri yaradılmasına böyük təsir etmişdir. Azərbaycan və Şərq poeziyasının incilərini bütün dünyada tanınmasında və məşhur olmasında heykəltəraşlığımızın da böyük və danılmaz əməyi olmuşdur. [4,104]

XX əsrin əvvəllərində təsviri sənətimizin başqa növlərində görünən yeniliklər heykəltəraşlığımızda da özünü müəyyən formada büruzə verməyə başlayır. Bu dövrdə professional milli heykəltəraşlığımızın əsas inkişafı 1930-1940-cı illərə təsadüf edir. Bu illər tanınmış heykəltəraşlarımız Mirəli Mirqasımov, Cəlal Qaryağdı, Fuad Əbdülrəhmanov, Tokay Məmmədov, Pyotr Sabsay, Ömər Eldarov kimi istedadlı heykəltəraşların adı ilə bağlı olmuşdur. Bu sənətkarlar Azərbaycan poeziyasına istinad edərək çox dəyərli və maraqlı əsərlər yaratmış və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermişlər. Əsasən bu dövrün heykəltəraşlıq sənətindən bəhs edərkən tanınmış heykəltəraşlar Cəlal Qaryağdı və Fuad Əbdülrəhmanovun əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Cəlal Qaryağdı və Fuad Əbdülrəhmanov Azərbaycan və dünya klassik incəsənətinin ən gözəl ənənələrindən bəhrələnmiş, müstəqil, sərbəst yaradıcılıq həyatına qədəm qoyduqları ilk günlərdən yaratdıqları heykəltəraşlıq əsərlərində realist sənət yolunu tutaraq irəliləmişlər. Bu ümumi yaradıcılıq yolunda da onların hər biri çox maraqlı üsluba və texnikaya malik olmuş, fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini öz yaradıcılıqlarında inkişaf etdirmişlər. Hələ otuzuncu illərdə Fuad Əbdülrəhmanov yaratdığı müxtəlif obrazlarda əsasən monumental formalara daha çox meyil göstərirdi. Yaratdığı obrazlardan Şərq poeziyasının banilərindən Əbdülqasım Firdovsinin Şahnamə poemasındakı surətlərdən biri "Ox atan gənc" fiquru buna gözəl nümunə ola bilər. Bu poemaya istinad olaraq xüsusi zövqlə yaradılan heykəltaraşlıq nümunəsi sənətkarın ilk monumental əsərlərindən biridir. Əsərdə heykəltaraş poemanın ruhuna uyğun, xarakterik, ritmik, közəl poetik obrazlı bir fiqur yaratmışdır. Vaxt keçdikcə Fuad Əbdülrəhmanovun istedadı, sənətkarlıq səviyyəsi daha da artır və yüksək şəkildə inkişaf edərək müxtəlif süjetli əsərlərin yaradılmasında özünü biruzə verir. Bu inkişaf prosesində onun Azərbaycan və Şərq poeziyasından bəhrələnərək istifadə edib yaratdığı dahi Nizami abidəsi xüsusi olaraq böyük maraq doğurur. Hələ 1940-cı illərdən dahi Nizaminin obrazı üzərində Fuad Əbdülrəhmanov müxtəlif yaradıcılıq

axtarışları aparır. O, Nizaminin vətəni Gəncə şəhəri üçün dahi şairin obrazını 1946-cı ildə mükəmməl şəkildə yaradır. Gəncə çayı kənarında elə həmin ildə ucaldılan dörd metrlik möhtəşəm tunc heykəl zəmanəmizədək Azərbaycan heykəltəraşlığının ən dəyərli yüksək nailiyyətlərindən biri olaraq sayılır. Gəncədə ucaldılan bu abidədən sonra Fuad Əbdülrəmanov Bakı şəhərində qoyulmuş dahi Nizami Gəncəvinin heykəli üzərində yaradıcılıq işləri aparır. 1949-cu ildə Bakıda Nizami meydanının mərkəzində ucaldılan (memarlar S. Dadaşov və M. Hüseynov) bu altı metrlik tunc abidə respublikamızda heykəltəraşlığın inkişafında irəliyə doğru addım sayılır. Bu heykəl öz dinamikası, plastikası, hazırlanma üsuluna, mükəmməl kompozisiya qurumuna, texnkasına, konstruktiv qurluşuna görə insanları hər zaman valeh edir, sənətkarın yüksək istedadından və işinə nə qədər məsuliyyətnən yanaşdığını xəbər verir.

O dövrün tanınmış və istedadlı heykəltaraşlarından biri də Cəlal Qaryağdı olmuşdur. Dövrünün tanınmış heykəltaraşlarından biri olmuş sənətkar öz yaradıcılığında Azərbaycan poeziyasından yaratdığı kompozisiyalarda özünəməxsus şəkildə istifadə edərək yüksək zövqlü heykəltaraşlıq əsərləri yaratmışdır. Belə əsərlərdən 1958-ci ildə sənətkar tərəfindən yaradılmış Azərbaycanın görkəmli satirik şairi M.Ə.Sabirin heykəlini (memarlar Ə.İsmayılov və Q. Əlizadə) qeyd etmək olar. Burada hər iki sahəninin dərin düşünülmüş, gözəl fərqli bir mükəmməl memarlıq ansamblı olduğunun bariz nümunəsi kimi göstərmək olar. Cəlal Qaryağdının yaradıcılığından danışarkən onun Nizami muzeyi üçün dahi Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının motivləri əsasında Fərhad dağı yarır qorelyefini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Cəlal Qaryağdı bu heykəltaraşlıq əsərində həm mənzərənin, həm də obrazların təsvirində müəyyən şərtiliyə yol verir. Dağların Fiqurların arxasında görünən miniatür üslubuna bənzər bir səpkidə verilməsi buna çox gözəl misal ola bilər. Ümumiyyətlə əsərdəki bu şərtilik əlamətləri heç də əsəri realizmdən uzaqlaşdırmır, əksinə, ayrı-ayrı formaların, detalların miniatür üslubunda zövqlə həll edilməsi qorelyefi Nizami poeziyasına dahada yaxınlaşdırır, onu poemanın ruhuna uyğun bir şəklə salır. [4,112]

Əsasən Azərbaycan monumental heykəltəraşlığının sonrakı inkişafı 1950-1960-cı illərə təsadüf edir. Monumental heykəltəraşlığımıza yeniliklər gətirən xüsusilə bir qrup istedadlı sənətkarlarımız bu illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Onların fəaliyyətində Azərbaycan və Şərq poeziyasına vurğunluq yaradıcılığlarının çiçəklənməsinə və çox maraqlı rəngarəng, zəngin poetik obrazların yaranmasına böyük təkan vermişdir. Bu sənətkarlardan M.Mirqasımov, T.Məmmədov, Ö.Eldarov, E.Hüseynova, E.Şamilov və başqalarını fəaliyyətini qeyd etmək olar. 1963-cü ildə Ömər Eldarovun Tokay Məmədovla birlikdə yaratdığı Akademik Milli Dram Teatrının binası qarşısında ucaldılan Azərbaycan poeziyasının dahilərindən Məhəmməd Füzuli abidəsi nəinki bu müəlliflərin, hətta Azərbaycan heykəltəraşlığının bu sahədə ən yüksək nailliyyətlərindən biri kimi sayıla bilər. Boz qranit kürsü üzərində ucalan altı metrlik möhtəşəm tunc heykəl yüksək zövqlə romantik əhval-ruhiyyə ilə aşılanmışdır.

Yüksək dinamika, mütənasiblik, plastik hissiyata, sərbəst formalarda və ahəngdar həcmlərdə işlənmiş bu ecazkar sənət əsərində ölməz dahi sənətkarın mənəvi zənginliyi, müdrikliyi, poeziyanın məna dərinliyi yüksək plastik səpkidə rəsm edilmişdir. Şərq aləmində məhəbbətin əbədi rəmzinə çevrilmiş "Leyli və Məcnun" təsvirlərinin kürsüdə verilməsi heykəlin bədii təsvirini qüvvətləndirən əsas mühüm əlamətlərdən biridir. Heykəltaraş Mirəli Mirqasımovunda bu illərdə yaradılmış maraqlı monumental heykəltəraşlıq sənətinin nümunələri sırasına Naxçıvandakı Cəlil Məmmədquluzadənin və görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının on bir metrlik bütöv qranit heykəlinidə aid edə bilərik". [2,63]

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarında da tanınmış heykəltaraşlar Azərbaycan və Şərq poeziyasına olan sevgini öz əsərlərində, yaranan müxtəlif süyetli kompozisiyalarda, təkrarsız fərqli obrazlarda özünü biruzə verirdi.

XX əsrin axırlarında heykəltəraşlığın monumental janrında müxtəlif yaradıcı axtarışlar aparan sənətkarlarımız da bu sahədə bədii xüsusiyyətlər kəsb edən bir sıra kompozisiya qurluşuna görə gözəl, bir-birindən fərqli, dəyərli, sənət əsərləri yaratmışlar. Belə sənətkarların sırasına tanınmış heykəltaraşlar F. Nəcəfovu, T. Məmmədovu, Ö. Eldarovu M. Mirqasımovu, A. Əsgərovu aid etmək olar. Onların yaratdıqları heykəltaraşlıq əsərləri kompozisiya qurluşuna, öz tərtibi və məzmun xüsusiyyətlərinə, ifadə tərzinin dəqiqliyinə, obrazların psixoloji həllinə və bədii texnika cəhətindən maraqlı heykəltaraşlıq əsəri olaraq diqqəti cəlb edir. Belə əsərlər sırasına T. Məmmədovun Nizami Gəncəvi, Xalq şairi Səməd Vurğun, Ö. Eldarovun ağacdan yonulmuş Şairə Natəvan portretlərini və müxtəlif süjetli orijinal kompozisiyalı heykəltəraşlıq nümunələrini göstərmək olar". [6,82]

Bütün bunlara baxmayaraq, milli zəminə, özünəməxsusluğa malik görkəmli sənət xadimlərinin təmsil etdiyi müasir heykəltəraşlıq məktəblərinin təşəkkülü XX yüzillikdə Azərbaycan təsviri sənətinin və estetik mədəniyyətinin ən önəmli nailiyyətlərindəndir.

Azərbaycan heykəltəraşlığında Azərbaycan və Şərq poeziyasının rolu müəyyən çətinliklərə baxmayaraq heykəltəraşlığın hər bir sahəsində qeyri adi formada öz əksini tapmışdır. Heykəltəraşlığda elə bir sahə yoxdur ki, Azərbaycan və Şərq poeziyası öz təsirini göstərməsin. Məhz bu təsirin nəticəsində heykəltəraşlığın növləri və janrları öz dinamikası ilə inkişaf etmiş və dəyərli yerini bütün sahələrdə tapmışdır. Azərbaycan heykəltəraşlığında Azərbaycan və Şərq poeziyasının hər şeydən əvvəl insan zəkasına böyük inam bəsləməklə, yeni humanist əxlaqi, insanın dünyavi səadətini hər şeydən yüksək tutaraq dövrün proqressiv ideyalarının yayılmasında böyük və danılmaz rolu olmuşdur. Azərbaycan heykəltəraşlıq sənəti müasir dünya bədii mədəniyyətinin nailiyyətlərinə qovuşmaq sahəsində uğurlu addımlarla irəliləyərək çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər daim Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişafına öz təsirini göstərmiş və inkişaf prosesinə müəyyən qədər öz töhfəsini vermişdir.

Beləliklə Azərbaycan heykəltəraşlığında Azərbaycan və Şərq poeziyasının təsiri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və bu sənət növündə öz aktuallığını daim saxlamışdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan və Şərq poeziyasının Azərbaycan heykəltəraşlığındakı rolunun özünə məxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan heykəltəraşlığına təsiri göstərilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Mövzudan ali məktəblərdə təsviri incəsənət ilə bağlı mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Ağayeva C. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: “Ayna Mətbuat Evi”, 2004, 164 s.
2.Həsənzadə C, Hacınski E.İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir.Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 1999, 133 s
3.Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı:Uşaq və gənclər, 1961,166 s
4.Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı:”Şərq-Qərb”, 2007,197 s.
5..Əfəndi R.. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı: “Çaşıoğlu”, 1999,144.s
6.Əfəndiyev.r Azərbaycan xalq sənəti. Bakı:İşıq.1984.22.s
7.Zəkiyev İ.S. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. B., Azərb. Ensiklopediyası N P.B, 2000, 188 s.

Dadashov Ilham Minajat

THE ROLE OF AZERBAIJAN AND EASTERN POETRY IN XX CENTURY AZERBAIJANI SCULPTURE

Summary

The article discusses the unique development of the influence of Azerbaijani poetry in Azerbaijani sculpture. It is Azerbaijani poetry, with its diversity and incomparable, beautiful works, that has always been a source of inspiration for our sculptors, inspiring them to create works on various topics.The great contribution of our famous sculptors to the recognition and popularity of the pearls of XX century Azerbaijani poetry all over the world is given a wide place.

The interesting works of art created by sculptors dedicated to the geniuses of Azerbaijani poetry in the early twentieth century, artistic images, Azerbaijani sculptors who benefited from the most beautiful traditions of world classical art are especially noted.The role of Azerbaijani and Oriental poetry is reflected in every field of sculpture, despite certain difficulties. The development of monumental

sculpture in Azerbaijan from the 1940s to the 1960s and the full and effective work of professional sculptors are shown.

Dedicated to the geniuses of Azerbaijani poetry, the most perfect and unique genres are especially noted for their diversity and unparalleled, beautiful sculptural examples. It also tells about a number of unusually beautiful works of art created by our valuable artists in the late twentieth century, who are conducting interesting searches in the monumental genre of sculpture. The article reflects the special role of Azerbaijani poetry in the development of the art of sculpture in the last stage of the twentieth century.

Keywords: Azerbaijan monumental sculpture, monumental forms in images, artistic description of the statue, the unique role of Azerbaijani and Oriental poetry in Azerbaijani sculpture.

Дадашов Ильхам Минаджат оглы

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВОСТОЧНАЯ ПОЭЗИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СКУЛЬПТУРЕ XX ВЕКА

Резюме

В статье рассматривается уникальное проявление влияния азербайджанской поэзии на азербайджанскую скульптуру. Именно азербайджанская поэзия с ее разнообразием и несравненными красивыми произведениями всегда была источником вдохновения для наших скульпторов, вдохновляя их на создание произведений на самые разные темы. Большое место отводится огромному вкладу наших известных скульпторов в признание и популярность жемчужин азербайджанской поэзии XX века во всем мире. Особо отмечены интересные произведения искусства, созданные скульпторами, посвященные гениям азербайджанской поэзии начала XX века, художественные образы, азербайджанские скульпторы, унаследовавшие красивейшие традиции мирового классического искусства. Роль азербайджанской и восточной поэзии, несмотря на определенные трудности, отражается во всех областях скульптуры.

Показано развитие монументальной скульптуры в Азербайджане с 1940-х по 1960-е годы, а также полноценная и эффективная работа профессиональных скульпторов. Посвященные гениям азербайджанской поэзии самые совершенные и уникальные жанры особенно известны своим разнообразием и бесподобными, красивыми скульптурными образцами. Также рассказывается о ряде необычайно красивых произведений искусства, созданных нашими ценными художниками в конце XX века, которые ведут интересные поиски в монументальном жанре скульптуры. В статье отражена

особая роль азербайджанской поэзии в развитии скульптурного искусства последнего этапа XX века.

Ключевые слова: азербайджанская монументальная скульптура, монументальные формы в изображениях, художественное описание статуи, уникальная роль азербайджанской и восточной поэзии в азербайджанской скульптуре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2022
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cümənov Dəyanət tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏSƏNOVA ŞAHANƏ ƏLİYƏNNAĞI QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU,
Filologiya fakultəsi,Ədəbiyyat kafedrasının müəllimi
m.shahana1982@mail.ru,Əlaqə nömrəsi 0507720406

TÜRK DÜNYASINDA BIRLIK FIKRININ ATASI İSMAYIL QASPIRALI

Xülasə

Türk dünyasında adı və idealları ilə tanınan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də İ. Qaspiralidir. İ. Qaspirali Türk dünyasına xidmət etmiş, ona yol göstərmiş bu dünyayla Türkiyə arasında körpü olmuş böyük şəxsiyyətlərdəndir. Qaspirali Köprülüzadə Mehmet Fuadın ifadəsiylə desək "Bütün həyatını Türkün yüksəlməsinə sərf edən bu fikir insanıdır". Səmim bir türk milliyətçisi olan qaspirali əsl bir fikir adamı olmaqla yanaşı həm də dəyərli bir müəllimidir. Qaspirali fikirləri ilə tanınan bir şəxsiyyətdir. O "Türkçülük" və "Turançılıq" ideyasının ən mərkəzi simalarından biri olmuşdur. Ona görə İsmayıl bəy Qaspiralinin bütün dünya Türkləri özününkü saymışdır. Ümumiyyətlə "Türkçülük" və xüsusilə "Turançılığ"ın bütün Türk qüvvələrinin içinə olan böyük bir cərəyan halına gəlməsinədə çar Rusiyasındakı türk ziyalılarının böyük xidməti olmuşdur. İsmayıl bəy Qaspiralinin "Dildə fikirdə, işdə birlik" prinsipi bütün "Türkçülük" məfkurəsinin dil, ədəbiyyat, sosiologiya və hətta ideoloji siyasi sahədə özünə qədərki bütün məsələləri özündə birləşdirmiş, özündən sonrakı bütün Türkçülərə öz təsirini göstərmişdi. İsmayıl bəyə qədər bu fundamental fikri nə Osmanlı, nə Qafqaz, nə də Qazan Türkçülərinin heç biri bu qədər açıqlıqla, əzm və israrla istər nəzəri və istərsə də praktik cəhətdən davamlı şəkildə həyata tətbiq edə bilməmişlər. İ.Qaspirali həmişəyaşar ideyaları və fədakar fəaliyyəti ilə adını türk tarixinə ədəbi həkk etdirmişdir.

Təsadüfi deyil ki, türk ideoloqlarından Ziya Gökalp M.F. Axundzadəni və İ. Qaspiralini Rusiyada yetişən iki böyük türkçü kimi qələmə vermişdir. Milli ideoloqlarımızdan Əhməd bəy Ağaoğlu "İsmayıl bəy Qasprinski" məqaləsində yazırdı ki, o həmişə türk millətinin ürəyində diri və canlı bir şəxs olaraq qalacaqdır. "O, daima canlı, daima diridir və mən onu indi görürəm, onun üçün bu sətirləri yazarkən söhbət edirəm! Dünyada Türk və Türkçülük qaldıqca İsmayıl bəy də bərhəyatdır, yəni İsmayıl bəy indi də yaşayır, yetişdirmiş olduğu yüzlərcə şagirdlərində, tərbiyə etmiş olduğu minlərcə ruhlarda yaşayır".

Açar sözlər: dil, fikir, türkçülük, turançılıq, milliyətçi, ədəbiyyat

İsmayıl bəyin atası Mustafa ağa, 1810-cu ildə Kırımın Qaspıra və yaxud (Qaspra) kəndində doğulmuşdur. Mustafa ağanın ilk həyat yoldaşı öldüyündən 1849-cu ildə Kırımın tanınmış ailələrindən Kaytazoğullarından İlyas Mirzənin qızı Fatma xanımla evlənir. Mustafa ağa ilə Fatma xanımın evliliyindən Murad (kiçik yaşlarında ölür) və İsmayıl adında iki oğlu, Səlimə Pəmbə, Həlimə, Əsma və Zeynəb adlarında dörd qızı dünyaya gəlir.

İsmayıl bəy 20 mart 1851-ci ildə Avcı kəndində dünyaya göz açmışdır. Fatma xanımın Avcı kənddəki torpaqları rus qanunlarına görə 10 ilə qədər istifadə edilmədiyinə görə ailənin əlindən çıxır. Torpaqlar üzərindəki bütün hüquqlarını iitirən Mustafa ağa, 1855-ci ildə Sivastapol savaşı sırasında ailəsiylə birlikdə Baxçasarayda yerləşir. İsmayıl bəy ilk təhsilini Baxçasayarda Hacı İsmayıl adlı birindən alır. Çox güman ki, 10 yaşına qədər təhsilini Zincirli Mədrəsəsində almışdır. İsmayıl 10 yaşına çatanda Ağməciddəki əsgəri kollecə göndərilir. Orada 2 il oxuduqdan sonra Varoney şəhərindəki əsgəri litseyə və nəhayət Moskva əsgəri litseyinə göndərildi. Moskvada yaşadığı mühit onda milliyyətçilik duyğularının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

İsmayıl bəy, əsgəri litseydə oxuyarkən 1867-ci ildə Qiritdə Rum üsyanı başalyır. Bu zaman müsəlmanların vəziyyəti çox pis idi.

Moskva əsgəri litseyində və Katkof ailəsi mühitində Türklərin və müsəlmanların daimi təhqir edildiyini, Qiritdəki Rum üsyançıların isə alqışlandığını görən İsmayıl bəy, əsgəri litseyində tanış olduğu əslən Litvanya tatarlarından olan Mustafa Mirzə Davidoviçlə birlikdə, onlarla litseydən qaçıb, Rusiyadan ayrılmağı, İstanbulda könüllü əsgər olaraq orduya yazılıb, Qiritdəki düşmənlərə qarşı Türk tərəfində xidmət etməyi qərarlaşdırmışdılar. Lakin onlar Odessaya qədər qaça bilmişdilər. Buradan İstanbula getmək üzrə olan gəmiyə minən zaman pasportları olmadığından ələ keçdilər və bu səbəbdən Baxçasaraya göndərildilər. (3,14-15) Beləcə İsmayıl bəyin Moskvadakı təhsil həyatı bitdi.

Qaspirali Baxçasarayda 17 yaşında ikən Zincirli Mədrəsədə məcburi olaraq, ayda 400 rubl maaş almaqla rus dili müəllimi təyin edildi. (18, s4-7). Bir il müəllim işlədiyi dövrdə, Bağçasarayın polis müdiri olan Qaspirali Sostofun zəngin ailə kitabxanasında içərisində oxunması qadağan olunmuş bəzi sosyalist yazıçıların əsərləri də olmaqla rusca kitabları, qəzetləri oxuyaraq özünü təkminləşdirdi.

1869-cu ildə İsmayıl bəy Yaltada Dərəköy məktəbinə müəllim təyin edildi və bu dövrdə maarif müdirindən tərifnamələrlə təltif olundu. 2 il sonra yenə Baxçasaraya gəlib mədrəsədə yenidən rusca dil dərsləri verməyə başladı. İsmayıl bəy Qasiprol Zincirli mədrəsəsində müəllimlik etdiyi dövrdə hüququ olmadığı halda şagirdlərə türkcəni öyrətməyi, keçmiş öyrətmə metodlarını mədrəsə müdirinin sərt tənqidi ilə rastlaşdı. Hətta İsmayıl bəy ölümlə hədələndiyinə görə mədrəsədən ayrılmaq məcburiyyətində qaldı. (2, s.16,17)

İsmayıl bəy millətinə xidmət üçün Osmanlı ordusuna hərbiçi olaraq girməyi bir ideal halına gətirmişdi. İsmayıl İstanbulu tanıyan Kırımlılardan və bu şəhərdəki

qohumlarından öyrənmişdiki bunun üçün fransız dilini bilmək çox vacibdir. Beləliklə təhsilini tamamlamaq və hərbi məktəbdə gərəkli yer tutmaq üçün fransızcanı yaxşı öyrənmək məqsədilə 1871-ci ildə Viyana, Münhin və Stutgart üzərindən Parisə gedir. Yol dostu bir yahudi idi. Parisə gediş tarixi bir çox mənbələrdə 1872-ci il göstərilsədə özü Ramaznül-Mübarək və Terraki Ypon (Tərcüman, 1895 sayı 7) adlı yazısında "Hatıra gəldi (...) 1871 senesi zamanı tahsilim idi. Parisdə bulunuyordum. Misir kübar evladendan bir-iki müsəlman ilə beş-on Yapon talebesi ilə gürüşmüşidim" şəklində məlumat verir. Nitekin Edige Kırımal da "İsmayıl bəy" adlı yazısında İsmayıl bəy 1871-1874-cü illərini öyrənimin tamamladığı, Fransız dilini öyrəndiyini və eyni zamanda Batı, avropa və Osman kültürləri haqqında da bilgi edindigi İstanbulda və Parisdə keçirmişdir" deyor. (5, s.60-64).

İsmayıl bəyin Parisdə təhsil almağı ilə bağlı məlumat və sənəd yoxdur. Lakin "Firəngistan məktubları", "Darürrahat müsəlmanları" əsərlərində, "Avropadakı səyahəti və müşahidələrinin təsiri görülür".

Aleksandre A. Bennigsen isə qaynaq göstərmədən onun 1871-ci ildə Kırımdan ayrıldığını, Parisdə Fransız liberalları və sosialistləri ilə münasibət qurduğunu və sosializm məsələsi haqqlnda əsər verən ilk siyasətçi müsəlman yazıçılarından biri olduğunu bildirir". (21, s 9-10).

1874-cü ilə qədər İsmayıl bəy Parisdə yaşadı. Burada yazıçı əslən tatar olan rus yazıçılarından Turgenovun bədii yaradıcılığı ilə tanış oldu. Fransız dilini yaxşı öyrənəndən sonra reklam və elan işlərində tərcüməçilik edərək dolanmağa çalışdı. 1874-cü ildə İsmayıl bəy İstanbula gəlir. Daha əvvəl bu şəhərə köç edib yerləşən və Cərideiyi Əsgəriyədə mürtəcim olaraq işləyən əmisi Xəlil Əfəndinin yanında qalır. (7, s.716-731)

İsmayıl bəyin qəzetçilik, yazıçılıq fəaliyyəti İstanbul şəhəri ilə bağlıdır. İsmayıl bəy bu şəhərdə yaşayarkən Moskva və Peterburqdakı bəzi rus qəzetlərinə İstanbul və Osmanlı həyatı haqqında "dolğun rənglərlə bəzəkli, yazı xəyali məktublar" yazır. L.Klimoviç isə mənbə göstərmədən İsmayıl bəyin daha Parisdəykən rus qəzetləri üçün mühabirlik etdiyini və Fransadan, Cezagir, Tunus,Misir və Yunanıstan üzərindən Krıma döndüyünü bildirir.(20, s. 5).

1875-ci ilin qışında Krıma qayıdan Qaspiralı Fransa və Türkiyədə etdiyi müşahidələrin nəticəsində Kırım türklərinin sosial həyatını yaxından incələdi, kədləri gəzdi, xalqın arasına qarışdı, onların problemlərini, dini və iqtisadi həyatını Ruslarla əlaqələrini daha yaxşl qavradı. 1875-ci ildə "Yalta İslam məktəb"ində rus dili müəllimi işlədiyi dövrdə evlənir. Bu evlilikdən İsmayıl bəyin Xədicə adlı bir qızı olur. Qızı Şəfiqə xanımın dediyinə görə atasının bu evliliyi cəmi 2 il çəkir. İsmayıl bəy 1878-ci ildə Baxçasarayda bələdiyyə sədrinin müavini seçilir. Bir il sonra bələdiyyə sədri olur və bu vəzifəni1882-ci ilə qədər davam etdirir. İsmayıl bəy 1880-cı ilin axırlarında Litvaniya tatarları arasına bir səyahətə çıxır. Ona bu səyahətdə əsgəri litseydə oxuduğu vaxtdan tanıdığı Litvanyalı Mustafa Mirzə Davidoviç bələdçilik etmişdir. Bu səyahət zamanı Litvaniyada yaşayan tatarların

elmli olmaları, cəmiyyət içində qadınlara dəyər verilməsi İsmayıl bəyin diqqətini çəkmişdir. Litvaniya tatarlarının din anlayışı, sosial həyatı, qadınların yaxşl təhsil almaları İsmayıl bəyi çox təsirləndirmişdir ki, məhz bu səbəbdən orada evlənmək istəmişdir. Qaspiralı 1881-ci ildə Peterburqa getmiş, burada müxtəlif işlərlə məşgul olan Qasımhanlı Tatarlarla görüşmüş və bu görüşməsini "Qasımhan İslamları" adlı yazısında göstərmişdir. (13)

1881-1882-ci illərdə Qazanlı, zəngin sənayeçi və məşhur tanınan bir ailə olan Akçurinlərdən İsfəndiyar bəyin qızı Zöhrə xanım dayısıyla birlikdə Krıma, Yaltaya bir-iki aylıq tətil üçün gəlir. Burada İsmayıl bəy və Zöhrə xanım tanış olurlar və bir-birlərini bəyənirlər. Gənclər bir müddət gizli məktublaşır və görüşürlər. Nəhayət evlənməyə qərar verirlər. İsfəndiyar bəy əvvəlcə gənclərin evlənməyimə razılıq vermir. İsfəndiyar bəy biləndəki onlar gizlincə nigaha giriblər çarəsiz onlara toy edir. Bir müddət gənc evlilər Kazanda qaldıqdan sonra Krıma qayıdırlar. Bu evlilk səbəbi ilə İsmayıl bəy, Yusuf Akçura ilə də qohum olmuşdu. Yusuf Akçuranın atası Həsən, İsmayıl bəyin xanımı Zöhrə xanımın qardaşı idi. Bu qohumluq Yusuf Akçuranın kiçik yaşlarından etibarən İsmayıl bəyin çalışmalarını zamanında tanımasına və müşahidə etməsinə imkan vermişdi. Bu münasibətlər gələcəkdə Rusiya türklərinin-müsəlmanlarının siyasi, mədəni hüquqların əldə edilməsində birlikdə çalışmaları ilə də davam etmişdir.

Yusuf Akçura İsmayıl bəyi ustadı olaraq qəbul edirdi. Y. Akçura İsmayıl bəyin ölümündən sonra yazdığı bir yazısını "Müəllimə dair" adlandırması, Qaspiralini bütün türk millətinin "müəllimi" olaraq qiymətləndirməsi təsadüfi deyildi.

İsmayıl bəy anlayırdı ki, qəzet çıxarmaq gələcəkdə çıxarmaq istədiyi yeni məktəblərdə dərs kitablarının nəşr olunması üçün ona ilk növbədə mətbəə lazımdır. Görəcəyi işləri təqdir edən və hər işində ona köməyi olan xanımı Zöhrə xanım, Kırımın soylu və zəngin bəylərindən birinin qızı olan anası Fatma xanım İsmayıl bəyin mətbəə qura bilməsi üçün bəzi əşyalarının, sandıqçadakı bəzi cehiz və ipəklərin satılmasına icazə verir. Anasının və həyat yoldaşının bir çox zinnət əşyası satılır və rehinə veriləcək pul təmin edilir. (12,səh 17-18).

Yaxşı təhsil görmüş, rus dilini bilən Zöhrəxanım, sadəcə mətbəə qurub qəzet nəşr edilməsi zamanı deyil, daha sonrakı bütün fəaliyyətlərində ziyalı bir türk qadını olaraq İsmayıl bəyə böyük dəstək olmuşdur.(9,s173-176)

Tərcümanın ilk illərində İsmayıl bəyin ərazisi ilə xəbərləşməsi, mətbəə və Tərcümanın idarəsi, qəzet vı kitabların postalanması və bunlarla bağlı müxtəlif yazışmalarda, hesab üzərində Zöhrə xanım həmişə həyat yoldaşının yanında olmuş, onun yükünü paylaşmışdır. Onların evlilikləri 20 il davam edir. Zöhrə xanım 41 yaşında ikən 13 aprel 1903-cü ildə vəfat edir. Baxçasarayda Mengli Giraj Hanın türbəsi qarşısında dəfn edilir. İsmayıl bəy həyat yoldaşının vəfatından bir neçə il sonra Zöhrə xanımın bacısı Zürşit xanımla evlənir. Təssüfki bu evliliyi uzun olmur.

İki il sonra Hurşit xanım da vəfat edir. Bu evlilikdən sonra İsmayıl bər bir daha evlənmir.

Zöhrə xanımdan İsmayıl bəyin 8 uşağı olmuşdur. Rifat, Şəfiqə, Bəhiyə, Leyla, Danyal, Nigar, Mansur və Heydər. Leyla kiçik yaşlarında vəfat edir. İsmayıl bəyin böyük oğlu Rifat, 1914-cü ildən sonra Tərcüman qəzeti və mətbəə işləri ilə maraqlanır. Rifət 1924-cü ildə Kırımda vəfat edir. Şəfiqə, Nigar, Mənsur və Heydər bəy isə rus işgalından sonra Türkiyəyə köç edirlər. Şəfiqə xanım Kırımdaykən Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk naziri olan Yusifbəyli ilə evlənmişdir. Kırım milli hərəkatında başlıca rol oynayan Şəfiqə Qaspiralı 31 avqust 1975-ci ildə istanbulda vəfat edir.

İsmayıl bəyin qəzetçilik işləri ilə yanaşı bəzi ticarət işləri ilə də məşğul olduğu məlumdur. 6 avqust (19avqust) 1914-cü il tarixli qəzetdə "Tərcüman şirkəti" adlı xəbərdə xüsusilə petrol axtarışları üçün "İsmayıl Mirzə Qasprinski və oğlu şirkəti" qurulduğu və bu şirkətin iki yüzə yaxın ortağının olduğu, müharibə səbəbi ilə şirkətin fəaliyyətə keçmədiyi, bir iki ay sonra şirkətin işləyəcəyi xəbəri bildirilir. İsmayıl bəy işləri səbəbindən bir çox yerlərə səyahət etmişdir. O fikirlərini əsərlərini yaymaq, Tərcümanı tanıtdırmaq, Türk və İslam dünyasını bir çox yerlərini öz gözləri ilə görüb, müşahidə etdikləri əsasında fikir sahibi olmaq, müasir fikirli, ziyalı insanlarla tanış olub öz xalqına xidmət etmək üçün bu insanlarla iş qurmaq səbəbi ilə bir çox yerlərə səyahət etmişdir. Qasipiranın səyahətləri haqqında Tərcümanda məlumat verilirdi. Qaspirali Tonğuc və Şəfəq kimi nəşriyyatını tanıtmaq və nəşr etdirəcək olduğu qəzetə oxuyucu təmin etmək üçün 1882-ci ildə Makarya Panayırında iştirak etdikdən sonra getdiyi Qazan şəhərində bir "ədəbi gecə" təşkil edir. Amma bu məclisə cəmi 3 kişi gəlir. İsmayıl bəy bu təşəbbüsünü Camaləddin Vəlidova yazdığı tərcümeyi halında məlumat verir. Ədəbiyyat gecəsindəki kimi "kiçik" uğursuzluqlar İsmayıl bəyi həvəsdən salmır və yolundan döndərə bilmir. İsmayıl bəydə başlasığı işi sonuna qədər davam etdirmə qərarı və özünə inam duyğusu var idi.

İsmayıl bəy 1885-ci ildə yenidən İstanbula gedir. O, burada olarkən osmanlı siyasətində, Avropalıların çox fəal olması ilə bəzi dövlət adamlarının da ingilis, fransız tərəfli münasibətlərdən narazı qalmışdır. İstanbulda artıq alman münasibətiylə bir siyasətin olduğunu bildirmişdir. Qaspirali İstanbulda olarkən Əhməd Midhat Əfəndi, Ebuzziya Tevfik, Şemsettin Sami ilə yaxın münasibət qura bilmişdir. 1885-ci ilin iyul ayında Tərcüman mətbəəsində səbəbi bilinməyən bir yanğına görə Qaspiralı Tərcümanın nəşrini dayandırmaq məcburiyyətində qalır. (6)

İsmayıl bəy səyahətlərində yeni fikirli insanlarla görüşə bilmək üçün müxfəlif iclaslar təşkil edər, əhalinin problemləri haqqında fikirlərini söyləyər və qarşısındakı ziyalı insanların da bu problemlər haqqında fikirlərini öyrənməyə çalışardı. İsmayıl bəy daim xalqın arasında olmuş, onların istək və düşüncələrini çox yaxşı qavramış, nəbzini tuta bilmişdir. Qaspirali hər il ticarət üçün Nijni Novqoroda gedərmiş. Bu

haqda İsmayıl bəy özü məlumat vermişdir. Özünün bildirdiyinə görə hər il iki min məbləğində tüccar alış veriş üçün oraya gedərmiş (8).

Qaspirali bildiridi ki o, Makarya bazarına getdiyi zaman xalq, tüccar və din adamları ilə görüşmüş, burada müasir fikirli insanlarla fikir mübadiləsi də edə bilmiş və şəxsi təşəbbüslərindən həmin insanlara məlumat verə bilmişdir. Həmçinin əsərlərini tanıtmaq üçün bu səyahətlərin böyük rolu olmuşdur. Bəzəndə İsmayıl bəy Kırıma gələn əhəmiyyətli şəxslərlə də burada görüşmək imkanı əldə edirdi.

Həmin illərdə Rusiyanın bəzi saray və hökumət məmurları, tüccarlar, sənətçilər və s. yaz tətilini keçirmək üçün Kırıma gəlirdilər.

İsmayıl bəy bəzi yaz tətillərini dəniz kənarında keçirirdi. Saray mənsuplarının, bəzi dövlət adamlarının Krım ətrafındakı səyahətləri və ya rəsmi gəzintiləri Tərcümanda geniş bir şəkildə yer almışdır. Bəzi toplantılara İsmayıl bəy də Krımın qabaqcıl bir şəxsiyyəti, ziyalısı kimi dəvət olunurdu. Hətta çox vaxt belə dəvətlərə o xanımı ilə təşrif buyurduğuna dair Tərcümanda xəbərlər vardır. Tərcümanın oxuyucusu Buxara xanı Əbdülıhəd ilə də ilk dəfə Krımda görüşmüşdür. 1893-cü ildə Türküstan səyahətinə getməsində bu tanışlığın böyük rolu olmuşdur. Həmçinin Tərcümanda fürsət düşdükcə əsərləri haqqında məlumatlar verdiyi məşhur türkoloq Roflofun Krıma gəlib mətn tərtubatı ilə məşğul olduğunu"Muallim Radlof" adlı yazısında göstərir. (14).

Qaspirali 2 may 1896-cı il tarixində Moskvada ll Nikolayın tac qoyma mərasimində iştirak edir. Bu haqda təəssüratlarını Tərcüman qəzetinin 18, 19, 21-ci nömrələrində yazır.

İsmayıl bəy 1902-ci ildə tanınmış din xadimi Əbdürrəşid İbrahim ilə də Krımda görüşmə imkanı əldə edir. Əbdürrəşid Krımda qaldığı bir neçə gün ərzində İsmayıl bəylə xalqla görüşür. Bir çox ziyafətlərə dəvət edilir. 6 iyul 1902-ci il tarixli Tərcümanda "Baxçasayar xəbərlər"i adı ilə İsmayıl bəyin bacısı Pənbə xanımın müəllimlik etdiyi üsul cədiz qız məktəbinin imtahanlarından, məktəbi bitirən qızlardan bəhs edilir. Qəzetdə bu məlumatdan sonra Əbdürrəşid Əfəndi başlığı altında kiçik bir yazı nəşr edilmişdir. Əbdürrəşid İbrahim Baxçasarayda olmasından istifadə edərək bu məktəbi ziyarət etmişdir. Bu məktəbdəki təhsil Ə. İbrahimin marağına səbəb olmuşdur. Onuda qeyd edək ki, Əbdürrəşid İbrahim kimi bir ziyalı çox güman ki, Baxçasaraya gəlmə səbəbi tək səyahət ola bilməzdi. O bu səyahət zamanı dəfələrlə İ. Qaspirali ilə görüşmüşdür. Amma Qaspirali bu mövzuda qəti məlumat verməmişdir.

İsmayıl bəyin Qafqaz, Türküstan xüsusi ilə Azərbaycan və Türkiyəyə marağı böyük idi.

Qafqazda münasibət qurduğu ilk şəxsiyyətlər içərisində Qori müəllimlər seminariyasının müəllimlərindən Səfərli bəy Vəlibəyov, pedaqoq və yazıçı Sultan Məcid Qənizadəni göstərə bilərik. 1893-cü ildə Türküstan səyahətində bu şəxslərlə görüşməsindən söz açır və Azərbaycan haqqında qısa amma vacib təəssüratını "Baxçasaraydan Daşkəndə səyahət" adlı silsilə məqalələrində göstərmişdir. Bu

səyahətində S.M.Qənizadə İ.Qasprali ilə birlikdə Türküstana getmiş və Səmərqənddə açdığı üsuli-cədit məktəbində qısa bir zaman müəllimlikdə etmişdir. İsmayıl bəyin Azərbaycanlı ziyalılarından "Əkinçi" qəzetinin müəllifi Həsənbəy Zərdabi və Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını qoruması ilə məşhur Əli Mərdan Topçubaşlı, Hüseynzadə Əli və Əhməd Əlioğlu ilə də yaxın münasibətlərinin olduğu barədə məlumatlar bilinməkdədir.

1901-ci ildə Qafqaza səyahəti zamanı Qaspirali Batum, Axışa, Tiflis və Şəkini gəzir. Bu yerlər haqqında təsüratlarını 23 dekabr 1901-ci il tarixli Tərcümanda "Zaqafqaziya boyu" adlı yazısında göstərmişdir.

1903-cü ildə Tiflisdə Şərqi rus qəzetinin müxbiri M. Şahtaxtlı ilə İsmayıl bəy arasında əlifba məsələsi ilə bağlı kəskin bir mübarizə yaşanır. Bu müzakirə bir müddət davam edir. İsmayıl bəy Şaxtaxtlının əlifba tərtibatında sait əvəzinə ərəb rəqəmlərinin işlətməsini və eyni zamanda Şərqi rusda latın əlifbasına tərəf münasibət sərgiləyən İranın Tiflisdəki konsulu Azərbaycanlı Məhəmməd Rza xanı tənqid edir. Mübahisə davam edərkən M. Şaxtaxtlı, Tərcüman sahibinin onu və Şərqi-rusu qısqandığını, Tərcüman quldurlara Karvan olduğunu söyləyir və s. Beləcə iş şəxsi məsələyə çönür. İsmayıl bəy Şahtaxtlını hərəkətləri səbəbi ilə məhkəməyə verir və nəticədə Qaspirali məhkəməni qazanır. Daha sonra Şahtaxtlı Qaspiraliyə üzr məktubu yazır. Və bunulada məsələ bağlanır. Bu müzakirə bir daha sübut edir ki, Qaspirali dövrü üçün çox nüfuzlu bir şəxsiyyət imiş. Bütün bu ziddiyyətlərin nəticəsində Şərqi-rusun etibarı zədələnir və qəzetin nəşri dayanır. 1908-ci ildə Türkiyədə II Məşrutiyətin elan edilməsi İsmayıl bəyin Türkiyə ilə bağlarını daha da gücləndirir. Qaspirali bunula bağlı yazılarda yazmağa başlayır. Hətta Tərcümanın II Məşrutiyətin elan edildiyini bildirən sayında hürriyət qəhrəmanlarının şəkillərini birinci səhifədə nəşr etdirmişdir.

Qaspirali müxtəlif tarixlərdə Türkiyəyə gələrək İttihat və Tərəqqinin görkəmli şəxsləri ilə görüşür. 1911-ci ildə İsmayıl Qaspirali ilə Azərbaycanlı Əli bəy İttihat və Tərəqqi cəmiyyətinə üzv seçilirlər. (10, s. 126)

1911-ci ildə Yusif Akçuranın İstanbulda nəşr etdirdiyi Tur yurdunda, Sıratı Müstəqimdə və illərlə nəşr edilən bəzi qəzet və jurnallarda həm İsmayıl bəyin yazıları, həm də Dünya müsəlmanları konqresi kimi təşəbbüsləri haqqında Tərcümana istinad edilərək müxtəlif yazılar və xəbərlər dərc edilir. Qaspiralinin Türkiyədə əlaqədə olduğu şəxslər arasında Hüseynzadə Əli Turan və Rza Tevik də var idi. İsmayıl Qaspiralinin Hüseynzadə Əli Turanla münasibətlərinin tam olaraq nə zamn başladığını bilməsək də 1905-ci ildən sonra Bakıda “Həyat” qəzetinin nəşr edilməsi ilə bu münasibətin gücləndiyini və həmin il Peterburqda Rusiya müsəlmanlarının konqresinin təşkilati işlərində birlikdə işlədikləri məlumdur. (4, s.31)

1905-ci ildə Rusiyada, 1908-ci ildə türkiyədə Məşturiyətin elanı, hər iki ölkədə milliyyət müzakirələrinin su üzünə çıxmasına imkan yaratmışdı. Osmanlı Məşturiyəti, Türkiyədə İslamçılıq, Osmançılıq, Türkçülük düşüncələrinin siyasi baxımdan yenidən və açıq şəkildə müzakirələrinə səbəb olmuşdu. Həmin vaxt

Türkiyədə təhsil alan rus vətəndaşı, türk xalqlarından hər hansı birinə mənsub gənclərdə öz aralarında türkçülük, tatarçılıq və s. davasına başlamışdılar. Bu illərdə Yusuf Akçuranın və İsmayıl Qaspiralinin türkçülükdən yana tərəfdar olamları təsirli oldu. Amma nəticədə meyli dəyişdirildi.

İsmayıl Qaspirali Yusuf Akçura ilə 23 yanvar 1912-ci ildə İstanbulda təşkil olunmuş iclasda gəncləri türkçülük fikrinə tərəfdar olmasına inandırmışdılar. İsmayıl bəy 1912-ci ilin əvvəllərində "Üsülü-Cədid"i qəbul etdirmək üüçn xalqın vəziyyətini yerində qiymətləndirmək üüçn İstanbula düşür, Süveyş kanalı, Aden üzərindən Hindistan müsəlmanları arasına Bombeyə qədər getdi. (2s. 307-310).

Qaspirali Bombeydə xüsusi ilə öz öyrənmə metodunu yaymağa çalışırdı. Onun Hindistan səyahəti məhəllə qəzetlərində dərc edilməyə başlamışdı.

Qaspirali 1913-cü ildə Moskvaya yola düşür. Burada o bir məktəbi ziyarət edir.

1914-cü ildə IV Duma Peterburqda toplanmışdı. Rusiya müsəlmanlarının ittifaqında bəzi işlər istənilən şəkildə getmirdi. Bu problemin həllinə kömək etmək üçün İsmayıl bəy 1914-cü ilin fevralında Peterburqa yollanır. O burada bərk xəstələnir. Yaza qədər Krımda müalicə olsada müalicənin ona xeyri olmur. "İyunun sonuna yaxın həkimlərin dəniz havası xeyir edər məsləhəti üzərinə İsmayıl bəy İstanbula yollanır" amma xəstəliyi daha da şiddətlənir. O Yusuf Akuçuranın rəfaqətində 21 iyunda Baxçasaraya qayıdır. Onun xəstəliyinə həkimlər müxtəlif diaqnozlar qoyurlar. Bəziləri onun bronxit, bəziləri isə ağ ciyərin başqa bir xəstəliyi olduğunu deyirlər. Onu Alman xəstəxanasında yatırırlar. 4 avqustda evinə qayıdır. Onun xəstəliyi getdikcə şiddətlənirdi. 9 sentyabrda övladları, kürəkəni Nəsib Yusifbəyli və Həsən Sabri Ayvazovu yanına çağırtdırıb vəsiyyət edir.

10 sentyabr 1914-cü il tarixli (sayı: 193). Tərcümanda İsmayıl bəyin xəstəliyi ağırlaşdı başlığı altında yazı dərc olundu. 24 sentyabr 1914-cü ildə Qaspirali 63 yaşında vəfat edir.

Ədəbiyyat.

1. A.Caferoğlu."İsmayıl Bey Qasprinski". Azərbaycan, Yurt Bilgisi, İstanbul, Nisan, 1933, №16
2. C.S. Kirimer qəzeti 2015.Gaspirali İsmayıl bəy (Dilde,Fikirde,İşte Birlik)(Yay Haz.Cezmi Bayram),İstanbul :İstanbul türk ocağı yayinları.
3. C.S. Kırımer qəzeti 1996 s.14-15
4. Eli bəy Hüseynzade, " Ankara"Moskva, Salam Pres, 2008, s.31
5. Edige Kırımal, İsmayıl bəy qaspirali, Dergi Munhin, 1970, №62
6. İsmatıl "Sebeb-Tatil Tərcüman, 16 sentyabr, 27 iyul, 1885
7. M. Kaplan, Qaspiralı İsmayılın Avrupa medeniyyeti, Sosializm və İslamiyyət haqqındakı əsəri, Türk Külturu, Ankara, 1977, XCV, s.716-731
8. Makarya bazarı, Tərcüman 1886, say 37

9. Necip- Abdülhatimoğlu, Qaspirali və Tərcüman Dildə fikirdə işdə birlik jurnalı, Ankara aprel, 1977, say 3, s.173-176
10. Nadir Devlət, İsmayıl Qaspirali, Ankara, Külyür və Türkan bakanlığı yayınları, 1988, s. 126
11. Nadir Devlət, İsmayıl Qaspirali, Ankara, 1988, s. 77
12. Ş.N. Mablemiyoğlu, "Tərcümani Yayımlana girişimləri", qəzeti səh 17-18.
13. Tərcüman, 29may, say: 7
14. Tərcüman, 9 noyabr, 1886, say 46
15. Y. Akçura, Türk Devlətini Öncüləri(1928 ci ilin yazıları) Ankara 1981,s137
16. Y. Akçura, Yeni Türk Devletinin öncüləri. Ankara 1981,s137
17. Z.V.Togan, qaspirali İsmayıl bəy. Cev. Yavuz. Akpinar, Kardaş edebiyyatları, 1994, №26
18. Z.V. Toğan, Qaspıralı İsmayıl bəy, Çev Yavus Akpınar, Kardaş Edebiyyatlar, 1994. S.4-7
19. Camalütolün Validov. "İsmayıl-bey-qasprinskiy" Oxford, 1986
20. L. Klimoviç, İsmayıl bəy Qasprinskey, Simferepol, Tairiya, 1991, s. 5
21. İsmayıl bəy Qasprinski (Gaspiraly) and the Origins of the Sadid Movement in Russia, İsmail Bey Gasprinski Russkoye Musalmanstvo Oxford, 1985. S. 9-10

HASANOVA SHAHANA

SUMMARY
ISMAIL GASPIRALI, THE FATHER OF THE IDEA OF UNITY IN THE TURKISH WORLD.

I. Qaspirali is one of the prominent personalities known in the Turkish world by his name and ideals. İ. Gaspirali is one of the great personalities who served the Turkish world, guided it and became a bridge between this world and Turkey. In the words of Kopruluzadeh Mehmet Fuad, "Gaspirali is a man of thought who has spent his whole life for the rise of the Turks." Being a sincere Turkish nationalist, Gaspirali is not only a real thinker, but also a valuable teacher.

Gaspirali is a person known for his ideas. He was one of the central figures of the idea of "Turkism" and "Turanism". That is why Ismail bey Gaspirali considered all Turks of the world as his own. In general Turkish intellectuals in Tsarist Russia had great service became a major trend in all Turkish forces to "Turkism" and especially "Turanism". The principle of "unity in Language, thought, work" by Ismayil Bey Gaspirali combined all the issues of "Turkism" ideology in the field of language, literature, sociology and even ideological politics and had its influence on all subsequent Turkists. Until Ismail Bey, none of the Ottoman, Caucasian or Kazan

Turks could apply this fundamental idea to life in a continuous way, both theoretically and practically, with such openness, perseverance and insistence.

I.Gaspirali carved his name into Turkish history with his ever-lasting ideas and activity. It is no coincidence that the Turkish ideologist Ziya Gokalp M.F.Akhundzade and I.Gaspirali was represented two great Turks grown in Russia. Our national ideologist Ahmed Bey Agaoglu wrote in his article "Ismayil Bey Gasprinski" that he will always remain a living person in the heart of the Turkish nation. "He's always alive and I see him now, talking to him as these for him! While there is Turkish and Turkism in the world, Ismail Bey is also safe, that is Ismail Bey lives now, lives in hundreds of his students heart, and thousands of souls he has brought up"

Keywords: language, idea, Turkism, Turanism, nationalist, literatu

ГАСАНОВА ШАХАНА

РЕЗЮМЕ

ИСМАИЛ ГАСПИРАЛИ, ОТЕЦ ИДЕИ ЕДИНСТВА ТЮРКСКОГО МИРА

Одной из виднейших личностей, известных в тюркском мире своим именем и идеалами является И.Гаспирали. И. Гаспирали – одна из великих личностей, служивших тюркскому миру, указывавших ему путь, являвшихся мостом между этим миром и Турцией. Если выразиться словами Кёпрюлюзаде Мехмет Фуада, Гаспирали – «человек, посвятивший всю свою жизнь идее возвышения турок». Будучи искренне тюркским националистом, Гаспирали является настоящим носителем идеи и в то же время её проповедником. Гаспирали — личност известная своими идеями. Он был одним из центральных лиц идеи «тюркизма» и «туранизма». Именно поэтому Исмаил бея Гаспирали считали своим тюрки всего мира. Превращение «тюркизма» вообще и «туранизма» в частности в большое течение внутри тюркских сил было величайший заслугой тюркской интеллигенции царской России. Принцип Исмаил бея Гаспирали «Единство в словах, мыслях и делах «соединил в себе все предшествующие языковые, литературные, социологические и даже социально-политические задачи всей идеологии «тюркизма» и оказали влияние на всех последующих тюркистов. Ни один из османских, кавказских или казанских тюркистов до Исмаил-бея не смог претворить в жизнь эту фундаментальную идею последовательно ни теоретически, ни практически с такой открытостью, упорством и настойчивостью.

И. Гаспирали навсегда увековечил своё имя в тюркской истории своими неувядающими идеями и самоотверженной деятельностью. Не случайно один из тюркских идеологов Зия Гёкалп называл М.Ф.Ахундзаде и И.Гаспирали двумя великими тюркистами, выросшими в России. Наш национальный идеолог Ахмед бей Агаоглу в своей статье «Исмаил бей Гаспринский» писал, что он навсегда останется в сердце тюркского народа как вечноживая личность. «Он всегда жив, всегда живой и я его сейчас вижу, разговариваю сним , сочиняя эти строки для него! Пока живут в мире тюрки и тюркизм , жив и Исмаил-бей, то есть он живет и сейчас, живёт в сотнях своих учеников, в тысячах воспитанных им душ».

Ключевые слова: язык, мысль , тюркизм, туранизм, националист, литература.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.08.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 16.08.2022
Rəyçi: professor Yaqub Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ DADAŞOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 68
saida.dadasova@bk.ru

AVROPADA RÖNESSANS

İntibah həm tarixin bir dövrü, həm də bədii hərəkatdır. O, tədricən İtaliyada, 14-cü və 15-ci əsrlərdə, sonra bütün Avropada gün işığını gördü. Bu dövr orta əsrlərin sonu və müasir dövrün başlanğıcıdır. 14-cü əsrdən italyan rəssamları Yunan və Roma antik dövrünün irsini yenidən işıqlandırdılar. Buna görə də bu dövr "intibah" adlanır, bu söz ilk dəfə 14-cü əsrdə istifadə edilən italyanca Rinascita terminindən gəlir. 15-ci əsrdə Avropa cəmiyyətləri, incəsənət də transformasiyaya uğradı. Bu dəyişiklik italyan rəssamı Giotto ilə başlayır. Rəssam Giottonun XV əsrin rəssamlarına böyük təsiri olmuşdur. Biz intibah dövrünün ədəbiyyat və incəsənəti sayəsində qədim yunanların və romalıların sənətini yenidən kəşf etmiş oluruq. Bu kəşflərə nail olmaq üçün elm insanları dağılmış Roma abidələri ilə maraqlanmış, qazıntılar aparmış, qədim əşyaları toplayaraq elmi nəticələr əldə etmişlər. Yunan və Roma ədəbiyyatı artıq monastırlarda çox bahalı əlyazmalar şəklində qoruyub saxlayan orta əsr elitası tərəfindən öyrənilirdi. Lakin 15-ci əsrdən etibarən bu biliklərin Avropada daha geniş auditoriyaya yayılması çap maşınının ixtirası sayəsində mümkün olmuşdur. Biz qədim ədəbiyyatın bəşəri və intellektual dəyərlərə toxunan mətnlərini yenidən oxuyuruq.

"Fransız İntibahının tarixi üç əsas dövrə bölünür. Birinci dövr təxminən 16-cı əsrin birinci üçdə birini əhatə edir və təxminən 1535-ci ildə başa çatır. Bu dövr ümumiyyətlə gənc İntibah dövrü adlanır. O, humanist ideyaların coşğulu yüksəlişi, insana, ağıla, elmə, təbiət qüvvələrinə verilən nikbin inamla səciyyələnir. O dövrdə kral hakimiyyəti yeni ideyalara əlverişli idi. Fransua I incəsənət və məktubları həvəsləndirir; onun bacısı Marguerite de Navarre şairləri, alimləri, islahatçıları müdafiə edir". (1.s,9)

Orta əsr insanlarının düşüncəsinin mərkəzində din olduğu halda, Rönessans dövrünün insanı öz qayğılarının ön plana çəkir, dünya ilə maraqlanırdılar. Hümanizm adlanan yeni cərəyan meydana gəlir. Humanzm cərəyanının nümayəndələri humanizm ideyalar ilə çıxış etdiklərinə görə humanistlər adlanırdılar. Humanistlər mütəfəkkirlər, yazıçılar və ya alimlər idilər. Onlar qədim mətnləri dəqiq tərcümə etmək üçün dilləri öyrənirlər. Humanistlər qədimliyə həvəslidirlər və insanın cəmiyyətdəki yerini dəyişmək istəyirlər. Hollandiyada mütəfəkkir Erasmus təxminən 1467-1536-cı illərdə tənqidi düşüncəni öyrənmək və öyrətmək üçün mətnlərin oxunmasını önəmli bilirdi. Humanistlər mömindirlər, lakin cahil deyildilər, onlar kilsənin kilsə xadimlərinin, ruhanilərin düşüncəsinə təsirini və səlahiyyətlərindən sui-istifadəsini pisləyirlər. İnsanın azad və məsuliyyətli olduğunu düşünürlər. Alman

rahib Lüter (1483-1546) indulgensiyaya yəni imanlılara kilsə tərəfindən pula qarşı verilən əfvlərə qarşı çıxırdı. O, bilirdiki, Allahın göndərdiyi ayətləri dəyişmək olmaz. Lüter yalnız imanlı insanların xilas ola biləcəyini düşünürdü. O, dini islah etmək və Papanın nüfuzunu tanımayan Protestant Kilsəsini yaratmaq istəyir. Lüterin insanlara kilsə tərəfindən pula qarşı verilən əfvlərə qarşı çıxması doğru fikir olsada, o, dini islah etmək və papanın nüfuzunu tanımayan protestant kilsəsini təsis etmək fikri tamamilə yanlış idi.

İtaliyada rəssamlar qədimliyi örnək götürən yeni bir sənətin yolunu çizmişdilər. İtalyan rəssamlarının nüfuzu və digər Avropa ölkələrindən olan rəssamların tədqiqatları tez bir zamanda İntibah dövrünün yayılmasına səbəb oldu.

Avropada Rönessans özünü aşağıdakı kimi göstərdi. İtaliyadan sonra Şimali Avropada və xüsusilə Hollandiyada İntibah dövrü çiçəkləndi. Belçika, holland və alman rəssamları öz mədəniyyətlərini qoruyaraq italyan ustalarını təqlid edirlər. Şimali Avropada İntibah dövrü evlərini bəzəmək üçün rəsmlər alan zəngin tacirlərdən ibarət ictimaiyyətin meydana çıxması ilə sıx bağlıdır. Onlar yaşadıqları dünyanın zənginliyini əks etdirən mənzərə və portretlər sifariş edirlər. Zəngin himayədarlar dünyasının təsiri Şimali Avropadan gələn rəsmlər üçün xarakterikdir. Kainatın səhnələşdirilməsi rəssam üçün daha mücərrəd bir fürsət idi: Şimali Avropanın rəsmləri simvolik olduğu qədər də çox vaxt rasionaldır. Dəbdəbəli geyimlərə göstərilən qayğı və çoxsaylı simvolların olması Avropanın bu hissəsində Rönessans üçün xarakterikdir. Belə ki, rəssam Yan Van Eyk 1434-cü ildə Brüggedə məskunlaşan italyan tacirləri Arnolfini cütlüyünün portretini çəkmişdir. İlk dəfə ər-arvad öz mənzillərinin məxfiliyində təmsil olunur: rəssam həm parçaların rənglənməsinə diqqət yetirməklə öz sərvətlərinin maddiliyini təklif etməyə, həm də səhnəyə daha simvolik xarakter verməyə nail olur. Dövrünün böyüklərini çəkmiş Holbeyn də belədir. "Səfirlər" ("Les Ambassadeurs") rəsmindəki hər bir obyekt elmin çoxsaylı sahələrindən birini təmsil edir: məsələn, yer kürəsi coğrafiyanı simvollaşdırır. Rəssam beləliklə, öz modellərinin zəkasına və gücünə hörmət edir. Bununla belə, Holbein öz rəsminin ön planına anamorfozu, yəni obyektin qəsdən təhrif olunmuş təsvirini qoyub: əgər biz rəsmə yan tərəfdən, müəyyən məsafədən və ya metal silindrdən baxsaq bu obyektin kəllə olduğunu çox aydın şəkildə görə bilərik. Bu, tamaşaçıya xatırladır ki, insan nə qədər ağıllı olsada heç vaxt ölümdən qaça bilməz. Renaissans Avropada eyni zamanda böyük texniki yeniliklərlə öz əksini tapdı. Hollandiyalı rəssamlar iki əsas yeniliyin başlanğıcındadır: kətandan istifadə və yağlı boyanın inkişafı. Sonuncu, rəsmin qurumasına imkan verir, işi davam etdirir, freska texnikasının qadağan etdiyi retuşları çoxaldır. Rənglər də daha dərin və parlaqdır. Nəhayət, boyalı kətanların freskalardan fərqli olaraq daşına bilməsi və buna görə də studiyada işləməyə imkan verməsi üstünlüyü var. Daha sonra Alman Albrecht Dürer misilsiz istedadı ilə çap üsullarından istifadə edir: oyma ona əsərlərinin bir neçə nüsxəsini çoxaltmağa imkan verir. O, ağacı mislə əvəz edərək texnikanı təkmilləşdirdi. O, on beş lövhədən ibarət Apokalipsisdəki kimi bəzi bibliya

səhnələrini heyrətamiz realizmlə təsvir edir. O, bitki və heyvan rəsmlərində Leonardo da Vinçi kimi təbiəti eyni qayğı ilə köçürür. Perspektiv ustası, İtaliyada uzun müddət qaldığı müddətdə rəssamlığın hər bir texnikası öyrəndi. O,, öz zamanında çox məşhur bir rəssam idi; Şimali Avropa və İtaliyanın ixtiralarını sintez etmişdir.

Fransa krallarının İtaliyada apardıqları müharibələr sayəsində İntibah krallığa nüfuz etdi: I Fransua italyan rəssamı Leonardo da Vinçinin əsərlərini kəşf etdi və ondan 1516-cı ildə gəlib Fransada rəssam kimi fəaliyyət göstərməsini xahiş etdi. Fransada Rönessans dövrü aşağıdakı səbələrdən meydana gəlmişdir. 1.Memarlığın domen peşəyə çevrilməsi. İtalyan ustası Şambor Şatosunun tikintisinə ilham verən planlar çizdi. Orta əsr qalalarından fərqli olaraq, yeni tikililərin məqsədi artıq hücum edənlərdən qorunmaq deyil, qonaqları zərif bir iqamətgahda qəbul etmək idi. Bu tipli digər qalalar kral və ya krallığın böyükləri tərəfindən tikilir. Onların əksəriyyəti 16-cı əsrdə Fransa krallarının sevimli istirahət yeri olan Luara Vadisindədir. 2.Fontenblo məktəbi. Fransız İntibahı tezliklə Luara Vadisindən kənara çıxır. I Fransua Paris yaxınlığındakı Fontainebleau Şatosunu təmir etmək üçün bir çox rəssamı bir araya gətirir. İtalyanlar Rosso və Primaticcio oradakı böyük qalereyanın tavanını rənglədilər. Bu geniş freska qədim Yunan və Roma tanrılarını və ilahələrini təmsil edir. Orada özü də orada təmsil olunan padşahın qüdrətinin simvolları var.

Parisdə, nəhayət, fransız heykəltəraşları Goujon və Lescot çoxlu fəvvarələr inşa etdilər, meydanları bəzədilər və Luvr Sarayını genişləndirdilər. Onların əsərləri, həmçinin Yunan və Roma antik dövrlərindən ilhamlanaraq, mifologiyadan sütunlar və personajları ehtiva edir və dəqiq nisbət qaydalarına uyğun gəlir.

1453-cü ildə Konstantinopolun türklər tərəfindən alınması, Bizans İmperiyasının süqutu, Fransa və Almaniyanın iştirak etdiyi 15-ci əsrin sonu və XVI əsrin birinci yarısındakı İtaliya müharibələri, İspaniya və hətta İngiltərə, Lüterin Reformasiyası, Kalvinin reformasiyası, hətta VIII Henrix dövründə İngiltərənin parçalanması; çap maşınının kəşfini və Yeni Dünyanın kəşfini də İntibahın səbəblərinə əlavə etməliyik. İtaliya artıq Bizansla Yunanıstanla təmasda idi. Ravenna Eksarxlığı bir reallıq idi və Venesiya həmişə Bizansın Şərqinə və Yunanıstana giriş qapısı sayıla bilərdi. Lakin Konstantinopolun süqutu Bizans alimlərinin İtaliyaya geri axınına səbəb oldu. Onlar klassik yunan əlyazmaları sayəsində Yunan antik dövrü haqqında məlumatlar gətirdilər, İtaliyadan gələn işıq tədricən bütün Avropaya yayıldı. Qədim Yunanıstanın kəşfi, demək olar ki, çapın kəşfi və inkişafı dövründə həyata keçirilir.

Fransada Rönessans dövrünün ən məşhur nümayəndələri Fransua Rable, Klemant Maro və Pier Ronsard idilər. “Ronsard vətənpərvərlik ruh yüksəkliyini, şairlərin rolu haqqında yüksək fikrini, insanda harmoniya idealını ifadə edirdi”. (2.s20)

İntibah tarixi bir dövr deyil, lakin tarixçilərin əksəriyyəti onu orta əsrlərlə müasir dövrü birləşdirən dövr hesab edir. Bu keçid belə adlandırılmışdır, çünki biz

orta əsrlərin qoyub getdiyi zülmətdən sonra elm və sənət sahələrinin intibahının şahidi oluruq. Məhz bu dövrdə bir neçə böyük bədii əsər və tarixə damğasını vuracaq bir sıra elmi kəşflər meydana çıxdı. "Onun varlığını bütün Avropa qitəsində hiss etməzdən əvvəl, İntibah dövrü ilə bağlı ilk fikirlər İtaliyada yarandı. Sonradan, müxtəlif yayılma vasitələri sayəsində İtaliya İntibahı bütün Avropaya yayıldı. Yeni ideyaların bu şəkildə yayılması dövrün ziyalılarının müxtəlif səfərləri və humanist əsərlərin daha asan dövriyyəyə buraxılmasına imkan verən mətbəənin ixtirası (təxminən 1440-cı il) sayəsində baş verdi."(3)

İntibah dövrünün mühüm elmi kəşflərindən biri heliosentrizmdir. Həqiqətən də, humanist Nikola Kopernik (1473-1543) tərəfindən bu nəzəriyyə ortaya çıxmazdan əvvəl orta əsrlərdə yaşayan Avropa əhalisi geosentrizmə, yəni Yerin Kainatın mərkəzində olduğuna və digər ulduzların ətrafında fırlanması fikrinə inanırdılar. Geosentrizm nəzəriyyəsi digərləri ilə yanaşı, kilsə tərəfindən müdafiə olunur və Yerin Tanrının yaradılışı olması ilə izah olunur. Nikola Kopernik, öz növbəsində, bu nəzəriyyəni şübhə altına alır və bunun əvəzinə heliosentrizmi müdafiə edir. Bu nəzəriyyə kainatın mərkəzində daha çox Günəş olduğunu və ulduzların, o cümlədən Yerin onun ətrafında fırlandığını təsdiqləyir. Aydındır ki, o dövrün dini hakimiyyətləri heliosentrizmə tamamilə qarşı idilər, çünki bu nəzəriyyə Tanrının yaradılışının Kainatda mərkəzi yer tutması fikrini rədd edirdi. (4) Burdan da aydın olurki Nikola Kopernikin kəşfi elmdə öz əksini tapsada Kopernik Tanrının yaradılışının Kainatda mərkəzi yer tutması fikrini rədd etdiyinə görə ateişt olaraq qiymətləndirilməlidir. Çünki kainatda olan heç nədən Allah xəbərsiz deyildir. Yerləri göyləri bütün kainatı O yaratmışdır.

İntibah dövrünün meydana gəlmə səbəblərindən biri də tibbi irəliləyişlər idi. Təcrübə və müşahidələr də tibbi tərəqqiyə səbəb oldu. Parçalanma sayəsində dövrün alimləri insan orqanizmi haqqında biliklərini təkmilləşdirə bildilər. Humanist Andre Vezal (1514-1564) bəzi ictimai yerlərdə aparılan çoxsaylı disseksiyaları sayəsində tibbin inkişafına töhfə verdi. Yenə də o zaman dini səlahiyyətlilər bu yeni tapıntılarla razılaşmadılar. Məsələn, Kilsə, onun fikrincə, Allahın yaratdığına hörmətsizlik olan parçalanma praktikasına qarşıdır.

İntibah orta əsrlər və müasir dövrü əhatə edən bir keçid dövrüdür. Bir sıra sosial dəyişikliklər, elmi ixtiralar və yeni yaranan bədii cərəyanlar İntibah adını əsaslandırır.(5)

İntibah dövrünün meydana gəlməsinin digər səbəbi isə çap maşınının ixtirası idi. Mətbəə humanist ideyaların yayılmasının ən mühüm səbəblərindən biridir. Təxminən 1450-ci ildə İohane Qutenberq mətbəəni təkmilləşdirdi ki, bu da mətnləri daha tez və daha səmərəli surətdə köçürməyə imkan verdi. Qutenberq, metaldan daşınan növü döymək və onları presdən istifadə edərək kağıza basmadan əvvəl mürəkkəblə islatmaq ideyası ilə gəldi. Bu inqilabi ixtira, istehsal vaxtını azaltmaqla yanaşı, kitab istehsalı xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu dəfə kilsə digər texnoloji irəliləyişlərə münasibətinin əksinə olaraq Qutenberqin ixtirası ilə razılaşır.

Mətbəə humanist əsərlərin yayılmasına imkan verir, eyni zamanda daha çox insanın dini əsərlərlə təmasda olmasına şərait yaradır. Məsələn, Qutenberqin çap etdiyi ilk kitab İncildir.

S.Dadaşova

AVROPADA RÖNESSANS

Xülasə

İntibah dövrü tarixin bir dövrü kimi xatırlansada hər zaman müzakirələrə səbəb olacaq bir mövzudur. Dünyada baş vermiş köklü dəyişikliklər cəmiyyətdə mövcud olan hər bir sahəyə o cümlədən də bədii yaradıcılığa sirayət etmişdir. Bildiyimiz kim intibah dövrü 14-cü əsrdə İtaliyada başlamış sonra tədricən bütün Avropaya yayılmış, Fransada isə İntibah dövrü 16-cı əsrdə başlamışdır.Biz intibah dövrünün ədəbiyyat və incəsənəti sayəsində qədim yunanların və romalıların sənətini yenidən kəşf etmiş oluruq. Bu kəşflərə nail olmaq üçün elm insanları dağılmış Roma abidələri ilə maraqlanmış, qazıntılar aparmış, qədim əşyaları toplayaraq elmi nəticələr əldə etmişlər. Yunan və Roma ədəbiyyatı artıq monastırlarda və onun mətnlərini çox bahalı əlyazmalar şəklində qoruyub saxlayan orta əsr elitası tərəfindən öyrənilirdi. Avropada İntibah dövrünün meydana gəlməsi və təşəkkül tapması üçün bir sıra səbəblər və yetişmiş şərait var idi. Bu səbəblərdən biri Fransa İtaliya müharibələri olmuşdur. Fransız cəngavərləri İtaliya mədəniyyəti ilə tanış olduqları üçün Fransada da elə mədəniyyətə sahib olmağa çalışırdılar. İtaliyan rəssam və memarları kral tərəfindən Fransaya dəvət edilmişdi. Digər səbəblər çap maşının ixtirası və dünyada naməlum yol və ölkələrin kəşfi, bu və ya başqa səbəblər idi. Mətbəə humanist ideyaların yayılmasının ən mühüm səbəblərindən biridir. Təxminən 1450-ci ildə İohannes Qutenberq mətbəəni təkmilləşdirdi ki, bu da mətnləri daha tez və daha səmərəli surətdə köçürməyə imkan verdi. Qutenberq, metaldan daşınan növü döymək və onları presdən istifadə edərək kağıza basmadan əvvəl mürəkkəblə islatmaq ideyası ilə gəldi. Bu inqilabi ixtira, istehsal vaxtını azaltmaqla yanaşı, kitab istehsalı xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu dəfə kilsə digər texnoloji irəliləyişlərə münasibətinin əksinə olaraq Qutenberqin ixtirası ilə razılaşır. Mətbəə humanist əsərlərin yayılmasına imkan verir, eyni zamanda daha çox insanın dini əsərlərlə təmasda olmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: intibah, incəsənət, ədəbiyyat, sənət, təşəkkül

S. Dadasheva

RENESSANS IN EUROPE

Summary

Although the Renaissance is a period of history, it is always a topic of discussion. The radical changes that have taken place in the world have spread to every sphere of society, including art. As we know, the Renaissance began in Italy in the 14th century and then gradually spread throughout Europe, while in France the Renaissance began in the 16th century. Thanks to the literature and art of the Renaissance, we are rediscovering the art of the ancient Greeks and Romans. In order to achieve these discoveries, scientists became interested in the ruined Roman monuments, conducted excavations, collected scientific artifacts and obtained scientific results. Greek and Roman literature was already being studied in monasteries and by medieval elites who preserved its texts in the form of very expensive manuscripts. There were a number of reasons and conditions for the emergence and formation of the Renaissance in Europe. One of these reasons was the French-Italian wars. Since the French knights were acquainted with Italian culture, they tried to have the same culture in France. Italian artists and architects were invited to France by the king. Other reasons were the invention of the printing press and the discovery of unknown roads and countries in the world, for one reason or another. Printing is one of the most important reasons for the spread of humanist ideas. Around 1450, Johannes Gutenberg improved printing, allowing texts to be copied more quickly and more efficiently. Gutenberg came up with the idea of beating the portable metal and soaking them in ink before printing them on paper. This revolutionary invention not only reduces production time, but also significantly reduces the cost of book production. This time, the church agrees with Gutenberg's invention, as opposed to other technological advances. The printing house allows the dissemination of humanistic works, but also allows more people to come into contact with religious works.

Key words: renaissance, art, literature, art, formation

С. Дадашева

RENESSANS В ЕВРОПЕ

Резюме

Хотя Ренессанс — это исторический период, он всегда является предметом обсуждения. Коренные изменения, произошедшие в мире, распространились на все сферы общества, в том числе и на искусство. Как известно, Возрождение началось в Италии в 14 веке и затем постепенно распространилось по всей Европе, а во Франции Возрождение началось в 16 веке. Благодаря литературе и искусству эпохи Возрождения мы заново открываем для себя искусство древних греков и римлян. Для достижения этих открытий ученые интересовались разрушенными римскими памятниками, проводили раскопки,

собирали научные артефакты и получали научные результаты. Греческая и римская литература уже изучалась в монастырях и средневековой элитой, сохранившей ее тексты в виде очень дорогих рукописей. Причин и условий возникновения и становления Возрождения в Европе было несколько. Одной из таких причин были франко-итальянские войны. Поскольку французские рыцари были знакомы с итальянской культурой, они старались иметь такую же культуру во Франции. Итальянские художники и архитекторы были приглашены во Францию королем. Другими причинами были изобретение печатного станка и открытие неизвестных дорог и стран в мире по той или иной причине. Печать — одна из важнейших причин распространения гуманистических идей. Примерно в 1450 году Иоганн Гутенберг усовершенствовал печать, позволив копировать тексты быстрее и эффективнее. Гутенбергу пришла в голову идея разбить портативный металл и пропитать его чернилами, прежде чем печатать на бумаге. Это революционное изобретение не только сокращает время изготовления, но и значительно снижает себестоимость книжного производства. На этот раз церковь согласна с изобретением Гутенберга, в отличие от других технологических достижений. Типография позволяет распространять гуманистические произведения, но также позволяет большему количеству людей познакомиться с религиозными произведениями.

Ключевые слова: ренессанс, искусство, литература, искусство, становление.

İstifadə olunmuş ədəbyyat siyahısı

1. Anthologie de la littérature française du XVIe siècle. Сабанеева. M. K. 1974
2. Littérature progressive du français. Nicole Blondeau, et les autres. CLE İnternational-2004
3.https://www.alloprof.qc.ca/fr/eleves/bv/histoire/la-renaissance-mise-en-contexte-h1452
4.https://www.google.com/search?q=google+translate&sxsrf=APq-WBv-0RQlU99iUvbHamnoPvmes
5.https://www.google.com/search?q=google+translate&oq=&aqs=chrome.0.35i39i362l8.295071j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.07.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.08.2022
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səkinəxanım Vəliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏNA RZAYEVA
AMEA Şərqşünaslıq institutu
İran filologiyası şöbəsi
Böyük elmi işçi, dosent
Rzayeva1958@icloud.com

"MUNİSNAMƏ"
"HƏDİSLƏRDƏN, ƏRƏB MƏSƏLLƏRİNDƏN VƏ MÖMİNLƏRİN ƏMİRİ ƏLİ İBN ƏBU TALIB-ƏLEYHİSSƏLAMIN SÖZLƏRİNDƏN İBARƏT HİKMƏTLİ KƏLAMLAR"

Xülasə

Ümumiyyətlə ədəbiyyat tarixində özünəxas, əvəzsiz mövqeyə malik olan atalar sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar bütün zamanlarda öz çəkisini, gücünü saxlamışdır. Ən adi məqamlardan ən çətin, həll olunması, bəzən, mümkünsüz olan situasiyalaradək lakonik, həcmcə kiçik, dəyərinə görə əvəzsiz olan atalar sözlərinə, məsəllərə, müdriklərin kəlamlarına ehtiyac duyulur. Bu kiçik, amma özündə son dərəcə dərin yüklü məna daşıyan kəlamlar bəzən çox böyük həcmli əsərlərdən daha tutarlı təsir gücünə malik olur. Bu cür atalar sözləri, zərb məsəllər, məsəllər bütün dünya xalqlarında vardır və onlar bütün başqa növ, istər dini, istər fəlsəfi, istər bədii ədəbiyyat nümunələrindən çox əvvəl yaranmışlar. Şübhəsiz ki, belə kəlamların, fikirlərin təsir gücündən söz açıb müqəddəs "Hədislər"i xatırlamamaq mümkün deyildir. Məhz bu hədislər, üzərindən nə qədər zaman keçsə də, məsəl şəklində uzunömürlü yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu gün də bu hədislər örnək kimi cəmiyyətdə xüsusi yerə, məqama malikdir.

Açar sözlər: Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, Munisnamə, atalar sözləri, məsəllər, hədislər

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın məşhur "Munisnamə" əsəri araşdırılıb tədqiq edildikcə daha çox maraqlı faktlar, məqamlar nəzəri cəlb edir. Əsərin son dərəcə qiymətli bir mənbə olduğu hər dəfə daha bariz şəkildə üzə çıxır. «Munisnamə»nin mətninin aşkara çıxarılması, tədqiq edilib öyrənilməsi abidənin tam dəyərləndirilməsi istiqamətində işin yalnız başlanğıcı sayıla bilər. Belə ki bu əsər elə bir münbit materialdır ki, onu tədqiq edib tam araşdırmaq üçün hələ zaman tələb olunacaqdır. Bu qiymətli əsər, təkcə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər toplusu olan «Munisnamə»nin hər bir fəslinin ayrı-ayrılıqda araşdırılıb, tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Əsərin hər bir fəsli yarandığı dövrün tarixi gerçəkliyini, ədəbi normalarını, bədii-estetik prinsiplərini əks etdirməklə yanaşı, çoxsaylı tellərlə özündən əvvəlki və sonrakı ədəbi-fəlsəfi irslə bağlanır. Bu tellər bir yandan yazılı fəlsəfi və ədəbi abidələrə, digər tərəfdən isə müxtəlif xalqların

şifahi ədəbiyyatına gedib çıxır. Odur ki, «Munisnamə»nin geniş tədqiqinin orta əsrlərdə folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqə və təsiri kimi mürəkkəb bir məsələnin həlli baxımından böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Bu baxımdan əsərin birinci babı da maraq doğurur.

«Munisnamə»nin I fəsli, yəni I babı

در کلمات حکمت آمیز از حدیث و امثال عرب و کلمات امیرالمومنین و امام المتقین علی بن ابی طالب (ع).

«Hədislərdən, ərəb məsəllərindən və möminlərin əmiri Əli ibn Əbu Talib-əleyhissəlamın sözlərindən ibarət hikmətli kəlamlar» (6, 9[a]-11[a]) adlanır.

Ümumiyyətlə ədəbiyyat tarixində özünəxas, əvəzsiz mövqeyə malik olan atalar sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar bütün zamanlarda öz çəkisini, gücünü saxlamışdır. Ən adi məqamlardan ən çətin, həll olunması, bəzən, mümkünsüz olan situasiyalaradək lakonik, həcmcə kiçik, dəyərinə görə əvəzsiz olan atalar sözlərinə, məsəllərə, müdriklərin kəlamlarına ehtiyac duyulur. Atalar sözləri, məsəllər xalq fəlsəfəsinin tamlığını, dərinliyini xüsusi məharətlə, dəqiqliklə ifadə edir. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bötövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur.(4,səh.4) Bu kiçik, amma özündə son dərəcə dərin yüklü məna daşıyan kəlamlar bəzən çox böyük həcmli əsərlərdən daha tutarlı təsir gücünə malik olur. Bu cür atalar sözləri, zərb məsəllər, məsəllər bütün dünya xalqlarında vardır və onlar bütün başqa növ, istər dini, istər fəlsəfi, istər bədii ədəbiyyat nümunələrindən çox əvvəl yaranmışlar. Yığcam, bitkin formada ibrətli müdrik məzmun ifadə etmək atalar sözü və məsəllərin başlıca səciyyəsidir. Atalar sözü və məsəllərə müxtəlif xalqlarda "ibrətamiz söz", "qanadlı söz", "qızıl söz", "dilin gülzarı", "ipə-sapa düzülməmiş incilər", "hakim fikirlər", "xalq məktəbi", "ruhun təbibi", "təcrübənin barı" kimi adlar verilmişdir. Xalq zəkasını və hikmətini, onun uzun əsrlərdən bəri qazandığı sınaq və təcrübələrin nəticələrini özündə cəmləşdirən atalar sözü və məsəllər zəngin mənəvi-estetik xəzinədir.(1,s.249)

Atalar sözləri zamanından, məkanından, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, dünyanın istisnasız olaraq heç bir xalqının etnokosmik düşüncə sistemini atalar sözlərindən qıraqda və ümumən atalar sözləri olmadan bir bütöv halında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu cəhət atalar sözlərinin ümumən milli poetik düşüncənin, milli ictimai şüur və psixologiyanın mühüm struktur hadisəsi olduğunu göstərir. (2, s.3)

Hər bir insanın özünəməxsus düşüncəsi, fikir və xəyal aləmi, keçdiyi sınaq dolu həyat və mücadilə yolu vardır. Bu yolda insan yalnız özünün topladıqlarına deyil, insanlığın tarix boyu qazandığı təcrübəyə, dünyagörüş və həyat fəlsəfəsinə söykənir. Bəşəriyyətin bu təcrübəsi zəngin mənəviyyat xəzinəsidir. Həmin zəngin mənəviyyat xəzinəsinin bir hissəsini söz açdığımız kəlamlar, atalar sözləri, məsəllər və s. təşkil edir. Dünya yaranndan bəri belə sözlərə, ifadələrə ehtiyac olmuş və məhz

bu sözlər gərək olan anda insanın ehtiyac duyduğu fikri yığcam və dəqiq şəkildə ifadə etməsinə xidmət etmişdir.

Şübhəsiz ki, belə kəlamların, fikirlərin təsir gücündən söz açıb müqəddəs "Hədislər"i xatırlamamaq mümkün deyildir. İslam dininin, xüsusilə də müsəlman hüququnun «Qurani - Kərim»dən sonra ikinci mühüm və başlıca qaynağı hədislər sayılır. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) mübarək kəlamlarını və o həzrətin həyatı, davranışı və əməlləri ilə bağlı rəvayətləri özündə birləşdirən hədislər (ərəbmənşəli «hədis» sözünün lüğəvi anlamı «yeni söz», «yeni xəbər», «rəvayət», «hadisə» mənalarına uyğun gəlir) sonuncu səmavi din olan islamın, xüsusilə də islam əxlaqının başlıca prinsiplərini özündə birləşdirir və bu baxımdan böyük ictimai-siyasi və əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də hədislər müsəlman Şərqində bədii ədəbiyyatda da geniş yayılmış, onun inkişafı və zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. (5, s.342) Məhz bu hədislər, üzərindən nə qədər zaman keçsə də, məsəl şəklində uzunömürlü yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu gün də bu hədislər örnək kimi cəmiyyətdə xüsusi yerə, məqama malikdir. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsərində də bu zəngin mənbədən dəfələrlə istifadə olunmuşdur.

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsərinin həcmcə kiçik olan birinci fəslinə cəmi 18 kəlam daxil edilmişdir ki, bunlar da müxtəlif ərəb atalar sözlərindən, Məhəmməd peyğəmbərə aid edilən hədislərdən, imam Əlinin buyruqlarından seçmələrdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə hər bir kəlamın ərəb dilində orijinalını, sonra isə fars dilinə tərcüməsini vermişdir. Misal üçün:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لَا يُسْتَجَابُ لَهَا.
دعائیست که حضرت مصطفی صلّم فرموده میگوید: بار خدایا، پناه به تو می آورم از علمی که سود نکند و دلی که از خدا نترسد و نفسی که از دنیا سیر نشود و دعایی که به محل اجابت و قبول نرسد».

"Həzrət Mustafanın (Məhəmməd peyğəmbərin) – ona Allahın salam və salavatı olsun! – buyurduğu duadır. Deyir: Allahım, faydası olmayan elmdən, Allahdan qorxmayan ürəkdən, dünyadan doymayan nəfsdən, müstəcəb olmayan və qəbul edilməyən duadan Sənə sığınıram!" (6, 10[a]).

Daha sonra bir başqa aqillərə və Hüseyn ibn Əli ibn Əbu-Talibə məxsus fikirlərə rast gəlirik:

مرا دانای پند دهنده آنست که مردم را نا امید نکند از رحمت خدای تعالی و ایشان را رخصت ندهد در معصیت خدای تعالی ظن نیکو بردن آنست که بکس امید نداری الا به خدای و نترسی الا از خدای و همچنین گفت من در همه عمر خود با هیچکس نیکی و بدی نکرده ام یعنی هر چه کردم با خویشن کردم. و همچنین گفت: چون خداوند بلا را نهید از خدای عافیت خواهید الحمدالله وحده.

Əsl müdrik insanları doğru yola yönləndirən, ümidsizliyə düşməkdən, Allaha asi düşməkdən çəkindirən, günah etməkdən yayındırandır.

Hüseyn ibn Əli ibn Əbu-Talib buyurmuşdur: «Mən həyatım boyu heç kəsə yaxşılıq və ya pislik etməmişəm, etdiklərimi özüm üçün etmişəm, belə ki, yaxşı işlər də, pis işlər də gec-tez öz yiyəsinə qayıdır». (6,11[a])

Bu müdrik kəlamlar, əsasən, dini və etik səciyyə daşıyır və insan münasibətlərinə, xeyirxahlıq, səxavət, dünya malına bağlanmamaq, ümidsizliyə qapılmamaq və s. kimi keyfiyyətlərin təbliğinə həsr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, dediyimiz kimi, belə müdrik kəlamlar, atalar sözləri, məsəllər həmişə, hər dövrdə mövcud olmuşdur. Onlar az və ya bir qədər daha çox fərqlə müxtəlif zaman kəsiklərində bütün millətlərin folklorunda, şifahi və yazılı ədəbiyyatında mövcud olmuşlar.

Bu fəsil öz ibrətamiz, nəsihətamiz tövsiyə xarakterli fikir, kəlamları ilə çox dəyər kəsb edir. Bu fəsli dilimizdə olan başqa atalar sözləri, kəlamlarla müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Məsələn qardaşlar haqqında deyilmiş bir fikir:

برادران بسیار گیرید تا به ایشان بزرگ شوید.

Çalışın, qardaşlarınız çox olsun ki, onların sayəsində ucalasınız. (6,9[a])

Bu fikri təkrar edən və ya təxminən təkrar edən bir neçə atalar sözünü də misal gətirmək olar:

Qardaş qardaşa pis gündə gərəkdir. (2, s.272) Qardaş da dost olsa, yaxşıdır (2, s.272) Qardaş olaq, yarı bölək. (2, s.272) Qardaşlıq zər deməkdir, xiridarı gərəkdir.(2, s.273) Qardaş yaman gündə arxadır. (7.)

Daha sonra insana xas olan ən üstün xüsusiyyətlərdən biri olan səxavət, əliaçıqlıq haqqında da dəyərli kəlama rast gəlirik:

به سخاوت عادت کنید که دست دهنده بهتر است از دست ستاننده.

Səxavətli olmağı özünüz üçün qanun bilin, çünki verən əl həmişə alan əldən üstündür. (6,9[a])

Bu fikri başqa mənbələrdə belə şəkildə oxuyuruq:

Səxavət dövlətdən deyil, təbiətdəndir. (2,s.358) Əliaçıqdan bir çıxar, simicdən beş. (2,s.171) Əli açıq olanın üzü ağ olar. (7.)

Qəbul olunmuş qaydalardan biri də, bildiyimiz kimi, doğmalardan, əzizlərdən imtina etməmək, uzaq durmamaqdır. İnsan daima əhatəsində olduğu əzizləri, qohumları qiymətləndirməli, dəyərləndirməlidir:

خویشان را میازارید. هر که خویش آزار بود. همان مثل دارد که بدست راست دست چپ مجروح می کند.

Yaxın və doğmalarınızı incitməyin, çünki bu, birinin sağ əli ilə sol əlini incitməyinə
bənzəyər. (6, 9[a]-9[b])

Qohumluq əlaqələri ilə bağlı fikirlərə də başqa atalar sözlərini misal gətirmək olar:

Min il keçsə, qohum sənə yad olmaz. (2,s.316) Qırıldı qohum-qardaşı, oldu cinlər yoldaşı. (2,s.283) Qohum gedə-gedə yad olar, yad gələ-gələ qohum. (2,s.292)

Bütün dövrlərdə cəmiyyətdə, insanlar arasında münasibətlərdə ən ümdə, ən üstün cəhət, şübhəsiz ki, dürüstlük, düzlük olmuşdur.

در معامله راست کو باشید تا به برکت راست گفتن توانگر شوید چه دروغ گفتن درویشی آورد.

Gördüyünüz işlərdə dürüst olun, belə ki, dürüstlük var-dövlət, nadürüstlük isə yoxsulluq gətirər. (6, 9^b)

Dürüstlük haqda fikir, kəlam, məsəl, atalar sözlərinin sayı sonsuzdur.

Düz divar uçmaz. (2,s.149) Düz danışanla dost ol, səni tərifləyənlə yox.(2,s.149) Düzlük uzanar, qırılmaz. (8) Düzlük xoşbəxtliyin açarıdır.(8)

El arasında həmişə "at muraddır" demişlər. Bu parçada atla bağlı belə bir fikir vardır.

شکم مادیان ها کنج است که کره آرد پشت آن [هر که] سوار است.

Hər bir madyan bir xəzinədir, çünki o, gələcəkdə bellərində cəngavərlər çapacaq ayğırlar dünyaya gətirir.(6,9^b)

Bildiyimiz kimi, atla da bağlı dilimizdə kifayət qədər söz , məsəl vardır.

At addımına görə yox, adamına görə tanınar.(2,s.51) At işləməsə, ər öyünməz (2,s.52) At igidin yoldaşıdır, silah onun qardaşı.(7.) At olmasa, nə meydan. (7.)

Bu atalar sözündə də, qəribə olsa da, bir reallıq, bir həqiqət vardır.

هر کس که خوش خفته باشد و دیگران از بهر او در کار باشند.

Bu dünyada insanların bir yarısı yatar, o biri yarısı isə onlar üçün işləyər və yatmazlar. (6,9^b)

Bu fikrə tam uyğun olmasa da, yaxın məna verən bir neçə fikri də nəzərdən keçirək:

Ağıllı deyər: bu gün işlərəm, sabah oynaram, tənbəl deyər: bu gün oynaram, sabah işlərəm. (2,s.28) Çalışanı ac, tənbəli tox görən yoxdur.(2,s.105) İş buyur tənbələ, ağıl öyrətsin sənə.(2,s.237) Tənbəl badam istər, sındırmağının zəhmətindən qaçar.(2,s.282) Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa. (7.)

Şübhəsiz ki insan xislətinə xas ən üstün, ən qiymətli cəhətlərdən biri də mərhəmət, xeyirxahlıqdır.

اجر و مزد و ثواب غذا و مال و غنیمت که از کافران گیرند سبب آن شد که نیکویی و ثواب و نام نیک آن و نتیجه آن باقی است تا روز قیامت.

Mərhəmətli və xeyirxah işlər insanların adını ta qiyamətə kimi əbədiləşdirir. (6,9^b-10^a)

Mərhəmətlə, xeyirxahlıqla bağlı atalar sözləri, məsəllər də çoxdur.

Xeyir ver, xeyir görəsən.(2,s.222) Xeyirxah adam yaddan çıxmaz (2,s.222) Xeyir istə qonşuna, xeyir çıxsın qarşına. (7.)Xeyir iş yerdə qalmaz. (7.)

Halal zəhmətlə qazanılmış çörək hər zaman minnətli çörəkdən üstün olmuşdur. Saraylarda yaşayıb minnətli olmaqdansa, halal zəhmətlə tikilmiş daxmada yaşamaq daha üstündür. Bu mövzu hər zaman aktual olmuşdur və hər zaman insanın öz əməyi ilə qazandığı çörək minnətli və insanı düz yoldan sapındıracaq aşırı çörəkdən üstün olmuşdur.

کفافی که از آن مستغنی شوی بهتر است از مال بسیار که ترا شغل آن از خدا و قیامت غافل کند.

Başqalarından asılı olmamağı təmin edən balaca bir gəlir insanı Allahdan, Qiyamətdən, Axirətdən uzaq salan aşırı var-dövlətdən üstündür. (6,10^a)

Bu fikrə uyğun bir neçə atalar sözünü nəzərdən keçirək. Doğrudur, "Munisnamə"də insanı düz yoldan sapındıracaq aşırı çörəkdən söz gedir, bu misallarda isə minnətli çörəyin acısı nəzərə çatdırılır.

Aclıq bir il gedər, minnət – min il (2,s.21) Çəkmə namərd minnətin, get səhrada dolan gəz.(2,s.107) Minnət ilə behiştə getməkdənsə, minnətsiz cəhənnəmə getmək yaxşıdır.(2,s.316) Minnət qədər ağır yük olmaz. (2,s.1) Minnətli plovdan minnətsiz pendir-çörək yaxşıdı.(2,s.316) Zəhmətdən qorxma, minnətdən qorx.(2,s.434) Zəhmətlə yeyilən acı soğan, minnətlə yeyilən baldan şirindir.(2,s.434)

İstər dini, istər dünyəvi prinsiplər nəzərə alınarsa, dünyanın fani olduğu birmənalı qəbul olunmalıdır və insan qəbul etməlidir ki, dünyada ona məxsus çox az şey vardır ki, onların da əsasında insan əməli durur.

ترا نیست از مال تو مگر آنچه خوردی [به قضا] آوردی یا پوشیدی کهنه کردی یا به صدقه دادی .

Bil ki, malik olduqlarından ancaq yediklərin, içdiklərin, geyindiklərin və Qiyamət günündə əməl dəftərinə əlavə olunacaq xeyriyyəçilik məqsədi ilə xərclədiklərin sənə mənsubdur. (6,10[a])

Bu fikrə uyğun bir neçə kəlamı nəzərdən keçirək.

Dünyanın malı dünyada qalacaq.(2,s.146) Bu dünyada maldan, mülkdən bir ağıllı baş yaxşıdır, anlamayan kəllədən, bir qara daş yaxşıdı.(2,s.94)

Bilirik ki, insan ağlı, dərki, dərrakəsi qarşısında istənilən fiziki güc acizdir. Ağılla verilən qərar, dillə deyilən söz ən qüdrətli pəhləvandan güclüdür. İnsanın əsl gücü-qüdrəti isə öz qəzəbinə, hirsinə güc gəlməsidir.

مرد سخت نه آن باشد که بسیار مردم افکند بر زمین لیکن مرد سخت آن باشد که با نفس خود در وقت خشم برآید و نفس را از خشم باز دارد.

Güclü, qüdrətli olan o kəs deyil ki, pəhləvanları yıxır, o kəsdir ki, öz qəzəbinə güc gəlməyi bacarır! (6,10[a])

Bu fikrə uyğun bir neçə kəlamı nəzərdən keçirək.

Əl pəhləvanı olma, dil pəhlivanı ol.(2,s.169) Ata güc, adama ağıl lazımdır.(2,s.54) Güc yiyəsi haqlı deyil, düz yiyəsi haqlıdır.(2,s.196)

Insana zülm edib əzab verən xüsusiyyətlər, bildiyimiz kimi, həsəd, paxıllıq kimi hisslərdir. İçində bu hisslər olan insan heç vaxt ruhən sakit ola bilməz.

دو نعمت است که بسیار مردم در آن زیان کنند تندرستی و فراغت. و آن اصل گمان بد بردن است به خدای تعالی یعنی بخیل گمان بد برد که اگر مال خرج کند خدای تعالی او را عوض ندهد و حریص پندارد که اگر او بر جمیع دنیا حریص نشود خدای تعالی او را روزی ندهد. و بد اصل پندارد.

İnsanı bədbəxt edən iki xüsusiyyət vardır ki, bunların əsasında Allaha olan ümidin üzülməsi durur. Bu xüsusiyyətlərdən biri xəsislikdir, çünki xəsis düşünür ki, varından xərcləsə, Allah onun əvəzini verməz. İkincisi isə, paxıllıqdır, paxıl isə düşünür ki, o bütün dünya nemətlərinə yiyələnməsə, Allah onun gündəlik qismətini də verməz. (6,10[a])

Bu fikirdəki əsas aparıcı cəhətlər xəsislik və paxıllıqdır. Bu xüsusiyyətləri əks etdirən bir neçə kəlamı nəzərdən keçirək.

Xəsis acgöz olar. (2,s.223) Xəsis bazarda vicdanını da satar. (2,s.223) Xəsis havanı udanda
da xəsislik edər. (2,s.223) Xəsis zalım olar.(2,s.223) Xəsisə zəhər versən, pulsuzdur deyə içər.
(2,s.223) Xəsisin dostu olmaz. (2,s.223)

Allah paxıla pay verməz, versə də qarnı doymaz.(2,s.346) Paxıl adam ac canavardan pisdir. (2,s.346) Paxıl adam cənnət görməz. (2,s.346) Paxıl artmaz.(2,s.346) Paxıl xoflu olar. (2,s.346) Paxıl olma, qüssən olmasın. (2,s.346) Paxıla Tanrı verməz, versə də qarnı doymaz. (2,s.346) Paxılın bağı göyərməz. (2,s.346) Paxılın dərdinə dərman qara torpaqdır. (2,s.346) Paxılın gözü doymaz. (2,s.346) Paxılın qapısı həmişə bağlı olar (2,s.347)

Bu fəsli nəzərdən keçirərkən insan əqli, xisləti, iç dünyasının zənginliyi, insan düşüncəsinin sonsuluğu qarşısında heyran olursan. Məhz bu sözlər, bu fikir, bu kəlamlar insan həyatının bütün anlarında əvəzolunmaz gücə, qüdrətə malikdirlər. Minillliklərlə insan şüurunun məhsulu olaraq formalaşmış bu kəlamlar, şübhəsiz ki, indən belə də min illərlə artaraq, formalaşaraq yaşayacaqdır.

....İnsan Sözlə ünsiyyət saxlayır, Sözlə düşüncəsini, hiss və duyğularını, təcrübəsini zamanın yaddaşına yazır.

Dünyanın sirri, həyatın sehri də Sözdür.

Müqəddəs kitablar-Söz, dövlətləri çiynində saxlayan qanunlar-Söz, hikmət, fəzilət-Söz. Dünyanın adı bilinən və bilinməyən hər ölkəsindən, tarixin hər dövründən süzülüb gələn işıq-Söz. Suallara cavab verən də, cavablara ayna tutan da-Söz. (3)

РЕНА РЗАЕВА

"МУНИСНАМА"
"МУДРОСТНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ ИЗ ХАДИСОВ, АРАБСКИХ ПРИТЧ И СЛОВ АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА-АЛЕЙХИССАЛАМА, ПОЛКОВОДЦА ВЕРУЮЩИХ"

РЕЗЮМЕ

В принципе, пословицы, притчи и мудрые изречения, занимающие уникальное и незаменимое место в истории литературы, всегда сохраняли свой вес и силу. От самых обыденных моментов до самых сложных, иногда безвыходных ситуаций нужны, именно, лаконичные, маленькие, но бесценные пословицы, притчи, изречения мудрецов. Эти небольшие, но глубоко значимые слова иногда оказываются более эффективными, чем очень большие произведения. Такие пословицы и притчи существуют у всех народов мира, и возникли они задолго до всех других видов литературы, будь то религиозные,

философские или художественные. Конечно, говоря о силе таких изречений, мыслей невозможно не упоминуть о священном «Хадис»е .

Именно эти хадисы заслужили право на долгую жизнь в виде притч, сколько бы времени ни прошло. Сегодня эти хадисы занимают особое место в обществе как пример.

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров аль-Устад, Мунисname, пословицы, притчи, хадисы

RANA RZAEVA

"MUNISNAMA"
"WISE SAYINGS FROM HADITHS, ARABIC PARABLES AND THE WORDS OF ALI IBN ABU TALIB-ALAIHISSALAM, THE COMMANDER OF THE BELIEVERS"

SUMMARY

In general, proverbs, parables, and wise sayings, which have a unique and irreplaceable position in the history of literature, have always retained their weight and power. From the most ordinary moments to the most difficult, sometimes impossible situations, there is a need for laconic, small, invaluable proverbs, parables, sayings of sages. These small but deeply meaningful words are sometimes more effective than very large works. Such proverbs, parables, and parables exist in all peoples of the world, and they originated long before all other types of literature, whether religious, philosophical, or fiction. Certainly, it is not possible no to mention the sacred "Hadiths" while talking about the power of such words and ideas.

It is these hadiths that, have earned the right to live a long life in the form of parables, no matter how much time has passed. Today, these hadiths have a special place in society as an example.

Key words: Abubakr ibn Khosrow al-Ustad, “Munis-nama”, proverbs, parables, hadiths

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Az. əd.tarixi. I cild Bakı-Elm-2004 760səh.

2.Atalar sözləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Bakı-2013

476 səh.

3.Əli Polad. Üç min ilin hikməti. İstanbul.2004. 720səh.

4.Cəlal Bəydilli (Məmmədov) Atalar Sözü. Öndər nəşriyyat. Bakı.2004, 264 səh

5.M. Nağısoylu. Seçilmiş əsərləri 2 cilddə I cild 634 səh. Bakı 2017
6. مونس نامه. نسخهٔ خطی موزهٔ بریتانیا. شمارهٔ 9317.
7. https://az.wikiquote.org/wiki/Azərbaycan_atalar_sözləri/Q
8. https://www.testbook.az/proverb/proverbtype/39/duzluk-haqqinda-atalar-sozleri

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.07.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.08.2022
Rəyçi: f.ü.f.doktoru, dosent Məsiağa Məhəmmədi tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏYLƏR

NADİR MƏMMƏDLİ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor

MƏNƏN AZƏRBAYCANLI – ATILLA CORMA

Atilla Cormanın tanınmış türkoloq, professor Ramiz Əskərin redaktorluğu ilə Bakıda, Azərbaycan dilində çap olunan "Bolqarıstandakı türk ədəbiyyatına bir baxış" (2013) adlı monoqrafiyasında yalnız Bolqarıstanda yaranan türkcə ədəbiyyatın təşəkkülü, inkişaf tarixi, eləcə də imperialist fövqəldövlətlərin riyakar siyasəti, 1945-ci ildən sonrakı dövrlərdə türk şeiri, nəsri tədqiq olunur. Son illərdə Atilla Corma məqsədyönlü fəaliyyətini genişləndirmiş, Balkan ölkələrində ədəbi-elmi fikrə, türk dili və ədəbiyyatına xüsusi bir maraqla araşdırmalarını davam etdirmiş, həm də adını əziz tutduğu ustadı Hayriye Süleymanoğlu Yeniseyin ona ünvanladığı tövsiyəni çin edərək, monoqrafiyanı ruscaya çevirmiş, nəşr etmişdir (Bakı, "Elm və təhsil", 2022).

Bu tədqiqat tarixi, mədəni, mənəvi, ədəbi köklərə əsaslanır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bu sahədə xeyli uğurları olsa da, türk xalqlarının milli ədəbi-tarixi varlığının, coğrafiyasının mənzərəsini əks etdirilməsi və dəyərləndirilməsi baxımından əsər əvəzsizdir. Monoqrafiyada Balkanlarda ali qüvvələrin siyasətindən və ətraf türkdilli Avropa ölkələri ədəbiyyatından, mərkəz şəhər və əyalət mətbuatından, təhsil sistemindən, mətbəə və çap resurslarından, türk dili və ədəbiyyatının millətçilik dövrünə qədərki və həmin mərhələdəki durumundan, dil siyasətində bolqar dilinin saxta tarixindən, dil planlaşmasında əlifba dəyişikliklərindən, inkişaf dinamikasından bəhs olunur. Tədqiqatçı nəhəng bir etnocoğrafiyada – Balkanlarda çox mürəkkəb, lakin zəngin tarixi proseslər içərisində formalaşan türklərin dil, ədəbiyyat və mədəniyyətini milli mənsubiyyətlərinə, tarixi-genetik səciyyəsinə və ümumtürk ədəbi-bədii düşüncə kontekstinə müvafiq öyrənir. Kiçik Asiyadan başlamış Mərmərə dənizi, Bosfor, Dardanel boğazınadək böyük bir coğrafi arazidə yaşayıb, tarixin erkən çağlarında hunlar, skiflər kimi iz qoyan Balkan türklərinin kimliyinə elmi-nəzəri baxımdan diqqət yönəldir.

Atilla Cormanın çox həssas tədqiqatından aydın olur ki, Balkan türklərinin tarixi, statistik göstəriciləri saxtalaşdırılsa da, onlar zülm, repressiyaya, təzyiqlərlə

üzləşsələr də, heç zaman gen yaddaşlarını itirməmiş, milli-mənəvi irslərini, şifahi ədəbiyyatın daha arxaik qatlarını – folklor mədəniyyətlərini qorumuş, bu günə gətirib çıxarmış və yaşatmışlar. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçı bugünkü мənşə və dil baxımından eyni kökdən olan Balkan türkləri ədəbiyyatının tarixi-genetik zəmin üstə, ideya-bədii keyfiyyətlərinin ümumtürk estetik mədəniyyəti ilə üzvi şəkildə inkişaf etdiyini vurğulayır.

Balkan türkləri soy, kök, mənşə, dil və ən nəhayət, mürəkkəb, acı, keşməkeşli tale baxımından bir-birilərinə oxşayırlar, Avropa ölkələrinə diyarbədiyar səpələnsələr də, türk dünyasının qəlbində yaşayırlar. Doğrudur, Sovetlər İttifaqı dağılandan sonra Balkan türklərinin siyasi vəziyyətləri dəyişmiş, hətta məkrli assimilyasiya siyasətindən qurtulub milli hüquqlarınu əldə etmişlər. Lakin bəziləri doğma yurdundan repressiya və assimilyasiyaya məruz qalmış, didərgin salınmış, strateji şovinist məqsədlərlə işgəncələrlə üzləşmiş, taleləri repressiya və qətllərlə üzləşmiş, hətta adları, soyadları, toponimləri belə dəyişdirilmişdir. Balkanlarda say baxımından türklərin varlığının tarixi mənzərəsi dəyişmiş, xeyli qismi Türkiyəyə köç etmiş, bəziləri zorla qovulmuşdur. Monoqrafiyada Balkan türklərinə zaman-zaman verilmiş bu mənəvi-fiziki zərbələr, sarsıntılar öz əksini tapır. Mehmet Behçetden verdiyi nümunə Balkan türklərinin marşını xatırladır:

Alnındaki nedir?.. Doğüş kanı mı?
Ko kan olsun; yüzkarası olmasın,
Hayat için yumrukların katı mı?
Sür git, gerilerde derdin kalmasın.

Ağır vəziyyət və şəraitdə olmalarına baxmayaraq Balkan türkləri türklüyünü, mədəniyyətlərini, eləcə də ədəbiyyatlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Atilla Cormanın təqdimatından bəlli olur ki, Osmanlı dönəminin mədəniyyət coğrafiyasına nəzər salsaq, görəcəyik ki, türk dilli ədəbiyyatı tarixində ən nüfuzlu simaların böyük bir qismi məhz Balkanlarda yaşayıb-yaratmış, ədəbi zənginliyə malik olmuşlar və bunu o, tarixi qanunauyğunluğun nəticəsi hesab edir. Belə ki, Osmanlı, sonralar Türkiyənin mənəvi-siyasi nüfuzu Balkanlarda da öz gücünü, üstünlüyünü göstərmiş, nəticədə milli ideologiyasını, türk dilini, ədəbiyyatını yaşatmış, inkişaf etdirmiş, irəliyə doğru apara bilmişdir; xüsusilə, Osmanlı dövründə bu ərazi dildən başqa, həm də din faktorunun dəyəri sisteminə daxil idi. Yüz illər boyu Avropanın Balkanlar kimi etnocoğrafiyası türk varlığının nüfuzu və hakimiyyəti altında olmuş, onun etnik-mənəvi gücünə baş əymişdir. Atilla Corma Balkanlarda baş verən bütün bu deqradasiyaların, ümumtürk faciələrinin, siyasi müstəqilliklərinin, böyük türk coğrafiyasından, ana türklərlə mənəvi-mədəni əlaqələrin təcrid olunmasının kökündə XIX əsrdən etibarən osmanlıların bu ərazilərdə tarixi-siyasi nüfuzlarının itirməsi ilə əlaqələndirir. Və böyük fəxrlə bildirir ki, iki əsrdən artıq bir müddətdə Balkan

türkləri ölüm-dirim mücadiləsindən boy göstərib, üzüağ çıxa və özünün milli mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

P.S. Türkologiyanın vətəni yoxdur! Azərbaycandan çox uzaqda, Finlandiyada doğulan, özünəməxsus enerji, yaradıcılıq eşqi və məsuliyyətlə yazıb-yaradan Atilla Corma Balkanlarda – Şimali Makedoniyanın Gostivar şəhərindəki Uluslararası Vizyon Universitetinin dosentidir. Həm pedaqoji, həm elmi, həm də ictimai fəaliyyəti ilə türk dünyasında çox böyük nüfuz qazanmış ziyalılardandır. Hələ vaxtilə yazdığı diplom işindən başlamış sonsuz məhəbbətlə Azərbaycandualı Atilla Corma elə mənən azərbaycanlıdır.

Kitabın içindəkilər:

DİLÇİLİK

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI
Müasir Azərbaycan dilində feil şəkillərinin üslubi imkanları 3

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLI QIZI
RƏSMDƏN ƏLİFBAYA QƏDƏR 13

MƏMMƏDOVA NƏZRİN SAHİB QIZI
TƏRKİBİNDƏ DİNLƏ BAĞLI SÖZLƏR OLAN
FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR 21

АЛЕКПЕРОВА ГЮЛЯР
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОЛА АББРЕВИАТУР С АНГЛИЙСКОГО
НА РУССКИЙ ЯЗЫК 31

АРЗУ ГУСЕЙНЛИ
ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (ЧАСТЬ 2) 39

KHANIM ALI YOLCHIYEVA
BASIC CONCEPTS OF THE SYSTEM OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH
THE MEANING OF FEELINGS IN AZERBAIJANI, ENGLISH AND
RUSSIAN LANGUAGES 47

MEHDİYEVA HƏQİQƏT
SPESİFİK ÇƏTİNLİKLƏRİN LƏĞV EDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ
TƏDRİS – MÜQAYİSƏ LÜĞƏTİNİN TƏRTİBATINA DAİR GÖSTƏRİŞ 55

SƏBİNƏ ƏSGƏR QIZI ZEYNALOVA
E.DİKKİNSON POEZİYASINDA NATURALİZM VƏ
MORALİZM FƏLSƏFƏSİ 64

Н.В.ГАСАНОВА
О ЦЕЛОСТНОСТИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА 71

AYNUR ƏSGƏRZADƏ
AŞAĞI KURSLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI
DİNLƏYİB-ANLAMA VƏRDİŞLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI 80

QULİYEVA ESMİRA ALLAHVERDİ qızı
AZƏRBAYCAN ƏDƏBI DİLİNİN İNKİŞAF TƏMAYÜLÜ:
DİL VƏ NİTQ 91

NƏCƏFOVA SEVİL AZƏR QIZI
HƏSƏN BƏY ZƏRDABININ DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ 98

DOS.QULİYEVA ESMİRA ALLAHVERDİ QIZI
MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ
MƏSƏLƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 106

FATİMƏ MİRATAYEVA MİRHƏSƏN
DİL VAHİDLƏRİNİN VARİATİVLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 112

İRADƏ İSRAFIL QIZI KƏRIMOVA
ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİL PROBLEMLƏRİ 119

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
THE IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. 126

УЛЬВИЯ ГУСЕЙН гызы ГУСЕЙНОВА
ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ
КАРТИНЕ 136

AYTƏN ARIF QIZI HÜSEYNOVA
RUS DİLİNDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT ƏNƏNƏLƏRİ 145

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞƏHLA A.ABDULLAYEVA
XVI-XVIII ƏSRLƏR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA
“YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİLƏRİNƏ QISA BAXIŞ 155

XANIM ZAİROVA
AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI
„BEFREİUNG“ dərgisi 164

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
CEYMS COYSUN "SÜRGÜNLƏR" ƏSƏRİNİN İDEYA
VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSIYYƏTLƏRİ 173

ЧИЧЕК ЭФЕНДИЕВА
СТРУКТУРНО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ 181

QÜDRƏT VİDADİ OĞLU MƏNSIMOV
AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA
BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ
METODİKASI 188

MAHMUDOVA ŞƏLALƏ
AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA TƏMSİL JANRININ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 194

NƏRGIZ QURBANOVA
PROTO-INTIBAH VƏ İNTIBAH DÖVRÜ INGILIS ƏDƏBIYYATINDA TÜRK
KONSEPTININ TARIXI ŞƏRTLƏNDIRMƏSI HAQQINDA 206

Н.А.СУЛТАНЛЫ
ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ
ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ 216

İLHAM QAZIZADƏ
AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI RUS DRAM TEATRININ
SƏHNƏSINDƏ 226

SULTANOV ƏLİCAN
"TƏHSİL CƏMİYYƏTİ" ASPEKTİ 234

RUZANƏ SÜLEYMANOVA NEMƏT QIZI
MARAL QASIMOVA İLQAR QIZI
İRVİNQ STOUNUN BİOQRAFİK ROMAN TƏRTİBİNDƏ
YARADICI ÜSULU 245

AYTƏN HACIYEVA SƏRDAR Q.
AMERİKA JARQONUNUN TARIXI VƏ ONUN YARANMASI 252

SEVİL BAXŞƏLİYEVA
UŞAQLIQ XATİRƏSİ AVTOBİOQRAFİK ROMANDA SÜJETQURMA
ÜSULU KİMİ 261

MƏMMƏDOVA KÖNÜL VAQIF q.
CƏFƏR CABBARLININ JURNALİSTİK FƏALİYYƏTİ..... 269

SVETA NURİYEVA
РАЗВИТИЕ РЕЧИ У Детей ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА..... 276

İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV
XX ƏSR AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRAŞLIĞINDA
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQ POEZİYASININ ROLU 287

HƏSƏNOVA ŞAHANƏ ƏLİYƏNNAĞI QIZI
TÜRK DÜNYASINDA BIRLIK FIKRININ
ATASI İSMAYIL QASPIRALI.....294

SƏİDƏ DADAŞOVA
AVROPADA RÖNESSANS 305

RƏNA RZAYEVA
"MUNİSNAMƏ"
"HƏDİSLƏRDƏN, ƏRƏB MƏSƏLLƏRİNDƏN VƏ MÖMİNLƏRİN ƏMİRİ
ƏLİ İBN ƏBU TALIB-ƏLEYHİSSƏLAMIN SÖZLƏRİNDƏN İBARƏT
HİKMƏTLİ KƏLAMLAR"..... 312

RƏYLƏR

NADİR MƏMMƏDLİ
MƏNƏN AZƏRBAYCANLI – ATILLA CORMA 321

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 26.08.2022
Şərti çap vərəqi 20,5. Sifariş № 369
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4